

ORIENTAL UNIVERSITETI
SHARQ TILLARI KAFEDRASI

**«SHARQ TILLARI TADQIQI
VA TA'LIMI MUAMMOLARI»**

**RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY
ANJUMAN MATERIALLARI**

10-dekabr, 2024-yil

TOSHKENT-2024

Mas’ul muharrir:

Mamataxunov Nozimjon – Oriental universiteti rektori

Ma’sul muharrir o‘rinbosari:

Nasirova Malika – Oriental universiteti
Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo‘yicha prorektori

Tahrir hay’ati:

Meliboyev Mirkomil	– Oriental universiteti Filologiya fakulteti menejeri
Rahmatova Gavhar	– Oriental universiteti Sharq tillari kafedrası mudiri, dotsent
Djurayeva Feruza	– Oriental universiteti Sharq tillari kafedrası dotsenti
Ikromjonov Akmaljon	– Oriental universiteti Sharq tillari kafedrası v.b. dotsenti
Isamutdinov Azizbek	– Oriental universiteti Sharq tillari kafedrası katta o‘qituvchisi
Mirsadikov Ulug‘bek	– Oriental universiteti Sharq tillari kafedrası katta o‘qituvchisi
Tadjiyeva Umida	– Oriental universiteti Sharq tillari kafedrası katta o‘qituvchisi

Nashrga tayyorlovchi:

Sotvoldiyev Sirojiddin – Oriental universiteti Sharq tillari kafedrası katta o‘qituvchisi

Taqrizchilar:

Sodiqov Qosimjon	– Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti “Turkshunoslik” Oliy maktabi professori, filologiya fanlari doktori
Rustamiy Salima	– Oriental universiteti Sharq tillari kafedrası professori

To‘plamdan o‘rin olgan maqolalarning saviyasi, sifati va ilmiy dalillarning haqqoniyligi hamda mazmuni uchun mualliflar mas’uldirlar.

Ushbu to‘plam Oriental universiteti Kengashining 2024-yil “___” _____dagi ___-sonli yig‘ilishi qaroriga asosan nashrga tavsiya etilgan.

“Sharq tillari tadqiqi va ta’limi muammolari” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari. – Toshkent: Oriental universiteti, 2024. – 396 bet.

To’plamda Oriental universitetida o’tkazilgan “Sharq tillari tadqiqi va ta’limi muammolari” deb nomlangan respublika ilmiy-amaliy anjumanida ishtirok etgan taniqli olimlar, yosh tadqiqotchilarning ma’ruzalari jamlangan. Maqolalarda sharq tillari va adabiyotining nazariy masalalari, xorijiy tillar o’qitish metodikasi, manbashunoslik kabi sohalarga oid dolzarb masalalar yoritilgan.

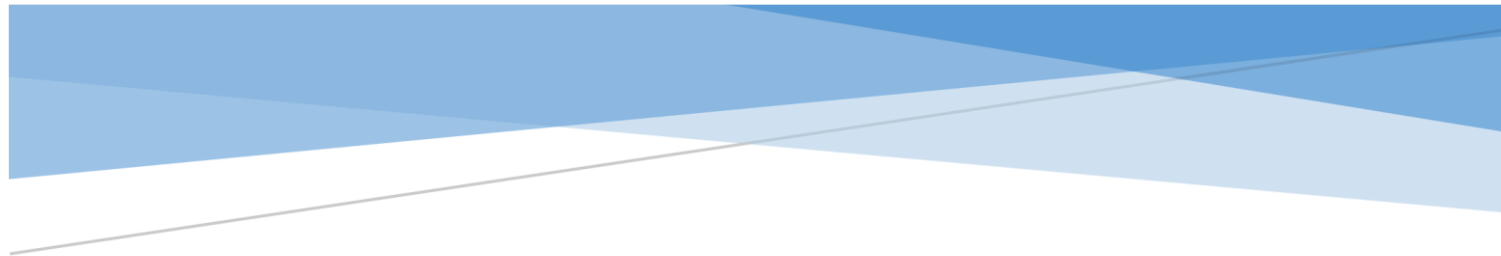
Материалы республиканской научно-практической конференции на тему “Проблемы исследования и преподавания восточных языков”. – Ташкент: Университет Oriental, 2024. – 396 стр.

В сборнике представлены доклады известных ученых и молодых исследователей, принявших участие в республиканской научно-практической конференции “Проблемы исследования и преподавания восточных языков”, проведенной в Университет Oriental. В статьях освещаются актуальные вопросы теории восточных языков и литературы, методики преподавания иностранных языков, а также источниковедения.

Materials of the Republican Scientific and Practical Conference “Problems of Research and Teaching of Oriental Languages”. - Tashkent: Oriental University, 2024. - 396 pages.

The collection comprises reports from prominent scholars and young researchers who participated in the Republican scientific-practical conference titled “Problems of Research and Teaching of Oriental Languages” held at Oriental University. The articles address current issues related to theoretical aspects of Oriental languages and literature, methodologies of teaching foreign languages, and source studies.

البحوث المشاركة في المؤتمر العلمي التطبيقي الجمهوري تحت عنوان "قضايا الدراسات في اللغات الشرقية وتعليمها".
– طشقند: جامعة أورينتال، 2024م. – 396 صفحة.
تحتوي المجموعة على المحاضرات و الدراسات لمشاهير العلماء والباحثين الذين شاركوا في المؤتمر العلمي التطبيقي الجمهوري تحت عنوان "قضايا الدراسات في اللغات الشرقية وتعليمها" الذي تم عقده في جامعة أورينتال. فهذه الدراسات تلقي الضوء على مجالات عديدة مثل المسائل النظرية للغات الشرقية وآدابها، ومنهجية تدريس اللغات الأجنبية، كما يتضمن القضايا المعاصرة ودراسات المصادر.

1-SHO‘BA

SHARQ TILLARINING NAZARIY

MASALALARI

QADIMGI TURKIY TILDA SODDA GAP KOMPONENTLARI

Gavhar RAHMATOVA,

*Oriental universiteti Sharq tillari kafedrası mudiri,
filol.f.f.d. (PhD), dotsent*

Annotatsiya. Tilda fikr bildirish uchun soʻz va soʻz birikmalari birlashtirilib, gaplar tuziladi va mana shu gaplar insonlar fikrini toʻliq ifodalash uchun xizmat qiladi. Ushbu maqolada qadimgi turkiy tildagi sodda gaplar, ularning turlari va ulardagi matn komponentlari tahlilga tortilgan.

Kalit soʻzlar: *qadimgi turkiy til, sodda gap, mustaqil soʻz turkumlari, bitig, matn, Turk xoqonligi.*

Qadimgi turkiy tilda sodda yoyiq va sodda yigʻiq gaplar oʻziga xos matn komponentlariga ega. Bu dastavval matn unvonida koʻzga tashlanadi. “Turkiy yozma hujjatchiligi tarixi Birinchi va Ikkinchi turk xoqonliklari zamonidan, adabiy tilning yuzaga kelishi davridan boshlanadi. Muhimi shundaki, yozma manbalarda oʻsha davrlarda oʻtgan xoqonlarning chiqargan yorliqlari, qoʻshni ellarga yoʻllagan diplomatik xatlari toʻgʻrisida xabarlar bor, lekin hujjatlarning oʻzi saqlangan emas. Shunga qaramay, xoqonlarning qadimgi turkiy bitiglar tarkibiga kiritilgan yorliqlari maʼlum. Buning yorqin misoli: 735-yili yaratilgan Bilga xoqon bitigida ikki oʻrinda – ulugʻ bitigning boshlanishi va bitigning xotima qismida ikkita yorliq berilgan¹. Ulardan birinchisi Bilga xoqonning, ikkinchisi esa uning kichik oʻgʻli Bilga Qutlugʻ xoqonning yorligʻidir. Bundan qadimiyroq hujjat topilmagani uchun ushbu yorliqlarni turkiy rasmiy yozma uslubining, hujjatchiligining eng eski namunasi sifatida qaramoq oʻrinlidir.

Ikkala yorliqning unvoni (boshlamasi) bir xil. U quyidagicha: *Tāñri-täg tāñri yaratmīš türk Bilgä qağan sabīm*. Aslida bu unvon Bilga xoqonga tegishli. Keyinchalik uning oʻgʻli Bilga Qutlugʻ ham otasining ayni unvonini qoʻllagan, oʻz yorliqlarida undan foydalangan. Sharq hujjatchiligi tarixida bundayin anʼana uchrab turadi; keyingi avlod sulola

¹ Sodiqov Q. Koʻk turk bitiglari: matn va uning tarixiy talqini. – Toshkent, 2004. – B. 59-60, 66-72.

tamgʻasini saqlagan holda oʻz ota-bobosining rasmiy unvonini qoʻllashga haqli edi.

Ushbu boshlama-unvonda barcha komponentlar toʻla-toʻkis, loʻnda, ixcham qolipga ega. Undagi birinchi *Tāñri-täg* soʻzi “koʻk, osmon” maʼnosida kelgan, u oʻzi birikayotgan soʻz – *tāñri* (yaʼni xudo) ning sifatidir, *Tāñri-täg tāñri* deyilganda “koʻkday (ulugʻ) tangri” tushuniladi. Keyingi *yaratmīš* – sifatdosh boʻlib, “yaratgan” degani; *Bilgä qağan* ga qoʻshilayotgan *türk* soʻzi etnos emas, balki “jasur, bahodir” degan maʼnoda kelgan. Soʻnggi *sabīm* – “mening soʻzim, buyrugʻim, yorligʻim” degani. Shularga tayanib, ushbu boshlama-unvonni quyidagicha talqin etishimiz mumkin: “*Koʻkday (ulugʻ) tangri yaratgan jasur Bilga xoqon soʻzim*”.

Boshlama-unvon uchta komponentdan tuzilgan: birinchisi yaratganning eʼtirofi (*Tāñri-täg tāñri yaratmīš*), ikkinchisi xoqonning oti va unvon (*türk Bilgä qağan*), uchinchisi esa “soʻz, farmon, yorliq”ning xoqonga qarashlilikini anglatuvchi boʻlak (*sabīm*). Bu belgilari koʻk turk hujjatchiligida rasmiy hujjat unvonlarining uslub jihatdan takomillashganidan darak beradi. Koʻk turk xoqonligʻi davrida yuzaga kelgan unvon bitishning ushbu anʼanasi turkiy hujjatchilik tarixida yuzyilliklar osha davom etib keldi. Shu qolipdagi boshlama-unvonlarni Temuriylar davri hujjatchiligida ham koʻramiz”².

Sodda gaplar tarkibida kelgan bosh va ikkinchi darajali boʻlaklar turli soʻz turkumlari orqali ifodalangan.

Sodda gaplar tarkibidagi *ega* quyidagi soʻz turkumlari orqali ifodalangan:

Ot soʻz turkumi orqali:

Türk bodun *Tabğaçqa körür ärti* – (Oʻsha kezlar) turk xalqi Tabgʻachga qaram edi (T.1); *Üč otuz baliq sidi* – Yigirma uch shahar magʻlub boʻldi (T.19); ***Tarduš šad*** *ara badi* – Tardush shadi aralashdi (T.40).

Olmosh soʻz turkumi orqali:

Oʻzlik olmoshi orqali: ***Özüm*** *Tabğaç äliñä qilintim* – Oʻzim Tabgʻach elida voyaga yetdim (T.1).

Kishilik olmoshi orqali: *Bän özüm uzun yälmäg yämä it(t)im-oq* – Men oʻzim uzoqlarga bosqinni ham uyushtirdim-ku, axir (T.52).

1.Feʼlning vazifa shakllari orqali: ***Bilgäsi, čabisi*** *bän-ök ärtim* – Bilimdoni, chabisi mening oʻzim edim (T.7); *Oğuzd(a) antan körüg* kälti

² Sodiqov Q. Koʻk turk bitiglari: matn va uning tarixiy talqini. Toshkent, 2004. – B. 58-60.

– O'g'uzdan (sir bilish uchun jo'natilgan) ko'ruvchi (qaytib) keldi; *Türgäs qağanta körüg kälti* – Turgash xoqondan (sir bilish uchun jo'natilgan) ko'ruvchi (qaytib) keldi (T.29).

Sodda gaplar tarkibidagi kesim quyidagi so'z turkumlari orqali ifodalangan:

Ot so'z turkumi orqali: *Bilgä Toñuquq-bän* – Bilga To'nyuquq-man (T.1).

Fe'l so'z turkumi orqali:

Sodda fe'l: *Mäniñ sabimîn simadi* – Mening so'zimni buzmad (K.11); *Tabğaç qağanñ içräki bädizčig itī* – Tabg'ach xoqoni saroy naqqoshini yubordi (K.12).

Qo'shma fe'l: *Täñri yarliqaduqñ ücū[n ö]züm qutum bar ücün qağan olurtum* – Tangri yorliqagani uchun, qobiliyatim, baxtim bor uchun xoqon bo'ldim (K.9).

To'liqsiz fe'l: *Tabğaç bodun sabi süčig, ağısi yimşaq ärmis* – Tabg'ach xalqining so'zi shirin, ipakligi nafis ekan.

Sodda gaplar tarkibidagi aniqllovchi quyidagi so'z turkumlari orqali ifodalangan:

Ot so'z turkumi orqali: *Tabğaç qağanta bädizči kälürtim, bädzätim* – Tabg'ach xoqonidan naqqosh keltirdim, naqshlatdim (K.11).

Sifat so'z turkumi orqali: *Čolgi az äri bultum* – Cho'llik az kishini topdim (T.23); *Ar qoy, aq arğuğ ulğartdīm* – Qo'ng'ir qo'y, oq otni ulg'aytirdim (T.53).

Son so'z turkumi orqali: *Üč otuz baliq sidi* – Yigirma uch shahar mag'lub bo'ldi (T.19); *Yäti yüz kişig uduzuğma uluği šad ärti* – Yetti yuz kishini xushyor qiladigan ulug'i shad edi (T.4-5)

Ravish so'z turkumi orqali: *Bunča bo[dunuğ] qop itdim* – Shuncha xalqni shod etdim (K.2-3).

Olmosh so'z turkumi orqali: *Mäniñ sabimîn simadi* – Mening so'zimni buzmad (K.11); *Azu bu sabimda igid bargu?* – Yoki bu so'zimda yolg'on bormi? (K.10).

Sodda gaplar tarkibidagi to'ldiruvchi quyidagi so'z turkumlari orqali ifodalangan:

Ot so'z turkumi orqali: *Oğuzd(a) antan körüg kälti* – O'g'uzdan (sir bilish uchun jo'natilgan) ko'ruvchi (qaytib) keldi; *Čuğay quzīn, Qara qumuğ olurur ärtimiz* – Chug'ay quzini, Qoraqumni (egallab) turar edik (T.7).

Sodda gaplar tarkibidagi *hol* quyidagi soʻz turkumlari orqali ifodalangan:

Ot soʻz turkumi orqali: *Yañduq yolta yämä ölti kük* - Qochgan yoʻlida yana oʻldi chogʻi (T.16); *Kün yämä, tün yämä yälü bardimiz* – Kunu tun yelib bordik (T.27).

Son soʻz turkumi orqali: *Ältäris qağan bilgäsin üçün, alpın üçün Tabğaçqa yäti yigirmi sünüşdi* - Eltarish xoqon allomasi bilan boʻlgani uchun, alpi bilan boʻlgani uchun Tabgʻachga oʻn yetti bor jang qildi (T.48-49).

Ravish soʻz turkumi orqali: *Qırqızığ uqa basdimiz* – Qirgizni (gʻaflat chogʻida) qoʻqqisdan bosdik (T.27).

Olmosh soʻz turkumi orqali: *Anta ötrü oğuz qopun kälti* – Shundan soʻng oʻgʻuz butunlay (taslim boʻlib) keldi (T.16).

Feʻning vazifa shakllari orqali: *Kögmän yışığ äbirü kältimiz* – Koʻgman yishni aylanib keldik (T.28).

Xulosa qilib aytish mumkinki, qadimgi turkiy tildagi sodda yigʻiq gaplarda gapning ikkinchi darajali boʻlaklari faol ishtirok etgan. Xatto birinchi va ikkinchi darajali boʻlaklar koʻp oʻrinda uyishib ham keladi. Bunday uyushiq boʻlaklari ichida aniqllovchi, toʻldiruvchi va kesim uyushib kelgan sodda gaplar koʻp uchraydi.

Qadimgi turkiy tildagi matn komponentlari haqida quyidagilarni aytish mumkin: sodda gaplar bosh qism, asosiy va xulosa kabi komponentlarga boʻlinadi. Gaplarda gap boʻlaklari deyarli barcha soʻz turkumlari orqali ifodalanishini koʻrish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati

1. Sodiqov Q. Koʻk turk bitiglari: matn va uning tarixiy talqini. – T., 2004.
2. Sodiqov Q. Qaimgi turkiy til. – T., 2009.

**АРАБ ТИЛИДА ЎЗАҚДОШ ҲАМДА ЎЗАКЛАРИ ЎЗАРО
ЯҚИН СЎЗЛАР, УЛАРНИНГ МАЪНО УЙҒУНЛИГИ ВА
МАЪНОДОШЛИК ДАРАЖАЛАРИ**

Сарвар АБДУЛЛАЕВ,

Алфраганус университети доценти, ф.ф.н.

Аннотация. Мақолада араб тилини ўрганиш ва ўргатишнинг ўзига хос осонлик ва мураккабликлари бу борада сўзлар талаффузи, ўзбек тилига ўзлашган араб сўзларининг аслидан маъно кенгайиши ва торайиши ҳамда ўзгариши малалари ҳақида илмий баҳс юритилган. Шунингдек, араб тилида ўзақдош ҳамда ўзаклари ўзаро яқин сўзлар ўртасидаги маъно яқинликлари борасидаги илмий мулоҳазалар фактлар билан келтирилади. Араб тилини ўрганишда Ўзбекистонда бугунги кунда шаклланган икки ёндошув ва уларни уйғунлаштириш муаммосига тўхталинган. Мақолада берилган хулосалар, мисоллар ва илмий далиллар билан мустаҳкамланган. Ўрганилаётган масала бўйича ёзилган адабиётларда келтирилган қоидалар илмий қиёсланган.

Калит сўзлар: араб тили, мухтасар, муқтасар, ўзақ, ўзақдош, феъллар.

Биламизки, ўзбек тилига араб тилидан ўзлашган “мухтасар” ва “муқтасар” сўзлари синоним ҳисобланади. Таъкидлаш жоизки, “мухтасар” бир мунча кенгроқ истеъмолда бўлса-да “муқтасар” сўзи ҳам ё билмасдан талаффузда адашиб, ёки билиб қўлланилади ва “қисқаси”, “лўндаси” деган маъноларни беради. Кўпинча воизларнинг “мухтасар қиладиган бўлсак”, ёки ёзувчи ва публицист, аҳёнда сиёсатчиларнинг тилида “гапнинг муқтасари” деган ибораларни эшитиб қоламиз. Ўзбек тилининг изохли луғатида мухтасар” сўзига қуйидаги таъриф берилган: [а. مختصر – қисқартирилган, қисқа] эск. кт. 1 Қисқа, лўнда. Чин сўз мўътабар, яхиши сўз – мухтасар. Мақол. –Бундан бошқа эшонни сўзга тутса, “келаси даромад”нинг қўлдан кетиши эҳтимоли бор, шунга биноан маҳдум сўзни мухтасар қилмоқчи бўлди. А.Қодирий, Мехробдан чаён. 2 Бирон асарнинг қисқартирилган варианты[8:565].

Мазкур луғатда “муқтасар” сўзига изох берилмаган. Сабаби асосан оғзаки нутқда бу шаклдаги талаффуз қўлланади. Лекин бу сўз ҳам араб тилида бор: مقتصر [muqtasar] луғатларда “қисқартирилган”, “қисқа”, “ихчам”, “лўнда” маънолари билан ифодаланган.

Бир қарашда битта ундош ўзгариши билан икки сўз, ўзгараётган товушлар ҳам махраж (артикуляция ўрни)га кўра, бир бирига яқин. Шу сабаб уларни асли бир деб ҳисоблаш ҳам мумкин бўларди, лекин бу икки сўзнинг асос тил арабчада ўзаклари ҳам бошқа-бошқа эканлиги масаласи бор. Чунончи, “мухтасар сўзининг ўзаги خسر [khisara] – зябнуть, мёрзнуть [2:220]

(совутиш, музлатиш) маъноларини беради; “муқтасар” сўзининг ўзаги эса, قصر [qasura] – быт коротким, укороченным [2:641] (қисқа бўлмоқ, қисқартирилган) маъноларини беради. Эътибор берилса, ҳар икки сўз ўзаги маънолари жиҳатдан бир-биридан умуман узоқ. Лекин, бирон нарсани музатиш, унинг қисқартирилиши билан амалга оширилишини назарда тутсак, улар маъносини яқин дейиш ҳам мумкин. Нима бўлганда ҳам ўзбек тилида бир мунча кенгрок ва кўпроқ китобий тилда ишлатилувчи “мухтасар” сўзи билан, амалда оғзаки қўлланувчи “муқтасар” сўзини синоним деб олиш мумкин.

Бу ўринда араб тили луғатшунослари камроқ очиклаган бошқа бир масалага ҳам эътибор қаратиш мумкин. Жумладан, араб тилидаги айрим уч ўзакли сўзларнинг иккинчи ва учинчи ўзак харфлари бир хил ундошга тугаб билдирган маънолари учинчи ўзак ҳарфининг маҳраж жиҳатидан яқин ҳарфга ўзгариши билан ўзаро маънодошлик (ёки яқин маъно) англатиши ҳодисаси мавжуд. Масалан, خسر [khisara] ўзаги бошланишда خص [khassa] особо наделять [2:222] (алоҳида ажратиш). Умуман олганда бирон бир нарсани алоҳида ажратиш, уни умумдан қисқартириш маъносини бергани учун ҳам, айни خسر [khisara] ўзагидан бўлган “мухтасар” сўзи қисқартирилган маънога эга бўлаётгандек. Шунингдек, قصر [qasura] ўзаги бошланишда قص [qassa] следовать, рассказывать, резать, обрезать [2:639] (эргашмоқ, сўзлаб бермоқ, қирқмоқ, қирқиб олмоқ). Шундан, “муқтасар” сўзи ҳам қисқартириш маъносига эга бўлгандек.

Умуман олганда араб тилидаги сўзлар ўзакларидаги бундай ўзгариш кетидан маънода яқинлашиш ҳодисаси кўп кузатилади. Бунга кўп мисоллар келтириш мумкин:

МАЪНОСИ	ТРАНСКРИПЦИЯ	ЯҚИН ЎЗАК	МАЪНОСИ	ТРАНСКРИПЦИЯ	ЎЗАК
қирқмоқ	[qat`a]	قطع	кесмоқ	[qatta]	قط
тақсимламоқ	[qadara]	قدر	қирқмоқ	[qadda]	قد
силамоқ	[masaha]	مسح	тегмоқ	[massa]	مس
тўпламоқ	[jama`a]	جمع	тўла бўлмоқ	[jamma]	جم

Шунингдек, юқорида айтиб ўтганимиздек, араб тилидан ўзлашган сўзлар баъзан тескари маъноларни ҳам англатиши мумкин. жумладан, “بصير” [basi:r(un)] кўрувчи сўзи ўзбек тилида баъзан кўзи ожизликни англатади. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида шу сабабдан ушбу сўзнинг бир бирига антоним бўлган икки мисоли ҳам келтирилган: БАСИР [ا. بصير – ўткир кўзли; ўта зийрак] эск. 1 кўрувчи, ўткир кўзли, ўта сезгир. Қилурни айла риоят демакда

асра адаб, *Ки дўст феълингу қалунгадир баиру сомеъ*. Навоий. Хазойинулмаоний.

2 Кўриш қобилияти йўк; кўр; сўқир. *Ҳатто умри бўйи қорни тўймаган қашшоқ ҳам, кўзи басир тиланчи ҳам, бир кун бўлса-да, кўпроқ яшасам, дейди*. С.Анорбоев, Оқсой. *Пинҳон эди унга бор умр, чунки ҳаёт этмишидир басир*. У.Носир. Юрак. *Ахир шунчалик басир эмас-ку, йўл бўйида турган одамни кўрмайдиган*. М.Хайруллаев. Кўнгил.

3 кўчма Нарса, воқеанинг моҳиятини тушуна олмайдиган; онгсиз; билимсиз; жоҳил. *Тўғри-ку, бу басир оломонни маърифатли қилиш учун жуда узоқ муддат керак бўлади*. К.Яшин. Ҳамза. –*Азбаройи ўшал кўзи очик, валби басирларга қаҳрим туфайлидир. Аларнинг китоб кемирувчи сичқонлардан не фарқи бор?* –деди Бобур. Х.Султонов. Бир оқшом эртаги[7:75].

Бундан ташқари айрим сўзлар ўзлашганда бошқ маънолар касб этади. Бу эса тилни ўрганишда хушёрликни талаб қилади. Жумладан, араб тилида суд идораси ва жараёнини англатувчи “محكمة” [mahkama] сўзи ўзбек тилига идора маъносида ўзлашган. Шунингдек юксак давлат ҳокимияти органи бўлган – Вазирлар Маҳкамаси бирикмаси ҳам айна шу сўзнинг ўзбек тилига ўзлашган вариантыдир. Араб тилидан бир мунча хабари бўлган кишилар фуқаро сўзининг араб тилида фақирлар маъносини англатиши маъносини истехзонома қабул қиладилар. Аммо унутмаслигимиз лозимки, лингвистиканинг умумэтироф этилган меъёрлари ўзлашган сўзларнинг маъно кенгайиши, торайиши ёки умуман ўзгариши мумкинлигини эътироф этади[4:45].

Шу ўринда араб тилининг ўзида бир ўзакдан ясалган отларнинг ўзаро антоним маъно касб этиш ҳолатлари ҳам учрайди. Бу масалада ҳам араб тилини ўрганувчилар ўзакдош сўзлар маъносини қунт билан ўзлаштиришлари талаб этилади. Масалан: “قسط” [qist(un)] адолат маъносидаги сўз масдар бўлиб, айна шу масдарнинг феълдан ясалган “قاسط” “исми фоил” (аниқ даража сифатдош) оти маънода адолатсиз деган маънони ифодалайди: “وَتَرَعْبُونَ أَنْ تَنْكُحُوهُنَّ وَالْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الْوُلْدِ وَأَنْ تَقُومُوا لِلْيَتَامَى بِالْقِسْطِ وَأَنَا مِنَ الْمُسْلِمِينَ وَمِنَ الْقَاسِطِينَ فَمَنْ أَسْلَمَ فَأُولَئِكَ” - туришингизни амр қилур (4:127) [5:89]. “تَحَرَّوْا رَشَدًا” - Албатта бизларнинг орамизда мусулмонлар ҳам бордир ва (шунингдек) орамизда (йўлдан) озганлар ҳам бордир. Бас, кимки мусулмон бўлса, демак ана ўшалар тўғри йўлни мақсад қилиб олибдилар (72:14).

Араб тилини ўрганиш ва ўргатишда феълларнинг ҳосила бобларига маъно беришда анъанавий ва замонавий усулларнинг ўртасидаги тафовут бугунги кундаги талабаларни бир мунча чалғитаётганлигини ҳам эътиборга олиш зарур. Зеро, феълларнинг ҳосила боблари ҳам ўзакдош сўзлардир ва ўз ўрнида улардан отлар ясалади. Боблар рақамланишининг бугунги кунда мавжуд бўлган икки типни айна тилни ўзлаштиришда мавҳумликни орттиради. Маълумки, бугунги кунда араб тили дарсликлари орасида ҳосила боблари бир хилда бир хил рақамда берилмаган:

Ҳосила боб рақами	Б.Холидов[6:141]	Бодарий[3:40-60]
I	فعل	

II	فَعَّلَ	II
III	فَاعَلَ	III
IV	أَفْعَلَ	I
V	تَفَعَّلَ	VIII
VI	تَفَاعَلَ	IX
VII	انْفَعَلَ	V
VIII	اِفْتَعَلَ	IV
IX	اِفْعَلَّ	VI
X	اسْتَفْعَلَ	X
XI	اِفْعَالَّ	VII
XII	اِفْعَوَعَلَ	XI
XIII	اِفْعَوَّلَ	XII
XIV	اِفْعَنْلَلَ	
XV	اِفْعَنْلَى	

Холидов дарслигида келтирилган феълларнинг ҳосила боблари Бодарийга кўра “مجرد” (мужаррад) деб аталади. Ва бу Бодарийнинг кўҳна дарсликлар матнига асосланганидандир. Жумладан, “Бидон”, “Шарҳи Абдуллоҳ” каби асарлар. Маълумки, мазкур асарлар араб, ёки форс тилларида битилган бўлиб, табиийки улардаги атамалар биз сўзлашадиган туркий-ўзбек тилида бўлмаган. Умуман, қадимдан ислом ўлкаларидаги, жумладан биз бугунги кунда яшайдиган Мовароуннаҳрда ҳам таълим тизими ёдлаш асосига барпо бўлганини барча эътироф этади. Бунинг биринчи сабаби у давраларда китоб чоп қилиш технологияси бўлмагани, китоблар асосан қўлда кўчирилгани боис, уларнинг адади кўп бўлмаган. Шунингдек, кўп матн ёд олган одамнинг зеҳни ўткирлашишини замонавий фанлар ҳам эътироф этади. Хуллас, ўт ёки сув сабаб йўқ бўлиши мумкин бўлган қоғоздан кўра, инсон хотираси ишончлироқ ва комилроқ саналган. Албатта, бу бошқа мавзу. Тадқиқотимиз доирасига қайтадиган бўлсак, феъл боблари борасидаги бу икки типдаги ёндошувни бирини бошқасидан афзал дея олмаймиз. Айтиш лозимки, Холидов ўз асарини ёзган давр (XX аср 50-60 йиллари) совет даври бўлиб, маълумки у вақтларда ҳар қандай фандаги фундаментал асарлар марказнинг махсус кўригидан ўтказилар ва айни россиялик (совет) олимлари томонидан ўрнатилган қоидалар асосига таянилган. Яъни, айтмоқчимизки, Холидовдан аввал рус тилида битилган дарсликлардаги анъанага қатъий риоя этиш талаб этилган. Умуман Россияда подшоҳ ағдарилган тўнтаришгача ҳам араб тилини ўрганишга бўлган қизиқиш кенг доирада бўлмаган. Мавжудлари ҳам европанинг испан, немис, француз, инглиз тилларида битилган асарлар воситасида эди. Таъкидлаш лозимки, испан тилидаги материаллар нисбатан анча кам ўрганилган. Европада ўрта асрларда араб тилини ўрганишга катта иштиёқ бўлган ва араб тилини билган кишилар европада қадрланган. Лекин тилни ўрганиш мақсадида ёзилган китобларда қоидаларни битишдаги ёндошувлар араб манбаларидан фарқ қилган. Худди шу фарқ европадан

Россияга, ундан СССРга меърос қолиб, советлар даврида битилган араб тили дарсликлари мазкур анъаналарга мослашган.

Мамлакатимиз ўз мастақиллигига эришгач эса, барча соҳаларда октябрь инқилобигача бўлган илмий меъросдан кенг фойдаланиш имконияти пайдо бўлди. Айни араб тилини ўрганишда қулай ва осон ёндошувлар яна кенг оммага қайтди. Аслида жуда тор доирада бўлса ҳам (СССР ҳудудида ягона Мир Араб мадрасиси ва Тошкент Олий Маъҳади) бу анъана давом этди. Зеро, Устоз Бодарийнинг таъкидича, у киши 1953 йилдан Бухородаги Мир Араб мадрасаси талабаси бўлганлар.

Лекин юқорида айтганимиздек, араб тилида феълларни ўрганишдаги бу икки типдаги ёндошув талабалар учун бир оз мураккаблик уйғотади. Бугунги кунда олий ўқув юртлари араб филологияси йўналишига қабул қилинаётган абитуриентлар орасида араб тилини ўрганган талабалар ҳам бор. уларнинг айримлари мактаб ва лицейларда бу тилни ўрганган бўлсалар, айримари мадраси ёки хусусий тил марказларида таълим олганлар. Маълумки, мадрасаларда араб тили Устоз Бодарий каби олимлар методларида ўқитилган. Тил марказларига келсак, уларда ҳам ўқитиш метоби бир хилда эмас. Марказ ўқитувчиси шарқшунос-арибист филолог бўлса Холидов ва у фойдаланган методда битилган асарлар асосида, мадраса битирувчилари бўлса, улар Бодарий устоз ёзган китоб методидан фойдаланганлар. Бу эса, икки жиҳатни умумлаштириш заруратини тақазо этади. Маълумки, ҳозиргача арабча-ўзбекча луғатлар адади етарли эмас. Албатта борлари ҳам, совет даврида Х.Барановнинг арабча русча луғатидаги ёндошувга эргашган. Яъни феълларнинг ҳосила бобларини рақамлаш Холидов дарслигида берилгандек. Ана энди шу жойда Бодарий устоз бераётган феъл бобларининг рақамланиши талабаларни чалкашликдан асраб қолиши қийин.

Аммо эътироф этиш керакки, бодарий дарслиги сарф қоидаларини анча мукамал изоҳлаб берган. Сарфга доир барча саволлар қамраб олинган. Таъкилаш лозим, айрим замонавий дарсликларда учрамайдиган қоилар ҳаизоҳланган. Бироқ шуниси борки, атамаларнинг барчасига ҳам ўзбек тилида таъриф берилмаган. Берилганларининг аксари арабий сўзлар билан қайб қилинган. Албатта бу бир оз ихтилофга сабаб бўлади, токи талаба атама маъносини ангаб етгунича. Лекин шу ўринда бизнинг фикримиз шуки, фанда бирон илм қайси тилда битилган бўлса, атамаларни ўша тилда сақланиши муҳим. Буни реалилар десак, тзхрироқ бўлади. Ахир, “дамма”, “фатҳа”, “касра” каби сўзларни таржима қилмаймизку. Алабба, бу масала ҳам алоҳида баҳс мавзуси.

Хуллас, араб тилини ўқитиш ва ўрганишда мавжуд икки типни уйғунлаштиришни замонамиз тақазо қилмоқда. Бундан ташқари, араб тилидан ўзлашган сўзларнинг маъноларини шаклланган ҳолидан бошқасига ўзгартириш ҳам чалкашликлар келтириб чиқаради.

Маълумки, ҳар қандай тил жамият билан биргаликда ривож топади, тараққий этади. Шундай экан, **Ўзбекистон Республикаси Президенти**

Шавкат Мирзиёев “Янги Ўзбекистон” газетаси бош муҳарририга берган интервьюсида таъкидлаганидек, “Янги Ўзбекистонни барпо этиш – бу шунчаки хоҳиш-истак, субъектив ҳодиса эмас, балки туб тарихий асосларга эга бўлган, мамлакатимиздаги мавжуд сиёсий-ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий, маънавий-маърифий вазиятнинг ўзи тақозо этаётган, халқимизнинг асрий интилишларига мос, унинг миллий манфаатларига тўла жавоб берадиган объектив заруратдир”, яна шунингдек, “Биз Учинчи Ренессанс масаласини стратегик вазифа сифатида олдимизга қўйиб, уни миллий ғоя даражасига кўтармоқдамиз” [1:2].

Учинчи ренессанс даврига кирган эканмиз тилларни, хусусан, шарқ тилларини ўрганишда ҳам янгича ёндошув ва ислохотлар бўлиши табиий.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев “Янги Ўзбекистон” газетаси бош муҳарририга берган интервьюси.
<https://aniq.uz/yangiliklar/shavkat-mirziyoevning-yangi-uzbekiston-gazetasiga-bergan-tarixiy-intervyu-tuliq>.
2. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. –М. 1984.
3. Дўстмуҳаммад Насриддин Бодарий. Мукаммал сарф дарслиги. – Т.: 2009.
4. Евреинова И. А., Заимствования в русском языке, «Slavia», 1965, № 3
5. Мансур. А.Қурони карим оятлари маънолари таржимаси. Т.: 2017. - 612 б.
6. Халидов Б.З. Учебник арабского языка. –Т.: 1977.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Т.: 2006. 1-жилд.
8. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Т.: 2006. 2-жилд.

ARAB TILIDAGI مَا YUKLAMASINING MA'NOLARI VA UNING ISHLATILISHI

Sultonbek BOLTABOYEV,

*Oriental universiteti Sharq tillari kafedrası
katta o'qituvchisi*

Annotatsiya. Dunyodagi barcha tillarda bo'lgani kabi arab tilida ham yordamchi so'zlar guruhiga kiruvchi yuklamalar mavjud bo'lib, ular arab tili va uning grammatikasida muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur maqolada arab tilidagi ما yuklamasining tildagi o'rni, ahamiyati, ishlatilishi, uning anglatadigan ma'nolari va o'ziga xos boshqa xususiyatlari haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: yordamchi so'z, yuklama, ma'no, jumla, ism, fe'l, harf.

O'zbek tili grammatikasida yuklamalarga quyidagicha ta'rif berilgan: Ba'zan yordamchi, ba'zan mustaqil so'zlarga qo'shilgan affiks holida ishlatilib, modal munosabat ifodalaydigan yoki qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni o'zaro grammatik munosabatini ko'rsatadigan kategoriyalar *yuklama* deyiladi³. Yoki ayrim so'z, so'z birikmasi yoki butun gapga turli modal ma'no qo'shadigan, so'z o'zgarish xususiyati bo'lmagan so'zlar *yuklama* deb ataladi⁴. Mazkur ta'riflar arab tilidagi yuklamalarga ham aynan mos keladi. ما yuklamasining ham mazkur tilda o'z o'rni va ahamiyati mavjud bo'lib u eng ko'p ishlatiladigan va o'rganilishi muhim bulgan yuklamalar sirasiga kiradi.

Yuqorida ta'kidlanganidek yuklamalar, jumladan arab tilidagi ما yuklamasi ham ism va fe'llar oldidan kelib ularning harakatlari va mayllariga o'z ta'sirini o'tkazadi. Quyida mazkur yuklamaning shu kabi va boshqa barcha xususiyatlari hamda uning anglatadigan ma'nolari haqida atroflicha so'z yuritamiz. Bu yuklama ishlatilishi jihatidan yuqori darajada turadi. Bu haqda akademik N.Ibrohimovning umumiy tahriri ostida nashr etilgan "al-Qomus" nomli arabcha – o'zbekcha qomusiy lug'atida shunday deyiladi:

1) ما yuklamasi fe'ldan oldin kelib, bo'lishsizlikni ifodalaydi: مَا قَرَأْتُ – Men o'qimadim.

2) مَا – *emas, yo 'q, ...mas* ma'nolaridagi inkorni anglatib, لَيْسَ fe'li ma'nosidagi vazifada ishlatiladi; مَا هُوَ عَدُوٌّ – U dushman emas, وَمَا هِيَ إِلَّا أَنْ جَاءَ – Bir oz vaqt o'tmasdan u keldi.

3) Bu yuklamaning eng asosiy ma'nolaridan biri *nima?* ya'ni so'roq yuklamasi vazifasida keladi: مَا إِسْمُكَ? – Ismingiz nima? Shuningdek mazkur yuklamaning xuddi shu ma'nodagi quyidagi hosilalari ham mavjud: مَا لَكَ, مَا بِكَ, مَاذَا بِكَ, مَا لَكَ – Senga

³ Асқарова М., Абдурахмонов Х. Ўзбек тили грамматикасининг практикуми. – Т.: Ўқитувчи, 1972. – Б. 114.

⁴ al-Qomus. Arabcha-o'zbekcha qomusiy lug'at. N.Ibrohimovning umumiy tahriri ostida. 4-jild. – Т.: G'afur G'ulom, 2019. – Б. 200-201

nima bo'ldi? وَ أَنَا مَا لِي – Buni menga nima daxli bor?, Nima uchun? فِيمَ Nima uchun? فِيمَ – Nimada? – مَادَا جَرِي؟ عَلِي مَا = عَلَام؟، حَتَّى مَا = حَتَّام؟ إِلَي مَا = إِلَامَا؟ – Nima voqea yuz berdi? – مَادَا تَكُونُ أَنْتَ مِنْ هَذِهِ الْمَرَّة؟ – Sen bu ayolning kimi bo'lasan?

4) *Nimani, nimaniki* ma'nosida shart mayli yuklamasi vazifasida kelib, o'zidan keyin keladigan ikkita hozirgi-kelasi zamon fe'lini shart mayliga qo'yadi, jazm qiladi: مَا يَفْعَلُ أَفْعَلْ – Nima qilsa, qilaman.

5) *Naqadar, qanchalar, qanchayam* ma'nosida ketidan keladigan orttirma darajadagi sifat bilan birga kelib taajjubni ifodalaydi: مَا أَحْسَنَ هَذَا! – Bu qandayam go'zal! – مَا أَجْمَلُهَا! – U naqadar go'zal!; مَا أَجْهَلَكَ! – Qanchalar johilsan!

6) *To, madomiki* ma'nosida qo'llaniladi: مَا دُمْتُ حَيًّا – Madomiki tirik ekanman, to men hayot ekanman; لَا أُوَافِقُ عَلَى هَذَا مَا اخْتَلَفَ اللَّيْلُ وَالنَّهَارُ – Men bunga hech qachon rozi bo'lmayman (so'zma-so'z: kun va tun almashib turarkan bunga rozi bo'lmayman).

7) *Biror, birorta, qandaydir, allaqanday* ma'nolarini anglatib noaniq holatdagi so'z ortidan keladi: شَيْءٌ مَا – Biror narsa; أُعْطِنِي كِتَابًا مَا – Menga biror kitobni ber; رَأَيْتُ يَوْمًا مَا – Qandaydir odamni ko'rdim; جَاءَ لِأَمْرٍ مَا – Qandaydir ish uchun keldi; – Biror kuni.

8) Oqil va g'ayri oqil narsalarga nisbatan qaysi, qaysiki, shunday narsaki, narsa ma'nolarida qo'llaniladi: مَا عِنْدَكُمْ يَنْفَدُ وَ مَا عِنْدَ اللَّهِ بَاقٍ – “Sizlarning huzuringizdagi narsalar yo'q bo'lur. Alloh dargohidagi narsalar esa boqiydir” (Qur. 16:96); وَمَا شَاكَلْ – va shu kabilar va hokazo; مَا شَاءَ اللَّهُ – g'oyat soz!, juda yaxshi! (so'zma – so'z: Alloh xohlagan narsa bo'ladi); مَا لَا نِهَايَةَ – poyonsiz, yakunsiz; مَا تَحْتَ الشُّعُورِ – g'ayriixtiyoriy, g'ayrishuuriy; مَا قَبْلَ التَّارِيخِ – biror narsa tarixidan oldingi davr; مَا بَيْنَ – orasi; مَرَرْتُ بِمَا – seni hayratga soladigan narsa oldidan o'tdim; مُعْجِبٌ لَكَ

9) Masdariy harf vazifasida o'zidan keyingi jumla bilan masdar ma'nosini ifodalaydi: أَفْعُدُ كَمَا فَعَدْتُ – Sen o'tirganing kabi o'tiraman;

10) إِنَّمَا (إِنَّ + مَا) va uning sheriklariga qo'shib kelib, uni amaldan to'sadi va faqatgina, bor-yo'g'i, ...dan boshqasi emas kabi ma'nolarda ishlatiladi: الدَّرْسُ مُفِيدٌ إِنَّمَا – Dars faqatgina foydalidir;

11) Shuningdek bu yuklama كَثُرَ، قَلَّ، طَالَ fe'llariga qo'shib keladi; shuningdek, كَثِيرًا kabi so'z va yuklamalardan keyin keladi;

12) Qasamni ifodalovchi yuklama vazifasida keladi: مَا اللَّهُ لَأَفْعَلَنَّ كَذَا – Allohga qasamki, shunday qilaman!⁵

Arab tilidagi مَا yuklamasi haqida taniqli arabshunos olim B.M.Grande o'zining “Курс арабской грамматики в сравнительно историческом освещении” nomli ilmiy asarida “Различные значения слова مَا” nomli bo'lim ochib, unda mazkur yuklama haqida atroflicha ma'lumot berib o'tgan. Jumladan:

1) *вопросительного местоимения*, ya'ni u so'roq olmoshi vazifasida ishlatilishi mumkinligi hamda “nima?” ma'nosini anglatib, u arab tilida shu ma'nodagi eng asosiy so'roq olmoshi ekanligini ta'kidlab o'tgan. Shuningdek bu

⁵ al-Qomus. Arabcha-o'zbekcha qomusiy lug'at. N.Ibrohimovning umumiy tahriri ostida. 4-jild. – T.: G'afur G'ulom, 2019. – B. 200-201.

yuklama so'roq olmoshi ma'nosida qadimda va boshqa somiy tillarda ham shu ma'noda qo'llanilishini aytib o'tgan.

2) *относительного местоимения* – muallif bu yuklama nisbiy olmosh vazifasida ham ishlatilishi mumkinligini quyidagi jumla orqali misol qilib ko'ratadi; مَا عِنْدِي مِنَ الْكُتُبِ – те книги, которые у меня имеются, ya'ni *menda bor bo'lgan kitoblar mana shular*;

3) *обобщающего местоимения* – مَا yuklamasining bunday ma'noda ishlatilishi haqida yuqorida ham aytib o'tildi, ya'ni: “*обобщающий*” so'zi lug'atda birlashgan, qo'shilgan kabi ma'nolarni anglatishi aytilgan, buni مَا yuklamasiga nisbatan ishlatilganida, uning boshqa biror bir boshqa yuklama yoki ravishlar bilan qo'shib kelgandagi holatini tushunish mumkin. Birikkan yuklama, o'qshilgan yuklama iborasi o'rniga hosila yuklama deb nomlanishi to'g'riroq bo'ladi. Masaan; كَيْفَمَا – hosilasi fe'lni jazm qilmagan holda shartni ifodalaydi: كَيْفَمَا تَعْمَلُ أَعْمَلُ – Sen qanday qilsang, men ham shunday qilaman; كَيْفَمَا fe'lni jazm qilib, shartni ifodalaydi: كَيْفَمَا تَكُنْ يَكُنْ قَرِينُكَ – Sen qanday bo'lsang, o'rtog'ing ham shunday bo'ladi, yoki رُبَّمَا *ehtimol, ba'zan, goho, kamdan kam, HAYTUM* – hosila yuklamasi o'zidan keyingi ikki fe'lni jazm qiluvchi shart ravishi bo'lib qoladi va *qayerdaki, qayergaki, qachonki, har qachon* kabi ma'nolarni anglatib keladi; حَيْثُمَا تَكُنْ أَكُنْ – Sen qayerda bo'lsang, men o'sha yerda bo'laman; حَيْثُمَا تَكُنْ السِّلْعُ تَنْخَفِضُ الْأَسْعَارُ – Qayerdagi tovar ko'p bo'lsa, narxlar arzon bo'ladi...

4. مَا yuklamasi egaga ta'sir qiluvchi yuklamalarga qo'shib kelganida, bu yuklamalar egaga bo'lgan ta'sirini yo'qotadi va bu yuklamalarga u qo'shimcha ma'no bermaydi va jumladagi ega bosh kelishikda turadi. Bunda ham bir necha hosila yuklamalar paydo bo'ladi: إِنَّمَا، كَأَنَّمَا، لَيْتَمَا، لَعَلَّمَا، لَكَيْتَمَا kabi.

5. Союза, ya'ni bog'lovchi vazifasida ishlatiladi.

Bulardan tashqari B.M.Grande o'zinig mazkur asarida yana مَا yuklamasining MASDARIY harf sifatida o'zidan keyingi ism bilan masdar ma'nosini ifodalashi; مَا نَاقِصَةٌ – noqis ya'ni, o'zidan keyin bir bosh kelishikdagi va bir tushum kelishigidagi ismga muhtoj bo'lishi; مَا خَاصَّةٌ – o'zidan keyingi ism bilan maxsus ma'noda ishlatilishi; مَا عَامَّةٌ – umumiy ya'ni: har qanday ism bilan birgalikda kelishi mumkinligi; مَا زَائِدَةٌ – ziyoda harf sifatida kelishi; مَا لِلنَّفْيِ – inkor ma'noda ishlatilishi; مَا دَائِمُومَةٌ – vaqtning davom etish muddati, cho'zilishi, bardavomlikni anglatishi kabi ma'nolarda ham ishlatilishini turli misollar orqali sharhlab bergan⁶.

Akademik N.Ibrohimov va M.Yusupovlar o'zlarining “Arab tili grammatikasi” nomli darsligida B.M.Grandening mazkur fikrini davom ettirib, arab tilidagi مَا yuklamasini turli xil ergash gapli qo'shma gaplarda, bosh gapni ergash gapga bog'lovchi vazifasida ishlatilishini ta'kidlab o'tganlar, chunonchi:

1. Arab tilida ega ergash gap bosh gapning kesimiga nisbiy olmosh, bundan tashqari مَا yuklamasi bilan ham bog'lanishi mumkin. Masalan: يُعْجِبُنِي مَا تَقُولُ – Gapirayotgan narsang menga yoqadi;

⁶ Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно историческом освещении. – М.: Восточная литература, 1998. – С. 429-430.

2. Kesim ergash gap ham bosh gapga ega ergash gap bog‘langan vositalar yordamida bog‘lanadi. Bularni faqat bosh gapda anglatgan ma’nosiga qarabgina farqlab olish mumkin. Masalan: هَذَا مَا قَرَأْتُهُ فِي الْأُسْبُوعِ الْمَاضِي – Mana shu o‘tgan hafta o‘qiganimdir.

3. Darslik mualliflari to‘siqsiz ergash gapli qo‘shma gaplarda, bosh gapni ergash gapga مَا yuklamasining hosilalari, أَيُّمَا – nima bo‘lsa ham, كَيْفَمَا – qanday bo‘lsa ham, حَيْثَمَا – qayerda bo‘lsa ham, مَتَى – qachon bo‘lsa ham, kabi hosila yuklamalar orqala bog‘lanishini ham aytib o‘tganlar, masalan: هُمْ يَعْجَبُونَ النَّاسَ كَيْفَمَا لَعِبُوا – Qanday o‘ynamasinlar, odamlarga ular yoqaveradilar.

4. Payt ergash gapli qo‘shma gaplarda esa كَلَّمَا yordamchi so‘zi bog‘lovchi vazifasida kelib, u ergash gapdagi ish-harakatning bir necha marta takrorlanganligini bildiradi. Masalan: كَلَّمَا جِئْتُ إِلَيْهِ كَانَ يَقْرَأُ كِتَابًا أَوْ مَجَلَّةً – Har safar unikiga kelganimda, u kitob yoki jurnal o‘qiyotgan bo‘lardi.

– yordamchi so‘zi payt ergash gapdagi ish-harakatning tugashi bilanoq bosh gapning ish-harakati boshlanishini bildiradi va مَا أَنْ qismi payt ergash gap, حَتَّى qismi bosh gap oldiga qo‘yiladi. Masalan: مَا أَنْ سَمِعُوا عَنْ هَذِهِ الْمُبَارَاةِ حَتَّى ابْتَدَؤُوا الْإِسْتِعْدَادَ – Bu musobaqalar haqida eshitishlari bilanoq, unga tayyorgarlikni boshlab yuborishdi.

5. O‘xshatish ergash gapli qo‘shma gaplarda esa كَمَا أَنْ، كَمَا أَنْ، كَأَنَّمَا kabi hosila yuklamalar ishlatilishi mumkin, masalan: أَحَبُّ الرَّبِيعِ كَمَا يُحِبُّهُ كُلُّ إِنْسَانٍ – Bahorni har bir inson sevganidek sevaman.

O‘xshatish ergash gap ba‘zan miqdoriy yoki darajaviy o‘xshatish uchun ham ishlatiladi va u bosh gapga مَا بِقَدْرٍ مَا، بِمِقْدَارٍ مَا، إِلَى دَرَجَةِ مَا، yordamchi so‘zlaridan biri yordamida birikadi. Masalan: اسْتَنْتَرَيْتُ التَّقَاخَ فِي السُّوقِ بِمِقْدَارٍ مَا – Bozordan men ehtiyojim miqdoricha olma sotib oldim. سَأُوَصِّلُ دِرَاسَةَ اللُّغَةِ الْعَرَبِيَّةِ بِقَدْرِ مَا يَكْفِي عُمْرِي – Umrim kifoya qilgunicha arab tilini o‘rganishda davom etaman⁷.

O‘z navbatida arab nahvshunoslari ham mazkur yuklamaga alohida e’tibor berib o‘rgangan va مَا yuklamasini o‘ziga xos usullar orqali izohlab beradilar. E’tiboringizni Livanlik mashhur nahvshunos olim Antuan ad-Dahdahning quyidagi fikrlariga qaratmoqchimiz. Bu yuklama haqida olim o‘zining مُعْجَمُ لُغَةِ النَّحْوِ الْعَرَبِيِّ ya’ni, “Arab tili grammatikasining alifbo tartibi” nomli ilmiy asarida quyidagilarni aytadi: 1. حَرْفٌ مَعْنَى مَبْنِيٍّ عَلَى السُّكُونِ لَا مَحَلَّ لَهُ مِنَ الْإِعْرَابِ 1. حَرْفٌ نَفِيٌّ غَيْرُ عَامِلٍ: مَا سَمِعْتُ شَيْئاً. 2. حَرْفٌ نَاسِخٌ مُشَبَّهٌ بِلَيْسَ يَدْخُلُ عَلَى الْجُمْلَةِ الْإِسْمِيَّةِ فَيَرْفَعُ الْمُبْتَدَأَ وَ يَنْصِبُ الْخَبَرَ بِشَرْطٍ: مَا الْكَسَلُ مُفِيداً 3. حَرْفٌ إِبْهَامٌ، يَأْتِي صِفَةً لِلْإِبْهَامِ: جِئْتُ لِأَمْرِ مَا 4. حَرْفٌ مَصْدُوقِي ظَرْفِي يَنْوُبُ عَنْ ظَرْفِ الزَّمَانِ الْمَحْذُوفِ الْمُضَافِ إِلَى الْمَصْدَرِ الْمُؤَوَّلِ: سَأَكْافِحُ مَا دُمْتُ حَيًّا؛ وَ حَرْفٌ مَصْدُوقِي غَيْرِ ظَرْفِي: وَ ضَاقَتْ عَلَيْهِمُ الْأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ 5. حَرْفٌ زَائِدٌ: عَمَّا قَلِيلٍ أَذْهَبُ، أَيْ عَنْ قَلِيلٍ 6. حَرْفٌ كَافٍ: بِإِنَّمَا اللَّهُ وَجَدُ. يَكْفُ الْفِعْلُ وَ الْحَرْفُ: قَلَمًا، رُبَّمَا..

– yuklamasi sukunga mabniy bo‘lib, u kelishiklarda turlanmaydi. 1. Hech qanday omillarsiz inkorni anglatadi: Men hech narsa eshitmadim. 2 Ismiy jumlalarda nosix (bekor qiluvchi) yuklamasi vazifasida ishlatilganida shartli ravishda bo‘lishsizlikni ifodalaydi, لَيْسَ inkor fe’li o‘rnida kelib, egani bosh kelishikda va

⁷ Иброҳимов Н., Юсупов М. Араб тили грамматикаси. 1-жилд. – Т.: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 1997.
– Б. 384-401.

ismiy kesimni tushum kelishigida kelishini talab qiladi, masalan: Dangasalik foydali emas. 3. Noaniq holatdagi soʻz ortidan keladi; Qandaydir bir ish uchun keldim. 4. Masdariy harf vazifasida oʻzidan keyingi jumla bilan masdar maʼnosida, oʻzidan oldingi ish – harakatning payt holini ifodalab keladi, masalan: To men tirik ekanman, u bilan albatta uchrashaman. Masdariy harf vazifasida payt holini ifodalamasdan ham kelishi mumkin; Yer keng boʻlishiga qaramay, ularga torlik qilyapti. 5. Ziyoda harf boʻlib keladi; Bir ozdan soʻng ketaman. 6. Toʻsuvchi yoki kesuvchi yuklama vazifasida baʼzi bir yuklamalarga birikib, hosila yuklama sifatida keladi va jumlaning maʼnosiga qoʻshimcha maʼno bermaydi va undan keyin kelayotgan ism bosh kelishikda turadi, masalan: Alloh yagonadir.

2 – اِسْمٌ مَبْنِيٌّ عَلِ السُّكُونِ حَسَبَ مَوْقِعِهِ مِنَ الْجُمْلَةِ 1. اِسْمٌ مَوْصُولٌ وَكَذَلِكَ مَا أُحِبُّ؛ لِعَيْنِ عَاقِلٍ وَ قَدْ يَأْتِيْلُ عَاقِلٍ 2. اِسْمٌ اِسْتِفْهَامٍ: مَا اِسْمُكَ؟ 3. اِسْمٌ شَرْطٍ لِعَيْنِ عَاقِلٍ يَجْزِمُ فِعْلَيْنِ: مَا تَزْرَعُ تَحْصُدُ 4. اِسْمٌ لِّلْتَعْجُبِ: مَا أَجْمَلَ الرَّبِيعِ؛ فِي مَحَلِّ رَفْعٍ مُبْتَدَأٍ.

ما yuklamasi jumladagi oʻrniga qarab sukun bilan harakatlanadi va olmosh sifatida ham ishlatiladi.

1. Nisbiy olmosh sifatida ishlatilishi mumkin, masalan: Yaxshi koʻradigan narsamni topdim. Bunda u oqil va gʻayri oqil narsalarga nisbatan ham ishlatilaveradi.

2. Soʻroq olmoshi vazifasida ishlatiladi, masalan: Isming nima?

3. Shartlilikni ifodalovchi olmosh sifatida gʻayri oqil narsalarga nisbatan ishlatiladi va oʻzidan keyin ikkita feʼlni jazm qiladi, masalan: Nimani eksang, oʻshani oʻrasan.

4. Taajjubni ifodalovchi olmosh sifatida ishlatiladi va bunda ega bosh kelishikda deb hisoblanadi, masalan: Bahor qanchalar goʻzal fasldir!...⁸.

Xulosa oʻrnida shuni aytish mumkinki, arab tilida yordamchi soʻzlar faoliyatida qatʼiy bir chegaralanish yoʻq. Aynan bir yordamchi soʻz bogʻlovchi, yuklama, koʻmakchi, olmosh, ravish koʻmakchi boʻlib kela oladi. Buni yuqoridagi manbalardagi maʼlumotlarda koʻrib oʻtishimiz mumkin. Mualliflar tomonidan esa bu maʼlumotlar biri birlarini toʻldirib kelgan. Arab tilidagi ما yuklamasi haqida, boshqa manbalarda yuqoridagilardan ham koʻp maʼlumotlar boʻlishi tabiiy. Ammo maqolani yozish shartlariga koʻra biz shu maʼlumotlarni keltirib oʻtish bilangina chegaralandik. Manbalarda keltirilishicha mazkur yuklamaning oltmishga yaqin maʼnosi boʻlib, kulgusi ilmiy tadqiqotlarimizda bu mavzuni yanada kengroq va atroflicha oʻrganib chiqamiz degan umiddamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati

1. Аскарова М., Абдурахмонов Х. Ўзбек тили грамматикасининг практикуми. – Т.: Ўқитувчи, 1972.

2. al-Qomus. Arabcha-oʻzbekcha qomusiy lugʻat. N.Ibrohimovning umumiy taxriri ostida. 4-jild. – Т.: Gʻafur Gʻulom, 2019.

3. Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно историческом освещении. – М.: Восточная литература, 1998.

⁸ انطوان الدحدح. معجم لغة النحو العربي. – مكتبة لبنان ناشرون، 1993م. – ص. 327.

4. Иброҳимов Н., Юсупов М. Араб тили грамматикаси. 1-жилд. – Т.: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 1997.
5. انطوان الدحدح. معجم لغة النحو العروي. – مكتبة لبنان ناشرون، 1993م.

“FATOVoi QOZIXON” ASARIDA MUALLIF USLUBI

Akmaljon IKROMJONOV,
Oriental universiteti Sharq tillari kafedrası
v.b. dotsenti

Annotatsiya. Ushbu maqolada yurtimizda “Fatavoi Qozixon” nomi bilan mashhur bo‘lgan asarda muallif uslubi, uning o‘ziga xosligi, asar muqaddimasi tahlili, muallif asarni yozishda suyangan manbalar, asar tuzilishi prinsiplari atroflicha tadqiq etilgan.

Kalit so‘zlar: “Fatavoi Qozixon”, muallif uslubi, fatvo, mutaaddim, mutaaxxir.

Ma'lumki, har qanday ilmiy asarning bahosi uning yozilishida qo‘llangan uslubga bog‘liq. Faxruddin Qozixon “Fatavoi Qozixon” asarining muqaddima qismida uni yozishda qo‘llagan uslub haqida ma'lumot berib o‘tgan. Qozixonning asarni yozishdan ko‘zlagan maqsadi fatvo so‘ragan va fiqh ilmini o‘rganishni maqsad qilgan insonlarga yo‘l ko‘rsatish va ularga qulaylik yaratishdan iborat bo‘lgan⁹. “Fatavoi Qozixon” asari bugungi kunda ham sharhga ehtiyoji bo‘lmagan, uslubi ravshan va oson istifoda qilinadigan asardir.

Qozixon asarning muqaddima qismida shunday deydi:

ذكرت في هذا الكتاب من المسائل التي يغلب وقوعها وتمس الحاجة إليها وتدور عليها واقعات الأمة ويقتصر عليها رغبات الفقهاء والأئمة وهي أنواع وأقسام فمنها ما هي مروية عن أصحابنا المتقدمين ومنها ما هي منقولة عن المشايخ المتأخرين رضوان الله عليهم أجمعين ورتبته ترتيب الكتب المعروفة وجعلت لكل جنس فصلاً وبينت لكل فرع أصلاً وفيما كثرت فيه الأقاويل من المتأخرين اقتصرته فيه على قول أو قولين وقدمت ما هو الأظهر واقتتحت بما هو الأشهر إجابة للطالبين وتيسيراً على الراغبين وعلى الله توكلت.....

“Men bu kitobda ko‘p uchraydigan, ko‘p ehtiyoj seziladigan, ummatning ishi tushadigan, faqihlar va imomlarning istaklarini qamrab oladigan masalalarni zikr etdim. Ushbu masalalar bo‘limlar va qismlardan iboratdir. Ularning ba‘zilari mutaaddim as‘hoblarimizdan va boshqalari mutaaxxir mashoixlarimizdar rivoyat qilingandir. Men bu kitobni mashhur kitoblarning tartibida tartibladim va fasllarga ajratdim. Har bir far‘iy masalaning aslini bayon qildim. Mutaaxxir ulamolar tomonidan bir qancha qavllar aytilgan joylarda bir yoki ikki qavlga keltirish bilan cheklandim. Eng to‘g‘ri bo‘lganini muqaddam qildim. Toliblar istagiga javob va rag‘batlilarga yengillik bo‘lishi uchun eng mashhur qavllar bilan boshladim va Allohga tavakkul qildim...” (Fatavoi Qozixon, 1).

Mazkur muqaddimada Qozixon asarni yozishda qo‘llagan uslubining bir necha jihatlarni aniq va ravshan shaklda bayon qiladi. Ular:

⁹ Fatavoi Qodixon. O‘zRFA SHI № 11228. – J. 1. – B. 2 (Bundan keyin: Fatavoi Qozixon)

1. *Asarda mutaqqaddim va mutaaxxir mashoyixlardan rivoyat qilingan, ko'p uchraydigan va ehtiyoj seziladigan masalarning kelishi.*

Qozixon asarida turli masalalar yuzasidan o'zidan avval ijod qilgan ko'plab *mutaqqaddim*¹⁰ faqihlarning fikrlarini keltirib o'tgan. Jumladan, Imom Abu Hanifa, Muhammad ibn Hasan ash-Shayboniy (vaf. 189/805-y.), Abu Yusuf Ya'qub ibn Ibrohim (vaf. 182/798-y.), Zufar ibn Huzayl (vaf. 158/775-y.), Hasan ibn Ziyod (vaf. 204/819-y.), Muhammad ibn Samo'a (vaf. 245/858-y.), Ahmad ibn Umar al-Hassof (vaf. 261/874) kabi yetuk faqihlar shular jumlasidandir.

Muallif *mutaaxxir*¹¹ faqihlarning yasarlaridan ham istifoda etib, ularning qarashlarini ham asarida keltirib o'tgan. Bunga misol qilib Abu Ja'far Ahmad at-Tahoviy (vaf. 321/933-y.), Abu-l-Hasan al-Karxiy (vaf. 340/952-y.), Abu Bakr Ahmad al-Jassos (vaf. 370/981-y.), 'Abd al-'Aziz ibn Ahmad al-Halvoniy (vaf. 448/1050-1063), Shamsul-a'imma as-Saraxsiy (vaf. 481/1089 y.), Abu Bakr Muhammad Xoharzoda (vaf. 483/1090-y.) kabi allomalarning nomlarini keltirish mumkin.

2. *Asarning mashhur kitoblar tartibiga ko'ra tartiblanib, fasllarga ajratilgani.*

3. *Mutaaxxir ulamolar aytgan qavllar ichidan bir yoki ikki qavlga keltirib, eng to'g'ri bo'lganini ilgari surilishi va eng mashhur qavllar bilan boshlanishi.*

Ma'lumki, axloq, odob, ibodat, muomalot va uqubotdan iborat diniy mavzular sanaladi. "Fatovoi Qozixon" fihiy asar bo'lgani uchun e'tiqod va axloq bilan bog'liq mavzular asarda o'rganilmagan. Asar o'z ichiga oladigan mavzular uch asosiy nom ostida jamlanishi mumkin:

1. *Ibodatlار العبادات*. Bu bo'lim insonning Alloh bilan bo'ladigan munosabati masalalariga bag'ishlanadi va ushbu mavzu nomlarini o'z ichiga oladi: Poklik, Tahorat va g'usl, Namoz, Ro'za, Zakot, Haj.

2. *Muomalalar المعاملات*. Odamlar orasidagi munosbatlarni o'rganuvchi bu bo'lim quyidagi mavzularni o'z ichiga oladi: Nikoh, Taloq, Oldi-sotdi, moliyaviy munosabatlar, Mahkama va Guvohlik.

3. *Uqubatlar العقوبات*. Qo'yilgan ta'qiqlarga bo'y sunmagan shaxslar orasida intizomni o'rnatuvchi va kishilarni jinoyatchilardan himoya qiluvchi normalardir. Bu bo'lim jazo turlari, qasos, tuhmat jazosi kabi bo'limlarni o'z ichiga oladi (Fatovoi Qozixon. – J. 3: 580).

Soliqlar, xorijiy o'lkalarga borish ruxsati va boshqa o'lka fuqarolari bilan munosabatlar va shunga o'xshash mavzularni esa "Siyar" kitobida (Fatovoi Qozixon. – J. 3: 558) o'rganiladi.

Islom huquqida bandaning Alloh bilan munosabatini o'rganuvchi ilm ibodat ilmi deb ataladi. Fiqhiy asarlarda avval ibodat keyin muomala so'ng intizomiy normalarga oid masalalar keltiriladi.

Qozixon ham asarida musulmon huquqidagi ushbu tartibga rioya qilgan. Shu bilan muallif ma'nan yuksak, jinoyatlardan uzoq, bir-birining haqlariga rioya

¹⁰ *Mutaqqaddimun* so'zi "avval o'tganlar", "peshqadamlar" degan ma'nolarni bildiradi. Mazkur atama uchinchi hijriy asrdan avval yashagan faqihlarga nisbatan qo'llanadi. Qarang: Al-mazhab al-hanafiyy. – J. 1. – B. 327.

¹¹ *Mutaaxxirun* so'zi "keyingilar" degan ma'noni bildiradi. Mazkur atama uchinchi hijriy asrdan keyin yashagan faqihlarga nisbatan ishlatiladi. Qarang: Al-mazhab al-hanafiyy. – J. 1. – B. 327.

qiladigan, barqaror va baxtli jamiyatga erishishni maqsad qilgan deb xulosa qilish mumkin. Qozixon o'zi yashab turgan jamiyat ehtiyojlariga javob beradigan bunday asarni yozishda ularning asosiy muammolarini asos qilib olgan. Shu sababli asar barcha tabaqa vakillari tomonidan yaxshi kutib olingan va mu'tabar manba sifatida hozirgi kunimizgacha yetib kelgan. Inson hayoti davomida duch kelishi mumkin bo'lgan ibodat, oldi-sotdi, nikoh-taloq kabi mavzular bilan bog'liq muammolarga yechim ko'rsatishda Qozixon o'zidan oldin o'tgan va o'ziga zamondosh bo'lgan faqihlarning qarashlariga ham murojaat qilgan. Asar muqaddimasida ham ma'lum qilganidek, Qozixon masalalarning bo'lim va qismlarini bayon qilishda mutaqaddim va mutaaxxir faqihlar qarashlaridan istifoda qilganligini aytib o'tadi (Fatovoi Qozixon. – J. 1: 2). Lekin buni amalga oshirishda barcha qarashlarni keltirib o'tmay, “zohir”, ya'ni ochiq va ustun bo'lgan qarashni oldinga qo'ygan (Fatovoi Qozixon. – J. 1: 2).

Qozixon asarni yozishda ikki toifa kishilarning ehtiyojlarini nazarda tutadi: muammolariga yechim va huquqiy hukm izlagan va ilm tahsili bilan band bo'lgan tolibi imlar. Uning maqsadi ikkala toifa ishlarini osonlashtirishdan iborat bo'lgani bois masalalarni yoritishda turli qarashlar ichida eng mashhur bo'lganini avval keltirgan va bunday uslubni asos sifatida qo'llaganini ma'lum ham qilgan (Fatovoi Qozixon. – J. 1: 2).

Faxruddin Qozixon XII asrda Movarounnahrda yashagan faqih bo'lishiga qaramasdan huquq ilmiga oid 10 ta asarini arab tilida yozgan. Bunga sabab o'sha davrlarda islom bilimlariga oid asarlarni arab tilida yozish an'anaga aylanganidir. Fiqhdek inson hayotida muhim ahamiyatga ega bo'lgan va uning huquqlari doirasini chizib beruvchi bir sohada asar yoza olgani uning arab tilini mukammal bilganidan darak beradi.

Qozixonning fiqh sohasidagi salohiyati, bu ilmni teran va batafsil tushungani va yuksak zakovat egasi bo'lgani ilmiy doiralar tomonidan e'tirof etilgan. Qozixonning hanafiy faqihlari ichida “masalada mujtahid” sifatida e'tirof etilgani¹² bunga yaqqol dalilidir. U mazhab imomlari o'z qarashlarini ma'lum qilmagan masalalarda mazhabning usulini qo'llagan holda yechimlar topa oladigan darajada fiqh ilmi va uning asoslaridan voqif bo'lgan.

Muallifning fiqh ilmidagi salohiyati va bilimi asarning tilida ham o'zini namoyon etadi. Asarning tili chigalliklardan yiroq va sodda xususiyatga ega. Shuningdek, asar insonlar duch keladigan fiqhiy muammolarga eng mashhur va aniq yechim taqdim qilishi bilan o'zgalardan farqlanadi.

Qozixon ushbu asarida arabchadan boxabarligini isbotlashga harakat qilmaydi. Shu sababli asarda, uzun, chigal, boshi va oxiri orasidagi bog'liqlik yo'qolgan jumlar uchramaydi. Asarning tili na anglashni qiyinlashtiradigan darajada vazij (qisqa) va na insonlarni zeriktiradigan darajada uzundir. Masalalar sodda, qulay,

¹² Ibn Kamol Posho. Tabaqot al-mujtahidin. // Abu 'Abdurahmon ibn 'Aqil tahriri ostida. – Misr: Matba'at al-Jabloyiy, 1977. – B. 14. (Bundan keyin: Ibn Kamol Posho. Tabaqot al-mujtahidin.); Ibn Qutlubug'o. At-Tas'hih ala Muxtasar al-Quduriy. – B. 23; Ibn al-Imod. Shazarot az-zahab. J.6. – B. 504; Laknaviy. Al-Favo'id. – B. 111; Kavakji. – B. 126; Al-Qurashiy. J.2. – B. 93; Az-Zirikliy. Al-A'lom. J.2. – B. 224; Kutlubog'a. Toj at-Tarojum. – B. 151; Qahhola. Mo'jam. J.1. – B. 593

o'ziga tortuvchi, tushunarli til va uslub bilan yozilgan. Ba'zi usul va furu' kitobalarida bo'lganidek, tushunish qiyin bo'lgan jumlar kelmaydi. Ushbu mu'tabar asar ko'p asrlardan buyon qo'ldan tushmay, keng istifoda qilinib kelishiga sabab ham tili va uslubining osonligida, deb xulosa qilish mumkin.

Qozixon "Fatovoi Qozixon" asarini faqatgina mavzuning mutaxassisi bo'lgan insonlarga mo'ljallab yozmagan, balki ushbu asardan arab tilini mukammal bilmaydigan insonlar ham foydalanishi mumkin.

"Fatovoi Qozixon" asari qiyosiy fiqh kitobi emas. Shu sababli ham muallif keltirilgan qarashlarning dalillarini zikr etib o'tmagan. Zikr qilgan qarashlardan qaysi biri sahih, sahihroq, fatvoga asos, tarjih etilganini bayon qilishda ishora qilish bilan cheklangan. Tarjih¹³ qilgan qarashini esa nima uchun tarjih qilganini batafsil bayon qilmagan. Tarjih etmaganlarini ham qaysi sababga asoslanib tarjih qilmaganini ma'lum qilmagan.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, Faxruddin Qozixonning "Fatovoi Qozixon" asari tarixiy huquqiy merosni, XI-XII asardagi ijtimoy-siyosiy hayotni va hanafiy fiqhini o'rganishda muhim manba sanaladi. Ushbu asarning hozirgi davrga qadar duyoning ko'plab huquq ta'lim muassasalarida manba o'laroq o'rganilishi buning yana bir dalilidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Fatovoi Qozixon. O'zRFA SHI №11228 raqamli qo'lyozma.
2. Ahmad Kamol Posho. Tabaqot al-mujtahidin. // Abu 'Abdurahmon ibn 'Aqil al-Zohiriy tahriri ostida. – Misr: Matba'at al-Jabloviiy, 1977.
3. Abdulkarim ibn Muhammad ibn Mansur as-Sam'oniyy. Al-Ansob. 12 jildli / Akram al-Bushiy tahriri ostida. – Qohira: Maktaba ibn Tamimiyya, 1984.
4. Kavajki Yu.Z. XI ve XII Asirlarda Karahanlilar Devrinde Mavara' al-Nahr Islom Hukukçuları. Ankara: Sevinç Matbaası. 1976/
5. Muhammad Abdulhay al-Laknaviy. Al-Favo'id al-bahiyya fi tarojum al-hanafiyya / Muhammad Badruddin an-Naoniyy tahriri ostida. – Bayrut: Dar al-kitab al-islamiy, 1418/1998.
6. Abu Muhammad Abdul-Qodir ibn Abul-Vafo Muhammad ibn Muhammad al-Qurashiy al-Misriy. Al-Javohir al-muziy'a fi tabaqot al-hanafiyya. 5 jildli / Abdulfattoh Muhammad al-Xulv tahriri ostida. – Qohira: Hijo, 1993.
7. Ibn al-'Imod 'Abdulhay ibn Ahmad ad-Dimashqiy. Shazarot az-zahab fi axbor man zahab. 10 jildli. / Mahmud al-Arna'ut tahriri ostida. – Bayrut: Dor ibn Kasir, 1986.
8. Kakhola 'Umar Rizo. Mo'jam al-muallifin. 4 jildli. – Bayrut: Mu'assasa ar-risola, 1993.
9. Zaynuddin Qosim ibn Qutlubug'o. Toj at-tarojum fi tabaqot al-hanafiyya. 1 jildli / Muhammad Xoyr Ramazon tahriri ostida. – Bayrut: Dar al-Qalam, 1992.

¹³ Tarjix so'zining lug'aviy ma'nosi "ustun qo'yish", "afzal bilish". Istilohiy ma'nosi: bir necha qarash ichida biror qarashni dalillar asosida ustun qo'yishga aytiladi.

“KIFAYATU-N-NAHV FI ILMI-L-E'RĀB” ASARIDA FE'LLAR
TALQINI

Mansur JUMANIYAZOV,

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

tayanch doktoranti

Annotatsiya. Ziyovuddin Makkiy Xorazmiyning “Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e'rāb” asarida fe'llar alohida bobga ajratilib o'rganiladi. Olim fe'llarni bayon qilishda o'rtamiyonalikka amal qilib, ta'rif va sharhlarni ko'paytirmasdan ko'pincha amaliy misollar bilan tushuntiradi. Bu maqolada asarda keltirilgan fe'llarning turlari va ularning nomlanishi shuningdek ularning soni va qismlarga bo'linishidagi boshqa asarlar bilan farqli va o'xshash jihatlari keltirib o'tildi.

Kalit so'zlar: fe'llar, o'tgan zamon, hozirgi kelasi zamon, old ko'makchilar, fe'llarning aniqlik mayli, istak mayli va shart mayli.

Ziyovuddin Makkiy Xorazmiyning “Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e'rāb” asarida fe'l qismi hech qanday mavzu qo'ymasdan yoki bob va fasl ajratmasdan to'g'ridan to'g'ri fe'lning ta'rifiga o'tib ketiladi. Fe'lga quyidagicha ta'rif beriladi. الفعل: ما دل على معنى في نفسه مقترن بزمان مخصوص muayyan zamonga bog'liq bo'lib, mustaqil ma'noga dalolat qiluvchi so'z turkumiga fe'l deyiladi”. Muallif fe'l ta'rifidan keyin uning alomatlarini zikr qilib, misollar yordamida ba'zi xususiyatlarni tushuntiradi. Zamaxshariyning “al-Unmuzaj” asarida esa fe'lga ta'rif berilmasdan, uning xususiyatlari aniqlangan. Muallif asardagi fe'l qismini quyidagi so'zlar bilan boshlaydi: الفعل هو ما صح أن يدخله "قد" و حروف الاستقبال و و الجوازم و اتصل به ضمير المرفوع boshlaydi: الفعل هو ما صح أن يدخله "قد" و حروف الاستقبال و و الجوازم و اتصل به ضمير المرفوع و تاء التانيث الساكنة “Kelasi zamondagi ish-harakatning amalga oshish ehtimolini bildiruvchi, yaqin hamda uzoq kelajakni ifodalash, yuklamalar, shaxs-son qo'shimchalari va ayol kishiga dalolat qiluvchi sukunli harflarni qabul qilish fe'lning alomatlari hisoblanadi”¹⁴. Fe'lning alomatlari haqidagi ma'lumot va ba'zi misollaridan so'ng uning sinflari tasniflanadi. “Mufasssal”da esa “al-Unmuzaj”dan farqli ravishda fe'lga ta'rif berib, keyin uning xossalariga o'tilgan. Kitobda fe'l ta'rifi quyidagicha keladi: الفعل ما دل على إقتران حدث بزمان: voqea-hodisaning zamonga bog'lanishiga dalolat qiladigan so'z turkumi fe'l deyiladi”¹⁵. Fe'lga ta'rif berib, unga misol va sharhlar keltiriladi. Yana bir nahvshunos alloma Ibn Hojib fe'l haqida shunday deydi. الفعل: ما دل على معنى في نفسه مقترن بأحد الأزمنة الثلاثة. “Uchta zamondan biriga bog'lanib mustaqil ma'noga dalolat qiluvchi so'z turkumi fe'l deyiladi”¹⁶. Fe'llarning xususiyatlari zikr qilingach, uning turlari hususida fikr yuritiladi.

¹⁴ شرح الأنموذج في النحو للعلامة الزمخشري بشرح الأردبيلي جمال الدين محمد بن عبد لغنى. حققه و علق عليه دكتور حسنى عبد الجليل يوسف. مكتبة الآداب - بالقاهرة. 1999. صفحة 134

¹⁵ أبي القاسم محمود بن عمر الزمخشري. تحقيق فخر صالح قدادة. المفصل في علم العربية دار عمار - الأردن. 2003. صفحة 243

¹⁶ العلامة ابن الحاجب الكافية في النحو. مكتبة ماوراءالنهر 2018 بمدينة طشقند صفحة 161

“Hidayatu-n-nahv” kitobida unga quydagicha ta’rif beradi. الفعل:كلمة تدل على معنى فى حد نفسها دلالة مقترنة بزمان ذلك المعنى mustaqil ma’noga dalolat qiluvchi kalima fe’l deyiladi”¹⁷. Ibn Yaish “Mufasssal”ning sharhida fe’lga quydagicha ta’rif beradi: فاما الفعل فكل كلمة تدل على معنى فى نفسها مقترنة بزمان الفعل كل لفظة دلت على معنى مقترن بزمان يحصل Muayyan zamonga bog’liq bo’lgan ma’noga dalolat qiluvchi har bir lafz fe’l deyiladi “. Ibn Aqiyl esa fe’lga o’zgacharoq yondashadi. الاسم إن اقترن بزمان فهمى . Ism zamon bilan bog’lansa u fe’ldir”¹⁹.

Kitobning asosiy qismi bo’lgan fe’l qismidagi ta’rif va uning misollarini kuzatilar ekan, boshqa nahvshunoslarning kitobida mazkur mavzudagi yondashuvlar uncha katta farq qilmaydi. Masalan: Ziyovuddin Makkiy Xorazmiyning “Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e’rāb” asarida fe’l ta’rifi Ibn Yaishning va Zujajiyning fe’lga bergan ta’rifi bilan bir xil, faqat ba’zi ma’noga ta’sir qilmaydigan darajada birlikdagi so’zlarda farqlanish bor. Ibn Yaish “Mufasssal”ning sharhidagi Zamaxshariyning fe’lga bergan ta’rifini odatdagiday to’g’ridan to’g’ri sharh qilmasdan fe’lga alohida ta’rif bergan. Chunki Ibn Yaish faqat bog’lanish fe’lga dalolat qilmasligini aytib ta’rifning boshiga kalima yoki lafz so’zini qo’yish afzal bo’lishini ta’kidlaydi. Ziyovuddin Makkiy Xorazmiy esa kalima va lafz so’ziga dalolat qiluvchi nisbiy olmosh bilan ifodalaydi. Ibn Hojib va Zamaxshariyning ta’riflaridagi yagona farq – Zamaxshariyning ta’riflarida حدث voqea-hodisa so’zining borligida. Biroq Ibn Aqil boshqa yo’ldan borib, fe’lni uning sharti bilan ta’riflaydi, ya’ni fe’l unga dalolat qiluvchi shartga ega bo’lsa fe’l bo’la olishini ta’kidlaydi. Umuman olganda, tilshunoslar orasida bu yo’nalishda ixtiloflar deyarli mavjud emas. Demak, asar yozishda ularni mavzularga bo’lish va yuqoridagi fe’l ta’rifi ko’rinishidagi uslublar bir manhajga dalolat qiladi. Zamaxshariyning “al-Unmuzaj” asarida fe’lning ta’rifi berilmagani kuzatildi, chunki fikrimizcha, bu asar “Mufasssal”ning ixchamlashtirilgan sharhi hisoblanadi, muallif mavzuga ta’rif bermasdan, birdaniga misollarga o’tib ketgan, shu sababli asar qisqa uslubga asoslangan. “Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e’rāb” asaridagi fe’l ta’rifi uchta nahvshunos olimning ta’riflariga yaqin turishi bilan umumiy qamrovchi ta’rif degan xulosaga kelish mumkin. Fe’lning alomatlarini bir tur qatorida ifodalamasdan alohida alohida zikr qilinadi.

Ziyovuddin Makkiy Xorazmiyning “Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e’rāb” asarida fe’l turlarini o’rganib chiqib, Zamaxshariyning “al-Unmuzaj” asarida fe’llarning turlarini taqqoslangach, ikkita asardagi o’xshash va farqli jihatlarni ko’rish mumkin. “Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e’rāb” asarida muallif fe’llarni 10 turga ajratadi:

1. الماضى – “O’tgan zamon fe’li”;
2. المضارع – “Hozirgi kelasi zamon fe’li”;
3. الأمر – “Buyruq mayli”;
4. المتعدي و غير المتعدي – “O’timli va o’timsiz fe’llar”;
5. المبني للمفعول – “Majhul fe’llar”;

¹⁷ جماعة من العلماء البارعين. هداية النحو. مكتبة البشرى بكراتش باكستان. 2011م. ص 10.

¹⁸ العلامة ابن يعيش. شرح المفصل فى صناعة الإعراب. إدارة الطباعة المنيرية. بمصر. ص 912

¹⁹ صلاح الدين الزعبلوي. الدراسات فى النحو. المكتبة الشاملة . ص 95

6. أفعال القلوب – “Taxmin, gumon, hisoblash ma’nosidagi fe’llar”;
7. الأفعال الناقصة – “Noqis yordamchi fe’llar”;
8. أفعال المقاربة – “Ish-harakatning yaqinligini ifoda qiluvchi fellar”;
9. فعلى المدح و الذم – “Maqtov va tahqir fe’llari”;
10. فعلى التعجب – “Taajjubni ifoda qiluvchi fe’llar”²⁰.

Zamaxshariyning “al-Unmuzaj” asarida fe’llarni “Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e’rāb” asaridan farqli ravishda 11 turga bo’ladi²¹:

1. الماضى – “O’tgan zamon fe’li”;
2. باب المضارع – “Hozirgi kelasi zamon fe’li”;
3. الأمر – “Buyruq mayli”;
4. المتعدي – “O’timli fe’llar”;
5. غير المتعد – “O’timsiz fe’llar”;
6. المبني للمفعول – “Majhul fe’llar”;
7. الأفعال الناقصة – “Noqis yordamchi fe’llar”;
8. أفعال القلوب – “Taxmin, gumon, hisoblash ma’nosidagi fe’llar”;
9. باب أفعال المقاربة – “Ish-harakatning yaqinligini ifoda qiluvchi fellar”;
10. باب فعلى المدح و الذم – “Maqtov va tahqir fe’llari”;
11. باب فعلى التعجب – “Taajjubni ifoda qiluvchi fe’llar”.

“Mufasssal”da fe’llarning turini 12 qismga ajratiladi. Fe’llar turining ketma-ketligi “Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e’rāb” asaridagi bilan bir xil berilgan. Faqat “Mufasssal”da fe’llarning turi ko’proq berilgan, ikki fe’l turini الثلاثى “Uch o’zakli fe’llar”, الفعل الرباعى “to’rt o’zakli fe’llar”ni Ziyovuddin Makkiy Xorazmiy asarida zikr qilmagan. Ibn Hojib ham fe’llarni “Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e’rāb” asaridagi kabi 10 turga bo’lgan.²² “Kofiya”da باب المبني للمفعول “Majhul fe’llar” istilohi o’rniga “foili zikr qilinmagan fe’l” deb keltiriladi. Zamaxshariyning “al-Unmuzaj” asarida fe’l turini 11 ta deyilgan bo’lsa ham “Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e’rāb” asaridagi adad bilan bir xil desa bo’ladi. Chunki “Unmuzaj”da “O’timli va o’timsiz fe’llar”ni alohida zikr qiladi, Ziyovuddin Makkiy Xorazmiy esa ularni bitta mavzu qilib o’rganadi. Asarlardagi fe’llarning turlari va ketma-ketligi nomlanishi juda katta farq topilmadi. “Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e’rāb” asaridagi adad bilan “Unmuzaj”da asar bir xil deyilsa, undan boshqa asarlarda ham mana shu izchillikni kuzatish mumkin. “Kofiya” asarida kuzatilgani kabi fe’l turlari va ularning ketma-ketlik xususiyati “Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e’rāb” va “Unmuzaj”dagi bilan bir xil.

Olim fe’l qismida avval fe’l tushinchasi va uning belgilarini tushuntirgandan keyin yana bir fasl ajratib unda fe’l turlarini zikr qilgan. Keyin o’tgan zamon fe’li haqida so’z boshlab uni o’tgan zamon bobi deb ataydi. Unda quydagi m’lumotlarni keltirib o’tadi. هو ما دل على معنى وجد فى الزمان الماضى. “o’tgan zamonda mavjud bo’lgan ma’noga dalolat qiluvchi ish harakat o’tgan zamon fe’li deyiladi”. Masalan; ضرب “u urdi”, أكرم “u hurmat qildi”. Bu fe’llar noto’g’ri fe’llar bo’lmasa oxirgi harakati

²⁰ Ziyovuddin Makkiy Xorazmiyning «Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e’rāb» FASHI qo’lyozmalar fondi qo’lyozma nusxasi 10518-raqam ostida saqlanadi. – 169b.

²¹ شرح الأنموذج فى النحو للعلامة الزمخشري بشرح الأديبى جمال الدين محمد بن عبد لغنى. حققه و علق عليه دكتور حسنى عبد الجليل يوسف. مكتبة الآداب - بالقاهرة. 1999. صفحة 134

²² العلامة ابن الحاجب الكافية فى النحو. مكتبة ماوراء النهر 2018 بمدينة طشقند صفحة 161-188

fathaga tugab, u o'zgaras bo'ladi. Agar fe'llar shaxs sonda tuslanganda ularning oxirigiga harflar qo'shilib harakatlari ham o'zgaradi. Bu mavzuda qisqa malumotlar berilgan bo'lsa ham olim unga bitta bob ajratgan.

Keyingi bob kelasi zamon fe'li bobi katta bob bo'lib, olim bu bobni to'qqiz qisimga bo'lib o'rganadi.

Olim kelasi zamon fe'lini quydagicha ta'riflaydi. هو ما يعاقب في أوله الزوائد الأربع. "O'tgan zamon fe'li oldidan kelib, unga hozirgi va kelasi zamon ma'nosini beruvchi to'rt ziyoda harf unga bog'langan fe'l"²³. Ular ت، ي، ن، أ harflari bo'lib, أ harfi birinchi shaxs birlik olmoshi ma'nosida أفعل, birinchi shaxs ko'plik olmoshi ma'nosida نفعل, ikkinchi shaxs ayol kishiga murajat qilish va uchinchi shaxs ayol kishini ifoda qiluvchi olmosh ma'nosida تفعل, uchinchi shaxs birlik olmoshi ma'nosida يفعل fe'llar oldiga qo'shilib fe'llar shu zaylda tuslanadi.

Fe'llarning oxirgi harakati uchta holatda bo'ladi. رفع fe'lining harakati ُ zamma "u" bilan, نصب fe'lining harakati َ fatha "a" bilan, جزم fe'lining harakati ْ skun belgisi bilan ya'ni unli harfga tugamasdan undosh harfga tugashidir. O'zbek tilidagi fe'llarga qiyoslaydigan bo'lsak raf holati darak mayliga, nasb holati istak mayliga, jazm holati shart mayliga to'g'ri keladi.

Fe'llarning harakati ُ zamma "u" bilan tugashiga kelsak u ma'noviy sintaktik o'zgarish bilan bo'ladi. Fe'l unda ism ishtirok qilishi to'g'ri bo'ladigan o'rinda kelishidir. Masalan; ضرب زيد يضرب "Zayd uryapti". ضرب "uryapti" fe'li ُ zamma "u" bilan tugayapti²⁴.

Arab tili grammatikasida fe'llarning nasb holati istak maylida kelishi uchun hozirgi kelasi zamon fe'li oldidan maxsus yuklamalar keladi. Asarda fe'llarning nasb holati istak maylida kelishini talab qiluvchi yuklamalar soni to'rtta ekanligini ta'kidlaydi. Ular أن va اذن va كى yuklamalari bo'lib bular fe'ldagi ma'noni o'zgartiradi. Zamaxshariy "Mufassal"da bu yuklamalar sonini zikr qilmasdan ularga to'rtta misol keltirgan. Bundan kelib chiqiladiki Zamaxshariy ham ularni to'rtta turga bo'lgan²⁵.

Mustafo G'alayoniy esa fe'llarni nasb holatiga qo'yuvchi yuklamalar soni o'nta ekanligini sanab o'tadi. Ular: اذن، أن، واو المعية، فاء السببية، لام الجحود، لام كى، حتى كى، أو، حتى كى.

Said Sharif Jurjoniy²⁶ va Ibn Hojib²⁷ ham fe'llarning nasb holatida kelishini talab qiluvchi yuklamalar soni to'rtta ekanligini biladiradi.

Ziyovuddin Makkiy Xorazmiy fe'llarning nasb holatida kelishiga quydagi misollarni keltiradi. Masalan; أرجو أن يغفر لى "Alloh meni kechirishini umid qilaman". Misoldagi أن harfi kelasi zamonni ifoda qiladi. * [Yusuf-80] لن أبرح الأرض. "Bu erdan hecham qimirlamasman". لن harfi mutloq inkorni bildiriyapti. جئت كى "Menga berishing uchun keldim". كى harfi sababning bir turini bayon qilgan. Unday bo'lsa seni hurmat qilaman. إذن harfi oldingi gapga javob bo'lib

²³ Ziyovuddin Makkiy Xorazmiyning «Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e'rāb» FASHI qo'lyozmalar fondi qo'lyozma nusxasi 10518-raqam ostida saqlanadi. -171a.

²⁴ O'sha manba. -171b.

²⁵ أبي القاسم محمود بن عمر الزمخشري. تحقيق فخر صالح قدادة. المفضل في علم العربية دار عمار -الأردن. 2003. صفحة 247.

²⁶ مير سعيد شريف الجرجاني، نحو مير، مكتبة البشرى، باكستان- كارجي، 2011م. ص40.

²⁷ العلامة ابن الحاجب الكافية في النحو. مكتبة ماوراء النهر 2018 بمدينة طشقند صفحة 164.

وَأَمْكِنْنِي مِنْهَا إِذْنَ لَا أَقِيلُهَا³⁰

نحاول ملكا أو نموت فنعدرا

28

Biz o'lgunimizgacha podshohlikka harakat qilamiz va uzrli bo'lamiz.

Bu bayt johilyat shoiri Imrul Qaysga tegishli bo'lib "tovil" vaznida yozilgan. Olim she'ning tahlilida Sibavayhning fikrini keltiradi. Sibavayh bu she'rdagi نموٓت fe'li nasb istak maylida kelgan bo'lsa ham uni teng bo'lovchi yoki qaytdan boshlangan gap ko'rinishida raf holatida darak maylida berish mumkin deydi.

4. "birlashtiruvchi vav harfi". واو الجمع "sut ichib, baliq ema". Olim uning sharhida ikki ishni bir vaqtda qilmaslikni ifoda qilyapti deydi. لا* تلبسوا الحق بالباطل و تكتموا الحق *

Oyatning sharhida تكتموا fe'li yashiringan أن sababidan nasb holatida, teng bog'lovchi bo'lib kelsa jazm holati shart maylida bo'lishini ta'kidlaydi. Ibn Jinniy bu oyatni Xorazmiy kabi sharhlaydi. Farqli jihati Ibn Jinniy واو الجمع "birlashtiruvchi vav harfi" تكتموا fe'li oldidan kelganda ف ma'nosida bo'lib shuning uchun jazm holati shart maylida kelyapti deydi. Undan tashqari Ibn Jinniy واو الجمع "birlashtiruvchi vav harfi"ni واو الصرف "Tuslash vav"i deb atagan.³⁴

Xorazmiy bu qoidaga kengroq yondashib ba'zi holatlarda "vav"dan keyingi fe'l nasbholati istak maylida emas raf holati darak maylida kelishi mumkinligini ham bayon qilgan. Bunga misol sifatida Kab G'anaviyning "toviy" vaznida yozilgan she'riy baytini ke'tiradi.

ما أنا للشيء الذى ليس نافعى
و يغضب منه صاحبي بقوول

"Sharhi Rizo" kitobida bu she'riy baytning ma'nosini quydagicha beradi.

Menga foyda bermaydigan so'zdan hojamni g'azabini qo'zg'aydigan biror narsani gapirmasman³⁵. Xorazmy bu baytdagi يغضب "g'azablanadi" fe'li raf holati darak maylida va nasb istak maylida bo'lishini aytadi. Buni "Sharhi Rizo" kitobi ham tasdiqlab, يغضب "g'azablanadi" fe'li الذى ga bog'lab rafda darak maylida, شيء ga bog'lab tushim kelishigida o'qish joiz bo'ladi deyiladi.

5. الفاء harfi oltita narsaning javobida undan keyin kelgan fe'l nasbda istak maylida keladi.³⁶

- buyruq fe'lining javobi: آتنى فأكرمك "menga ber, seni hurmat qilaman".

- ular "لا تطغوا فيه فيحل عليكم غضبى": qaytarish ma'nosidagi fe'lining javobi: "hususida haddan oshmanglarki, u holda ustingizga mening azobim tushadi" [Toho-81].

- inkor fe'lining javobi: ما تأتينا فتحدثنا "Kelmayapsan, gaplashardik".

- so'roq gapning javobi; هل أسألك فتجيبنى "Sendan so'rasam javob berasanmi".

- istak hohishning javobi: يا ليتنى كنت معهم فأفوز فوزا عظيما* "Koshkiydi, men ham o'shalar bilan birga bo'lib, ulug' zafarga erishsam edi".

- taklifning javobi: ألا تنزل فتصيب خيرا "Mehmon bo'lmaysanmi, yahshilik ko'rarding". Bu mavzu "Unmuzaj" risolasida ham mazkur ketmaketlikda yoritilgan. faharfining beshta ko'rinishida Zamaxshariy va Xorazmiyning fikrlari bir hil

³⁴ أبو الحسن على بن الحسين الباقرى الأصفهاني، شرح اللمع، إبراهيم بن محمد أبو عباد، إدارة الثقافة و النشر بالجامعة، 1990م، 654

³⁵ محمد بن الحسن الإستراباذي السمنائي النجفي، شرح الرضى على الكافية. سلسلة نشر الرسائل الجامعية بالسعودية الجزء الرابع. 1996م، ص77

³⁶ Ziyovuddin Makkiy Xorazmiyning «Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e'rāb» FASHI qo'lyozmalar fondi qo'lyozma nusxasi 10518-raqam ostida saqlanadi. -178a.

ekanligini ko'rishimiz mumkin. Zujajiy bu mavzuga o'zgacha yondashib, uchta h

olatni bayon qiladi. Masalan; ما تأتينا فتحدثنا “Kelmayapsan, gaplashardik”, يا ليتنى مالا “متى تخرج فأخرج معك” “Koshkiydi, molim bo'lganida, ehson qolardim”, “Qochon chiqsang sen bilan chiqaman”.³⁷ Xorazmy harfini boshqa o'rinda zikr qilgan. Undan Zujajiy harf bilan bog'liq bo'lgan boshqa kelish holatini ko'rsatgan bo'lsak, Mustafo G'alayoniy eng ko'p o'nta holatni zikr qilgan edi. Xorazmy esa to'rtta holatda fe'l istak maylida nasb holatida kelishini, yana yashiringan an harfi sababidan beshta holatda va الفاء harfi bilan bog'liq bo'lgan yana beshta holatda fe'l nasb holatida kelishini zikr qilib o'tdi. Keltirilgan holatlarni tahlil qilinsa Xorazmy mavzuni qismlarga bo'lib kengroq o'rganganligi ko'rinadi. Yana bir holat G'alayoniy لا الجود “inkor lomi”ni alohida turga kiritgan bo'lsa Xorazmy uni “Lam” harfi qoidasining tarkibida boshqa nom bilan zikr qiladi. Undan tashqari G'alayoniy deb nomlagan “vav” harfini Xorazmy واو الجمع “birlashtiruvchi vav harfi” deb nomlagan. Umuman olganda “Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e'rāb” asarida bu mavzu qismlarga bo'lib to'laligicha yoritilganligini ko'rish mumkin.

Arab tilida shart ergash gapli qo'shma gapda bosh gapdagi fe'l va ergashgan gapdagi fe'l ham uning javobi sifatida shar maylida boladi. Shart ergash gapdagi fe'llarning oldidan fe'lining ma'nosiga va uning mayliga ta'sir qiladigan yuklamalar kelishi mumkin. Asarda fe'llarning nasb holati istak maylida kelishi mavzusidan keyin fe'llarning jazm shart maylida kelishi xususiyatlari yoritiladi. Olim bu faslni جواز الفعل المضارع “hozirgi kelasi zamon fe'lining jazm holatlari” deb, ataydi. Mavzuni jazm holati shart maylini talab qiluvchi yuklamalar sonini keltirish bilan boshlaydi. انجزامه بخمسة أحرف “xozirgi kelasi zamon fe'li beshta harf bilan jazm holati shart maylida bo'ladi”.³⁸ Ular quydagilar:

Birinchi: لم يضرب o'tgan zamondagi mutloq inkorni ifoda qiladi. Masalan; لم يضرب “Hecham urmadi”.

Ikkinchi: لما yuklamasi nutq paytigacha davom etib kelayotgan inkorni bildiradi. Masalan: لما يضرب “Hali urmadi”.

Uchunchi: لا yuklamasi qaytarish ma'nosida keladi. Masalan: لا تفعل “Qilma”.

To'rtinchi: لا الأمر yuklamasi buyruqni ifoda qiladi. Masalan: ليكرم “U hurmat qilsin”.

Beshinchi: إن harfi “agar” ma'nosida bo'lib, shart va uning javobi uchun. Masalan: إن تخرج أخرج “Chiqsang chiqaman”.

Yana إن harfi shart ma'nosini o'z ichiga olgan to'qqizta ism”(KT180a).³⁹ Bu ismlardan keyin kelgan hozirgi kelasi zamon fe'li jazm holati shart maylida keladi.

1. Kim, kimki” ma'nosida. Masalan: من يكرمنى أكرمه “Kimki meni hurmat qilsa uni hurmat qilaman”

³⁷ أبو القاسم عبدالرحمان ابن إسحاق الزجاجي، الجملة في النحو، تحقيق على توفيق الحمد، دار الأمل، بالأردن، 1984م، ص194.

³⁸ Ziyovuddin Makkiy Xorazmiyning «Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e'rāb» FASHI qo'lyozmalar fondi qo'lyozma nusxasi 10518-raqam ostida saqlanadi. –179b.

³⁹ O'sha manba. –180a.

2. “Nima, nimaiki” ma’nosida. Masalan: ما تصنع أصنع “Nima yasasang men ham yasayman”.
3. “Qaysi, qaysiki” ma’nosida. Masalan: أيهم تضرب أضرب “Ularning qaysisini ursang uraman”.
4. “Qaer, qaerdaki” ma’nosida. Masalan: أين تكن أكن “Qaerda bo’lsang bo’laman”.
5. “Qachon, qochonki” ma’nosida. Masalan: متى تخرج أخرج “Qachon chiqsang chiqaman”.
6. “Qaerda bo’lsa ham” ma’nosida. Masalan: حيثما تجلس أجلس “Qaerda bo’lsa ham o’tirsang o’tiraman”.
7. “Qochonki qilsang qilaman”.
8. “Qanday, qandoq” ma’nosida. Masalan: أنى تصنع أصنع “Qandoq yasasang yasayman”.
9. “Nima bo’lsa ham” ma’nosida. Masalan: مهما تذهب أذهب “Nima bo’lsa ham borsang boraman”.

“Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e’rāb” asarida muallif fe’llarni 10 turga ajratadi. Zamaxshariyning “al-Unmuzaj” asarida fe’llarni “Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e’rāb” asaridan farqli ravishda 11 turga bo’ladi. “Mufassal”da fe’llarning turini 12 qismga ajratiladi. Fe’llar turining ketma-ketligi “Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e’rāb” asaridagi bilan bir xil berilgan. Faqat “Mufassal”da fe’llarning turi ko’proq berilgan, ikki fe’l turini “الفعل الثلاثي” Uch o’zakli fe’llar, “to’rt o’zakli fe’llar”ni Ziyovuddin Makkiy Xorazmiy asarida zikr qilmagan. Ibn Hojib ham fe’llarni “Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e’rāb” asaridagi kabi 10 turga bo’lgan. “Kofiya”da “باب المبنى للمفعول”-Majhul fe’llar” istilohi o’rniga “الفعل ما لم يسم فاعله” foili zikr qilinmagan fe’l”deb keltiriladi. Zamaxshariyning “al-Unmuzaj” asarida fe’l turini 11 ta deyilgan bo’lsa ham “Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e’rāb” asaridagi adad bilan bir xil desa bo’ladi. Chunki “Unmuzaj”da “O’timli va o’timsiz fe’llar”ni alohida zikr qiladi, Ziyovuddin Makkiy Xorazmiy esa ularni bitta mavzu qilib o’rganadi. Asarlardagi fe’llarning turlari va ketma-ketligi nomlanishi juda katta farq topilmadi. “Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e’rāb” asaridagi adad bilan “Unmuzaj”da asar bir xil deyilsa, undan boshqa asarlarda ham mana shu izchillikni kuzatish mumkin. “Kofiya” asarida kuzatilgani kabi fe’l turlari va ularning ketma-ketlik xususiyati “Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e’rāb” va “Unmuzaj”dagi bilan bir xil.

Olim fe’llarni fasllarga bo’lishda fe’llarning turlaridan kelib chiqib taqsimlagan. Ba’zida mavzu qisqa bo’lsa ham alohida faslga bo’ladi. Bu esa qoidalarining aralshib ketishining oldini olib, o’quvchiga tushunarli bo’lishini ta’minlagan. Fe’llarning tushim kelishigida va jazm holatida kelishini yoritishda unga amil bo’ladigan asosiy sabablarni bayon qilib, keyin uning qo’shimcha xususiyatlarini yoritadi. Bu holat boshqa asarlarda umumiy o’rganilganligi e’tiborga olinsa olim har bir mavzuga xususiy yondashganligi ko’rinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Ziyovuddin Makkiy Xorazmiyning “Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e'rāb” FASHI qo'lyozmalar fondi qo'lyozma nusxasi 10518-raqam ostida saqlanadi.
2. أبي القاسم محمود بن عمر الزمخشري. تحقيق فخر صالح قدارة. المفصل في علم العربية دار عمار الأردن. 2003. صفحة 565.
3. الشيخ مصطفى الغلاييني، جامع الدروس العربية، تحقيق على سليمان سبارة، مؤسسة الرسالة ناشرون، بيروت -لبنان، 2010م. ص804.
4. ميرسعيد شريف الجرجاني، نحو مير، مكتبة البشري، باكستان- كارجي، 2011م. ص75.
5. العلامة ابن الحاجب الكافية في النحو. مكتبة ماوراءالنهر 2018 بمدينة طشقند صفحة 217.
6. شرح الأنموذج في النحو للعلامة الزمخشري بشرح الأردبيلي جمال الدين محمد بن عبد الله لغنى. حققه علق عليه دكتور حسنى عبد الجليل يوسف. مكتبة الآداب - بالقاهرة. 1999. صفحة 134.
7. أبو القاسم عبدالرحمان بن عبدالله السهيلي، نتائج الفكر تحقيق الشيخ عادل أحمد عبدالموجود، دار الكتب العلمية، بيروت-لبنان، 1996م. ص342.
8. جماعة من العلماء البارعين. هداية النحو. مكتبة البشري بكراتش باكستان. 2011م. ص160.
9. أبو الحسن علي بن الحسين الباقر الأصفهاني، شرح اللمع، إبراهيم بن محمد أبو عباة، إدارة الثقافة و النشر بالجامعة، 1990م. 937.
10. أبو القاسم عبدالرحمان ابن إسحاق الزجاجي، الجملة في النحو، تحقيق على توفيق الحمد، دار الأمل، بالأردن، 1984م. ص523.
11. 49-144 الشيخ مصطفى الغلاييني. جامع الدروس العربية. بيروت، 1993. ص
12. محمد بن الحسن الإستراباذي السمنائي النجفي. شرح الرضى على الكافية. سلسلة نشر الرسائل الجامعية بالسعودية. 1996م. ص1222.

SA'DUDDIN TAFTAZONIYNING “MUṬAWWAL” ASARI — BALOG‘AT ILMI MASALALARINING YORITILISHIDA MUHIM MANBA

Abdurashid ASKAROV,

*O‘zbekiston xalqoro islom akademiyasi Arab tili va adabiyoti
al-Azhar kafedrası v.b. dotsenti, filologiya fanlari bo‘yicha
falsafa doktori (PhD)*

Annotatsiya. Ushbu maqolada Sa‘duddin Taftazoniyni “Muṭawwal” asarining arab tili balog‘at ilmi, uning tarkibidagi ilm ul-bayon, ilm ul-maoniyy va ilm ul-badi’ haqida hamda, ushbu ilmlarning ahamiyati haqida bayon qilinadi.

Kalit so‘zlar: arab tili balog‘at fani, ilmul maoni, ilmul bayon, ilmul badi’, polisemiya, sinonimiya, Sa‘duddin Taftazoniyy.

Sa‘duddin Taftazoniyni balog‘at ilmiga oid “Muṭawwal” asari Qazviniyning “Talḥiṣu miftāḥi-l-‘ulum” asariga yozilgan sharh hisoblanib, mazkur asar bir muddat “Šarḥu-t-Talḥiṣ” nomi bilan atalgan. Sayyid Sharif Jurjoniyy “Muṭawwal” asariga hoshiya yozib, uni “ushbu hoshiyalar “Talḥiṣu-l-miftāḥ”ning mashhur sharhi (“Muṭawwal” asari)ga tegishli” ekanligini qayd etadi. Asarning Sayyid Sharif Jurjoniyy tomonidan “Muṭawwal” deb ko‘rsatilmagani, uning bu nomi keyinchalik mashhur bo‘lganini ko‘rsatadi.

Taftazoniyy o‘zining “Muḥtaṣaru-l-ma‘āniyy” asari muqaddimasida: قد شرحت “Talḥiṣu-l-miftāḥ”ni sharhlab, uni “Iṣbāḥ” deb atadim” deb yozadi.

Lekin, asarning “Iṣbāḥ”nomi ommalashmagan. Aksincha, uni “Muṭawwal” deb nomlanishi keng tarqalgan. “Muṭawwal” so‘zi “uzaytirilgan, kengaytirilgan, batafsil bayon qilingan, mukammal” degan ma‘nolarni beradi.

Doktor Shavqiy Doyf “Talḥiṣ” asari xususida quyidagicha fikr bildiradi: “U (Taftazoniyy) “Talḥiṣ” asarini ikki xil: Muṭawwal (uzun) va muxtasar (qisqa) shaklda sharhlagan va mazkur ikki sharhni ushbu ikki nom (“Muṭawwal” va “Muḥtaṣar”) bilan atagan”⁴⁰.

Taftazoniyy “Muṭawwal”da Sakkokiyni “Miftāḥu-l-‘ulum” kitobida keltirgan o‘zlarini tushunishdagi chigalliklarga ko‘p ishora qilgan. Qazviyniyy “Talḥiṣu miftāḥi-l-‘ulum” asarida bunga birinchi eshikni ochgan. Zero, uning “Talḥiṣ” asari Sakkokiyni tushunish fikrlarini sharhlagan muḥtaṣar”ni ham mazkur nom bilan o‘zi atamagan. Bu nom muallif vafotidan keyin tarqalgan.

⁴⁰ شوقي ضيف. البلاغة تطور وتاريخ. – بيروت، 2008. – ص. 355.

Hoji Xalifa “Kaşfu-Z-Zunun” asarida Sa’duddin Taftazoniy haqida: “...u (Taftazoniy) ning birinchi sharhi “Muṭawwal” nomi bilan mashhur bo‘lgan bo‘lib, mazkur nom Taftazoniyning “Talḥīṣu-l-miftāḥ” asariga yozgan sharhiga berilgan eng mashhur nom” degan⁴¹.

“

Muṭawwal” asari “Talḥīṣu-l-miftāḥ” asarining eng yaxshi sharhlaridan hisoblanadi. Bu asarning sharhlari ko‘p bo‘lishiga qaramasdan, Taftazoniyning sharhi ommalashgan. Odamlar uni o‘qishga va u orqali balog‘at ilmidan ta’lim berishga katta qiziqish bildirishgan. “Kaşfu-Z-Zunun”da keltirilishicha “Muṭawwal” asarini Amir Temur e’zozlab, Hirot darvozasiga tepasiga ostirib qo‘ygan. Hasan ibn Muhammad shoh Fanoriy u haqida shunday degan:

ما صنف الناس في علمٍ وما جمعوا

مثل المطول في ضبط وإيجاز

Odamlar bir ilmda “Muṭawwal” kabi,

Zabt (aniqlik) va mo‘jazlikda asar yoza olmadi.

Taftazoniy “Muṭawwal” asarining muqaddimasida balog‘at masalalarini yoritish borasidagi o‘zining uslubi haqida shunday deydi: “Ushbu asar sharhi uchun noaniq narsalarga oydinlik kiritadigan, maxfiy xazinalarga borish yo‘lini osonlashtiradigan ma’lumotlarni to‘pladim. Avvalgi olimlar asarlarida xabar qilingan nafis durlarni, zakovatlilarning zehnlari bilan erishilgan bilimlarni, tavfiq nuri bilan o‘zim yetib borgan nodir nuktalarni hamda nozik satrlarni diqqat bilan jamladim. Undagi e’tirozlarni yo‘qotishda adolat va insof yo‘lidan bordim. Keltirilgan narsalarga munosabat bildirishda adolatsizlik va jabr yo‘lidan chetlandim. “Miftāḥ” va “Izāḥ”dagi ko‘p jumboqlarni yechishga ishora qildim. “Miftāḥ”ni sharhlashda fozil alloma Qazviniyning ayrim fikrlariga munosabat bildirdim va balog‘at bilan shug‘ullanganlarning kamchilikka yo‘l qo‘ygan joylarni ko‘rsatdim. Ba’zi zaruriy narsalarni sharh qilishda bir toifaga taqlid qilmadim va aniq narsalarga ortiqcha tafsilot berish yo‘lidan bormadim” (M, 65). Taftazoniyning tanlagan ushbu uslubi sababli asarning hajmi kengaygan, kattalashgan shuningdek, balog‘atga oid masalalarni yoritish yo‘llari turli bo‘lgan.

Muallif “Muṭawwal” asari muqaddimasida sharh yozish sababini quyidagicha keltiradi:

لكن لما رأيت توفر رغبات المحصلين على تعلم هذا الكتاب و تحصيله، وامتداد أعناقهم نحو الإحاطة بجملة و تفاصيله، وأكثرهم قد حرّموا توفيق الاهتداء إلى ما فيه من مطويات الرموز والأسرار، إذ لم يقع له شرح يكشف عن وجود خرائده الأستار، ترى بعض متعاطيه قد اكتفوا بما فهموه من ظاهر المقال، من غير أن يكون لهم اطلاع على حقيقة الحال، وبعضهم قد تصدوا لسلوك طرائقه من غير دليل، فأضلوا كثيرا وضلوا عن سواء السبيل – اختلست من أثناء التحصيل فرصا، مع ما أتجرع من الزمان غصصا، وطفقت أقتحم موارد السهر غائصا في لجج

⁴¹ الحاج خليفة. كشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون. - ج. 1. - بيروت: لبنان، 2008. - ص. 474.

الأفكار، وألتقط فرائد الفكر من مطارح الأنظار، وبذلت الجهد في مراجعة الفضلاء المشار إليهم بالبنان، وممارسة الكتب المصنفة في فن البيان.

Tarjimasi: Ammo bu kitob asosida ta'lim berishga kirishgan kishilarning istaklarini ko'p ekanligini ko'rganimda, uning gaplari va tafsilotlarini o'rganishga kirishganlari, lekin o'sha kishilarning ko'pchiligi ushbu kitobdagi sir-asrorlarining asl mohiyatni anglashdan mahrum bo'lganlarini ko'rganimda, shu bilan birga mazkur kitobga uning nozik jihatlarini anglatuvchi sharh yozilmaganligi, ya'ni kitobning asl haqiqatini o'zlashtirmay turib, ushbu kitobni o'rganayotganlar undan o'zlari tushungan yuzaki ma'no bilan kifoyalanganlarini ko'rgach, shuningdek, ba'zilar hujjat-dalilsiz fikr bildirganlarning yo'lini tuta boshlaganlari, bu bilan o'zlari adashib, boshqalarni ham adashtirganlarini ko'rgach ushbu kitobni yozishga bel bog'ladim. Ushbu kitobni o'rganishga bel bog'lab, unga ko'p vaqt sarflashga va fikrlar marjonini tizish uchun tunlarni bedor o'tkazishga fozil allomalarning asarlarini o'rganish, ularning bayon ilmida yozgan kitoblarini tadqiq etishga kirishdim.

“Muṭawwal” asari matn, matndan so'ng uning sharhini keltirish usulida yozilgan. Natijada matn va sharh bir asar bo'lib ko'rinadi. Muallif ko'pincha asl matnni o'zi qo'shgan sharh va izohlarga ulagan, ularni alohida satrda ajratib ko'rsatmagan.

Sa'duddin Taftazoniy bu asarida, avvalo muallif matnini keltirgan va uni barcha jihatdan sharh qilishga e'tiborini qaratgan. U asarda bayon shartini tahqiq qilishda va ko'zda tutilgan jihatlarni chuqur aniqlashda avvalgi sharhning o'zi yetarli deb bilmasa, unga munosabat bildirgan. Lekin aniq o'rinlarga qisqa sharh bilan kifoyalangan, qiyin va noma'lum jihatlarni uzun va batafsil sharh qilgan.

“Talḥīṣu-l-miftāḥ” asari sharh qilinayotganda esa, uning asl manbasi Yusuf Sakkokiyning “Miftāḥu-l-‘ulum” asari ekanini e'tibordan chetda qoldirmagan. “Talḥīṣu-l-miftāḥ” asarining sohibi Mahmud Qazviyniy esa o'zining mazkur asarini yozishda sharh qilinayotgan asar “Miftāḥu-l-‘ulum”da kelgan Yusuf Sakkokiyning ba'zi qarashlariga e'tiroz bildirib, ularni tizimli ravishga tartibga solishga harakat qilgan. Shuningdek, u “Talḥīṣu-l-miftāḥ”da o'zigacha bo'lgan olimlarning, jumladan, Abdulqohir Jurjoniyy va Mahmud Zamaxshariy fikrlarini keltirib, ularga ijobiy munosabatda bo'lgan, ayrim o'rinlarda esa e'tiroz bildirgan.

Sa'duddin Taftazoniy o'z navbatida Mahmud Qazviyniyning Yusuf Sakkokiyy, Mahmud Zamaxshariy va boshqa balog'at namoyondalariga bergan e'tirozlariga munosabat bildirgan.

Qazviniyning “Talḥīṣu-l-miftāḥ” asarida Sakkokiyy va boshqa balog'at olimlari uslubini ba'zan o'zgacha tushinishi natijasida ularga bildirilgan noo'rin e'tirozlar, ularning fikrlarini xato talqin qilish, bir mavzuga tegishli bo'lgan fikrlarni boshqa o'rinda keltirilishi “Muṭawwal” asarining yozilishiga sabab bo'lgan omillardan biri sanaladi.

Qazviyniy tomonidan yo'l qo'yilgan ushbu kamchiliklar o'zining “Talḥīṣu-l-miftāḥ” asarida Jurjoniyy va Zamaxshariyning qarashlarini keltirib sharhlagan

o'rinlarda ko'zga tashlanadi. Chunki, Jurjoniylar va Zamaxshariy fikrlarining mohiyatini ularning asarlarini sinchiklab o'rgangandan keyingina anglash mumkin. Ko'pincha ushbu ikki olimning qarashlari bir-biridan farq qiladi.

Sa'duddin Taftazoniy "Muṭawwal" asarini yozishda "Talḥīṣu-l-miftāḥ" asarida olimlarning qarashlariga bildirilgan e'tiroz va qisqartirgan joylarini o'rganib chiqib, boshqa balog'at olimlarining so'zlaridan dalillar keltirish orqali uning ba'zi qarashlari xatoligi borasida munosabat bildirgan.

Shu tariqa "Muṭawwal" asari balog'at olimlarining qarashlariga, ayniqsa, Sakkokiyning "Miftāḥu-l-'ulum" asarida keltirilgan qarashlariga sharh berishdan iborat bo'lgan. Lekin, buning barchasi Qazviniyning bildirgan fikrlarini sharhlay jarayonida amalga oshirilgan. Taftazoniy Qazviniyning fikrlarini sharhlagandan so'ng boshqa olimlarning qarashlariga munosabat bildirishga o'tgan.

Taftazoniy "Talḥīṣu-l-miftāḥ"ni sharhlashda unga Xolxoliy (vaf. 745/1344) va Zuzaniy (vaf. 792/1390) tomonlaridan yozilgan sharhlardan keng foydalangan⁴². Qazviniyning balog'atga oid fikrlariga munosabat bildirishda ana shu sharhlardan keng foydalanib, o'z qarashlarini dalillashda ulardan ba'zan iqtiboslar keltirgan. Misollar keltirishiga sabab "Talḥīṣu-l-miftāḥ" asari matnida kelgan uslubiy vositalarga oid bo'lgan ayrim xatolarni to'g'rilash va kamchiliklarni to'ldirish bo'lgan.

Taftazoniy bu ishni amalga oshirishda o'z asaridan oldingi "Talḥīṣu-l-miftāḥ"ga bitilgan sharhlarini sinchiklab tadqiq qilib, xato joylarini bayon qilgan, ularni to'g'rilagan va mazkur qimmatli ma'lumotlarni o'z ichiga olgan "Muṭawwal" ensiklopediyasini tuzgan.

"Muṭawwal" asarida Qazviniyning "Izāḥ" asaridan ko'plab iqtiboslar keltirgani Taftazoniyning ushbu asarga bo'lgan e'tiborining yuqori ekanini ko'rsatadi. Shuningdek, "Muṭawwal" asarida Qazviniyning ikkinchi balog'at asari "Talḥīṣu-l-miftāḥ"da kelmagan balog'at masalalarini muhokama qilgan. Chunonchi, "Muṭawwal" "Talḥīṣu-l-miftāḥ"ning eng mashhur va uzun sharhi sanaladi. "Talḥīṣu-l-miftāḥ"ni sharh qilmoqchi bo'lgan boshqa olimlar "Muṭawwal"ga murojaat qilishgan.

Sa'duddin Taftazoniy mazkur asarning masalalarini muhokama qilishga Qazviniy tomonidan balog'at ulamolariga bildirilgan e'tirozlarga munosabat bildirgani va undagi ko'p izohtalab o'rinlarni ochib bergani haqida "Muṭawwal"ning muqaddimasida keltirib o'tgan.

"Talḥīṣu-l-miftāḥ"da iboralar qisqa, undagi fikrlar muxtasar qilingan va ko'p dalil keltirilgan. Bu borada Qazviniyning "Izāḥ" asari Sa'duddin Taftazoniy uchun uning qarashlariga munosabat bildirishda katta yordamchi bo'lgan. Sa'duddin Taftazoniy "Muṭawwal" asarida Qazviniyning "Talḥīṣu-l-miftāḥ", "Izāḥ" va

⁴² الحاج خليفة. كشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون. - ج. 1. - بيروت: لبنان، 2008. - ص. 474.

Sakkokiyning “Miftāḥu-l-‘ulum” asarlaridagi balog‘atga oid fikrlarga qo‘shimchalar qo‘shgan.

Shuningdek, u Abdulqohir Jurjoniyning “Dalāilu-l-i-jāz”, “Asrāru-l-balāḡa”, Zamaxshariyning “Asāsu-l-balāḡa”, “Kaššāf”, Murzuqiyning (vaf. 421/1030) “Šarḥu-l-himāsa”, Xorazmiyning (vaf. 617/1220) “Zirāmu-s-siqāt”, Ibn Asirning (vaf. 637/1239) “Al-maṣālu-s-sāir” va boshqa balog‘at olimlari asarlaridan iqtibos keltirgan. Shularning natijasida, Sa’duddin Taftazoniy “Muṭawwal”da keltirgan balog‘atga oid ma’lumotlar keng qamrovli bo‘lgan va shuhrat qozongan.

Taftazoniyning mazkur asardagi uslubi deyarli barcha balog‘atga oid ilmiy qarashlar va fikrlarni qamrab olgan. Shu bilan birga, Taftazoniy ushbu asarda balog‘atga oid ilmiy qarashlarning aniqligiga va mukammalligiga katta e’tibor qaratgan. Asar ma’lumotlariko‘p bo‘lgani uchun ularning aralashib ketish holatlari mavjud. Chunki, Taftazoniy asarda mavzuning boshini oxiriga, oxirini boshiga bog‘lagan. Agar Sakkokiy va Qazviniyning matnida kelgusida kengroq tushuntirishga ishora kelgan bo‘lsa, Taftazoniy ularni sharhlashga o‘tib ketgan⁴³.

Taftazoniyga bu borada yordam bergan narsa uning asar yozishdagi uslubidir. U sharh qilmoqchi bo‘lgan matnni yaxshilab tadqiq etib, undagi izohtalab joylarni belgilab olgan va unga oid boshqa ma’lumotlarni ham to‘plagan. U mazkur ma’lumotlarni matn bilan yaxshilab bog‘laydi. Taftazoniy: “ushbu asarni sharh qilish uchun undagi qiyinchiliklarni va kamchiliklarni to‘ldiradigan va uni osonlashtiradigan ma’lumotlarni to‘pladim” degan⁴⁴.

Hozirgi kungacha o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan ushbu asarlar bir necha marta Turkiya, Misr, Livan, Eron, Hindiston va boshqa davlatlarda qayta-qayta nashr qilingan. “Muṭawwal”ning zamonaviy nashrlari juda ko‘p. Ba’zi nashrlari tahqiqqlar asosida ba’zi bir nashrlari esa tahqiq qilinmagan holda nashr qilingan. “Muṭawwal” asari 1971-yil Misrnig Qohira universiteti balog‘at fani ustoz, professori Doktor Abdulhamid Hindoviy tahqiqi ostida Bayrutda nashr etiladi.

Xulosa o‘rnida, Sa’duddin Taftazoniy balog‘at ilmiga oid birinchi asarini o‘zi “Muṭawwal” deb nomlamagani ma’lum bo‘ldi. Zamondoshlari ham mazkur asarni “Šarḥ” deb atashgan. “Muṭawwal” nomi asarga nisbatan keyinchalik shogirdlari va izdoshlari tomonidan berilgan. Sa’duddin Taftazoniy balog‘at ilmiga oid birinchi asarini yozish jarayonida o‘z asaridan oldin “Talḥīṣu-l-miftāḥ” asariga bitilgan sharhlarini sinchiklab tadqiq qilib, ulardagi xato joylarini bayon qilgan, ularni to‘g‘rilagan va to‘ldirganhamda mazkur qimmatli ma’lumotlarni o‘z ichiga olgan “Muṭawwal” ensiklopediyasini tuzgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. شوقي ضيف. البلاغة تطور وتاريخ. – بيروت، 2008.
2. الحاج خليفة. كشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون. – ج. 1. – بيروت: لبنان، 2008.
3. سعد الدين التفتازاني. المطول على التلخيص. . – مصر: سنده، 2015.

⁴³ سعد الدين التفتازاني. المطول على التلخيص. . – مصر: سنده، 2015. – ص. 254، 66، 399-400.

⁴⁴ سعد الدين التفتازاني. المطول على التلخيص. . – مصر: سنده، 2015. – ص. 66.

BIR ASAR TARIXI

Madina JO'RAYEVA,

*Alfraganus universiteti Sharq filologiyasi kafedrası
v.b. dotsenti, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

Annotatsiya. Ushbu maqolada Abdurahmon Jomiyning “Al-Favoidu-z-Ziyoiiyya” asari va uning yozilish tarixi, ilmiy ahamiyati haqida soʻz ketadi. “Al-Favoidu-z-Ziyoiiyya” asari arab tilini oʻrganish va tadqiq qilishda qimmatli qoʻllanma boʻlib, oʻzining ilmiy ahamiyati va oʻziga xosligi bilan ajralib turishi bayon etilgan.

Tayanch soʻzlar: *arab tili, grammatika, morfologiya, Jomiy, Ibn Hojib.*

Abdurahmon Jomiy (milodiy 1414-1492) fors mumtoz adabiyotining koʻzga koʻringan vakili boʻlishi bilan bir qatorda, oʻz davrining taniqli tilshunosi ham edi. U arab tili bilimlarini yuqori darajada egallagan.

Arab tili grammatikasiga bagʻishlangan eng mashhur asarlardan biri, Markaziy Osiyo madrasalarida asrlar davomida nahv ilmiga oid asosiy qoʻllanmalardan biri, shubhasiz, Ibn Hojibning “al-Kofiya fi-n-nahv” kitobidir. Ibn Hojibning toʻliq ismi Abu Amr Usmon ibn Umar al-Kurdiy boʻlib, bu zot asli kurd millatiga mansub. Ilm olamida Ibn Hojib nomi bilan tanilgan, taxallusi Jamoliddin. Otasi podshoh saroyida eshik ogʻasi boʻlgan. Bunday unvonni arab tilida “hojib” deyiladi. Shuning uchun olim oʻz taxallusini Ibn Hojib, yaʼni “eshik ogʻasining oʻgʻli”, deb nomlagan. Ibn Hojib Qohira yaqinidagi Asno shaharchasida 570/1174-yilning oxirlarida tugʻilgan.

Ibn Hojibning “Kofiya” asari Sharqda juda mashhur boʻlib, maktab va madrasalarda nahv boʻyicha asosiy qoʻllanmalardan biriga aylangan edi. Xususan, XV-XIX asrlarda bu asar nihoyatda koʻp koʻchirilgan, koʻplab sharhlar yozilgan, tarjimalar qilingan. Abdurahmon Jomiyning farzandi Ziyovuddin Yusuf arab tilini shu kitob boʻyicha oʻqir ekan, darsni oʻzlashtirishda katta qiyinchilik sezadi. Shunda Jomiy uning ahvolini tushunib, “al-Kofiya”ga maxsus sharh yozgan. Jomiy ushbu sharhni oʻgʻliga atab yozganligi uchun uni “al-Favoidu-z-Ziyoiiyya”, yaʼni “Ziyovuddinga maslahatlar” deb atagan. Keyinchalik ushbu asar xalq orasida “Sharhi Mullo” nomi bilan tanilgan⁴⁵. Jomiy oʻz kitobining oxirida: “897-yil 11 ramazon shanba kuni ertalab tugatdim”, - deydi. Bu sana 1492-yilning 7-iyuliga toʻgʻri keladi. Demak, Jomiy bu kitobni umrining oxirgi kunlarida yozgan. Ushbu asar butun Oʻrta Osiyo va hatto Idil boʻyi tatarlari madrasalarida ham darslik sifatida qoʻllangan⁴⁶. Shundan soʻng Ibn Hojibning asari maktab va madrasalarda shu sharh yordamida oʻqitiladigan boʻldi. Jomiyning sharhi esa “Sharhi Mullo”, “al-Favoid fi sharh “al-Kofiya”, “Sharhi Kofiya”, “Sharhi “Kofiya”-yi Ibn Hojib”, “Sharhi

⁴⁵ Зиёев Т. Рукописи “Ал-Фавоид-ад-Дийаййа” Абд ар-Рахмана Джами, хранящиеся в фонде Института рукописей АН РУ // Сборник. Абд ар-Рахман Джами. – Т., 1989. – С. 164.

⁴⁶ Шомухаммедов Ш. Абдурахмон Жомий ҳаёти ва ижоди. – Т., 1963. – Б. 83.

Jomiy”, “al-Favoid az-Ziyoiiyya fi ilm al-Kofiya” kabi nomlar bilan shuhrat qozonadi⁴⁷.

Jomiy Temuriylar davri ilm-fani va adabiyotining faxri, sharq she’riyatini yangi yuksaklikka ko’targan so’z san’atkori hisoblanadi. Shu bilan birga, uning arab tili grammatikasini o’rganish va o’rgatish borasida qilgan ishlari asrlar davomida o’zining munosib bahosini olib kelyapti. Hatto xalq orasida “Sharhi Mullo”ning qirq varag’ini yodlagan va to’la tushungan kishi olim hisoblanadi” degan gaplar tarqalgan. “Sharhi Mullo Jomiy” asari “Kofiya” sharhlari orasida foydali ekani, tushunarli tilda va chiroyli yozilgani, mukammalligi bilan ajralib turadi.

“al-Favoidu-z-Ziyoiiyya” yirik hajmli va muhim ilmiy ahamiyatga molik asar. U muqaddima va 3 bobdan iborat bo’lib, unda umumiy hisobda 92 ta grammatik mavzu yoritilgan. Asarda an’anaviy “basmala” va kirish so’zidan so’ng asarning yozilish maqsadi batafsil aytilgan, undan keyin “so’z” va “gap”ga ta’rif berilgan.

“al-Favoidu-z-Ziyoiiyya” asarining qo’lyozma nusxalari dunyoning ko’pgina qo’lyozma fondlarida saqlanmoqda. Hozirda mavjud sharq qo’lyozma asarlari kataloglarida uning turli yillarda ko’chirilgan ko’plab nusxalari uchraydi⁴⁸.

Asarning qo’lyozma nusxalari haqida “Rukopisi al-Favoid-ad-Diyaiya” Abd ar-Raxmana Djami, xronologiyasida v fonde Instituta rukopisey AN RU” to’plamida quyidagi ma’lumot keltirilgan: “Faqat O’zbekiston FA Sharqshunoslik instituti fondida 80 dan ortiq qo’lyozma nusxaci to’plangan. Bulardan 2 tasi XV asr, 14 tasi XVI asrda, 10 tasi XVII asrda, 14 tasi XVIII asrda va 40 dan oshig’i XIX asrda ko’chirilgan nusxalaridir”⁴⁹. “Sharhi Mullo”ning 120 dan ortiq qo’lyozma nusxaci mavjud bo’lib, ulardan 115 tasi O’zbekiston FA SHIning qo’lyozmalar fondidadir.

A.O’runboyev va L.Yepifanova O’zbekiston FA SHIda saqlanayotgan qo’lyozmalarining qisqacha izohi bilan 53 nusxasini keltirganlar⁵⁰. Shuningdek, A.A.Semyonov katalogida⁵¹ Filologiya qismida inv. kat. 09/910 “Sharhi Mullo” va uning hoshiyalari (Sharhi Loriy va “Sharhi Mullo Jomiy”ning boshqa sharhlari, hoshiyalari) haqida batafsil ma’lumot berilgan.

Keyingi yillarda manbaning institut fondiga qo’shib, yuqoridagi ro’yxatga kirmagan nusxalari 50 dan oshadi.

Yuqorida Jomiynig “al-Favoidu-z-Ziyoiiyya” asari 1492-yilda yozilganligi haqida ma’lumot berib o’tdik. Ammo asarning o’zida keltirilgan ma’lumotga ko’ra, bu raqam yozib tugatilgan yilga emas, balki ko’chirib yakunlangan yilga to’g’ri keladi. Jomiy yozadi:

قد استراح من كمد الانتهاض لنقل هذا الشرح من السواد الى البياض العبد الفضيّر عبد الرحمن الجامي.

⁴⁷ Афсахзод А. Лирика Абд ар-Рахмана Джами (Проблемы текста и поэтики). – М., 1988. – С. 3.

⁴⁸ Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР, Изд-во Академии наук УзССР. – Т. I. – Т., 1952. – С. 180.

⁴⁹ Qarang: Зиёев Т. Рукописи “Ал-Фавоид-ад-Дийайя” Абд ар-Рахмана Джами, хранящиеся в фонде Института рукописей АН РУ // Сборник. Абд ар-Рахман Джами. – Т., 1989. – С. 165.

⁵⁰ Арабские рукописи Института востоковедения АН ССР. Краткий каталог, часть I. – М.: Наука, 1986. – С. 317-319; Каталог арабских рукописей Института истории.

⁵¹ Семенов А.А. Описание персидских, арабских и турецких рукописей Фундаментальной Библиотеки Среднеазиатского государственного университета. – Т., 1935. – С. 59.

“Faqir banda Abdulfozir Abdurahmon Jomiy bu sharhni qoradan oqqa ko‘chirish azobidan (II ramazon 897-yil) tong otarda qutildim”⁵². Demak, Jomiy asarning oldin qoralama nusxasini yozib, so‘ngra o‘z qo‘li bilan 7-iyul 1492-yil tong otarda oqqa ko‘chirib bo‘lgan. Yana “Al-Favoidu-z-Ziyoiiyya”dan tashqari Jomiy o‘z dastxati bilan “E’tiqodnoma”, “Nafahotu-l-uns” “Shavohidu-n-nubuvva” va bir “Devon”ini ham ko‘chirgan edi⁵³.

O‘zbekiston FA Sharqshunoslik institutida saqlanayotgan “Sharhi Mullo”ning yana bir nodir nusxasi 12001 raqamli qo‘lyozmadir. Institut kartotekasida mazkur asarning yozilgan yili hijriy 897 deb qayd etilgan. Ammo qo‘lyozma kolofoni (oxirgi sahifasi)ni sinchiklab o‘rganish jarayonida uning ko‘chirilgan yili 983 rabi‘u-l-avval oyida ekani ma‘lum bo‘ladi. Demak, kartotekada ushbu qo‘lyozmaning kitobat sanasi yuz yilga adashilgan. Hijriy 983 sana milodiy 1575-1576-yilga to‘g‘ri keladi.

Mazkur chalkashlikka qaramay, bu qo‘lyozma institut asosiy fondidagi “Sharhi Mullo”ning eng qadimiy nusxasi hisoblanadi. U jami 261 varaq, ya‘ni 502 betdan iborat. Kotibi Shoh Muhammad bin Mavlono Muhammad Sharif. Kitob vaqf qilingan. Uning oxiridagi “Bu kitobni Mullo Solih valadi Mullo Bobojon fiy sabililloh vaqf qildi...” qaydi shunga dalolat qilib turibdi.

O‘rganish natijasida mazkur qo‘lyozma “Sharhi Mullo”ning Toshkent fondlaridagi eng qadimiy nusxasi ekanligi aniqlandi. U mayda xatda yozilgan, matnni o‘qish ancha qiyin.

Abdurahmon Jomiyning “al-Favoidu-z-Ziyoiiyya” asarida arab tili grammatikasining yoritilish usullari, asardagi grammatik atamalardagi ba’zi bir farqli jihatlarni hisobga olmaganda, Sibavayhi tomonidan yaratilgan va Mahmud Zamaxshariy, Sakkokiy, Mutarriziy va Abdurahmon Jomiy rivojlantirgan arab adabiy tilining grammatikasi bugungi kunda ham o‘zining mukammalligini ko‘rsatib turibdi.

Foydalangan adabiyotlar ro‘yxati

1. Зиёев Т. Рукописи “Ал-Фавоид-ад-Дийаййа” Абд ар-Рахмана Джами, хранящиеся в фонде Института рукописей АН РУ // Сборник. Абд ар-Рахман Джами. – Т., 1989.
2. Шомухаммедов Ш. Абдурахмон Жомий ҳаёти ва ижоди. – Т., 1963.
3. Афсаҳзод А. Лирика Абд ар-Рахмана Джами (Проблемы текста и поэтики). – М., 1988.
4. Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР, Изд-во Академии наук УзССР. – Т. I. – Т., 1952.

⁵² Qarang: Зиёев Т. Рукописи “Ал-Фавоид-ад-Дийаййа” Абд ар-Рахмана Джами, хранящиеся в фонде Института рукописей АН РУ // Сборник. Абд ар-Рахман Джами. – Т., 1989. – С. 165.

⁵³ Qarang: o‘sha joyda.

ARAB YOZUVI TA'LIMINING YANGI TALQINI

Fayzullo MUSAYEV,
Oriental universiteti Sharq tillari kafedrası
katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada til egasi bo'lmaganlarga arab yozuvini o'rgatishdagi mavjud qiyinchilik va muammolar tahlil etilib, zamonaviy metodlar asosida mazkur qiyinchiliklarni yengib o'tish yo'llari tadqiq etilgan. Jumladan, arab harflarining yozilishi va bir-biriga qo'shilishiga doir muvaffaqiyatli uslublar ham keltirilgan.

Kalit so'zlar: arab xati, arab yozuvi, harflar imlosi, ikki ko'rinishli, to'rt ko'rinishli harflar.

Jahon an'anaviy ta'lim tizimidagi arab yozuvini o'rgatishga bag'ishlangan, bizga ma'lum bo'lgan barcha darslik va qo'llanmalarda: "so'zdagi hamma harflar o'zidan *oldingisiga* qo'shiladi, lekin o'zidan *keyingisiga* olti harf (ا د ذ ر ز و) dan boshqalarigina qo'shiladi; mazkur 6 harf o'zidan *keyingisiga* qo'shilmaydi" degan fikr mavjud. Aynan shu fikr arab yozuvidagi harflarining so'zda to'rt ko'rinishli ekani to'g'risidagi holatni yuzaga keltirgan va bu asrlar davomida yagona haqiqat sifatida hukm surib kelmoqda: Ushbu qo'llanib kelinayotgan tizim (prinsip)ga binoan 28 arab harfining o'zidan *keyingisiga* qo'shilmovchi 6 tasi 2 ko'rinishli bo'lib, 12 shaklga ega: ا ا د د ذ ذ ر ر ز ز و و. Qolgan 22 tasi esa 4 ko'rinishli bo'lib, 88 shaklga ega:

Alohida	so'z oxirida	so'z o'rtasida	so'z boshida
ا	ا	ا	ا
ب	ب	ب	ب
ت	ت	ت	ت
ث	ث	ث	ث
ج	ج	ج	ج
ح	ح	ح	ح
خ	خ	خ	خ
د	د	د	د
ذ	ذ	ذ	ذ
ر	ر	ر	ر
ز	ز	ز	ز
س	س	س	س
ش	ش	ش	ش
ص	ص	ص	ص

ض	ض	ض	ض
ط	ط	ط	ط
ظ	ظ	ظ	ظ
ع	ع	ع	ع
غ	غ	غ	غ
ف	ف	ف	ف
ق	ق	ق	ق
ك	ك	ك	ك
ل	ل	ل	ل
م	م	م	م
ن	ن	ن	ن
ه	ه	ه	ه
و	و	و	و
ي	ي	ي	ي

Ushbu jadvalda mazkur olti harf ikki ko‘rinishli (6x2=12), qolganlari to‘rt ko‘rinishli (22x4=88), jami 100 xil shakldir. Lekin “so‘z o‘rtasida” va “so‘z oxirida”gi shakllar mazkur olti harfdan keyin so‘zda qo‘llash uchun yaroqli. Yangi talabalar so‘zni yozishda jadvaldagi ko‘rinishni qo‘llab: (مدرسة كاتب دالر) kabi “xato” qilishadi. Talaba yozuvidagi “xato”ni topgan o‘qituvchi, ya’ni biz esak, talabaga “xato qilding” deymiz-u, jadvaldagi qusrni ko‘rmaymiz. Bu qusr shundan iboratki, jadvaldagi “so‘z o‘rtasida” va “so‘z oxirida”gi harf shakllari o‘zidan keyingisiga ulanuvchi 22 harfdan keyin kelgan holat uchungina bo‘lib, o‘zidan keyingisiga ulanmovchi 6 harfdan keyingi holatlar uchun yaroqsizdir; bu harflardan keyin so‘z o‘rtasida harfning so‘z boshidagi shakli qo‘llaniladi; so‘z oxirida esa, harfning alohida shakli qo‘llaniladi. Jadval mantiqan to‘g‘ri va mukammal bo‘lishi uchun “so‘z o‘rtasida” va “so‘z oxirida”gi ustunlarning har biri ikkiga bo‘linib, ularda o‘zidan keyingisiga ulanuvchi va ulanmovchi harflardan keyin qo‘llaniluvchi shakllar ko‘rsatilishi kerak. Ya’ni quyidagicha:

alohida	so‘z oxirida		so‘z o‘rtasida		so‘z boshida
	boshqa harflardan so‘ng	اد ذ ر ز و dan keyin	boshqa harflardan so‘ng	اد ذ ر ز و dan keyin	
ا	ا	(ا)	ا	(ا)	ا
ب	ب	(ب)	ب	(ب)	ب
ت	ت	(ت)	ت	(ت)	ت
ث	ث	(ث)	ث	(ث)	ث
ج	ج	(ج)	ج	(ج)	ج
ح	ح	(ح)	ح	(ح)	ح

خ	خ	(خ)	خ	(خ)	خ
د	د	(د)	د	(د)	د
ذ	ذ	(ذ)	ذ	(ذ)	ذ
ر	ر	(ر)	ر	(ر)	ر
ز	ز	(ز)	ز	(ز)	ز
س	س	(س)	س	(س)	س
ش	ش	(ش)	ش	(ش)	ش
ص	ص	(ص)	ص	(ص)	ص
ض	ض	(ض)	ض	(ض)	ض
ط	ط	(ط)	ط	(ط)	ط
ظ	ظ	(ظ)	ظ	(ظ)	ظ
ع	ع	(ع)	ع	(ع)	ع
غ	غ	(غ)	غ	(غ)	غ
ف	ف	(ف)	ف	(ف)	ف
ق	ق	(ق)	ق	(ق)	ق
ك	ك	(ك)	ك	(ك)	ك
ل	ل	(ل)	ل	(ل)	ل
م	م	(م)	م	(م)	م
ن	ن	(ن)	ن	(ن)	ن
ه	ه	(ه)	ه	(ه)	ه
و	و	(و)	و	(و)	و
ي	ي	(ي)	ي	(ي)	ي

Jadval mantiqan to‘g‘ri bo‘ldiku, lekin amaliy jihatdan murakkab holatga keldi. Ta‘lim jaroyoni murakkablikni emas, balki sodda va osonlikni talab etadi. Soddalashtirishning iloji bormi? Ha, bor. Masalaga **qarash nuqtai nazarini o‘zgartirish** kerak! Arab harfining o‘zidan “oldingisiga ulanishi” fikridan voz kechilishi kerak; ya’ni “hamma harf o‘zidan oldingisiga ulanadi” emas, balki “**hech qaysi arab harfi o‘zidan oldingisiga ulanmaydi**”; balki oldingi harf keyingi harfga ulanadi yoki ulanmaydi deyish to‘g‘riroq bo‘ladi, bizningcha. Ya’ni: “arab harflarining o‘zidan keyingisiga ulanadigani va ulanmaydiganlari bor” deyish o‘rinlidir..

Bu nima degani? Bu “so‘z o‘rtasida” va “so‘z oxirida” ustunlaridagi harflarning o‘ng tomondagi qo‘lchasi o‘ziniki emas, oldingi harfniki degani; ya’ni bu ikki ustundagi shakllar ortiqcha, keraksiz deganimizdir.

mana **ل** yolg‘iz o‘zi, 2 tasi **لل** va 3tasi **للل**.

Xuddi shuningdek boshqa harflar ham: **صصص ششش سسس ففف ككك ثثث بيب** va h.k.

Ulanadiganlari esa: a) 2 tasi butun holda (طظظ); b) 17 tasi dastlabki yarmi bilan (ببب ثثث ججج ححح خخخ سسس ششش صصص ضضض ففف ققق ككك للل مممم ننيي): ularning butun shakli so‘z oxiridagina yoziladi, ungacha yarmi kifoya. (تثييت); v) 3 tasi 4 xil (so‘z boshida, o‘rtasida, oxirida va alohida) ko‘rinishlarga ega

Keyingisiga ulanmaydigan harf bir shaklda ا د ذ ر ز			
Keyingisiga ulanuvchi harflar soʻz oxiridagina butun holda, ungacha yarmi kifoya:			
Shu harfning uchtasi	Shu harfning ikkitasi	Soʻz oxirida va alohida	Soʻz oxiridan oldingi oʻrinlarda
yarimtasi yoʻq ططط	طط	ط	ط
yarimtasi yoʻq ظظظ	ظظ	ظ	ظ
ببب	بب	ب	ب
تتت	تت	ت	ت
ثثث	ثث	ث	ث
ججج	جج	ج	ج
ححح	حح	ح	ح
خخخ	خخ	خ	خ
سسس	سس	س	س
ششش	شش	ش	ش
صصص	صص	ص	ص
ضضض	ضض	ض	ض
ففف	فف	ف	ف
ققق	قق	ق	ق
ككك	كك	ك	ك
للل	لل	ل	ل
ممم	مم	م	م
ننن	نن	ن	ن
ييي	يي	ي	ي
ععع	عع	ع	ع
غغغ	غغ	غ	غ
ههه	هه	ه	ه

Jadvalimizdagi keyingisiga ulanmovchi 6 harf (ا د ذ ر زو) va keyingisiga ulanuvchi dastlabki ikki harf esa bir koʻrinishli:

Keyingisiga ulanmovchi 6 harf: ا د ذ ر زو			
ططط	طط	ط	ط
ظظظ	ظظ	ظ	ظ

Navbatdagi 17 harf oʻzidan keyingisiga ulanishi uchun nuqtalari bor dastlabki yarmi kifoya qiladi; bu harflar yarim va butun koʻrinishlarga ega:

ببب	بب	ب	بـ
تتت	تت	ت	تـ
ثثث	ثث	ث	ثـ
ججج	جج	ج	جـ
ححح	حح	ح	حـ
خخخ	خخ	خ	خـ
سسس	سس	س	سـ
ششش	شش	ش	شـ
صصص	صص	ص	صـ
ضضض	ضض	ض	ضـ
ففف	فف	ف	فـ
ققق	قق	ق	قـ
ككك	كك	ك	كـ
للل	لل	ل	لـ
ممم	مم	م	مـ
ننن	نن	ن	نـ
ييي	يي	ي	يـ

Faqat nuqtasi bilan farqlanuvchi ikki shakldagi uch harfgina to‘rt ko‘rinishli:

ععع	عع	ع	عـ
غغغ	غغ	غ	غـ
ههه	هه	ه	هـ

(ععع ع غغغ ههه ه).

Demak. Arab harflari hammasi bo‘lib: $6+2+(17 \times 2)+12=54$ shakldan iborat ekan. Arab harflaridan 100 va undan ortiq shakllar yasashga hojat yo‘q.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Musayev F. Arab dunyosida “masal” ilmining vujudga kelishi va rivoji. // Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari, 2024. – № 7.
2. Мусаев Ф. Май тушунчасининг Навоий ғазалидаги тавсифи. // Results of National Scientific Research International Journal, 2024. Volume 3. Issue 6 SJIF – 5.8.

ARAB OMMAVIY AXBOROT VOSITALARI TILI USLUBI

Xolidaxon YUNUSOVA,

*Alfraganus universiteti Sharq filologiyasi
kafedrasi o'qituvchisi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada arab ommaviy axborot vositalarida qo'llaniladigan asosiy uslub va til xususiyatlari tahlil qilinadi. Arab jurnalistikasi o'ziga xosligi bilan ajralib turadi, bunda rasmiy arab tilidan foydalangan holda voqealar xolis va aniq ifodalanadi. Maqola arab tilining adabiy shakli (fushaa) orqali matnlarning xalqaro va mintaqaviy auditoriyaga mo'ljallanganligini ko'rsatadi. Shuningdek, yangi terminologiya va zamonaviy tushunchalarning arab tiliga moslashtirilishi jarayonlari ham yoritiladi.

Kalit so'zlar: *arab ommaviy axborot vositalari, jurnalistika uslubi, rasmiy arab tili (fushaa), yangi terminologiya, til moslashtirish, xolis axborot, madaniy va adabiy moslashuv, zamonaviy arab tili.*

Arab ommaviy axborot vositalarining tili va uslubi, o'ziga xosligi bilan boshqa mintaqalardagi media matnlaridan farq qiladi. Arab ommaviy axborot vositalarida rasmiy tilning qat'iy saqlanishi, an'anaviy ifoda uslubi va zamonaviy terminologiyaning uyg'unligi bu sohadagi talabalar uchun o'rganilishi kerak bo'lgan asosiy jihatlardan biri hisoblanadi. Arab tilidagi ommaviy axborot vositalari, ayniqsa gazeta va televideniyelar ko'p hollarda الفصحى (fushaa) deb ataladigan adabiy arab tilidan foydalanadi. Ushbu til oddiy og'zaki muloqotda kamdan-kam ishlatiladi, lekin arab dunyosida keng tarqalgan adabiy til hisoblanadi. Ushbu uslub rasmiylik, aniq grammatika, va semantik jihatdan to'g'ri ifoda bilan ajralib turadi. Arab davlatlarida keng qo'llanilishi sababli, rasmiy tilda yozilgan maqolalar va xabarlar mintaqaviy va xalqaro auditoriya uchun tushunarli bo'lib, keng qamrovli axborot yetkazishni ta'minlaydi. Masalan, "al-Jazeera" va "al-Arabiya" kabi telekanallar mintaq va xalqaro miqyosda shu tilni qo'llaydi, bu esa tilni o'rganuvchilarga jurnalistik va adabiy arab tilining nozik jihatlarini tushunish imkonini beradi.

Arab ommaviy axborot vositalari tili juda rasmiy va neytral bo'lib, unda shaxsiy fikrlar yoki shaxsiy ohang kamdan-kam uchraydi. Bunday uslub siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy mavzularni xolis va faktlarga asoslangan tarzda yetkazishni maqsad qiladi. Masalan, "al-Jazeera" kanalining xabarlarida quyidagi kabi jumlar keltiriladi:

Misr armiyasi – الإرهاب في سيناء.⁵⁴ الجيش المصري يعلن عن تنفيذ عملية واسعة لمكافحة
Sinayda terrorizmga qarshi keng qamrovli operatsiya boshlaganini e'lon qildi.

Arab ommaviy axborot vositalarida uslub ko'pincha neytrallik va rasmiylik saqlanadi. Gazeta va televideniya matnlarda shaxsiy fikrlar yoki subyektiv ohangdan ko'ra, aniq ma'lumotlar beriladi. Misol uchun, "al-Jazeera" kanali tomonidan e'lon qilingan xabarda ko'pincha shunday jumlar uchraydi:

Iroq hukumati – السلطات العراقية تعلن عن إطلاق حملة لمكافحة الفساد في البلاد.⁵⁵
mamlakatda korrupsiyaga qarshi kurash kampaniyasini e'lon qildi.

Bu kabi matnlarda jumlaning mazmuni aniq va ixcham ifodalanadi, shaxsiy ohang yoki subyektivlik mavjud emas. Xabar odatda faqat faktlar asosida ifodalanadi.

Arab ommaviy axborot vositalarida mavzu turiga qarab, so'z tanlashda ehtiyohtkorlik bilan yondashiladi. Xususan, ijtimoiy masalalar, siyosiy voqealar yoki iqtisodiy tahlillar haqida yozilganda, noaniqlikka olib keluvchi ifodalardan qochiladi. Masalan, "al-Hayat" gazetasining iqtisodiy yangiliklari quyidagicha rasmiylik bilan yoziladi:

تشير التوقعات الاقتصادية إلى احتمال انخفاض نسبة التضخم في المنطقة بحلول العام المقبل.⁵⁶
– *Iqtisodiy prognozlar kelgusi yilga kelib mintaqadagi inflyatsiya darajasining pasayishi mumkinligini ko'rsatadi.*

Bu uslub talabalar uchun arab tilidagi aniq, rasmiy va professional ifodalar tizimini o'rganishga yordam beradi.

Arab ommaviy axborot vositalarida klassik arab tilidan foydalanish odatiy holdir. Iqtiboslarda shoirlar yoki tarixiy shaxslarning so'zlari ham qo'llanilishi kuzatiladi, bu esa matnning stilistik jihatdan kuchayishiga xizmat qiladi. Masalan, "ash-Sharq ul-Avsat" gazetasida siyosiy voqealar haqida maqolalar yozilganda, ko'pincha tarixiy shaxslarning so'zlaridan iqtibos keltiriladi:

كما قال الشاعر أبو تمام، السيف أصدق أنباء من الكتب.⁵⁷

Tarjimasi: Shoir Abu Tammam aytganidek, kitoblardan ko'ra qilich haqiqatni aniqroq aytadi...

Bu kabi iqtiboslar talabalarga arab adabiy tilining boyligini o'rgatish va ularning til madaniyati haqidagi tushunchasini kengaytirish imkonini beradi.

Arab tilidagi matnlarda murakkab gaplar va uzun sintaktik strukturalar keng qo'llanilishi holatlariga ham duch kelinadi. Misol tariqasida, "al-Quds" gazetasidagi siyosiy maqolalardagi quyidagi jumlaning keltirish mumkin:

الحكومة الفلسطينية أعلنت أنها ستقوم باتخاذ إجراءات حازمة للحد من النزاعات الداخلية وتأمين الاستقرار السياسي.⁵⁸

Tarjimasi: Falastin hukumati ichki nizolarni cheklash va siyosiy barqarorlikni ta'minlash uchun qat'iy choralar ko'rishini e'lon qildi.

⁵⁴ Omar H. Media and Linguistic Neutrality in Arabic Journalism // Journal of Arab Studies, 2011. – № 52(4). – P 117.

⁵⁵ Saeed R. al-Jazeera and the Evolution of Arabic Media Style // Global Media Journal, 2018. – № 12(1). – P. 61.

⁵⁶ Muhammad F., Abdulqohar S. Terminology and Lexical Adaptation in Modern Arabic Media // Arab Journal of Linguistics, 2014. – № 29 (2). – P. 87.

⁵⁷ O'sha manba. – P. 89.

⁵⁸ Muhammad F., Abdulqohar S. Terminology and Lexical Adaptation in Modern Arabic Media // Arab Journal of Linguistics, 2014. – № 29 (2). – P. 89.

Arab ommaviy axborot vositalarida rasmiy grammatika qoidalari qat'iy saqlanadi. Ushbu rasmiylik nafaqat tildagi sof ifodalarni yaratishga xizmat qiladi, balki arab davlatlaridagi ta'lim va madaniyatni ham yuksaltiradi. Misol uchun, “al-Arabiya” kanalidagi iqtisodiy yangiliklarda shunday tuzilmalarga ko'p uchraymiz:

ارتفاع أسعار النفط يثير المخاوف بشأن التضخم في الأسواق العالمية.⁵⁹

Tarjimasi: Neft narxlarining ko'tarilishi global bozorlar uchun inflyatsiya xavotirini oshirmoqda.

Ushbu ifodalarda rasmiylikni ta'minlash uchun qat'iy grammatika qoidalari qo'llanilib, matnning aniqligi va mazmuni kuchaytiriladi. Bu o'rganish jarayonida grammatik bilimlarni mustahkamlash uchun muhim bo'lgan usul hisoblanadi.

Yana bir asosiy uslubiy jihat bu – zamonaviy terminologiya yaratish va arab tiliga moslashtirish. Arab ommaviy axborot vositalari, ayniqsa, yangi texnologiyalar, iqtisodiyot va ijtimoiy masalalar haqida yozganda zamonaviy terminlarni o'zlashtirish zaruriyatiga duch keladi. Bu esa arab tilining yangilanishi va moslashuvchanligini ta'minlaydi. Misol uchun, “al-Jazeera” telekanalining texnologik yangiliklari bo'limida “smartfon” (aqlli telefon) tushunchasi arabcha الشكلى الهاتف الذكى shaklida ishlatiladi. Bu so'z arab dunyosida tezda ommalashdi va hozirda ko'pchilik bu tushunchani keng ishlatadi. Shuningdek, ijtimoiy tarmoq (social media) tushunchasi uchun وسائل التواصل الاجتماعى borasi qo'llanadi⁶⁰.

Masalan, “al-Hayat” gazetasida quyidagicha iborani ko'rish mumkin:

أصبحت وسائل التواصل الاجتماعي مصدرًا رئيسيًا للأخبار بالنسبة للعديد من الشباب

Tarjimasi: Ko'pgina yoshlarga ko'ra, ijtimoiy media asosiy yangilik manbasi bo'lib qoldi.

Arab ommaviy axborot vositalari uslubi orqali voqealarni ob'ektiv ravishda yetkazish ham muhim o'rin egallaydi. Bu uslub xabarlarida shaxsiy fikrlarni chetlab o'tish, balki dalillarga asoslangan holda ma'lumot yetkazish orqali amalga oshiriladi. Misol tariqasida “al-Quds” gazetasida ko'p uchraydigan jumlar shunday ifodalanadi:

مجلس الأمن الدولي يعقد اجتماعًا طارئًا لمناقشة الأزمة الإنسانية في اليمن.⁶¹

Tarjimasi: BMT Xavfsizlik Kengashi Yaman inqirozini muhokama qilish uchun favqulodda yig'ilish o'tkazmoqda.

Arab ommaviy axborot vositalari uslubi va tili arab tilining madaniy va adabiy jihatdan boyligi hamda mintaqaning tarixiy merosi bilan chambarchas bog'liq. Ushbu maqola davomida arab jurnalistikasining uslubi va tiliga oid xususiyatlar, yangi terminologiyalarni joriy etish jarayonlari va ularning mintaqaviy ommaviy axborot vositalaridagi o'rni tahlil qilindi. Olingan ma'lumotlarga asoslanib, arab tilining xalqaro axborot maydonida o'z o'rnini saqlab qolishi va zamonaviylikka moslashishi uchun qanday strategiyalardan foydalanilayotgani haqida umumiy xulosalarga keldik.

⁵⁹ al-Batal M. Arabic and the Media: Linguistic and Stylistic Features in Arabic Journalism // Middle East Journal of Communication, 20027. – № 45(3). – P. 45.

⁶⁰ Saeed R. al-Jazeera and the Evolution of Arabic Media Style // Global Media Journal, 2018. – № 12 (1). – P. 58.

⁶¹ Omar H. Media and Linguistic Neutrality in Arabic Journalism. // Journal of Arab Studies, 2011. – № 52 (4). – P. 114.

Arab ommaviy axborot vositalarining uslubiy oʻziga xosligi uning rasmiy arab tili (fushaa)ga asoslangan holda ishlab chiqilganligida yaqqol namoyon boʻladi. Fushaa, oʻzining aniq grammatik va semantik qoidalari bilan, arab tilida axborotning xolis, tushunarli va mintaqaviy cheklovlarsiz yetkazilishini taʼminlaydi. Shuningdek, rasmiy tilning ishlatilishi nafaqat uslubiy, balki madaniy ahamiyatga ham ega, chunki fushaa arab madaniyatining birlashtiruvchi va mintaqadagi turli xalqlar uchun yagona aloqa vositasi boʻlib xizmat qiladi. Bu jihatdan, arab jurnalistikasi tilni saqlash va rivojlantirishda, yangi avlodga yetkazishda muhim rol oʻynaydi.

Shuningdek, yangi tushunchalar va texnologik oʻzgarishlar bilan bogʻliq terminologiyalarning arab tiliga moslashtirilishi axborot vositalarida muhim ahamiyatga ega. Arab dunyosida soʻnggi yillarda texnika va ilm-fan sohasida jadal rivojlanish kuzatilmoqda, bu esa ommaviy axborot vositalarida zamonaviy atamalarni qoʻllash zaruratini tugʻdiradi. Arab tili akademiyalari va boshqa masʼul idoralar yangi terminologiyalarni moslashtirishda faol rol oʻynaydi va shu orqali xalqaro axborot maydonida arab tilining mavqeini mustahkamlashga hissa qoʻshadi. “al-Jazeera” va “ash-Sharq ul-Avsat” kabi nufuzli axborot agentliklari ushbu atamalarning ommalashishiga katta taʼsir koʻrsatib, ularni zamonaviy axborotning bir qismiga aylantiradi.

Arab tilidagi ommaviy axborot vositalari oʻzining yuqori uslubiy talablariga sodiq qolish bilan birga, tilni boyitish va zamonaviylashtirish jarayonida ham faol qatnashayotganini kuzatish mumkin. Arab dunyosidagi axborot vositalari nafaqat milliy va xalqaro yangiliklarni yetkazadi, balki oʻz madaniy qadriyatlari va uslublarini saqlagan holda tilni boyitadi, zamonaviylashtiradi. Bunday yondashuv arab tilini xalqaro axborot maydonida mustahkam pozitsiyaga ega boʻlishiga yordam beradi. Shu bilan birga, tilning dinamik va rivojlanishga moyilligini saqlash orqali milliy oʻziga xoslikni ham taʼminlaydi.

Bundan tashqari, arab tilining ommaviy axborot vositalarida qoʻllanilishi, fuqarolarni xalqaro voqealardan xabardor qilishda va ularning dunyoqarashini kengaytirishda muhim rol oʻynaydi. Ommaviy axborot vositalari arab tilidagi axborotni xalqaro meʼyorlarga mos keladigan darajada toʻgʻri va xolis yetkazishga harakat qiladi. Bu esa tilning rivojlanishi va mintaqada ichida axborotning xolis tarzda tarqalishini taʼminlashga yordam beradi.

Umuman olganda, arab ommaviy axborot vositalari oʻz uslubi va til xususiyatlari bilan mintaqaviy birlashuv, axborot almashinuvi va madaniy qadriyatlarning saqlanishida muhim vosita boʻlib xizmat qiladi. Shu sababli, arab jurnalistikasining tili va uslubi, uning madaniy jihatlarini oʻrganish, yangi tushunchalarni arab tiliga moslashtirish jarayonlarini tushunish bu sohada taʼlim berishda va arab tilini jurnalistikada oʻrgatishda asosiy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati

1. al-Batal M. Arabic and the Media: Linguistic and Stylistic Features in Arabic Journalism // Middle East Journal of Communication, 20027. – № 45(3).

2. Muhammad F., Abdulqohar S. Terminology and Lexical Adaptation in Modern Arabic Media // Arab Journal of Linguistics, 2014. – № 29 (2) .
3. Omar H. Media and Linguistic Neutrality in Arabic Journalism // Journal of Arab Studies, 2011. – № 52(4). – P 117.
4. Saeed R. al-Jazeera and the Evolution of Arabic Media Style // Global Media Journal, 2018. – № 12 (1).

VIEWS ON LANGUAGE KNOWLEDGE IN THE WORKS OF MAHMUD ZAMAKSHARI

Sevara CHIMPO‘LATOVA,
Oriental University, Teacher

ABSTRACT. This article provides information about Zamakhshari's works on linguistics. The author pays special attention to the work "Nukatu l-e'rab" by the author and provides enough information about its structure and sections.

KEY WORDS. Zamakhshari, point, point, e'rob, nahv, balogat, sarf, tafsir.

It should be emphasized that all the initiatives in the development of the education sector of the Action Strategy of the Republic of Uzbekistan in the five priority directions of development in 2017-2021, approved by the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated February 7, 2017, are of particular importance. must The fifth direction of this document is aimed at ensuring security, inter-ethnic harmony and religious tolerance, in which the study of the scientific heritage of the great ancestors of the ancient and recent past will strengthen the atmosphere of sincerity, peace and tolerance, extremism among the youth. and is determined to serve as an important tool in the prevention of terrorist ideas⁶².

Studying the scientific heritage of our great ancestors and applying it to life is of great importance in educating the young generation in the spirit of loyalty to national and universal values. The research of the works and activities of one such scholar, Mahmud Zamakhshari, occupies a special place. After the independence of our country, among other great ancestors, with deep respect and love, such as "Ustozu-l-arab wa-l-ajam" ("Master of Arabs and non-Arabs"), "Fakhru Khwarazm" ("Pride of Khorezm") The life and scientific heritage of Mahmud Zamakhshari, who gained fame with honorable names, began to be studied on a scientific basis. The name of the great scientist Zamakhshari, who grew up in the land of old Khorezm and made a significant contribution to world culture, is well-known in the world. His immortal works and scientific works and articles written about him can be found in libraries all over the world. No matter how much the people of Central Asia are proud of this great breed, who added priceless masterpieces to the treasury of science⁶³.

Abul Kasim Mahmud ibn Umar Zamakhshari was born on the 27th day of Rajab 467 AH (March 19, 1075 AD) in the village of Zamakhshar, Khorezm. Information about Zamakhshari is mainly given in medieval Arabic sources. Although his father was not very wealthy, he was a literate, pious, pious person who spent most of his time reciting the Qur'an and praying, and was an imam in a mosque

⁶² Mirziyoyev Sh. We will resolutely continue our path of national development and raise it to a new level. Book 1. - T.: Uzbekistan, 2017. - P.504

⁶³ A. Rustamov. Mahmud Zamakhshari. -T.: Science Publishing House, 1971. -P.3

in Zamakhshar. Alloma's mother was considered one of the pious and religious women. Zamakhshari was one of the leading scientists of his time and wrote about seventy works on various fields of science, only some of them have survived. The list of Alloma's works is given differently in different sources. The German orientalist K. Brockelmann in his work entitled "History of Arabic Literature" gave information about 31 works of Mahmoud Zamakhshari, Dr. Ahmad Muhammad al-Khufi - 48 of his works in the treatise "Az Zamakhshari" Academician A. Rustamov's book "Mahmud Zamakhshari" contains information about 39 works of Alloma. U. Uvatov, another researcher of the scientific heritage of Mahmud Zamakhshari, gave information about 34 works of the scholar in his book "Delicate Phrases".

I.Yu. Krachkovsky, V.V. Barthol'd, A.A. Borovkov, A. Krimsky, V.L. Vyatkin; Western scientists K. Brockelman, Goldsier, Wetstein, Nyol'deke, Poppe, Wright, Bensing, Zayonchikovsky showed great interest in the scholar's scientific heritage and conducted research on his works. Jurji Zaidan, Ahmad Muhammad al-Khudi, Ali al-Bajawi, Bahija Baqir al-Husni, Muhammad Abul Fazl Ibrahim, Husni Abdualil Yusuf, Ibrahim al-Samarai, Muhammad Basil Uyun al-Sud and others from the Arab scholars studied the work of scholars in every way. those who tried⁶⁴.

Mahmoud Zamakhshari perfectly mastered various fields of science, including the usage of the Arabic language, literary studies, lexicography, linguistics, geography, aruz, logic, religious sciences, interpretation of the Qur'an. Among Zamakhshari's priceless heritage, the most famous works on linguistics are "Asosul-Balogha" ("Foundation of Puberty"), "Sharh abyat Kitab Sibawayh" ("Commentary of the Book of Sibawayh") on grammar, "Al-Mufasssal", "Al-Unmuzaj" ("Example"), "Muqaddamatu-l-adab" are of special importance. Among them, it is appropriate to give special recognition to his work "AlKashshof", which includes his comments on the Holy Qur'an in 1134. This work is a work on tafsir, and it is recognized as the most perfect among the books of tafsir by Orientalists and Arabic scholars. That is why manuscript and lithographic copies of these works are kept in manuscript funds of different countries of the world and are still used as textbooks in the higher education system of many countries. Commentaries on most of these works were written by famous scholars. These comments indicate the high value of the works of the scholar. At this point, we consider it appropriate to briefly touch on the book "Muqaddimatu-l-adab", one of the most important books of the scholar in learning the grammar of the Arabic language.

"Muqaddamatu-l-adab" is a work written by Zamakhshari dedicated to Khorezmshah Alauddin Abulmuza'ffar Otsiz, and it is one of the more widely studied works. It should be noted that during the time of the Khorezmshahs, science and culture were very advanced. The rulers, especially Khorezmshah Otsiz, respected scientists, poets and writers, and he was a talented, enlightened person, interested in literature, and knowledgeable. During his time, many good things were done in the

⁶⁴ Nasirova M. Examples of medieval Arabic dialect (Mahmud Zamakhshari's "al-Unmuzaj" fibased on the "n-nahv" treatise). - T.: ToshDSHI publishing house, 2004. -P.6.

way of the development of science. Probably for this reason, Zamakhshari wrote "Muqaddamatu-l-adab" dedicated to him. The work is divided into five major sections and discusses nouns, verbs, conjunctions, noun inflections, and verb inflections. The work was completed in 1137. In his work, Zamakhshari tried to cover all the words and expressions of the Arabic language that were in use at that time, and paid great attention to their etymology. That is why this great work of Zamakhshari can be said to be one of the first works in this direction. The work "Muqaddamatu-l-adab" was written for the purpose of teaching the Arabic language to non-Arab nationalities. It was originally created in Arabic-Persian-Turkish languages. Currently, there are copies of it in Arabic-Persian-Turkish, Arabic-Persian-Turkish-Mongolian, as well as, according to some sources, a Greek dictionary⁴. "Muqaddamatu-l-adab" consists of an introduction and five parts devoted to the description of nouns, verbs, auxiliary words (letters), nouns, and verbs. Abu-l-Qasim Mahmud Zamakhshari's work "Muqaddamatu-l-adab" is a multilingual, complex structure, encyclopedic work, such a work is rare in the history of philology. The first part of the nouns of "Muqaddamatu-l-adab" literally serves as a modern encyclopedic dictionary, while the second part of the verbs is perfectly structured at a high scientific level based on the rules of Arabic grammar. The third, fourth, and fifth parts of "Muqaddamatu-l-adab" are devoted to the rules of pure Arabic grammar, such as auxiliary words, nouns, and verb conjugations. Each grammar rule is reinforced with many examples. Another of Allama's works that reveals the subtleties of Arabic grammar is the work "Nukatu-l-e'rab fil gharib e'rob fi-l-Qur'anil Karim", in which by revealing the subtleties of the verses of the Holy Qur'an grammar topics are explained to the student. This work is in manuscript form, and Zamakhshari named it "Nukatu-l-e'rab fiy gharibi-l-e'rab". Some scholars of translation and tabaqat added the phrase "Fiy Qur'an-l-Karim" to this title in their books⁶⁵.

"Dot" is the plural form of the word "Dot", which means every black dot on a white object, or every white dot on a black object, as it appears in dictionaries. In general, "point" means "a fine point of something". The point of the word means that the original purpose of the word is revealed by revealing its subtleties, secrets, and subtleties. In this work, Zamakhshari revealed the specific subtleties of some surahs in the Holy Qur'an. As for the structure of the book, we can see that the scientist divided it into chapters called surahs. The work is explained in the same order as "Fatiha" sura, then "Baqara" sura, then "Ali Imran" sura. The work ends with "Ikhlos" surah. However, the scholar did not study all 114 surahs of the Holy Qur'an in this work. As long as there are 68 chapters in the work, it means that the scholar worked on 68 chapters. The remaining 64 chapters are not included in the book. Az-Zamakhshari chose those with more subtle aspects in terms of grammar. As for the writing style of the work, Zamakhshari chooses the educational method of covering the work. First, he asks the student a question. Then he answers the question himself. In this way, he presents the book to the public in the form of a conversation. This

⁶⁵ Islamov Z.M. About "Muqaddamatu-l-adab". Eastern torch. -1996. - No. 1-2. P. 9.

thing serves to further increase the scientific value of the book. In conclusion, it can be said that although the scholar created works related to various fields, his greatest contribution to science was the development and development of the grammatical rules of the Arabic language. The whole world recognized this service of Zamakhshari and his works are still being studied.

REFERENCES

1. Sh.M. Mirziyoyev. The work of a people with a great intention will be great, their life will be bright and their future will be prosperous. - Tashkent: NMIU "Uzbekistan", 2019.
2. Sh. M. Mirziyoyev. We will resolutely continue our path of national development and raise it to a new level. Book 1. - T.: Uzbekistan, 2017.
3. Z. Islamov. Muqaddimatu-l-adab. -Tashkent: TIU, 2002.
4. Muhammad Abulfatuh Ash-sharif "Nukatul e'rab fil ghorib e'rab fil Qur'anil Karim". - Cairo: "Darul Ma'arif" publishing house, 1998.
5. M. Nasirova. Examples of medieval Arabic nahv (based on Mahmud Zamakhshari's treatise "al-Unmuzaj fi-n-nahv"). - T.: ToshDSHI publishing house, 2004.
6. A. Rustamov. Mahmud Zamakhshari. - T.: Science Publishing House, 1971.
7. "Stars of spirituality" (Collector and responsible editor M. Khairullaev). - Tashkent: Publishing House of People's Heritage named after Abdulla Qadiri, 2001.
8. S. Hasanov. "Dargas of Khorezm spirituality". - Tashkent: "Adolat", 2001.
9. Тоиржонович З. Қ. ИСЛОМ ТАРИХИНИ ЎРГАНИШДА МАНБА ВА УЛАР БИЛАН БОҒЛИҚ МАСАЛАЛАР //European Journal of Interdisciplinary Research and Development. – 2024. – Т. 24. – С. 170-173.
10. Toirjonovich Z. K. WORKS IN THE GENRE OF SIIRA AND TABAKAT ARE AN IMPORTANT SOURCE IN THE STUDY OF ARAB-MUSLIM HISTORY //" NEW CENTURY"-SCIENTIFIC-METHODICAL JOURNAL. – 2023. – Т. 1. – №. 1.

К ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ ТЕРМИНОЛОГИИ КИТАЙСКОГО ЯЗЫКА

Малика АБДУЛЛАЕВА

*Преподаватель кафедры Узбекского и восточных языков Oriental
университета*

Аннотация. Начиная с середины прошлого века возникает необходимость в более глубоком лингвистическом теоретическом осмыслении терминологии современного китайского языка. Вопросы терминологии стали одним из наиболее актуальных направлений современных лингвистических исследований как китайских, так российских ученых. Это вызвано ростом значимости терминологии в языке и недостаточной изученностью процессов формирования, развития и функционирования терминов в современном китайском языке.

Ключевые слова: *терминоведение, терминология, школа терминологии, номинации, терминосистема.*

Начиная с середины прошлого века возникает необходимость в более глубоком лингвистическом теоретическом осмыслении терминологии современного китайского языка. Вопросы терминологии стали одним из наиболее актуальных направлений современных лингвистических исследований как китайских, так зарубежных ученых. Это вызвано ростом значимости терминологии в языке и недостаточной изученностью процессов формирования, развития и функционирования терминов в современном китайском языке. Терминологический пласт лексики становится более динамичным элементом китайского языка, что требует в свою очередь более детального и аналитического изучения терминов. Изучение закономерностей образования терминов в китайском языке, их структуры и семантики стало одной из важнейших задач современного китаеведения.

Необходимо отметить, что истоки китайского терминотворчества мы можем найти в трудах древних китайских мыслителей. В сокровищнице китайской философской мысли, в трудах Конфуция 孔子, Сюнь-цзы 荀子 и других философов встречаются блестящие идеи и мысли о терминологии.

Сюнь Куан 荀况 или Сюнь-цзы 荀子 в своем одноименном труде “Сюнь-цзы” в главе “Чжэн мин” настаивал на необходимости применения единых имен, которые определяли бы нормы социально-политической жизни. Решающая роль упорядочения имен принадлежит правителю. Понимание Сюнь-цзы процесса терминотворчества основано на человеческой способности к познанию – умение “различать вещи” рассматривается им как качество, присущее только человеку и выделяющее его из остальной “тьмы вещей” – “вань у” 万物.

Начиная с конца XIX века, западная наука начинает проникать на Восток. В Китае возникают специализированные организации, которые объединяют усилия по унификации китайских терминов. После создания КНР терминологическая работа достигла больших успехов. Однако что касается теоретических исследований, они долгое время, в силу различных причин, в значительной степени отставали. Слабость теоретических исследований на тот период естественным образом влияла на фактическую терминологическую работу.

Первые шаги были сделаны в конце 90-х гг. XX в., тогда были также сформулированы основные задачи терминоведения и обосновано название дисциплины на китайском языке: “术语学”

Существует проблема перевода слов “терминология” и “терминоведение”. Иногда первое и второе слово переводят как 术语学 “наука о терминах”. В настоящее время терминоведение переводится как 术语学, а терминология как совокупность терминов переводится 术语总汇.

Первые китайские терминологические организации начинают создаваться в начале XX века. В 1909 году при Цинском дворе была учреждена Канцелярия по разработке научных имен существительных. В 1932 году была создана Государственная канцелярия по составлению научно-технических имен существительных.

В 1985 году создается Всекитайский комитет по утверждению научно-технических имен существительных – 全国科学技术名词委员会. Название терминологического комитета на китайском языке сохранилось до сих пор, хотя при переводе на английский язык название организации переводится как “Китайский национальный комитет научно-технических терминов” – China National Committee for Terms in Sciences and Technologies (CNCTST). На русском языке используется перевод – Всекитайский комитет научно-технической терминологии (ВКНТТ).

Результатом практической работы стал выпуск ВКНТТ 58 сборников стандартизированных терминов: Термины астрономии 天文学名词 Terms in Astronomy; Термины географии 地理学名词 Chinese Terms in Geography; Термины почвоведения 土壤学名词 Chinese Terms in Soil Science и многие другие;

Кроме этого, в Китае проводятся традиционные научные конференции под общим названием “Становление китайского терминоведения” – “中国术语学建设研讨会”, “Building Chinese terminology”, посвященные терминологическим исследованиям. Публикуются сборники научных статей, монографии в серии “Становление китайского терминоведения” под

редакцией проф. Лу Юнсяна 路甬祥 Lu Yongxiang и проф. Лю Цин 刘青 Liu Qing.

Основная деятельность по изучению и разработке китайской терминологии, составлению сборников нормативных терминов, составлению терминологических словарей проводится в ВКНТТ, а также в вузах страны. В Хэйлунцзянском университете совместно с ВКНТТ создан Институт терминологии, который возглавляет профессор Чжен Шупу. Совместно с Всекитайским комитетом научно-технической терминологии проф. Чжэн Шупу был организатором третьего семинара под названием “Становление китайского терминоведения”.

Основная деятельность по изучению и разработке китайской терминологии, составлению сборников нормативных терминов, составлению терминологических словарей проводится в ВКНТТ, а также в вузах страны.

В Хэйлунцзянском университете совместно с ВКНТТ создан Институт терминологии, который возглавляет профессор Чжен Шупу. Совместно с Всекитайским комитетом научно-технической терминологии проф. Чжэн Шупу был организатором третьего семинара под названием “Становление китайского терминоведения”.

Профессор Чжен Шупу из Хейлунцзянского университета первым начинает изучать и вводить принципы русской терминологической школы в Китае. В 2005 году издается его книга “Русская современная терминология”, которая вносит огромный вклад в создание терминов на китайском языке.

Ученик профессора Чжен Шупу доцент У Ликунь продолжает дело учителя по изучению русской терминологии. В 2009 году издается монография У Ликунь “Углубленное изучение русской терминологии”, в которой подробно рассматриваются образование, семантика и другие специфические вопросы. Данный труд является ценным не только для понимания русской терминологии, но и для создания дисциплины терминологии в целом

Профессор Фен Чживей из Института прикладной лингвистики при Министерстве образования КНР с 1986 года по 1988 год в Германии разработал первую в мире терминологическую базу данных на китайском языке. С точки зрения языкознания, важным открытием профессора Фен Чживей стала классификация терминов на слово и словосочетание.

В 1997 году издается труд профессора Фен Чживей под названием “Введение современной терминологии”. В своей работе китайский ученый всесторонне исследовал основы современной терминологии с точки зрения практического применения. Это первая монография о современной терминологии, написанная китайским ученым.

Одним из первых зарубежных ученых начавших изучение терминологию китайского языка является В.И.Горелов. В своей работе “Лексикология китайского языка” Горелов дал описание словарного состава и фразеологического фонда современного китайского языка. Основные положения курса базируются на принципах марксистско-ленинского языкознания.

“Лексикология китайского языка” состоит из введения и пяти основных разделов, соответственно посвященных словообразованию, семасиологии, классификации словарного состава, фразеологии и лексикографии.

Первый раздел данной работы содержит описание словообразовательной системы китайского языка, основных способов словообразования (словосложение, полуаффиксация, аффиксация, редупликация, контракция, транспозиция и др.).

Следующим ученым, внесшим вклад в изучение терминологии китайского языка стал И.В.Кленин и его работа “Проблематика лексикографии специальных языков”. Особенностью этой работы является изучение словообразования и употребления специальных слов, с помощью которых обозначаются накопленные человечеством знания; выявление общих черт, свойственных всем терминам; поиск оптимальных путей создания новых терминов и их систем; совершенствование уже существующих терминологических систем; поиски универсальных фактов, общих для терминологий разных языков;

Необходимо упомянуть и монографию “Лексикология современного китайского языка” А.Л.Семенас. В данной работе рассматривается лексика китайского языка с позиций системного подхода, излагаются наиболее важные вопросы лексикологии и фразеологии, дается краткий очерк китайской лексикографии.

К исследованию привлечен также новый лексический материал, еще не зафиксированный словарями. Особое внимание А.Л.Семенас уделяет проблеме лексикографии как одного из ответвлений прикладной лексикологии.

Так же и своей другой работе “Лексика китайского языка” А.Л.Семенас рассматривает особенности китайской лексики, методы ее исследования, описываются словообразовательные типы и характер словообразовательных процессов, фразеологизмы, синонимы, антонимы, полисемия, омонимы, иностранные заимствования, способы создания новых слов, а также основные тенденции развития современной китайской лексики. Издание содержит лексический материал, еще не вошедший в словари и учебные пособия, изданные в России и Китае.

О.Фролова в своей монографии “Словообразование в терминологической лексике современного китайского языка” описала и проинтерпретировала одну из терминосистем современного китайского языка.

Разработала методику моделирования термин образовательных процессов. Впервые применен метод структурно-семантического анализа для последовательного выявления в китайском языке базовых и частных моделей терминологических образований различных уровней сложности. Подробно исследованы два главных способа терминообразования: словосложение и аффиксация. Раскрыты характер и специфика лексикологических процессов, протекающих в терминосистеме.

Книга рассчитана на лингвистов-синологов, переводчиков с китайского языка, а также на специалистов по общему языкознанию.

Наш соотечественник А.А.Каримов в своей статье “Некоторые теоретические аспекты образования терминов китайского языка” дает следующее определение термину (от лат. terminus - граница, предел) - слово или словосочетание, обозначающее понятие специальной области знания или деятельности. Данное определение термину почти полностью подходит и к китайскому языку. Термин входит в общую лексическую систему языка, но лишь через посредство конкретной терминологической системы (терминологии).

Также, в статье выявлены такие особенности термина как:

- 1) системность;
- 2) наличие дефиниции;
- 3) тенденция к моносемичности в пределах своего терминологического поля, т.е. терминологии данной науки, дисциплины или научной школы;
- 4) отсутствие экспрессии;
- 5) стилистичность,

В качестве вывода можно отметить, что китайский язык становится все более информативно насыщенным, постоянно появляются новые термины и терминологические обороты. Современное развитие науки и техники, компьютеризация всех областей человеческой деятельности, активная интеграция Китая в систему мировой экономики вызвали радикальную перестройку понятийного аппарата многих научных дисциплин и возникновение новых отраслей знания, увеличилось количество новых понятий, требующих новых номинаций, что является актуальной задачей современной терминологии китайского языка.

Список использованной литературы

1. Горелов В.И. Лексикология китайского языка. – М.: Просвещение, 1984.
2. Иванов В.В. Терминология и заимствования в современном китайском языке. – М.: Наука, 1973.
3. Каримов А.А. Некоторые теоретические аспекты образования терминов китайского языка // “Шаркшунослик”, 2015. – № 1. – С. 14-23.
4. Кленин И.Д. Проблематика лексикографии специальных языков. – М.: Наука, 1987.
5. Очиров О.Р. Вопросы китайского терминоведения: от традиции упорядочения названий к современной теории. – К., 2015.
6. Семенас А.Л. Лексика китайского языка Базовый учебник. – М.: Восток-Запад, 2005.
7. Семенас А.Л. Лексикология современного китайского языка. – М.: Наука, 1992.

ABDULLA AVLONIYNING LINGVISTIK QARASHLARI

M.X.KARAXODJAEVA

*Toshkent axborot texnologiyalari universiteti O'zbek va rus tillari kafedrası
dotsenti, p.f.n.*

Annotasiya: Bu maqolada jadidchilik harakatining vakillaridan biri ma'rifatparvar Abdulla Avloniynung lingvistik qarashlari haqida fikr yuritiladi. Maqolada adibning «Turkiy guliston yoxud axloq» asarida ilgari surilgan g'oyalar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: ma'rifatparvar, muallim, tilshunoslik, axloq, xulq, falsafa, millat, istiqbol.

XIX asrning ikkinchi yarmi XX asrning boshlarida Markaziy Osiyoda pedagogik fikrlarning rivojlanishida, xalq maorifi ishlarinig yuksalishida ilg'or ziyolilarning xizmatlari kattadir. Bunda jadid adabiyotining yirik vakillaridan biri shoir, dramaturg, muallim, davlat va jamoat arbobi Abdulla Avloniy nomi alohida ajralib turadi. Bu davr adabiyotining biror-bir qirrasi yoqki, Abdulla Avloniy ijodida aks etmay qolgan bo'lsa. U boshqa jadidlar kabi yangi tipdagi maktablar ochish, gazetalar nashr qilish va matbuot orqali xalqni uyqudan uyg'otish, yangi tipdagi maktablar uchun yangi darsliklar yozish, teatrni rivojlantirish, sahna asarlari orqali xalq o'rtasida turmush illatlarini fosh etish harakatida bo'ldi. Buning uchun esa sahna asarlari yozish bilan shug'ullandi.

XX asr boshlarida Turkiston madaniy hayotida yuz bergan eng muhim o'zgarishlardan biri maktab-o'quv ishlarida bo'ldi. Avloniy bu davrda jadidchilik harakatiga qo'shilib, Toshkentdagi jadidlarning faol ishtirokchilaridan biri bo'lib tanilgan edi. Abdulla Avloniy 1904-yilda Toshkentning Mirobod, so'ngroq Degrezlik mahallalarida yangi maktab ochib, dars berdi va darsliklar yozdi.⁶⁶ Bu maktablarda savod o'rganishning yangi texnologiyasi joriy qilindi. Eski usulda savod chiqarish uchun bir necha yillab vaqt ketsa, yangi maktabda bolalar olti-etti oyda savodli bo'la boshladi. Maktabda dunyoviy ta'lim berishga katta e'tibor berildi. Natijada qisqa muddatda maktabning dovrug'i Toshkentning boshqa mahallalariga ham tarqaldi. Shuning uchun maktabga keluvchilar soni tobora ko'paya bordi.

U sovet davrida turli mas'uliyatli lavozimlarda xizmat qildi, qaysi vazifada ishlamasin, ilm-ma'rifat tarqatish, ta'lim-tarbiya masalalari bilan shug'ullanib keldi. Bilim yurtlarida, oliy maktablarda o'qituvchilik qildi. 1930-1934-yillarda O'rta Osiyo davlat universitetida (hozirgi O'zMU) kafedani boshqardi.

Abdulla Avloniy 1927- yilda Mehnat qahramoni unvoniga sazovor bo'ldi.

⁶⁶ Ma'naviyat yulduzlari. T.,2001. 381-b.

Abdulla Avloniy bu vazifalarni bajarish bilan bir vaqtda yangi darsliklar ham yozdi. Ular ichida «Birinchii muallim»I 1911- yilda yozilib, Oktaabr o'zgarishigacha 4 marta, «Ikkinchi muallim» 1912- yilda, 3 marta qayta nashr etildi.

Adibning axloqiy-didaktik mazmundagi «Turkiy guliston yoxud axloq» asari 1913- yilda yozilgan bo'lib, XX asr boshlari ijtimoiy-pedagogik fikr taraqqiyotida alohida o'rin egalladi. Bu asarda shoirning falsafiy, axloqiy va tilshunoslik bo'yicha qarashlari aks etgan. Unda tarbiya va axloq masalalari birinchi marotaba XX asrning talab va ehtiyojlari nuqtayi nazaridan tahlil qilingan.

Avloniy bu asarida inson uchun muhim bo'lgan jamiki axloq-odob me'yorlariga, ta'lim-tarbiya masalalariga alohida e'tibor qaratgan. Ushbu asarda xulqlarni ikki guruhga bo'lib, «yaxshi xulqlar» va «yomon xulqlar» deb nomlab, o'z mulohazalarini Gippokrat, Platon, Aristotel, Sa'diy Sheroziy, Bedil fikrlari bilan dalillagan holda zamonaviylikni asosiy mezon qilib oladi.

Demak, aytish mumkinki, adibning «Turkiy guliston yoxud axloq» asari Sa'diyning «Guliston» asari usulida o'zbek tilida yozilgan axloq kitobidir.

«Axloqshunosligimiz tarixida axloq fani ushbu kitobdan boshlab milliy mafkura darajasiga chiqdi. Boshqacha aytganda, Vatanni sevish, milliy tilni himoya qilish, millat mustaqilligi uchun kurashish kabi tushunchalar aynan shu asardan boshlab insoniy axloqning tarkibiy qismiga aylandi,»- deydi adabiyotshunos olimimiz Olim Oltinbek.⁶⁷

Asarda insonlarni yaxshilikka chaqiruvchi, yomonlikdan qaytaruvchi bir ilm - axloq haqida fikr yuritiladi. Axloq, bu – xulqlar majmui. Xulq esa, ezgulik yoki razillikning muayyan bir insonda namoyon bo'lish shakli. Kishida xulqning u yoki ko'rinishi o'z-o'zidan paydo bo'lmaydi. Ularning shakillanishi uchun ma'lum bir sharoit, tarbiya kerak. Kishilar tug'ilishi bilan yomon bo'lib tug'ilmaydilar. Ularni muayyan sharoit yomon qiladi. Demak, hamma narsa tarbiyaga bog'liq. Tarbiya tug'ilgan kundan boshlanadi va umrning oxiriga qadar davom etadi, deb yozadi shoir.

O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti Islom Karimov o'zining «Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch» asarida quyidagi fikrlari keltiradi: «Ta'limni tarbiyadan, tarbiyani esa ta'limdan ajratib bo'lmaydi – bu sharqona qarash, sharqona hayot falsafasi.

Bu haqda fikr yuritganda, men Abdulla Avloniyning «Tarbiya biz uchun yo hayot, - yo mamot, yo najot – yo halokat, yo saodat – yo falokat masalasidir» degan chuqur ma'noli so'zlarini eslayman. Buyuk ma'rifatparvar bobomizning bu so'zlari o'tgan asr boshida millatimiz uchun qanchalar muhim va dolzarb bo'lgan bo'lsa, hozirgi vaqtda ham biz uchun shunchalik, balki undan ham ko'ra muhim va dolzarb ahamiyat kasb etadi.»⁶⁸

Avloniy tarbiyaning doirasini keng tushunadi. Uni birgina axloq bilan chegaralab qo'ymaydi. U masalaning falsafiy asosiga ko'chadi. Jism bilan ruh, shakl bilan mazmunning o'zaro bir-biriga ta'siri masalasi juda muhim va murakkab

⁶⁷ Jadid adabiyoti namoyandalari. Abdulla Avloniy. T., 6-b.

⁶⁸ Islom Karimov. Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch. T.,2015. 62-b.

bo'lib, Avloniy uni asosan to'g'ri tushunadi va to'g'ri talqin qiladi. Bolalarning fikrlashi ko'p jihatdan tarbiyachining o'zini fikrlash va intilish doirasi, saviyasi bilan ham aloqadorligi xususida adib o'z mulohazalarini aytadi. Bolalardagi fikr quvvati, biliminig kengligi muallimga ko'p jihatdan bog'liq deydi.

XX asrning boshlaridagi Turkistondagi fikriy uyg'onish va madaniy ko'tarilish o'z mohiyati bilan XYIII asr fransuz ma'rifatchiligiga ko'p jihatdan o'xshash edi. Avloniy ma'rifatchiligining ildizi ham shunga borib taqaladi.⁶⁹

Adibning «Turkiy guliston yoxud axloq» asarida aql va ilmning, ma'naviy-axloqiy olamning favqulodda ehtiros bilan ulug'lanishi adib ma'rifatchiligining bevosita mazmunidan kelib chiqadi. Uning ta'kidlashicha: «Aql insonlarning piri komili, murshidi yagonasidir. Ruh ishlovchi, aql boshlovchidir...»⁷⁰, «Ilm insonlarning madori hayoti, rahbari najotidir. Ilm o'rganmak, olim bo'lmak uchun maktabga kirmak, muallimdan ta'lim olmak lozim, aqlsiz kishilar na maktabga kirar va na muallimni bilur»⁷¹ - deganda mutlaq haq edilar.

«Hayvonlar o'zlariga bo'laklar tarafidan keladurg'on zulm va jabrlarni shox, tish, tumshuq va tirnoqlari ila qaytarurlar. Lekin ... aql va idrok soyasida o'ziga keladurg'on zarar va zulmlardan saqlanur. Er yuzidagi hayvonlarni asir qilib, bo'ynidan boylab, iplarini uchinchi qo'llariga bergan insonlarning aqlidur.»⁷²

Shu nuqtayi nazardan ma'rifatparvar bobomiz – Abdulla Avloniyning «Turkiy guliston yoxud axloq» asaridan yana keltirilgan quyidagi fikrlarga diqqatingizni jalb etmoqchimiz: «Endi ochiq ma'lum bo'ldiki, tarbiyani tug'ilgan kundan boshlamak, vujudimizni quvvatlandurmak, fikrimizni nurlandurmak, axloqimizi guzallandurmak, zehnimizni ravshanlandurmak lozim ekan»⁷³.

Adib tarbiya tug'ilgan kundan boshlanadi va umrning oxiriga qadar davom etadi. U ikki bosqichdan – uy va maktab tarbiyasidan tashkil topgan deydi.

Shuning uchun tarbiya qiluvchi muallimlarning o'zlari ilmlariga omil bo'lib, shogirdlarga ham bergan darslarini amal ila choqushturub o'rgatmamlari lozimdur...

Agar tarbiya qiluvchi muallim o'zi olim bo'lib, amalsiz bo'lsa, buning ham shogirdlarning axloqiga zo'r ta'siri bo'ladur»⁷⁴.

Muallif har qanday millatning muhim belgilaridan biri til birligi belgisi ekanligini, shuning uchun ham tilga e'tibor-millatga bo'lgan e'tibor va aksincha, tilni yo'qotmoq millatni yo'qotmoq ekanligini ta'kidlaydi. Bu haqda Abdulla Avloniy quyidagilarni yozadi: «Har bir millatning dunyoda borligin ko'rsatadurg'on oynayi hayoti til va adabiyotidir. Milliy tilni yo'qotmak millatning ruhini yo'qotmakdur. Hayhot! Biz turkistonliklar milliy tilni saqlamak bir tarafda tursin kundan-kun unutmak va yoqotmaqdadirmiz».⁷⁵

⁶⁹ Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti. T., 2004. 277-b.

⁷⁰ Миллий уйғониш даври узбек адабиёти. Т., 2004. 277-б.

⁷¹ Abdulla Avloniy. Jadid adabiyoti namoyandalari. T., 2024., 246-b.

⁷² O'sha asar. T. 2018. 15-b.

⁷³ А. Авлоний. Жадид адабиёти намояндалари. Т., 2024. 240-б.

⁷⁴ O'sha asar.. T. 2024. 244-b.

⁷⁵ Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. T., 2018. 39-b.

Shunday ekan, har bir millat o'z tiliga e'tibor bilan qaramog'i, uning istiqboli uchun qayg'urmog'i lozimligini bayon qiladi. O'zbek tilining arabiy, forsiy unsurlar bilan to'lib-toshib ketganligi, shuning uchun bu tilni o'z ichki imkoniyatlari asosida rivojlantirish, xalq tiliga yaqinlashtirish zarurligi ko'rsatiladi. «Yaxshi qo'shningdan olguncha, yomon uyingni qidir, demishlar, — deb yozadi bu haqda Abdulla Avloniy. — Bobolarimizga etushg'on va yarag'on muqaddas til va adabiyot bizga ham kamlik qilmas. O'z uyimizni qidirsak va axtarsak, yo'qolganlarini ham toparmiz». Abdulla Avloniy yoshlarni o'z tiliga xurmat va muhabbat qo'yish, uni chuqur o'rganish bilan birga, boshqa tillarni bilishga ham da'vat etadi. Muallif ijtimoiy-ruhiy til va xususiy, bevosita voqelangan nutqni juda chiroyli ifodalar bilan farqlaydi: «Umumiy milliy tilni saqlamoq ila barobar xususiy, og'iz orasidagi tilni ham saqlamaq lozimdur.»⁷⁶

Bu bilan Abdulla Avloniy til va nutq o'rtasida mavjud bo'lgan umumiylik-xususiylik dialektikasini ochib beradi. Muallif kishilarning aloqa vositasi bo'lgan tilga qanchalik e'tibor lozim bo'lsa, bu tildan foydalanayotgan shaxslar tiliga (nutqiga) ham shunchalik e'tibor kerakligini ta'kidlaydi. «Chunki so'z insonning daraja va kamolini, ilm-fazlini o'lchab ko'rsatadurg'on tarozusidir. Aql sohiblari kishining dilidagi fikr va niyatini, ilm va quvvatini, qadr va qiymatini so'zlagan so'zidan bilurlar»⁷⁷

Shuning uchun ham Abdulla Avloniy yoshlarni so'zdan o'rinli foydalanishga, so'z qadriga etishga da'vat etadi.

Chunki so'z insonning qudratli quroli, ezgulikka ham, razillikka ham sabab bo'luvchi tengsiz vositadir. Ana shuni hisobga olgan holda, Abdulla Avloniy yozadi: «Agar so'z aql va hikmatga muvofiq bo'lub, o'ziga yoki eshituvchiga bir foyda chiqadurg'on bo'lmasa, asalarilar orasida qovoqari kabi quruq g'o'ng'urlamoq faqat bosh og'rig'idan boshqa narsa emasdur. Boshimizga keladurg'on qattiq kulfatlarning ko'pi yumshoq tilimizdan keladur»⁷⁸

Ma'rifatchilik davriga kelib odob-axloqqa e'tibor yana bir karra oshganini ko'rsatadi. Bugun barcha xalqlar ma'rifatchiligida bosh masala axloq masalasi ekanligini ko'rib turibmiz. Global muammolarning ildiziga e'tibor bersak, ularning paydo bo'lishi katta axloqdan uzoqlashishning natijasi ekanligini anglaymiz. Demak, axloq kecha va bugunnigina emas, balki erta kelajakning ham bosh masalasidir. Asar go'yasi aynan shu jihatlari bilan ham o'lmasdir.⁷⁹

Shunday qilib, Abdulla Avloniy XX asr boshlaridagi o'zbek ma'rifatchilarining eng yorqin va'killaridan biri sifatida o'zbek milliy pedagogikasining shakllanishida, maktab-maorif faoliyatini isloq qilishda, yangi darsliklar yaratishda katta xizmat qilgan holda, millatning muhim bir belgisi bo'lgan tilga va bu qudratli vositani o'rganadigan tilshunoslikning rivojiga ham o'zining munosib ulushini qo'shdi.

⁷⁶ O'sha asar.. T.,2018.40-b.

⁷⁷ Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. T.,2018. 40-b.

⁷⁸ O'sha asar. T.,2018. 40-b

⁷⁹ Abdulla Avloniy. Jadid adabiyoti namoyandalari. T., 2024., 6-b.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. T.,2018.
2. Abdulla Avloniy. Jadid adabiyoti namoyandalari. T., 2024
3. Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti.T., 2004

UVAYSIY G‘AZALLARI LEKSIKASI

Behzod MAMATAXUNOV,
Oriental universiteti Sharq tillari kafedrası
mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Uvaysiy g‘azallari Qo‘qon adabiy muhiti badiiyligini ko‘rsatib berishda o‘ziga xos o‘ringa ega. Maqolada Uvaysiy g‘azallarining leksik xususiyatlari, ularning o‘zbek adabiyotidagi o‘rni, shuningdek, adabiy merosimizdagi ahamiyati tahlil qilinadi. Uvaysiy g‘azallaridagi so‘z boyligi, ifoda uslublari va stilistik qurilishlarda leksik rang-baranglik tahlilga tortilgan.

Kalit so‘zlar: *g‘azal, Qo‘qon adabiy muhiti, badiiy ifoda, leksika, semantika, o‘zlashma so‘zlar.*

Qo‘qon adabiy muhitida bir guruh shoiralarga ustozlik qilgan Jahonotin Uvaysiy o‘zbek mumtoz adabiyoti taraqqiyotiga o‘zining muhim va benazir maqomi bilan yuksak hissa qo‘shdi. Ayollar tasavvufi tushunchasini yangi pog‘onaga olib chiqdi. Badiiy jihatdan pishiq, go‘zal she‘riyati nafaqat shoirlar uchun, balki shoirlar uchun ham mahorat maktabi sifatida xizmat qilib kelmoqda. Uning shaxsiyatida jasur, fidoiy va haqgo‘y shoirlarga xos axloqiy ruhiy sifatlar ustunlik qiladi. “Uvaysiy she‘riyatining g‘oyaviy badiiy qudrati va ko‘lami bilan qadim yunon shoirasi Sapfo, fransuz shoirasi Margarita Navarli, Sharq she‘riyatining malikasi Zebunisolar qatoridagi san’atkor. Uning poeziyasi dunyo badiiy tafakkurida sodir bo‘lgan o‘ziga xos va xarakterli ijodiy hodisalardan edi”, deb yozadi adabiyotshunos olim Ibrohim Haqqulov⁸⁰.

O‘zbek adabiyotida Uvaysiy g‘azallari o‘zining betakror leksikasiga ega bo‘lib, Qo‘qon adabiy muhiti badiiyligini ko‘rsatib berishga xizmat qiladi. Uvaysiy o‘zining she‘riyati bilan milliy adabiyotimizda muhim o‘rin egallagan shoirlardan biridir. Uning g‘azallari nafaqat badiiy, balki leksik jihatdan shakl va mazmunni o‘zida jamlagani bilan ahamiyatli.

Badiiy adabiyotda shoirning mahorati uning so‘z tanlashi bilan bog‘liq bo‘lsa, Uvaysiy g‘azallarida ishlatiladigan so‘zlar ko‘p jihatdan uning o‘ziga xos uslubga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Shoira g‘azallarida ishlatiladigan so‘zlarni asosan tabiat atamalari, ma’naviyat va muhabbat va simvolik tasvir atamalaridan iborat.

⁸⁰ Хаққулов И. Увайсий шеърляти. – Т., 1982. – Б. 3.

Uvaysiy gʻazallarida “gul”, “sham”, “yulduz” kabi soʻzlar sevgi yoki umid ramzi sifatida ishlatiladi. Misol:

*Guldan goʻzal baxtingni,
Yulduzdan nurli roʻyomingni,
Sen bevafo boʻlma,
Olovdan olma yondir!*

Uvaysiyning koʻpgina gʻazallarida tabiatning goʻzalligini tasvirlash uchun ishlatiladigan soʻzlar keng tarqalgan. Misol uchun: “gul”, “shamol”, “kuyov”, “suv” kabi atamalar.

Shoirning asarlarida maʼnaviyatga oid soʻzlar, masalan: “ishq”, “sadoqat”, “mahbuba”, “muhabbat” kabi tushunchalar ham muhim ahamiyatga ega:

*Vaysiy beriyozat deb sahl tutma, ey orif,
Ishq aro nihon dardi bedavo Uvaysiymon⁸¹.*

Uvaysiy gʻazallaridagi leksemalar faqat badiiy ifodalash vositasi sifatida emas, balki chuqur maʼnolarni ifodalovchi belgilar sifatida ham xizmat qiladi. Masalan:

*Tushubdur boshima savdoyi ishqing, ey shahanshohim,
Alam bozorida bul dardi pinhonim qabul etkil⁸².*

Bunday leksemalar orqali Uvaysiy oʻz fikrlarini chuqurroq ifodalashga muvaffaq boʻlgan.

Gʻazallarda ishlatiladigan maxsus terminlar va leksika estetik jihatdan juda muhimdir. Uvaysiyning badiiy uslubi undagi dastlabki motivlarning yanada kuchayishiga yordam beradi va oquvchini eshitilgan soʻzlarga jalb qiladi.

Uvaysiy gʻazallardagi tasvirlarni rang-barang qilib beruvchi atamalar (masalan, “qizil”, “yashil”, “moviy”) his-tuygʻu va his-hayotni yanada jonli qilib koʻrsatishga xizmat qiladi.

Borib sahroga, qon bagʻrimdin izhor ayladim bir kun,

⁸¹ <https://tafakkur.net/uvaysiymon-radifli-gazal/jahon-otin-uvaysiy.uz>

⁸² <https://ilmlar.uz/uvaysiy-gazallari-va-shehlari-toplami/>

Falak bag‘rin qizil qon aylamakni mendin o‘rgandi.

Bunda shoirning tashqi olam bilan ichki hissiyotlari orasidagi bog‘lanishni yaratuvchi tasvirlardir.

Xulosa qilib aytish mumkinki, Uvaysiy g‘azallari leksikasidagi noyoblik va chuqurlik nafaqat o‘zbek she‘riyatining rivojlanishiga hissa qo‘shdi, balki u orqali zamonaviy adabiyotdagi yangi yo‘nalishlarga yo‘l ochdi. Uning leksikasidagi turli xil tasvirlar, simbolizm va murakkab tushunchalar orqali voqealarni aks ettirish usuli adabiyotda yangi bir sahna ochdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Ҳаққулов И. Увайсий шеърляти. – Т., 1982.
2. <https://tafakkur.net/uvaysiyma-radifli-gazal/jahon-otin-uvaysiy.uz>
3. <https://ilmlar.uz/uvaysiy-gazallari-va-shearlari-toplami/>

“KITABU BULG‘ATIL MUSHTAQ FI LUG‘AT AT-TURK VAL QIFCHAQ” QO‘LYOZMASIDA GRAMMATIK SHAKLLAR

Barchinoy G‘ANIYEVA,
Namangan davlat universiteti
mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada turkiy xalqlar yozma obidasi – “Kitabu bulg‘atil mushtaq fi lug‘at at-turk val-qifchaq” bo‘yicha ayrim mulohazalar keltirilgan. Bu qo‘lyozma XIV asrlardagi turkiy tillarning rivojlanish bosqichini o‘rganishda nodir manba hisoblanadi. Jamoliddin at-Turkiy tomonidan yozilgan bu qo‘lyozma arab tilida so‘zlashuvchilar uchun qipchoq- turkiy tilni o‘rgatuvchi lug‘at kitobi sifatida yaratilgan. Asar ikki asosiy bo‘limdan iborat: Ismlar va Fe’llar boblari, ulardan Ismlar bo‘limini o‘rganilib turkiy tilning leksik va grammatik xususiyatlari chuqur tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar. *turkiy tillar, grammatik shakllar, qo‘lyozma, so‘z yasalishi, sintaktik shakl yasovchi, leksika, lingvistika.*

Turkiy tillarning rivojlanish bosqichida XIII–XIV asrlar alohida ahamiyatga ega, bunga shu davrda yaratilgan asarlar va ilmiy qo‘lyozma manbalar dalil bo‘la oladi. Xususan, Jamoliddin at-Turkiyning XIVasrga oid “Kitabu bulg‘atil mushtaq fi lug‘atat turk val qifchaq” yozma obidasi turkiy tilni arab tilida so‘zlashuvchilarga o‘rgatish uchun yozilganligi ham o‘sha davrda turkiy tillarning ahamiyati nechog‘lik yuqori bo‘lganini ko‘rsatadi. “Kitabu bulg‘atil mushtaq” qo‘lyozmasi Parij Milliy Kutubxonasida 293chi raqam ostida saqlanadi⁸³.

“Kitabu bulg‘atil mushtaq fi lug‘atat turk val qifchaq “ qo‘lyozmasi ikki asosiy qismdan iborat bo‘lib, ular Ismlar va Fe’llar bobi qismlaridir. Ushbu ikki yirik qismlardan Ismlar bo‘limi muallif tomonidan alohida nom bilan atalmagan bo‘lsa ham mazmunan va tarkibiy qismlari jihatidan aynan shu nom unga mosdir. Bu bo‘limda ot, sifat, son, ravish, olmosh kabi fe’ldan boshqa so‘z turkumiga oid so‘zlar berilgan. Bu so‘zlarning aksariyati hech bir qo‘shimchalarsiz nol shaklda berilgan bo‘lsada, ko‘plab o‘rinlarda turli so‘z yasovchi va shakl yasovchi qo‘shimchalarning, shuningdek, grammatik qoidalarning ham keltirilishi yozma obidaning tarixiy-lingvistik ahamiyatini oshiradi.

“Bulg‘atil mushtaq” qo‘lyozmasini ilk bor A.Zayonchkovski tomonidan tadqiq etilib, 1938-yilda nashrdan chiqarilgan. 1954-yilda esa ushbu qo‘lyozmaning II tomi, ya’ni “Fe’llar bobi “ qismi nashr etilgan⁸⁴, 1958-yilda esa uning birinchi

⁸³ <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10082257s/f1.item>

⁸⁴ ZAJĄCZKOWSKI, Ananiz, Zajączkowski, Ananias, Vocabulaire Arabe-Kiptchak de l’époque de l’Etat Mamelouk, Bulağt al-Muştaq fi lġuat at-Turk wa’l Qıfçaq, II Le Verba, Warszawa 1954.

qismi qayta nashr etiladi⁸⁵. Shuningdek, qo'lyozmani o'rganishda Sh. Fayzullayeva⁸⁶, G.R.Gaynutdinova⁸⁷, Gulhan at-Turk kabi olimlarning tadqiqotlari katta ahamiyat kasb etadi. Ushbu tadqiqot ishi boshqalaridan farqli ravishda qipchoq- turkiy tildagi grammatik shakllarni hozirgi o'zbek tili bilan qiyoslab o'rganishni va shu orqali o'zbek tilimizdagi leksik birliklarning kelib chiqishini aniqlash, ekstralingvistik omillarni to'g'ri belgilashda, tilning shakllanish bosqichlarini kuzatishda keyingi tadqiqotlar uchun ham muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Qo'lyozmaning Ismlar bo'limida kelgan fe'lga qo'shiluvchi qo'shimchalardan harakat nomi, sifat-doshning inkor shakli mavjud bo'lib ular bu o'rinlarda fe'lning xususiyatlarini deyarli to'liq yo'qotgan va ayrimlari hatto yaxlit so'zga aylangan. Ular quyidagilar:

-moq harakat nomi shakli: طَلَمَقْ *tutilmoq* “tutilmoq” (oy, quyosh) 9a/1.6;

-mak harakat nomi shakli: كَزَمَكْ *gukramak* “momaqaldiraq”; 9a/4.2; كَزَمَكْ *kezmak* “kezish, qon aylanishi” 11b/2.4. Bu shakllardan *tutilmoq*, *kezmak* so'zlarida fe'l o'z xususiyatlarini saqlagan bo'lsa, *gukramak* so'zida esa –moq qo'shimchasining tarixiy shakli bo'lgan -mak shakli taqlid so'zdan kelib chiqqan *gukra* fe'lga qo'shilib ot yasovchi vazifasini bajargan.

-ish harakat nomi shakli: جَلِشْ *jilish* “yurish qilish, to'qnashish” 12a/5.2; صَنْجِشْ *sanchish* “sanchish” 12a/5.3; قَوْشْ *qo'nush* “hujumga o'tish” 12a/5.4; صَوَاشْ *savash* “jang qilish” 12a/5.5. Tadqiqotimiz davomida ma'lum bo'ldiki, turkiy tilda jarayon bildiruvchi biror sohaga oid so'zlar –ish qo'shimchasini olgan. Bu harakat nomi qo'shimchasi so'z yasovchi hisoblanmasada fe'l so'z turkumidagi so'zni otlashtiradi. Yuqoridagi so'zlar: *jilish*, *sanchish*, *qo'nush*, *savash* kabilar ham harbiy atamalardir. بِلِشْ *bilish* “ma'rifat” 14b/2.6 so'zi esa harakat nomi shaklini olib, ayni paytda “bilmoq” ma'nosini emas “bilmoqlik”, “anglamoqlik”, “ma'rifat” kabi ma'nolarni anglatib kelgan.

-uv harakat nomi shakli: چِزُورْ *chizuv* “xattotlik” 12b/1.1. Yuqoridagi -ish, -moq qo'shimchalari kabi bu qo'shimcha ham aslida so'z yasovchi bo'lmasada, mazmunan otga xos barcha belgilarni o'zida jamlagan so'zlarni hosil qiladi. *Chizuv* ya'ni “xattotlik” so'zi ham bunga bir misoldir.

-mas (-ar sifat-dosh qo'shimchasining inkor shakli): اِسْمَسْ *esmas* “sokin havo” 9a/5.1. Bu o'rinda -mas qo'shimchasi sifat-doshning inkor shaklini hosil qilish bilan bir qatorda, qipchoq-turkiy tilda yaxlit ma'noga ega so'zni ham anglatib kelmoqda. *Esmas* so'zi qo'lyozmada shamol esmasligiga ishora qilib, shaboda esmaydigan sokin ob-havo tushunchasini bildirish uchun qo'llaniluvchi yaxlit so'z sifatida kelmoqda.

⁸⁵ O'sha kitob. II- ére partie Le nom, Warszawa, 1958.

⁸⁶ Fayzullaeva, Sh. A. 1969. Issledovanie yazika pamyatnika XIV v. “Kitabu bulg'at al-mushtaq fi lug'at at —turk va-l kifchaq” Djamalad — Dina at-Turki: diss. kand. filol. nauk (PhD diss.). Tashkent.

⁸⁷ Gaynutdinova, Gulnara Rashatovna, İstoriko-lingvistikcheskiy analiz turkotatarskogo pismennogo pamyatnika XIV veka jamal al-Dina at-Turki “Kitabu bulat al- Muştak fi Lugat at-Turk va-l-Kifçak”, Kazan, 2005.

“Bulg‘atil mushtaq” qo‘lyozmasining Ismlar bo‘limida so‘z yasovchi qo‘shimchalar ham mavjud bo‘lib, ular bugungi kunda tilimizda ham faol qo‘llanilib kelmoqda.

-q fe‘ldan sifat yasovchi qo‘shimcha: *سُوْغُ* *sovuq* “Sovuq” 9a/5.2; *يُوزُقُ* *yozuq* “aybdorlik, gunoh” 11b/2.1; *بُيْرُقُ* *buyruq* “Buyruq” 12b/1.5. *Sovuq*, *buyruq* so‘zlari hozirgi kunda ham yasama so‘z sifatida aynan qipchoq-turkiycha shakl bilan bir xil bo‘lsa, *yozuq* so‘zi yozilgan narsa degan ma‘noni beradi, aslida. Bu o‘rinda ham gunohlarning yozilishiga ishora mavjud bo‘lib, *yozuq* so‘zi qo‘lyozmada “gunoh” ma‘nosini anglatib kelgan.

-lik ot yasovchi qo‘shimcha: *تِيرِيْلِيْ* *tirilik* “tiriklik” 11b/1.2; *اَسْنَلِيْ* *esonlik* “sog‘lik” 11b/4.6 so‘zlari tilimizda ham mavjud bo‘lib, ular o‘zgarishga uchramagan. *يُوزَارْلِيْ* *yozarlik* “Urug‘ sepish” 12b/5.2 so‘zida esa -lik jarayon oti hosil qilgan. Uning qadimiy ko‘rinishi **-liq** shakli *نَامُوزْلِيْ* *namozliq* joynamoz (namozlik) 11b/3.6; *اَشْلِيْ* *oshliq* “g‘alla, don” 12b/2.6 kabi so‘zlarda narsa oti yasovchi qo‘shimcha sifatida qo‘llanilgan.

-m ot yasovchi: *اَلْمُ* *‘lum* “O‘lim” 11b/1.3. Bu yerda -m, -im qo‘shimchasi so‘z yasovchi bo‘lib kelgan bo‘lsa, qo‘lyozmada kelgan ayrim qo‘shimchalar, xususan, qaratqich kelishigi shakli, egalik shakllari bilan omonimlik hosil qiladi.

-chi ot yasovchi: *كَلِمَاحِي* *kalimachi* “tarjimon” 12b/5.6 – shaxs oti yasagan.

-n ot yasovchi qo‘shimchasi: *اَكِيْن* *ekin* “Ekin” 12b/2.5;

-dosh ot yasovchi: *قُورِيْنَدَاش* *qorindosh* “Aka, uka” 14b/1.4; *يُردَاش* *yurdosh*, *yerdosh* “Yurdosh” 14b/3.5. Bu yerdagi *qorindosh* so‘zi qo‘lyozmada aka yoki uka ma‘nosini anglatgan, sababi bu so‘z tarixan yasama so‘z bo‘lib, “bir qorindan tug‘ilgan, tug‘ishgan aka -uka yoki opa -singillar ma‘nosini beradi. Hozirgi kunda esa bu ma‘no biroz o‘zgarishga uchragan.

Qo‘lyozmaning birinchi qismida uchraydigan qo‘shimchalarning katta qismini otga qo‘shiluvchi lug‘aviy va sintaktik shakl yasovchi qo‘shimchalar tashkil qiladi.

-lar ko‘plik qo‘shimchasi: *فَارِشْتَالَر* *farishtalar* “farishtalar” 8b/4.1

-im, -m, -ng, -i, -si birlikdagi egalik qo‘shimchalari: *قَايْنِمِ اَتَاسِي* *qaynim atasi* “qaynotam” 14b/4.4. Bu yerdagi so‘z birikmasi izofa hosil qilgan, ya‘ni *qaynim* so‘zidagi -m qo‘shimchasi egalik emas, qaratqich kelishigi shaklidir.

-m, -im qaratqich kelishigi shakli: *بَانِيْم* *banim* “mening” 19b/2.1. Bu qaratqich kelishigi shakli faqat birinchi shaxs birlik uchun qo‘llanilgan.

-n, -un, -larun (ko‘pligi) qaratqich kelishigi shakli: *اُنُن* *unun* “Uning” 19b/2.2; *اَنُلَارُون* *anularun* “ana ularning” 19b/2.4; *بُلَارُون* *bularun* “bularning” 19b/2.5. Bu shakllar esa qaratqich kelishigining qadimgi shakli bo‘lib, ikkinchi va uchinchi shaxslar uchun qo‘llanilgan.

-i, ni, -larni (ko‘plik) tushum kelishigi: *بُونِي* *buni* “buni” 19b/1.6; *مَنِي* *bani* “meni” 19b/2.1; *مَنَلَرْنِي* *manularni* “mana bularni” 19b/2.3.

-ga, -ka, -qa, -g‘a, -a jo‘nalish kelishigi shakli: *سَنْكََا* *sanga* “senga” 19b/1.4; *بُوزَارَا* *bozora* “bozorga” 20a/5.2; -ga, -ka, -qa shakllari hozirgi kunda qo‘llanilsa, -g‘a, -a jo‘nalish kelishigi shakllari tarixiydir.

-da, -ta, o‘rin-payt kelishigi: *بَوَزْدَا* *bozorda* “Bozorda” 20a/5.3; *أَشَا* *o‘shata* “o‘shanda” 20a/3.6; *تَوْنِدَا* *tonda* “Tongda” 17b/5.6.

-dan, -tan chiqish kelishigi: *اُوْدَنْ* *uvdan* “uydan” 20a/5.1.

“Kitabu bulg‘atil mushtaq fi lug‘at at-turk val qifjaq” qo‘lyozmasida muallifning o‘zi ham qipchoq- turkiy tilga oid ayrim qo‘shimchalarga bo‘yicha qoidalarini keltirgan. Quyida qo‘lyozmada berilgan grammatik qoidalarini ko‘rib chiqsak:

“Agar so‘zlarni ko‘plik shaklida qo‘llamoqchi bo‘lsangiz ularga *-lar* qo‘shimchasini qo‘shing. Masalan:

تَشَلَر *toshlar* “Toshlar” 20b/4.1;

أَطَلَر *otlar* “Otlar” 20b/4.2;

قَطِرَلَر *qotirlar* “Qo‘tirlar” 20b/4.3;

كِشِي لَر *kishilar* “Kishilar” 20b/4.4.

Agar o‘zingizga tegishlilik ma‘nosini ifodalamoqchi bo‘lsangiz oddiy fe‘l shakliga “mim” harfini (qo‘shimchasini) qo‘shing. Masalan:

بَاشُم *boshum* “Boshim” 20b/5.4;

كُزُم *ko‘zum* “Ko‘zim” 20b/5.5;

قَرِنْدَاشُم *qarindoshim* “Qarindoshim (akam)” 20b/5.6;

Agar birlik II shaxsga tegishlilikni ifodalamoqchi bo‘lsangiz o‘zakka *-nun* harfini qo‘shing.

بَاشِن *boshin* “Boshing” 21a/1.3;

كُزُن *ko‘zun* “Ko‘zing” 21a/1.4;

قَرِنْدَاشِن *qarindoshin* “Qarindoshing” 21a/1.5.

Agar III shaxs birlikka biror narsani tegishlilikini ifodalamoqchi bo‘lsangiz, unga *-yo* harfini qo‘shing, masalan

بَاشِي *boshi* “boshi” 21a/2.6;

كُزِي *ko‘zi* “Ko‘zi” 21a/3.1;

قَرِنْدَاشِي *qarindoshi* “Birodari, qarindoshlari” 21a/3.2.”

Yuqorida berilgan grammatik qoidalar va ularga misollar Jamoliddin at-Turki tomonidan XIV asrda yozilgan bo‘lsada, o‘zining ahamiyatini bugungi kunda ham zarracha yo‘qotgan emas. Bu qoidalar, qo‘shimchalar va hatto so‘zlarning o‘zagi ham hozirgi kunda barcha turkiy tillar oilasiga kiruvchi tillar, xususan o‘zbek tilida ham keng qo‘llaniladi.

“Kitabu bulg‘atil mushtaq fi lug‘at at-turk val-qifchaq” XIV asrda Jamoliddin at-Turkiy tomonidan yozilgan nodir lingvistik asar bo‘lib, turkiy tillarning grammatik va leksik xususiyatlarini o‘rganishda muhim manba hisoblanadi. Bu qo‘lyozma arab tilida so‘zlashuvchilar uchun turkiy tilni o‘rgatish maqsadida yaratilgan va ikki asosiy bo‘limga: ismlar va fe‘llar boblariga bo‘lingan. Asarda turkiy tilning o‘sha davrdagi grammatik shakllari, jumladan, ko‘plik, egalik, kelishik shakllari va harakat nomi, sifat-dosh kabi grammatik shakllari tahlil qilingan. Qo‘shimcha va qoidalar orqali o‘sha davr tilining tuzilishi va so‘z yasalishi yoritilgan. Ushbu qo‘lyozma birinchi marta A.Zayonchkovski tomonidan o‘rganilgan va ko‘plab boshqa olimlarning tadqiqotlari davomida tilshunoslikda o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Bugungi kunda asar turkiy tillar tarixini o‘rganishda va

zamonaviy o'zbek tilining shakllanishini tahlil qilishda muhim ilmiy manba bo'lib xizmat qilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. al-Turk Gulhan, Kitābu bulgatu'l-muštāk fi luḡati't-türk we'l-ķifčāk üzerene dil incelemesi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. – A., 2012.
2. Dadaboyev X., Xolmanova Z. Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi. – T.: Tafakkur bo'stoni, 2015.
3. Fayzullaeva Sh.A. Issledovanie yazika pamyatnika XIV v. "Kitabu bulg'at al-mushtaq fi lug'at at-turk va-l qifchaq" Djamalad – Dina at-Turki: diss. kand. filol. nauk (PhD diss.). – T., 1969.
4. Gaynutdinova, G. İstoriko-lingvisticheskiy analiz turkotatarskogo pismennogo pamyatnika XIV veka jamal al-Dina at-Turki "Kitabu bulat al- Muštak fi Lugat at-Turk va-l-Kifçak". – K., 2005.
5. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – T.: O'qituvchi, 1980
6. O'zbek tilining izohli lug'ati. – J. I-II. – M.: Russkiy yazik, 1981.
7. Zajāczkowski A. Vocabulaire Arabe-Kıpchak de l'époque de l'Etat Mamelouk, Bulḡat al Muštāq fi luḡat at-Turk wa'l-Qıfçāq, II-ère partie Le nom. – Warszawa, 1958.
8. Zajāczkowski, Ananiz, Zajāczkowski, Ananias, Vocabulaire Arabe-Kıptchak de l'époque de l'Etat Mamelouk, Bulāḡt al-Muštāq fi lḡuat at-Turk wa'l Qıfçāq, II Le Verba. – Warszawa, 1954.
9. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10082257s/f1.item>
10. <https://www.laneslexicon.com/>

ARAB NAHVSHUNOSLARINING FE'LNI SHART MAYLIDA BOSHQARUVCHI YUKLAMALARGA DOIR QARASHLARI (“Qotr un-nado”, “Alfiyya” va “al-Mufassal” asarlari misolida)

Muhammadiqbol BOBORAJABOV,
Oriental universiteti Sharq tillari kafedrasi
o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada arab tilshunosligidagi fe'lni shart maylida boshqaruvchi yuklamalarga doir Ibn Hishom Ansoriy, Ibn Molik va Mahmud Zamahshariy kabi tilshunoslarning qarashlari yoritib berildi. Tilshunoslarning fikrlari o'rganilib, o'zaro farqli va o'xshash jihatlari tahlil qilindi. Tahlillar natijalari asosida tilshunoslarning fe'lni shart maylida boshqaruvchi yuklamalar haqidagi qarashlari ko'p o'rinlarda bir xil bo'lsa-da, ayrim o'rinlarda fikrlar qarama-qarshi ekanligi aniqlandi. Shuningdek, ularning qarashlariga xulosa va takliflar berildi.

Kalit so'zlar: *fe'l, yuklama, shart mayli, shart fe'li, buyruq fe'li, ismiy gap, fe'liy gap, yordamchi so'z turkumi.*

Arab tili grammatikasi o'zining murakkabligi bilan boshqa tillardan ajralib turadi. Shu nuqtayi nazardan ushbu tilda yozilgan grammatikaga oid asarlar juda ko'p bo'lib, ularning aksariyati haligacha to'liq o'rganilmagan va tilshunoslikdagi o'rganilishi dolzarb masalalardan biri bo'lib qolmoqda. Jumladan, arab tilidagi fe'llarni shart maylida boshqaruvchi yuklamalar haqida tilshunoslarning fikrini o'rganish, ularni tahlil qilish va taqqoslash muhim masalalardan biridir. Quyida ushbu yuklamalarning arab tilshunoslari Ibn Hishom Ansoriyning “Qatr un-nado”, Ibn Molikning “Alfiyya” va Mahmud Zamaxshariyning “Mufassal” asarlarida aks ettirilishi va bayon qilish uslublari keltirilgan.

Ibn Hishom Ansoriy o'zining “Qatr un-nado” asarida arab tilidagi hozirgi-kelasi zamon fe'llarini shart maylida boshqaruvchi yuklamalarni o'ziga xos uslubda bayon etgan. Tilshunosning keltirilishicha, ushbu yuklamalar ikki turga – bir fe'lni va ikki fe'lni shart maylida boshqaruvchi yuklamalarga bo'linadi.

Bitta fe'lni shart maylida boshqaruvchi holatlar 5 ta bo'lib, ularning to'rttasi yuklamalar yordamida, bittasi esa gapda buyruq va uning natijasi ma'nosi borligiga ko'ra amalga oshiriladi. Agar gapda buyruq ma'nosi bo'lib, o'sha buyruq bajarilishining natijasi keltirilgan bo'lsa, natija ma'nosini bildirayotgan fe'l shart maylida keltiriladi. Masalan: *قُلْ تَعَالَوْا أَتْلُ* *Ayting! Kelinglar! Sizlarga tilovat qilib beraman* [1.146]. Ushbu misolda kelish talab qilinib, kelsalar uning natijasi o'laroq tilovat qilib berish shart qilinmoqda. Demak, gapda shart ma'nosi borligi uchun *أَتْلُو* – *tilovat qilaman* fe'li shart maylida turadi. Yuqoridagi misoldan anglashildiki, har qanday talab ma'nosini ifoda etayotgan gapdagi natijani bildirib kelgan fe'l shart maylida turadi. Ibn Hishom buyruq ma'nosini ifoda etuvchi gaplarni keltirganidan

so'ng bitta fe'lni shart maylida boshqaruvchi yuklamalarni keltiradi. Ular لم، لما، لا، yuklamalaridir. Ushbu yuklamalar bitta fe'lni shart maylida boshqaradi. Tilshunos ularning har birining gapdagi vazifasi، لم va yuklamalarining o'xshash va farqli jihatlarini bayon etadi. Ushbu yuklamalar bayon etilgandan so'ng، tilshunos ikkita fe'lni shart maylida boshqaruvchi yuklamalarni keltiradi va ularning har biri Qur'oni karim oyatlari va arab she'riyatidan misollar bilan boyitilgan. Ibn Hishom mavzuning oxirida keltirishicha، ayrim hollarda gap ham shartning javobi bo'lib kelishi mumkin. Bunday hollarda gapga yuklamasi yoki “nogahonlikni ifodalovchi إذا” qo'shilib keladi. Masalan: إن جاء زيد فأنا أكرمه – *Agar Zayd kelsa men uni hurmat qilaman.* خرجت فإذا المطر. – *Chiqsam، yomg'ir yog'ayotgan ekan.*

Asarning tili sodda va ravon، arab tili grammatikasini o'rganmoqchi bo'lganlar uchun muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Undagi har bir qoidaning misollar bilan boyitilgani sababli bir necha yillardan buyon tilshunoslarning e'tiborini o'ziga tortib kelmoqda.

Ibn Molikning “Alfiyya” asari nazmiy asar bo'lib، arab tilshunoslari orasida eng mashhur manbalardan biridir. Ushbu asarga bir qancha sharhlar yozilgan bo'lib، ibn Aqil sharhi e'tiborli sharhlaridan biri hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan ushbu sharh grammatik risola sifatida bir necha yillardan buyon madrasalarda darslik sifatida qo'llanilib kelinmoqda. Ibn Aqil sharhida arab tilidagi hozirgi-kelasi zamon fe'llarini shart maylida boshqaruvchi yuklamalar batafsil bayon etilgan. Ushbu asarda ham “Qatr un-nado”da berilgani kabi dastavval yuklamalar ikki guruhga – bitta fe'lni shart maylida boshqaruvchi va ikkita fe'lni shart maylida boshqaruvchi yuklamalarga bo'linadi. Boshlanish tartibi “Qotr un-nado” asaridagi kabi bo'lsa ham mavzu yuqoridagi asardan farqli ravishda yangi ma'lumotlar bilan boyitilgan. Kitob tili va mazvularni ifodalash uslubi “Qatr un-nado” asaridan farqli ravishda nisbatan murakkabroq. Ushbu sharhda keltirilishicha arab tilida shart fe'li va uning javobi quyidagi tartibda bo'lishi mumkin:

Shart fe'li ham، uning javobi ham hozirgi-kelasi zamon shaklida kelishi. Masalan، إن يقيم زيد يقيم عمرو – *Zayd tursa Amr ham turadi.* Ushbu holatda ikkala fe'l ham shart maylida turishi lozim.

Shart va javob fe'llari o'tgan zamon fe'li bilan ifodalanishi. Masalan، إن قام زيد – *Zayd tursa Amr ham turadi.* Bunday holatda o'tgan zamon fe'llari mayllarda tuslanmaganligi sababli ularning oxiridagi harakat o'zgarmaydi. Biroq ular shart maylida turgan deb hisoblanadi.

Shart fe'li o'tgan zamonda javob fe'li esa hozirgi-kelasi zamonda kelishi. Masalan، إن قام زيد يقيم عمرو – *Zayd tursa Amr ham turadi.* Ushbu holatda javob fe'li shart maylida ham xabar maylida ham o'zgarishi mumkin.

Shart fe'li hozirgi-kelasi zamonda، javob fe'li esa o'tgan zamonda bo'lishi. Masalan، إن يقيم زيد قام عمرو – *Zayd tursa Amr ham turadi.* Mazkur holat arab tilida kam uchraydi [2.370].

Bundan tashqari asarda keltirilishicha jumlaning mazmuni shart fe'lga javob bo'lib kelsa، unga yuklamasini qo'shish uchun quyidagi sabablar topilishi lozim:

Gap ismiy bo'lishi. Masalan, إن جاء زيد فهو محسن – *Agar Zayd kelsa demak u yaxshidir.*

Gap buyruq fe'li bilan boshlanishi. Masalan, إن جاء زيد فاضربه – *Agar Zayd kelsa, uni uring!*

Gap inkor fe'li bilan boshlanishi. Masalan, إن جاء زيد فما أضربه – *Agar Zayd kelsa, uni urmayman* [2.378].

Yuqoridagi ma'lumotlardan anglashildiki "Alfiyya" asari "Qatr un-nado" asaridan farqli ravishda yangi va qiziqarli ma'lumotlar bilan boyitilgan. Arab tili grammatikasini o'rganuvchi har bir talaba ushbu asarlarni ketma-ket ravishda o'qib borishi maqsadga muvofiqdir.

Nahv ilmidagi mo'tabar manbalardan yana biri bu Zamaxshariyning "Mufasssal" asaridir. Ushbu asar bir necha asrlardan beri tilshunoslar orasida o'z e'tiborini yo'qotmasdan kelmoqda. Kitobdagi har bir mavzu to'liq va mukammal tarzda bayon etilgan. Jumladan, fe'lni shart maylida boshqaruvchi yuklamalar ham misollar bilan batafsil tushuntirib berilgan. Tilshunos o'z asarida yuqoridagi asarlarda keltirilganidan farqli o'laroq yuklamalarni birinchi navbatda yuklamalarni ikki – ism va yordamchi so'z turkumlariga kiruvchi yuklamalarga bo'lib o'rganadi. Uning keltirishicha, yordamchi so'z turkumiga kiruvchi yuklamalar beshta bo'lib, ular ل، لا، لما، لم، إن، yuklamalaridir. Ushbu yuklamalarning har biri fe'lga muayyan ma'no beradi. Masalan, إن(agar) shart yuklamasi fe'lga shart va kelajak ma'nosini, لمinkor yuklamasi esa fe'lga inkor va o'tgan zamon ma'nosini beradi [3.262].

Asarda ikkita fe'lni shart maylida boshqaruvchi fe'llar to'rt qismga bo'lib o'rganilgan: *Yordamchi so'z turkumiga kiruvchi yuklamalar.* Ushbu guruhga إن yuklamasi kiradi; *Ism so'z turkumiga kiruvchi yuklamalar.* Tilshunoslarning kelishuviga ko'ra ushbu yuklamalar ism so'z turkumida deb hisoblanadi. Ularga من، yuklamari kiradi; *Ism yoki yordamchi so'z turkumiga oid ekanligida turli fikrlar mavjud bo'lib, aksariyat hollarda yordamchi so'z turkumi deb hisoblangan yuklamalar.* Ushbu guruhga faqat إنما yuklamasi kiradi. Bu yuklamaning ism yoki yordamchi so'z turkumiga oid ekanligi haqida tilshunoslar orasida bir qancha tortishuvlar bor; *Ism yoki yordamchi so'z turkumiga oid ekanligida turli fikrlar mavjud bo'lib, aksar hollarda ism so'z turkumi deb hisoblangan yuklamalar.* Ushbu guruhga همما yuklamasi kiradi.

Xulosa o'rnida ta'kidlash joizki, har bir asarda fe'llarni shart maylida boshqaruvchi yuklamalar o'ziga xos uslubda berilgan. Bunda tilshunoslar o'z asarlarining darajalari, qanday bosqichdagi talabalarga tavsiya etilishiga qarab yangi ma'lumotlar qo'shib borganlar. Har uch asarda ham yuklamalar to'liq bayon etilgan. Ularning bittasini o'qish bilan ham mavzuni tushunib olish mumkin. Biroq shunday bo'lsa-da, ularning har birini o'qish, mashhur tilshunoslarning asar yozishda qo'llagan metodlarini o'zlashtirish arab tili sintaksisini o'rganuvchilar uchun muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Аби Джабер Дж., Капшук А.В. Арабско-русский словарь идиоматических выражений. – М.: ЯСК, 2019.

2. Mirtojiyev M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – T.: Universitet, 2004.
3. Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – T., 1992.
4. Xudoyberganova D. Matnning antropotsentrik tadqiqi. – T.: Fan, 2013.
5. ابن يعيش الموصلى. شرح المفصل للزمخشري. – بيروت، ٢٠٠١.
6. بهاء الدين عبد الله ابن عبد الرحمان ابن عبد الله ابن عقيل. شرح ابن عقيل على ألفية ابن مالك. الجزء الأول. ٢٠٢١.
7. محمد عبد الله جمال الدين ابن هشام الأنصاري. شرح قطر الندى وبل الصدى. – بيروت، ١٩٩٤.
8. هند بنت شارع الالقحطاني التعبيرات الإصطلاحية في كتابات متعلمي اللغة العربية للناطقين لغيرها، 2009.

G'AYRI MUNSARIF TERMINI, UNING VARIANTLARI, QO'LLANILISHI

Davronbek ABDULLAYEV,

Oriental universiteti Sharq tillari kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya: G'ayri munsarif arab tilshunosligida ko'plab istisnolarni o'z ichiga oluvchi muhim tushuncha hisoblanadi. Maqolada uning grammatik xususiyatlari, variantlari hamda amaliy qo'llanilishi keng tahlil etilgan. Bu mavzu arab tilini o'rganayotganlar va tilshunoslar uchun dolzarbdir.

Kalit so'zlar: g'ayri munsarif, grammatik tahlil, arab tili, istisno, variantlar.

G'oyru munsarifning istilohiy ma'nosi haqida to'xtalib o'tadigan bo'lsak, bu borada asosan ikki xil fikr mavjud.

Birinchisiga ko'ra **g'oyru munsarif** deganda **tanvin** olmaydigan ismlar nazarda tutiladi.

Ikkinchi ta'rifga ko'ra **g'oyru munsarif** bu **tanvin va jar** – qaratqich kelishigini qabul qilmaydigan ismdir⁸⁸.

Birinchi fikrni Ibn Molik o'zining “Alfiya”sida quyidagi fikri bilan ham tasdiqlaydi:

الصَّرْفُ تَنْوِينٌ أَتَى مُبَيَّنًا مَعْنَى بِهِ يَكُونُ الْاسْمُ أَمْكَنًا

Sarf- bu ismning e'robda o'zgaruvchi bo'lib kelishini bildiradigan tanvindir.⁸⁹

Bu fikrni Xalil ibn Ahmad, Mubarrad, Abul Barakot al-Anboriy, Ibn Hishom va Ibn Aqiyl ta'kidlab o'tishgan.⁹⁰

Yana bu fikrga Muhammad Najib <<معجم المصطلحات النحوية والصرفية>> kitobida va Admo Tarabay esa <<الممنوع من الصرف. معجم و دراسة>> nomli kitobida va boshqa tilshunoslar qo'shilishgan.

Ikkinchi fikrni esa Ibn Hojib “al-Kofiya” nomli asarida, doktor Abdulaziz Safar <<الممنوع من الصرف في اللغة العربية>> nomli kitobida va boshqalar qo'llab quvvatlashgan.

Birinchi fikr tarafdorlari صرفning lug'aviy ma'nosidan kelib chiqqan holda uni tanvin ekanini, o'z navbatida غير منصرف ham tanvin qabul qilmaydigan ism ekanligini va bunda uning jar – qaratqich holatida kasa qabul qilmasligi esa unga, ya'ni tanvinsizlikka ergashgan holda o'z-o'zidan sodir bo'ladi, deb ta'kidlashadi.

Ikkinchi fikr tarafdorlari esa ismning xususiyatlaridan biri tanvin bo'lsa, yana biri jar – qaratqich kelishigidir, shuning uchun ham g'oyru munsarif jar va tanvinni qabul qilmaydigan ismdir, deyishadi.

⁸⁸ صالح فليح. صرف الممنوع من الصرف. جامعة الشرق الأوسط للدراسات العليا، 2010. ص 13

⁸⁹ محمد نجيب. معجم المصطلحات النحوية والصرفية. بيروت: دار الفرقان، 1985. ص 125

⁹⁰ صالح فليح. صرف الممنوع من الصرف. جامعة الشرق الأوسط للدراسات العليا، 2010. ص 14

Ta'riflarning va tilshunoslik maktablarining har xilligi o'z navbatida bu terminning ham turli shakllari – variantlari ko'payishiga olib kelgan.

Endi bu temninng variantlariga kelsak, doktor Abdulaziz Safar o'zining <<الممنوع من الصرف في اللغة العربية>> asarida bu terminning quyidagicha shakllarini ko'rsatib o'tadi:

Sibavayhi “al-Kitob”da, Ibn Hishom “Avdoh ul-masolik”da, Ibn Aqiyl “Sharhu Ibni Aqiyl”da, Suyutiy “Ham’ ul-havome”da, Muhammad Ali as-Sabbon “Hoshiyat us-Sabbon”da – ما لا ينصرف istilohini qo'llagan. Quyidagi asarlar mualliflari esa boshqa istilohlardan foydalanishgan:

Suyutiy. “Alashboh va an-nazoir”: غير المنصرف;

Ibn Yaish. “Sharh ul-Mufasssal”: الاسم الذي يمنع الصرف;

Ibn Yaish. “Sharh ul-Kofiya”: غير منصرف;

Mubarrad. “al-Muqtazab”: ما يجري و ما لا يجري;

Ibn Is'hoq Azzajjoj esa <<ما ينصرف و مل لا ينصرف>> nomdagi alohida asar yozgan.⁹¹

Admo Tarabay esa <<الممنوع من الصرف. معجم و دراسة>> nomli asarida, asosan, Jorj Mitriy va Haniy Jorj Tabariylarning <<الخليل: معجم مصطلحات النحو العربي>> nomli istilohlar lug'atidan iqtibos olgan holda quyidagi termin shakllarini sanab o'tadi:

• Unga tanvin kirishi man qilingani uchun shunday nomlangan.

• Bu yerda انصراف -الممنوع من الانصراف - qaytish ma'nosida, go'yoki ism fe'lga o'xshashlikdan qaytgan.

• -الممتنع dan sifatdosh qilib yasalgan.

• المنعي -masdaridan yasalgan.

• غير المنصرف

• الاسم المعرب غير المنصرف

• الاسم غير المنصرف

• الاسم الذي لا ينصرف

• المعرب غير المنصرف

• ما لا ينصرف

• غير المصروف

• Chunki تمكن -المعرب المتمكن - tamakkun bu ismning ismiyligi bo'yicha e'robgaga bo'lish – turlana olish imkoniyatidir. Tanvinsiz ism ham mu'robdir. Shunga ko'ra, boshqasi undan ko'ra **amkan**– turlanuvchanroq bo'lishiga qaramay, tanvinsiz ism ham **mutamakkin** - turlanuvchi bo'ladi.

• المتمكن

• الاسم المتمكن

• الاسم المعرب المتمكن

عبد العزيز علي سفر. الممنوع من الصرف في اللغة العربية. القاهرة: عالم الكتب، 2009. ص 16-17⁹¹

غير الامكن •

● غیر الجاری

● ما لَا يُجْرَى

● ما لَا يَجْرِي⁹²

Zamaxshariy. “al-Anmuzaj va al-Mufasssal”: غير منصرف⁹³

Ibn Molik. “Tas’hiyl ul-favoid”: ما لا ينصرف;⁹⁴

As-Sinhojiy al-Ajrumiyy. “al-Ajrumiya”: الاسم الذي لا ينصرف.⁹⁵

Ibn al-Ansoriy. “Shuzur uz-zahab”, “Qotr un-nido”: ما لا ينصرف.⁹⁶

Zamonaviy asarlarda esa asosan quyidagicha istilohlarni qo'llashadi:

Abbos Hasan. “an-Nahv ul-vofiy”: ما لا ينصرف;⁹⁷

Fuad Ne'mat. "al-Mulaxxas". الممنوع من الصرف.⁹⁸

Ali Jorim. “an-Nahv ul-vodih 1”: الممنوع من الصرف⁹⁹

Ali Jorim. “an-Nahv ul-vodih 2”: المنون و غير المنون¹⁰⁰

Said Afg'oni. "al-Muvjiz": الاسم المنون والاسم غير المنون¹⁰¹

Mustafo G'alayiniy."Jome' ud-durus il-arabiyya": الاسم الذي لا ينصرف¹⁰²

Hifniy Nosif. “ad-Durus un-nahviyya”: منون وغير منون.¹⁰³

Ko'rib o'tganimizdek, arab klassik va zamonaviy tilshunoslari bu terminning turli ta'rif va variantlarini keltirib o'tishgan. Ular orasidagi eng mashhur variant **منصرف**dir. Shu bilan birgalikda Emil Ya'qub **منصرف**terminidagi **صرف**so'zi va **لا يجري**dagi **إجراء**ham asl lug'aviy ma'nosidan uzoqlashib ketgan deya hisoblab, **منصرف**“sarfdan xoli” terminini **من التتوين**“tanvinsiz” terminiga alishtirish taklifini o'rta tashlaganini ham qayd etib o'tishimiz kerak.¹⁰⁴

O'zbek va rus arabshunoslariga kelsak, ular bu terminni **“ikkikelishikliismlar”** – **“двухпадежные имена”** deb nomlashadi.

أدما طرييه. الممنوع من الصرف. لبنان: مكتبة لبنان الناشرون، 2001. ص 2-3⁹²

الزمخشري. الانموذج في النحو. ص 15. الزمخشري. المفصل في علم العربية. عمان: دار عمار، 200. ص 41⁹³

ابن مالك. تسهيل الفوائد. القاهرة: المكتبة العربية، 1967 ص 948

محمد الصنهاجي، الأجرومية في النحو، الرياض: دار الصميعي، 1998، ص 95

ابن هشام. قطر الندى وبل الصدى. المنصورة: مكتبة فياض، 2012. ص 11.⁹⁶

ابن هشام. شذور الذهب في معرفة كلام العرب. القاهرة: دار السلام، 2007. ص 6

عباس حسن. النحو الوافي. القاهرة: دار المعارف، 1974. ص 200⁹⁷

فؤاد نعمة. ملخص قواعد اللغة العربية. القاهرة: المكتب العلمي. ص 94⁹⁸

علي جارم ومصطفى أمين. النحو الواضح. للمرحلة الابتدائية. القاهرة: دار المعارف. ص 329⁹⁹

على جارم ومصطفى أمين. النحو الواضح. للمدارس الثانوية. كراتشي: مكتبة البشرية، 2011. ص 221¹⁰⁰

سعيد الأفغانى، الموجز فى قواعد اللغة العربية، بيروت: دار الفكر، ص 155¹⁰¹

مصطفى غلاييني. *جامع الدروس العربية*. بيروت: المكتبة العصرية، 1993. ج 1 ص 22¹⁰²

حفني ناصف. الدروس النحوية. الكويت: دار ايلاف الدولية، 2009. ص 228¹⁰³

أميل يعقوب. الممنوع من الصرف بين مذاهب النحاة والواقع اللغوي. بيروت: دار الجيل، 1992. ص 24¹⁰⁴

Agar “g’oyru munsarif” terminiga yuqorida ko’rib o’tgan ta’riflardan birinchisini, ya’ni “tanvin olmagan ism”ma’nosi to’g’riroq keladi deb qaraydigan bo’lsak, bu ismlarni “**tanvinsiz ismlar**” deb atashimiz ham mumkin bo’ladi, deb o’ylaymiz va quyida ushbu termindan foydalanamiz.

Ammo, bunday holda ba’zi arabshunoslar alif maqsura bilan tugagan فَعْلَى vaznidagi so’zlarni ikki kelishikli emas, bir kelishikli, deb ta’riflaganlarini e’tiborga olishimiz kerak bo’ladi.

Endi bu terminig o’zbek grammatikasida muqobili bormi, yo yo’qmi, shunga e’tibor qaratsak. Ma’lumki, o’zbek tilida grammatik kategoriya vazifasini, jumladan, kelishiklar bajaradi. O’zbek tilidagi kelishiklar kategoriyasi ayrim xususiyatlari bilan arab tilidagi e’rob kategoriyasidan farq qiladi. Masalan, o’zbek tilida bosh kelishikning qo’shimchasi yo’q, arab tilida esa bosh kelishik – raf’ning belgisi zamma hisoblanadi. Arab tilida e’rob ismlarga ham, fe’llarga ham tegishlidir, to’g’rirog’i hozirgi zamon fe’llariga. Ammo grammatik ma’no berish uchun o’zbek tilida otlar turlanadi, fe’llar esa maylda o’zgaradi. Arab tilida sifat va ma’lum sonlar ham e’rob olsa, o’zbek tilida sifat va sonlar faqat otlashganda turlanadi, hamda o’zbek tilida olmoshlar turlangan holda, arab tilida olmoshlar e’rob olmaydi. Yana bunday farqlarga o’zbek tilida kelishiklarning oltita ekanligi va mayllarning beshta ekanligi, arab tilida esa ismlarda uchta va fe’llarda ham uchta e’rob borligini misol qilishimiz mumkin. Ikkala tildagi o’xshash holat esa yordamchi so’zlarning, arab tilida حروف – harflarning e’rob olmasligi, o’zbek tilida esa ko’makchi, bog’lovchi va yuklamalarning turlanmasligida ko’rinadi.

Endi tanvinsiz ismlarga o’xshab, kelishiklarning bir-biriga o’xshab qolishiga kelsak, o’zbek tilida ham kelishiklar bir-birining o’rnida ayrim hollarda qo’llanishi mumkin. Bunga misol qilib quyidagilarni keltirishimiz mumkin:

“Mehmonning biri - mehmondan biri, gapingizni tushunmadim - gapingizga tushunmadim, nonni oling - nondan oling, shaharni kezmoq - shaharda kezmoq, bog’ni aylanmoq - bog’da aylanmoq va hk.”

Ammo aynan qaratqich va tushum kelishiklarining o’xshash bo’lib kelishida esa tafovut mavjud. Bu borada o’zbek tili grammatikasi kitoblarida quyidagicha deyiladi:

“Qaratqich va tushum sinonim bo’lolmaydi: **Ukamning daftari** birikmasini **ukamni daftari** tarzida qo’llash noto’g’ri.”¹⁰⁵

Shunga ko’ra, aynan qaratqich kelishigining o’rniga tushum kelishigining qo’llanishi o’zbek tili grammatik qoidalariga zid hisoblanadi. Holbuki, og’zaki tilda aynan shu shakl ko’p qo’llaniladi.

Qaratqich va tushum kelishigidagi atoqli otlar o’zbek tilida belgisiz qo’lanilmaydi, ya’ni –ning va –ni qo’shimchalari atoqli otlardan tushib qolmaydi. M: *Navoiyni o’rganmoq, Salimning ukasi*.¹⁰⁶

Ko’plikdagi otlar esa kelishikda o’ziga xos xususiyatga ega emas. Sifatlar esa yuqorida aytib o’tganimizdek, faqat otlashganida kelishik oladi. Ularda ham

¹⁰⁵ B.Mengliyev. O’. Xoliboyev. O’zbek tilidan universal qo’llanma. T: “Akademnashr”, 2001.181-b.

¹⁰⁶ M. Hamrayev. Ona tili. T: “Sharq”, 2013. 59-b.

kelishiklar olganida biror o'ziga xos holat kuzatilmaydi. Muannaslik, ya'ni ayol jinsi esa o'zbek tilida ayollar atoqli otlari va ayrim kasb nomlarini hisobga olmaganda, mavjud emas.

Ko'rib o'tganimizdek, ayrim kelishiklarning ma'nodosh bo'lib kelishi va og'zaki nutqda qaratqichning o'rniga tushum kelishigi qo'llanilishi bilan o'zbek tilida qisman tanvinsiz ismlar terminiga o'xshash jihatlar ko'zga tashlansa, tanvinsiz ism uchraydigan atoqli ot, sifat va ko'plidagi o'zgarishlar mavjud emasligi bilan tafovutlarga guvoh bo'linadi.

Ammo tarjima jarayonida bu hech qanday ahamiyat kasb etmaydi. Chunki ismlarning ikki kelishikli yoki uch kelishikli bo'lib kelishi, hech qanday gap tarkibida qo'shimcha grammatik ma'no anglatib kelmaydi. Ya'ni مررت بمحمد "Muhammadning oldidan o'tdim" deb tarjima qilinsa, مررت بأحمد "Ahmadning yonidan o'tdim" deya biror o'zgarishsiz tarjima qilinadi.

Xalqaro til hisoblanmish ingliz tilida tanvinsiz ismlarning qanday atalishini ham ko'rib o'tsak. Ingliz tilida ننتوين "nunation", صرف "triptote declension", ممنوع من الصرف ismlarni "triptote" va ممنوع من الصرف ni esa "diptote" deb nomlanadi.¹⁰⁷

Ammo Antuan Dahdoh bu borada boshqacharoq yondashib, terminlar bo'yicha alohida izlanish olib borgan, va ushbu terminlarni quyidagicha tarjima qilgan:

ممنوع من "modulated", متون "modulation", متغير "varied", ممنوع من الصرف "prohibited from variation".¹⁰⁸

Yuqoridagilardan xulosa qilgan holda, "g'oyru munsarif" terminini ta'riflashda arab tilshunoslari ikki guruhga bo'linganini bilib oldik. Ulardan biri ushbu termin tanvin olmaydigan ismlarni anglatishini, ikkinchi taraf olimlar esa "g'oyru munsarif"ni tanvin va jar-qaratqich kelishigini qabul qilmaydigan ismlar, deb tariflagan ekan. Biz izlanishlarimizdan kelib chiqqan holda, birinchi guruhning ta'rifiga moyil bo'ldik. Shuningdek, ushbu terminning ko'plab variantlari mavjud ekani, jumladan, ممنوع من الصرف, غير منصرف va ممنوع من الصرف ushbu variantlar orasida eng ko'p tarqalgan turlari ekanlariga guvoh bo'ldik. G'oyru munsarif terminini "tanvinsiz ismlar" deya tarjima qilishga qaror qildik.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. E.Talabov. Arab tili. T: "O'zbekiston", 1993.
2. Xolidov B.Z. Arab tili darsligi. T: "Fan", 2007.

Rus tilidagi manbalar

1. Б.М. Гранде. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. Москва, 2001.

Arab tilidagi manbalar

1. عبد العزيز علي سفر. ممنوع من الصرف في اللغة العربية. القاهرة: عالم الكتب، 2009
2. أدما طرييه. ممنوع من الصرف. لبنان: مكتبة لبنان الناشر، 2001
3. اميل يعقوب. ممنوع من الصرف بين مذاهب النحاة والواقع اللغوي. بيروت: دار الجيل، 1992
4. صالح فليح. صرف ممنوع من الصرف. جامعة الشرق الأوسط للدراسات العليا، 2010
5. الزمخشري. الانموذج في النحو

¹⁰⁷ محمد ابراهيم. معجم مصطلحات النحو والصرف والعروض والقافية. القاهرة: دار المعارف. ص 180، 181، 272

¹⁰⁸ أنطوان دحداح. معجم مصطلحات الإراب و البناء. لبنان: مكتبة لبنان، 1988. ص 118، 195، 196

«SHARQ TILLARI TADQIQI VA TA'LIMI MUAMMOLARI»
Respublika ilmiy-amaliy anjuman
ARAB TILIDA ENANTIOSEMIYA HODISASINING YUZAGA
KELISH OMILLARI

Sirojiddin SOTVOLDIYEV,
Oriental universiteti Sharq tillari kafedrasi katta o'qituvchisi,
mustaqil izlanuvchi

Annotatsiya. Ushbu maqolada arab tilidagi qarama-qarshi ma'nolarga ega enantiosemik birliklar tahlil etilgan bo'lib, ularni o'rganishga qaratilgan yuqori darajadagi e'tibor har qanday kishini hayratga soladi. Ko'p ma'noli so'zlarga ega til qanday qilib o'z tushunarligini saqlab qolishi mumkinligi haqidagi savolga olinajak javob esa yanada hayratomuz. Bunday g'ayrioddiy til hodisasi qanday paydo bo'lgan? Mazkur maqolada enantiosemiya hodisasining hozirgi tilshunoslik nuqtai nazaridan bahssiz xulosasi, arab tilidagi ushbu xususiyatni anglash yo'lidagi tadqiqotlar haqida fikr-mulohazalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: enantiosemiya, azdad, avtoantonim, kontronim, arab tili, Ibn Anboriy.

Mavzuga chuqur kirishishdan avval terminologiya masalasini ko'rib chiqish zarur. Ko'plab tillarda qarama-qarshi ma'noli so'zlar toifasiga nom berish uchun turli urinishlar bo'lgan. Lisoniy birlik ma'nolari o'rtasidagi zidlanish yuzasidan jahon tilshunosligida bir qator tadqiqotlar amalga oshirilgan. Xususan, g'arb tilshunosligida bu til hodisasini ilk bor chex tilshunosi V.I.Shersl tadqiq etgan. Biroq Kufa tilshunoslik maktabi vakili Abu Bakr ibn Anboriy V.I.Shersldan qariyb to'qqiz asr oldin, X asrda mazkur hodisani o'rgangan va «Kitabu-l-azdad» (“Zid ma'noli so'zlar kitobi”) nomli tadqiqotini yozgan. Nemis tilshunosi Karl Abel ham o'zining «Uber den Gegensinn der Urworte» (1884) asarida Ibn Anboriyning ushbu lug'atiga ishora qilib o'tadi.

XX asr boshlariga kelib, yana bir nemis tilshunosi T.Nyoldekening tadqiqoti mazkur hodisaning g'arb tilshunoslari tomonidan keng o'rganilishiga olib keldi. Xususan, R.A.Budagov, Y.Filipek, F.Chermak, A.Kleger, L.A.Novikov, A.Shmelev kabilarning, shuningdek, S.Usmonov, B.Yusufov, N.Mahmudov, Y.Odilov singari o'zbek tilshunoslarining ishlarida mazkur masala tadqiq etilgan.

O'zida ikki qarama-qarshi ma'nolarni aks ettirgan leksik birliklarga nom tanlash borasida nemis tilidagi “Wörter mit Gegensinn”¹⁰⁹ atamasi ancha izchil bo'lib ko'rinadi. Qayd etish kerakki, bu atama arabcha “الأضداد” (“*al-ʾaddād*”, birlik shakli “*didd*”) so'zining lug'aviy ma'nosi asosida shakllangan. Shuningdek, mazkur

¹⁰⁹ Nöldeke T. Wörter mit Gegensinn (Addad). Neue Beiträge zur semitischen Sprachwissenschaft // Berlin, 1910.

til hodisasini enantiosemiya¹¹⁰, omoantonimiya¹¹¹, soʻz ichidagi antonimiya¹¹², antonimosemiya, antisemiya¹¹³, enantiodromiya, antilogiya¹¹⁴ deb atash holatlari ham uchraydi.

Arab tili manbalarida bu hodisa ancha loʻnda va izchil nomlangan. Qarama-qarshi maʼnoli soʻz “ضد” (“*didd*”) deb ataladi, shuningdek koʻplik shakli “*addād*”dir. Baʼzi Gʻarb olimlari arab terminologiyasidan foydalanishni maʼqul koʻrishgan. Mavzuga ingliz tilshunosligining munosabatiga murojaat qilinsa, avvalroq ishlatilgan “enantiodromiya” (“qarama-qarshi yoʻnalishlarda yugurish”) atamasi “enantiosemiya” bilan almashtirilganini koʻrish mumkin. Shundan kelib chiqib, “enantiosema” atamasini maʼlum bir leksema va uning qarama-qarshi maʼnolari uchun belgi sifatida, “enantiosemantika”ni esa ushbu leksemalar toʻplamining semantik tabiatini aks ettirish uchun umumiy atama sifatida qoʻllash toʻgʻri boʻladi.

Arab tilida enantiosemiya hodisasining mavjudligi ilk bor IX asr boshlarida qayd etilgan boʻlib, shundan buyon alohida qiziqish va eʼtibor uygʻotib kelmoqda. Ilk arab nahvshunoslari va zamonaviy tadqiqotchilarning ishlarini bogʻlovchi umumiy jihat shundaki, qarama-qarshilik tushunchasining oʻzi nima ekanligini anglashga boʻlgan intilish har ikki davr tadqiqotchilarining ustuvor maqsadi boʻlib qolmoqda.

Bu yerda “qarama-qarshi” iborasining bir oz keng qoʻllanilishini koʻrsatuvchi bir nechta misollar keltirish maqsadga muvofiqdir. Enantiosemalar qatoriga, masalan, quyidagilar kiradi: “أخضر” (*akhḍar*) — yashil va qora; “عروب” (*arūb*) — “itoatkor, sadoqatli xotin” va “itoatsiz, bevafo xotin”; “خوصة” (*khawṣa*) — “chuqur quduq” (shuningdek, koʻplikda “tuyaning choʻkkan koʻzlari”) va “baland joy, tepalik” va boshqalar.

Demak, enantiosemiya hodisasini dastlab arab tilshunoslari IX asr boshlarida oʻrganib, taʼriflashni boshlaganlar. Oʻsha davrdan boshlab bu hodisaning birinchi keng qamrovli tadqiqotlari va tahlillari paydo boʻldi. Shu bilan birga bu soha birmuncha murakkab, chunki arab tilshunoslari ikki asosiy guruhga boʻlinadilar: enantiosemiyaning mavjudligini taʼkidlab, buni isbotlashga va arab tilining imkoniyatlarini faol himoya qilishga intilganlar guruhi hamda Ibn Durustavayhning “qarama-qarshi fikrni qoʻllab-quvvatlab, hatto enantiosemiya imkoniyatini qatʼiyan rad etgan” izdoshlari guruhi.

Zamonaviy tilshunoslik yondashuvlariga asosan, IX-X asrlarda tuzilgan enantiosemik birliklarning katta hajmli roʻyxati va ushbu roʻyxatga kiritilgan baʼzi enantiosemalarning shubhali tabiati bugungi tadqiqotlarning yanada aktuallashtiruviga xizmat qiladi. Tadqiqotchi J.Kohen oʻz maqolasida enantiosemalar sonini 400 dan

¹¹⁰ Шерцль В.И. О словах с противоположными значениями (или о так называемой энантиосемии) // Филологические науки. Вып. V–VI. – Воронеж, 1883.

¹¹¹ Новиков Л.А. Избранные труды. т. 1: Проблемы языкового значения. – М.: РУДН, 2001. – С. 229.

¹¹² Гельблун Я.И. К вопросу о внутренней антонимии в немецком языке / Ученые записки Башкирского университета. та. Вып. 12. Серия филол.наук, 1965. – № 5. – С. 19-23.

¹¹³ Соколов О.М. Внутрилексемная семантическая поляризация грамматико-словообразовательного типа / Вопросы словообразования в индоевропейских языках. – Томск, 1985. – С. 84-95.

¹¹⁴ Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1969. – С. 526.

ortiq deb ko'rsatadi, shuningdek, enantiosemiya tushunchasi bo'yicha eng mashhur tilshunoslardan biri Ibn Anboriy ham o'zining risolasida 450 ga yaqin misol keltirib o'tadi. Tadqiqotchi Nyoldeke ham bir maqolasida ayrim soxta "enantiosemantifikatsiya" misollarini keltiradi: "بيت" (*bayt*) odatda "uy" ma'nosida ishlatiladigan leksemani "chodir", "tosh devorli uy" yoki "saroy" ma'nolariga qarama-qarshi qo'yadi; "قتل" (*qatala*) "o'ldirmoq" ma'nosida, "tasodifan o'ldirish" va "qasddan o'ldirish" ma'nolarini o'zaro qarama-qarshilaydi. Bular yasama, sun'iy misollar bo'lib ko'rinishi mumkin, lekin aynan mana shu sun'iylik enantiosemiyani semantik o'zgarish jarayoni bilan bog'lovchi asosiy mexanizm bo'lib xizmat qiladi.

Ibn Anboriy enantiosemiyaga doir kitobining kirish qismida lisoniy sathda kontekst boshqaruvchi tamoyil hisoblanishini, arablar nutqida "o'zaro to'g'rilovchi"lik xususiyati bo'lib, bunda gapning oldingi bo'laklari keyingi elementlar bilan bog'lanadi, shuning uchun nutqdagi bir element ma'nosini nutq tugamaguncha aniqlash imkonsiz. Shunday qilib, ikki qarama-qarshi ma'noga ega bo'lgan so'zning ma'nosi kontekst orqali aniqlanishi va qaysi ma'no nazarda tutilganligi aniq bo'lishi sharti bilan qo'llanilishi mumkin. Ibn Anboriyga ko'ra, qarama-qarshi ma'noli so'zlar guruhi turli ma'noli so'zlar guruhiga mansub (enantiosemiya polisemiyaning bir ko'rinishi)dir. Ko'p ma'noli so'z kontekstdan tushunilganidek, qarama-qarshi ma'noli so'zlar ham kontekstdan anglashiladi.

Uning ta'kidlashicha, ko'p ma'nolilikni tilning ichki o'zgarishi sifatida tushuntirish mumkin: agar so'z ikkita qarama-qarshi ma'noga ega bo'lsa, bitta asosiy ma'no mavjud va ikkita qarama-qarshi ma'no asl ma'no doirasining keyingi kengayishi hisoblanadi. Masalan, "صریم" (*ṣarīm*) so'zi ham tun, ham kunduzni anglatishi mumkin. Uning asl ma'nosi o'tib ketish yoki kesish bilan bog'liq edi. Shunday qilib, "tun kunduzni kesib o'tadi, kunduz esa tunni kesib o'tadi".

Tadqiqotchi shuningdek ko'p ma'nolilikni tilning tashqi omillarga ko'ra o'zgarishi sifatida ham tushuntiradi: agar so'z ikkita qarama-qarshi ma'noga ega bo'lsa, arablar unga ikkala ma'noni teng ravishda berolmagan bo'lardi, shuning uchun har bir ma'no boshqa-boshqa qabilaga xos bo'lib, til aloqasi va o'zlashtirilishi ularning birgalikda mavjud bo'lishini ta'minlaydi.

Yuqoridagilardan kelib chiqilsa, enantiosemiyaga aniq ravishda polisemiyaning bir turi sifatida qarash to'g'ri emas. Shuningdek, enantiosemalarni omonimning bir turi, xususan antonimik turi sifatida qabul qilish juda qoniqarsiz tuyuladi. Bunday deyish orqali "باع" (*bā'a*) "sotish" va "باع" (*bā'a*) "sotib olish" (paradigmatik enantiosema) go'yoki turli xil "so'zlar" ekanligi haqida tushuncha paydo bo'lib qoladi.

Arab tilshunoslari enantiosemik birliklarning aksariyatini klassik arab adabiyotidan oladilar. Bunda iqtiboslar, asosan, Qur'on, ma'lum darajada hadislar hamda klassik arab she'riyatidan keltiriladi. Shuningdek, lahjalar variatsiyalaridan ham bir qator dalillar mavjud. Masalan, Asmoiy (vaf. 828), Sijistoni (vaf. 869) va Ibn Sikkit (taxminan 802-858) ham tadqiqotlarida ham ayni shu manbalar asosiy o'rinni egallaydi.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, enantiosemiya yuzaga kelishining asosiy omili so'zning ma'no taraqqiyotidir. Enantiosemiya yuzaga kelishining yana bir omili so'zlovchining kommunikativ-situativ maqsadi va «subyektiv munosabati» asosida so'zning zid ma'noda namoyon bo'lishidir. Enantiosemiya sintaktik qurshov, adabiy til va sheva o'rtasida ham paydo bo'ladi. Enantiosemiya polisemiyaning maxsus ko'rinishi sifatida omonimiya va antonimiya bilan ayrim o'xshashliklarga ega bo'lsa-da, ulardan keskin farqlanadi. Enantiosemiyaning antonimiya bilan o'xshash jihati ularning zidlikka asoslanishidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ibn al-Anbari, Abu Bakr. 1960. Kitab al-Aḍḍad. Muhammad Abu-l-Fadl Ibrahim, ed. (The Arab Heritage 2.) Kuwait: The Printing and Publishing Department of the Government of Kuwait.
2. Jabbour, Spiro. 'Classifications et explication des ad'dād d'après le Kitāb al-ad'dād d'al-Anbārī' in Berques and Charnay, L'Ambivalence.
3. Justice, David. 1987. The Semantics of Form in Arabic in the Mirror of European Languages. Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
4. Landau, E. 1896. Die gegensinnigen Wörter im Alt- und Neuhebräischen sprachvergleichend dargestellt. Berlin: Verlag von S. Calvary & Co.
5. Nöldeke, Theodor. 1910. Neue Beiträge zur Semitischen Sprachwissenschaft. Strassburg: Verlag von Karl J. Trübner.

«SHARQ TILLARI TADQIQI VA TA'LIMI MUAMMOLARI»
Respublika ilmiy-amaliy anjuman
ARAB TILIDAN O'ZLASHGAN SIFAT ATAMALARNING
LUG'AVIY-MA'NOVIY XUSUSIYATLARI

Mohira XASHIMOVA,
Toshkent gumanitar fanlar universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya. Hozirgi o'zbek tilining lug'at tarkibi, o'zbek tilining o'z qatlami va o'zlashgan qatlamlarining xususiyatlari, o'zbek tili tarkibiga arab tilidan kirgan leksemalar va ularning asl, hamda o'zlashma ma'nolarda qo'llanishi bundan tashqari ushbu leksema va iboralarning qo'llanish o'rni, ularning leksik- semantik xususiyatlari misollar asosida tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: *manba, leksik birliklar, leksik qatlam, affiks, leksema, noarxiak, lug'aviy birlik, sema, monosemantik, autoavtonomiya, asl ma'no, ko'chma ma'no.*

Hozirgi o'zbek tilining lug'at tarkibi o'zbek tilining uzoq yillar mobaynida butun taraqqiyoti davomida shakllangan hodisadir. Shu sababli undagi mavjud so'zlarning paydo bo'lish davri va kelib chiqish manbai (asosi) ham har xildir.

Umuman, har qanday til o'z lug'at tarkibi, va grammatik qurilishiga ega bo'ladi. Har bir til, asosan o'z lug'at boyligi va grammatik qurilishi asosida o'z taraqqiyot qonunlari bo'yicha shakllanib, o'sib, takomillashib boradi. Lekin xalqlar o'rtasidagi uzoq tarixiy davrlar mobaynida davom etadigan turli iqtisodiy, siyosiy, madaniy aloqalar bu xalqlarning tillariga ham, lug'at tarkibiga ham shubhasiz, o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Natijada, aslida bir tilga xos bo'lgan fonetik, leksik va boshqa bir qator elementlar ikkinchi bir tilga o'tib, unga o'zlashib ketadi. Bunday o'zaro ta'sir qilish boshqa qatlamlardan ko'ra, ayniqsa, tilning leksik qatlamida kuchliroq bo'ladi va aniqroq namoyon bo'ladi.

O'zbek xalqi ham, shu qatorda, o'z rivojlanish tarixining turli davrlarida va bosqichlarida boshqa ko'plab xalqlar bilan o'zaro turli iqtisodiy, madaniy va siyosiy aloqada bo'lgan, hamda bu xalqlarning tili, shubhasiz, o'zbek tiliga ham ma'lum darajada o'z ta'sirini o'tkazmay qolmagan. Xususan, boshqa tillar leksikasidan o'zbek tili leksikasiga juda ko'plab so'zlar o'zlashganligini shu ta'sir orqali izohlashimiz mumkin. Natijada o'zbek tili lug'at tarkibida shu tilning o'ziga xos leksik qatlam bilan bir qatorda yana o'zlashgan leksik qatlam ham yuzaga kelgan.

O'zbek tilining lug'at boyligi so'zlar va iboralardan iborat. Uning bu boyligi hamma uchun umumiy bo'lib, hamma tomonidan birday qo'llanilishi mumkin. Bu boylik tilning tarixiy taraqqiyoti davomida to'plangan. Bu esa o'z navbatida, tilning tarixiy taraqqiyoti hisobiga ham, shu bilan birga boshqa turli xalqlar bilan ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy aloqalari davrida o'zlashtirgan leksik birliklari hisobiga ham amalga oshgan. Ana shu tarixiy jarayonlar nuqtai nazaridan qaralganda, hozirgi

o'zbek tili lug'at boyligida ikkita yirik qatlam : o'z va o'zlashgan qatlam borligi ma'lum bo'ladi¹¹⁵.

O'z qatlam deganda azaldan aslan faqatgina shu tilniki bo'lgan leksemalar va shular asosidagi yasallishlar, shuningdek, o'z affiks bilan boshqa til leksemalaridan yasallishlar tushuniladi.

O'z qatlamga oid so'zlarning tilda mavjudligi juda qadimga borib taqaladi. U Oltoy oilasidagi tilda so'zlashuvchi xalqlar ham ajralib ketishga ulgurmay, tillari hali yagona bo'lgan davrda yuzaga kelishni boshlagan.

Xalqaro munosabatlar, iqtisodiy, siyosiy, madaniy aloqalar taraqqiyoti va ularning soamaralari ana shu xalqlarning tillari leksikasida ham o'z ifodasini topgan bo'ladi. Bunday hodisalarning ahamiyatya va rolga bag'ishlangan son-sonoqsiz tadqiqotlar mavjud. Lekin shunga qaramay, bu boradagi bahs va qizgin munozaralar barham topmagan. Chunki so'z o'zlashtirish masalasida tilshunoslar hanuzgacha qat'iy to'xtamga kelganlari yo'q qariyb 300 yildirki, tillarning o'zaro ta'siri qonuniyatlarini o'rganish, ularning o'zlashgan tillardagi roli va funksiyalarini belgilash kabi bir qator masalalar dunyo tilshunoslari tomonidan o'rganilib kelinmoqda.

Masalan, 2006-2008 yillarda chop etilgan "O'zbek tilining izohli lug'ati" besh jildidan iborat bo'lib, bu lug'at shu kungacha chiqarilgan eng keng ko'lamli o'zbekcha izohli lug'atlarning sarasidir. Dastlabki, 1981-yil chop etilgan ikki jildli izohli lug'atga asoslangan holda yaratilganligi ushbu lug'atning yanada mukammal yaratilishiga sabab bo'ldi. Chunki bir vaqtning o'zida so'zlarni bir-biriga chog'ishtirish va yangi so'zlarni kiritish orqali yangicha zeb berildi. O'zbek tilini qaytadan isloh qilish maqsadida kiritilgan lotin yozuvidan ancha keyin tayyorlangan bo'lsa ham, kirill alifbosida chop etilganligiga guvoh bo'lamiz. 2014-yil "O'zbek tilining izohli lug'ati"da berilgan barcha havolalar O'zbekcha lug'atiga maxsus bot yordamida qo'shildi. Tahlil jarayonida o'zbek tilining izohli lug'ati 1-jildiga kiritilgan so'zlar ustida ayrim ilmiy xulosalarni berib o'tdik. Ushbu jildga "A" harfigacha bo'lgan so'zlar kiritilgan bo'lib, 1040 ta arabcha so'zlar tahlilga tortilgan, ularning har biriga alohida izoh va u so'zlar ishtirok etgan parchalar yoki ayrim gaplardan namunalar keltirish orqali asoslab berilgan. Ishimizning ilmiy asosini keltirish uchun quyidagilariga to'xtalib o'tamiz:

"*Avom*" so'zi arab tilidan tarjima qilingan bo'lib, asl ma'nosi "qora xalq", "oddiy xalq" so'zlari sifatida ishlatiladi. Bizda esa bu so'z ko'p hollarda ishlatilmaydi. Ammo izohli lug'atda esa Avom shoirimizni hurmat qiladi, shoirimiz ham avom tilini yaxshi biladilar Ulg'un va I.Sulton, Alisher Navoiy deb berilgan.

"*Adab*" – [adabiyot; yaxshi tarbiya, ma'qul harakat] Ijtimoiy va shaxsiy hayotdagi yaxshi axloq, tarbiya, xushmuomalalik.

"*Adabli*" – xulq-odobi yaxshi; odobli, tarbiyali. Adabli bola.

"*Adabsiz*" – xulq-odobi yomon, tarbiyasiz.

Odob-axloq me'yorlariga to'g'ri kelmaydigan, odob-axloqdoirasidan tashqari. Xalq shuningdek gaplar bilan yuz yoqdan unga hujum qilib, hatto adabsiz so'zlar

¹¹⁵ Raxmatullayev Sh. Sistem tilshunoslik asoslari. – T.: Universitet, 2007. – B. 159.

bilan ham so'kar edi (*A.Qodiriy, O'tgan kunlar*).

“*Adabsizlik*” – odob-axloq me'yorlariga to'g'ri kelmaydigan ish, odob-axloq doira-siga sig'maydigan xatti-harakat. Saidiy Mirza Muhiddinga nisbatan Muhammadrajab-ning adabsizligidan xijolat bo'lar, ichida “yuzsiz, beandisha”, derdi (*A.Qahhor, Sarob asaridan*).

“*Ado*” – ishva, jilva, noz-karashma. Hayot jajji qizlarga xos ado bilan: -Voyey, sizam bir qiziqsizki, buvi, nima, meni bo'ri yeb ketarmidi? – dedi-yu, hovli etagiga yuribketdi (*M.Ismoiliy, Farg'ona tong otguncha asaridan*). Yigitni mast etar jonon adosi... (*Go'ro'g'lining tug'ilishi*).

“*Adovat*” – dushmanlik, naf-rat, dushmanlik munosabati, shunday munosabatga xos his-tuyg'u. Misol tariqasida maqolni keltirishimiz mumkin: Agar siz nafsilamr-ga qarasangiz, ikki xalkni bir-biriga sovuq ko'rsatib, adovat tuxumini sohib keluvchi bir nechagina odam bor (*A.Qodiriyning “O'tgan kunlar” asaridan*). Ya'ni kek, xusumat: O'zbek oyim bo'lsa, eski gina va adovatlarni qaytib kelmas dunyosi-ga jo'natdi. (*A.Qodiriyning “O'tgan kunlar” asaridan*).

“*Ado*” – adoyi tamom bo'lmoq, ado bo'lmoq. Masalan: Bechora kampir bu shum xabardan adoyi tamom bo'ldi-ku! (*S.Ahmadning “Oydin kechalar” asridan*).

“*Adolat*” – odillik, odilona ish tutish. Yaqinda sudning hal qiluv qarori ham ijro etildi. Mulkimizni qaytarib oldik. Adolat tantanasidan mamnunmiz. Gazetadan. Mahalla yo'li – ezigulik, himmat va adolat yo'lidir (*Gazetadan*)¹¹⁶.

Bizda esa bu so'z ko'p hollarda tarbiyali bola so'zi sifatida qo'llanib kelmoqda.

“O'zbek tilining izohli lug'ati”da 1-jildiga kiritilgan so'zlarning ayrim ilmiy xulosalarni ko'rib o'tdik. Ushbu jildga “B” harfiga bo'lgan so'zlar kiritilgan bo'lib misollar keltidik¹¹⁷.

“*Badgo*” – yomon so'zlar aytib yuruvchi, g'iybatchi, ig'vogar. Shu badgo'y, borlarni ko'rolmaydigan, yo'qlarga berolmaydigan och arvoh-a! Ziyoli emas, millatga ziyonli chayon. Tili zahar. Badgo'y xotin (*K.Yashin “Hamza”*).

“*Badjahl*” – chchig'i tez, jahli yomon, badjahl odam. Misol: badjahl va qattiqqo'l Valixonning bu xushnudligidan bek navkarlari yengil tortib, zo'rma-zo'raki iljayardilar. Sh. Toshmatov, Erk qushi. Boshqa asarda esa Misol; Sajiya badjahl, tili zahar xotin, sal narsaga chaqib oladi (*S.Siyoyev “Otliq ayol”*).

“*Badjahllik*” – jaxdi, achchig'i tezlik; o'zini tuta olmaslik xususiyati. Qaynataning butun vujudi xukmronlik va bad-jaxllik bilan to'lib-toshgan edi. Sh.Rashidov, Qudratli to'lqin. Shunaqa odamlar bo'ladi. O'zining odamgarchiligidan iymangandek, uni yuzaki badjahllik, qo'pollik yoki sergaplik bilan niqoblashga urinadi (*A.Muxtorning “Chinor” romanidan*).

“*Badzabon*” – yoqimsiz gaplar aytuvchi; qo'pol tilli. Senga aytadigan gapim shuki, - dedi boyvachcha chertib-chertib, – Sen badqadam, badzabon odamsan (*K.Yashin “Hamza”*). Nayzaning zaxmi bitib ketadi, ammo badzabon zaxmi sira bitmaydi (*K.Yashin “Hamza”*).

¹¹⁶ Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli lug'ati. – T., 1995. – B. 158.

¹¹⁷ Rahmatullayev Sh., Mamatov N., Shukurov R. O'zbek tili antonimlarining izohli lug'ati. – T.: O'qituvchi, 1980. – B. 110.

“*Badgumonlik*” – *shubhalanish, hadiksirash holati*. Menda ba’zi kishilarday har narsaga shubha bilan qarash, badgumonlik xususiyatlari yo’qligini bilasan, do’stim, - dedi rais Kamolga (*H.Nazir “Ko’kterak shabadasi”*).

“*Badgo’y*” – *yomon so’zlar aytib yuruvchi, g’iybatchi, ig’vogar*. Shu badgo’y, borlarni ko’rolmaydigan, yo’qlarga berolmaydigan och arvoh-a! Ziyoli emas, millatga ziyonli chayon. (*K.Yashin “Hamza”*)¹¹⁸.

Tahliliy ma’lumotlar shuni ko’rsatadiki, o’zbek izohli lug’otida keltirilgan sifatlar aksariyatlari asl nomlari bilan ishlatilmasada, ma’no ko’rinishidan esa farq qilmaydi.

Shuningdek so’zlarning ma’nolari –“ijobiylik”ni anglatuvchi sifatlar hisoblanadi. Masalaga mazkur nuqtai nazar asosida yondoshilganda, o’zbek tili leksikasidagi arabcha so’zlarning barchasini o’zlashgan desak, xato bo’lmaydi. Chunki arab o’zlashmalarining deyarli barchasi o’zbek adabiy tilining fonetik va grammatik konuniyatlari ta’siriga beriladi, ayniqsa, ular turlanish sistemasida o’zbek tilining o’z so’zlari bilan teng maqomda ishtirok etadi, zero ular chin ma’noda o’zlashgan lug’aviy birliklardir.

R.A.Budagov lug’aviy o’zlashmalarning o’z tildagi shakli bilan so’z qabul qilgan tildagi shakli 8 funksional qiymat bilan munosabatga kirishi haqida fikr bildiradi. Bu fikrni o’zbek tilidagi arabcha so’zlar tabiati ham to’la tasdiqlaydi. Xususan:

a) arab tilida konkret ma’noda ishlatilgan lug’aviy birlik o’zbek tilida mavhum ma’no bildiradi (soxib (ega), ayyom (kunlar), mavj (to’lqin));

b) arab tilida jins ma’nosida ishlatiluvchi so’z o’zbek tilida tur ma’nosida qo’llanadi: murabbo (murabbo, marmalad), ayol (bola-chaqa, oila-ayol(xotin), maraz (umuman kasallik, dard)-maraz (yaramas, razil inson);

v) arab tilida bir ma’noda ishlatilgan so’z o’zbek tilida polisemantik xarakter kasb etadi (g’alayon, bisot);

g) arab tilidagi otdan o’zlashgan ba’zi so’zlar o’zbek tilida uslubiy muqobiliga ega bo’lmaydi (anhor, anqo, araq, ariza, aruz);

d) arab tilida noarxaik tavsifdagi lug’aviy birlik o’zbek tilida arxaiklashgan bo’ladi; (qozi, firqa, ishtirokiga, xikmat (fizika);

o) arab tilida lug’aviy mustaqillikka ega bo’lgan so’z o’zbek tilida lug’aviy mustaqilligini inkor etadi (almisoq(dan beri),

6) arab tilida lug’aviy birlik ba’zan o’zbek tilida so’z tavsifida bo’ladi (lisoniy, lug’aviy, sifat, fe’l, taqriz);

k) arab tilida so’z holda ishlatiluvchi birlik o’zbek tilida so’z birikmasi tarkibida qo’llanadi (nazar solmoq, avf etmoq, xayol surmoq, bahridan o’tmoq);

Dalilar shuni ko’rsatadiki, o’zlashma so’zlarning o’zbek tili qonuniyatlariga singib ketishi natijasida, ularning ishtirokida sifatlar ham hosil qilingan, albatta bu sifatlar hosil bo’lish jarayonida o’zbek tili grammatik qonun-qoidalariga bo’ysungan holda yasalgan. O’zbek tilining izohli lug’atida bunday so’zlar juda ko’p. Shunday

¹¹⁸ Rahmatullayev Sh. O’zbek tilining izohli lug’ati. – T., 1995. – B. 288.

ekan tadqiqotlarimiz davomida ko'plab misollarni o'rganish keyingi ishlarimiz hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Eshonqulov B.X. Hozirgi o'zbek adabiy tilida arabiy lug'aviy o'zlashmalarning paradigmik assimilyasiya munosabati. Avtoreferat. – T., 1996.
2. Rahmatullayev Sh. Sistem tilshunoslik asoslari. – T.: Universitet, 2007.
3. Rahmatullayev Sh., Mamatov N., Shukurov R. O'zbek tili antonimlarining izohli lug'ati. – T.: O'qituvchi, 1980.
4. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli lug'ati. – T., 1995.
5. Saloyev R., Avazmetov Sh. O'zbek tilidagi arabcha va forsha so'zlar lug'ati. – T.: O'qituvchi, 1996.

ARAB BALOG‘AT ILMIDA ZIKR VA HAZF TUSHUNCHASI VA UNING QO‘LLANILISH O‘RINLARI

Dilmurod ALMARDONOV,

Oriental universiteti Sharq tillari kafedrası o‘qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada arab balog‘at ilmining asosiy mavzularidan hisoblangan zikr va hazf atamaları, ularning qo‘llanilishi va xususiyatlari qator manbalar asosida tadqiq etilgan.

Kalit so‘zlar: *balog‘at, ilmi bayon, zikr, hazf, Jurjoniý, ilmi maoniy.*

Arab tili dunyo tillari orasida o‘zining jozibadorligi va go‘zalligi bilan ajralib turadi. Til imkoniyatlari nihoyatda keng bo‘lib, shuning uchun ham arab adabiyoti, arab she‘riyati yuksak darajada rivojlangan. Arab tili grammatikasi bir qancha fanlarga bo‘lib o‘rganiladi: sarf, nahv, fiqhul-lug‘a, balog‘at kabi. Biz bahs qilmoqchi bo‘lgan mavzu balog‘at ilmiga tegishlidir. Balog‘at ilmi ham uch qismga bo‘linadi:

علم البيان ilmi bayon;

علم المعاني ilmi maoniy;

علم البديع ilmi badi‘

Zikr va hazf masalalari ilmi maoniy bo‘limida o‘rganiladi. *Zikr* – bu biror gap bo‘lagini gapda keltirishdir Zayd keldi kabi. *Hazf* – bu biror gap bo‘lagini tushirib qoldirishdir masalan, keldi kabi. Nutqda bir xil so‘zlarni qaytaraverish uning qiymatini pasaytiruvchi omillardan deb qaraladi. Shuning uchun takrordan qochish maqsadida ko‘pincha gap bo‘laklari hazf qilinadi, ya‘ni tushurib qoldiriladi.

Abdulqohir Jurjoniý (rohimahulloh) o‘zining “Daloilul-e‘joz” kitobida hazf haqida shunday deydi: وهو باب دقيق المسلك لطيف المأخذ عجيب الامر شبيه بالسحر – *U (hazf) daqiq (nozik) yo‘l, latif asosli, ajib bir sehrga o‘xshash bobdir.*

Hatto bu borada she‘r ham aytilgan:

لو لا الحذف والتقدير

لفهم النحو الحمير

Tarjimasi: Hazf va taqdir (o‘rniga so‘z qo‘yish) bo‘lmaganda, nahvni eng bilimsiz odam (so‘zma so‘z: eshak) ham tushungan bo‘lard.

Aynan hazf ulamolar eng ko‘p e‘tibor qaratgan bo‘lim hisoblanadi. Chunki juda ko‘plab nozik ma‘nolar hazf orqali ifodalanilishi mumkin. Abdulqodir Jurjoniý aytadi: فإنك ترى به ترك الذكر، أفصح من الذكر، والصمت عن الإفادة أزيد للإفادة، وتجذك أنطق ما تكون إذا لم تنطق، وأتم ما تكون بيانا إذا لم تبين.

Tarjimasi: Agar sen hazfdan to‘g‘ri foydalansang, uni zikrdan ham fasohatli ekanini, ba‘zi o‘rinda sukut nutqdan ham ko‘p ma‘no ifodalashini, nutq qilinmagan

soʻz nutq qilinganidan aʼlo ekanini, bayon qilmasliging bayon qilishingdan komil ekanini koʻrasan.

Zikr va hazfning har ikkalasining oʻz oʻrni boʻlib, ularning balogʻiy maʼnolari shundan kelib chiqib tahlil qilinadi. Agar tinglovchiga biror maʼnoni yetkazish maqsad qilinsa, unda gapning har bir boʻlagini keltirish lozim boʻladi. Buni asl (toʻliq ifodalash) deyiladi. Masalan: رأيت زيدا امس في المدرسة (*men kecha Zaydni madrasada koʻrdim*) kabi. Mazkur jumladan biror bir gap boʻlagini tushirsak, yetkazilmoqchi boʻlgan maʼnoga ham putur yetadi.

Gapning maʼnosini muayyan bir gap boʻlagisiz ham ifodalash imkoni boʻlsa, oʻsha gap boʻlagini tushurib qoldirish mumkin. Masalan: زيد. من جاء؟ (*kim keldi?*), (*Zayd.*) kabi.

Bu jumlada Zayd keldi deyilmasdan faqat Zayd deyildi, yaʼni kesim hazf qilindi. Chunki oʻzidan oldingi soʻroq gapdan “kelmoq” feʼli tushunib olinadi.

Gohida bu qoida buzilib, keltirilishi kerak boʻlgan gap boʻlagi tushurib qoldirilishi yoki aksincha tushurilib qoldirilishi kerak boʻlgan gap boʻlagi keltirilishi ham mumkin. Buni asldan (qoidadan) chiqish deyiladi. Juda koʻplab nozik tag maʼnolar shu yoʻl orqali ifodalanadi. Quyida ular bilan tanishamiz.

Zikrga undovchi sabablar (aslida tushirib qoldirilishi kerak boʻlgan gap boʻlagining gapda keltirilishi va uning sabablari)

1. Zikr qilinayotgan gap boʻlagini taʼkidlash va uni yanada izohlash uchun. Masalan, أولئك على هدى من ربهم وأولئك هم المفلحون (*Ana oʻshalar* Robbilaridan boʻlgan hidoyat uzradirlar va *ana oʻshalar* najot topuvchilardir”) (Baqara surasi 5-oyat). Bu oyatda أولئك soʻzi ikki marta zikr qilindi. Vaholanki ikkinchi marta keltirilmasa ham boʻlardi. Chunki birinchi أولئك soʻzi uni ikkinchi marta qaytarmalikni taqazo qiladi. Yuqorida aytilganidek bundan taʼkidlash va izohlash qasd qilingan.

2. Tinglovchining zehni pastligiga ishora qilish uchun. Masalan: ماذا قال زيد؟ (*Zayd nima dedi?*) degan savolga زيد قال كذا- (*Zayd bunday dedi*) deb Zayd soʻzini javobda ham aynan qaytarilgani kabi. Aslida javobda Zayd ismini aytilmasligi kerak edi. Bu yerda tinglovchining zehni uncha yaxshi emasligiga ishora bor.

3. Soʻzlovchi suhbatni imkoni boricha choʻzish maqsadida keltirilmasa ham boʻladigan gap boʻlagini gapda zikr qilishi mumkin. Masalan: قال وما تلك بيمينك يا موسى قال هي عصاي “Ey Muso, qoʻlingdagi nima? Bu asoyimdir...” Bu oʻrinda Muso alayhissalom “Qoʻlingdagi nima?” - degan savolga “Aso” deb javob bersa ham boʻlardi, lekin Alloh bilan boʻladigan muddatni choʻzish uchun “Bu” soʻzini, yaʼni egani garchi keltirish shart boʻlmasa ham, zikr qildi.

Hazf va uning oʻrinlari:

1. Behudalikdan saqlanish uchun koʻpincha baʼzi gap boʻlaklari hazf qilinadi. Yaʼni tinglovchiga yuqoridagi gapning siyoqidan anglashilgani uchun oʻsha gap boʻlagini zikr qilish foydasiz hisoblanadi. Imom Sakkokiyning fikriga koʻra bunday holat quyidagi oʻrinlarda yuzaga keladi:

a. So‘roq gapning javobida. Masalan: **“Hutoma”** ما أدراك ما الحطمة. نار الله الموقدة. qandoq narsa ekanini senga nima bildirur? Allohning shiddatli o‘chmas olovidir.” Aslida **bo‘lishi kerak edi.** الله نار الله

b. **fe’lidan keyin.** Masalan: **“Ular: “Avvalgilarning afsonasidir...” dedilar.”** Aslida **bo‘lishi kerak edi.** أساطير الأولين

c. Javobi shart o‘rnida ot kesimli gap kelganda. Masalan: **“Agar ularning (mollarini) aralashtirib yuborsangiz, bas, birodarlaringiz.”** Aslida **bo‘lishi kerak edi.** وان تخالطوهم فاخوانكم

d. Haqiqatan o‘z-o‘zidan tushuniladigan, ya’ni uning o‘rniga boshqa so‘zni qo‘yib bo‘lmasa, o‘sha gap bo‘lagi hazf qilinishi mumkin. Masalan: **“G‘aybni ham shohidni biluvchi zotdir.”** Aslida **bo‘lishi kerak edi.** Zero Allohdan o‘zga hech kim g‘aybni bilmaydi. Shunig uchun **“Alloh”** lafzi jalola hazf qilingan. الم الغيب والشهادة

2. Vaqt tig‘izligi tufayli. Masalan o‘ljani poylab turgan ovchiga **“Kiyik!”** deyilgani kabi. Unga **“Qara kiyik chiqdi, tezda o‘q uz!”**- deguncha fursat o‘tib ketadi. Yoki oldidagi chuqurni ko‘rmayotgan kishiga **“Chuqur!”** deyilgani kabi. Unga ham **“Ehtiyot bo‘l, oldingda chuqur bor!”**- deguncha ulgurmay qolishi mumkin.

3. Kerak paytda inkor qila olish uchun. Masalan, bir kishi **“Pastkash, baxil”** deb birovni yomonlasa, keyin o‘sha odam **“Nega meni haqoratlayapsan?”** deganda, inkor qila oladi. Chunki u faqat kesimni aytib, egani ataylab hazf qildi.

4. O‘ta ulug‘lash uchun. Maslan, **“On hazrat bunday dedilar...”** kabi. Ya’ni, u shu qadar ulug‘ki, uning ismini aytishga men loyiq emasman, deyilmoqchi.

5. O‘ta xorlash uchun. Masalan, **“Meni yo‘ldan urdi”** kabi. Ya’ni Shayton meni yo‘ldan urdi deyilmasdan, u tilga olishga ham arzimaydi deb, **“Shayton”** so‘zi hazf qilindi.

6. Balog‘at ulamolari foilni hazf qilib fe’lni majhul nisbatga o‘tkazishni ham hazfdan deb hisoblashgan va bunga ham bir qancha izohlar berishgan. Quyidagi maqsadlarda fe’l majhul nisbatda keltiriladi:

a. Kim qilganligi noma’lum bo‘lsa. Masalan, **“Zayd urildi”** kabi. Bunda kim urganligi noma’lum. ضُربَ زيد

b. O‘ziga biror xavf yetishidan qo‘rqsa. Ya’ni kim urganligini aytsa, unga zarar yetishi xavfi bor.

c. Foilni o‘ylab, unga zarar yetmasligi uchun. Agar aytsa urgan odamga zarar yetishi mumkin bo‘lganda.

d. Foilni aytish odobdan bo‘limganda. Masalan, **“tug‘ildim”** kabi jumllarda. Bunda **“Onam meni tug‘gan”** deb ishlatish xunuk ibora hisoblanadi. تُوِدتُ

Xulosa qilib aytsak, yuqorida ko‘rganimiz kabi zikr va hazf arab balog‘atining eng daqiq boblaridan biri hisoblanadi. Hattoki zikr va hazf uchun alohida kitoblar ham yozilgan. Ko‘plab chuqur ma’nolarni ifodalashda bu bobning o‘rni beqiyos. Uni tushunish uchun arab adabiyotidan ko‘plab mutolaa qilish kerak. Shunda bu kabi nozik ma’nolarni anglashda malaka hosil bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Abdulaziz Mansur. Qur'on oyatlari ma'nolarining tarjimasi. – T., 2014.
2. Sharifov Z. Balog at fani (Bayon va bade' ilmlari). – T.: Movarounnahr, 2014.
3. Hasanov A. Makka va Madina tarixi. – T., 1998.
1. Ziyovuddinova M. Muallaqot. Johiliyat davri adabiyoti. – T., 1993.
2. حفني ناصف. دروس البالغة. إسطنبول. 2017.

IMOM NASAFIYNING ARAB TILI GRAMMATIKASI RIVOJIGA QO'SHGAN HISSASI

Bunyod XALIMBOYEV,
Oriental universiteti Sharq tillari kafedrası
stajyor-o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada buyuk ajdodlarimizdan biri imom Nasafiyning arab tili grammatikasi rivojiga qo'shgan hissasi uning asarlari, ilmiy-nazariy qarashlari, sarf va nahv bo'yicha keltirgan nazariyalarini tahlil qilish orqali tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: *imom Nasafiy, arab tili, sarf, nahv, ilmiy meros.*

Imom Nasafiy (rahmatullahi alayh) – arab tilini chuqur o'rgangan, lug'at va grammatikani mukammal bilgan va islom ilm-faniga katta hissa qo'shgan olimlardan biridir. U o'zining ilmiy faoliyati davomida arab tilining grammatikasi, leksikasi, sintaksisi va tafsiri sohalarida juda katta ishlarga imzo chekkan. Nasafiyning arab tili rivojiga qo'shgan hissalarini uning ilmiy merosi orqali bugungi kunda ham qadrlanadi.

Imom Nasafiy (1135-1149 yillarda tug'ilgan) tabiiyki, o'z zamonining eng mashhur islom olimlaridan biri bo'lib, asosan fiqh, aqida, hadis, tafsir va lug'at sohalarida faoliyat yuritgan. U Nasaf shahrida (hozirgi O'zbekistonda) tug'ilib o'sgan va o'zining ilmiy faoliyatini boshlagan. Nasafiyning arab tili bo'yicha bilimlari juda keng edi, va u o'zining asarlarida arab tilining tuzilishi, lug'at boyligi, grammatikasi va sintaksisini chuqur o'rgangan.

Imom Nasafiyning arab tili grammatikasiga qo'shgan hissalarini juda muhimdir. U o'zining “al-Minhaj fi Ilm al-'Arabiyah” nomli asarida arab tilining grammatik tuzilishini aniq va sodda tarzda bayon etgan. Ushbu asar til o'rganuvchilar uchun arab tili grammatikasini o'rganishda asosiy manba bo'lgan.

Imom Nasafiy ko'plab arab lug'atlarida mavjud bo'lgan o'xshash va farqli jihatlarni tahlil qilib, so'zlarning ma'nolarini to'g'ri tushunish zaruratini ko'rsatgan. Shu bilan birga, u arab tilidagi murakkab jumlar va iboralarni oson tushunish uchun qaydlar, misollar va izohlar keltirgan.

Imom Nasafiyning arab tilining sintaksisi (jumla tuzilishi) bo'yicha kiritgan o'zgarishlari ham alohida ahamiyatga ega. U grammatik qoidalarni faqat nazariy jihatdan emas, balki amaliyotda qanday qo'llanilishini ham tushuntirgan. Bu uning asarlarini o'qiyotganlar uchun arab tilining jumlarini to'g'ri tuzish va ma'nosini aniq ifodalashda muhim bir qo'llanma bo'lgan.

Imom Nasafiyning arab tiliga qo'shgan yana bir muhim hissa uning arab tilidagi maxsus istilohotlarni o'rganishi va tizimlashtirishidir. U tilshunoslikda yangi

yondashuvlarni ishlab chiqqan, xususan, arab tilidagi soʻzlarning turli turlarini va ularning oʻzgaruvchanligini oʻrgangan.

Nasafiyning ilmiy faoliyatida til va maʼno oʻrtasidagi bogʻlanish juda katta oʻrin tutgan. U arab tilidagi soʻzlarning semantik (maʼno) jihatlarini chuqur oʻrgangan va bu jihatlarini grammatik tuzilmalarga qoʻshgan. Bu, oʻz navbatida, arab tilini nafaqat grammatik, balki semantik tomondan ham mukammal tushunishga imkon yaratgan.

Imom Nasafiyning asarlari arab tili ilmidagi, xususan, grammatikada katta ahamiyatga ega boʻlgan. Uning “al-Minhaj fi Ilm al-ʻArabiyah” asari arab tilining grammatikasini, lugʻatini va sintaksisini oʻrgatishda muhim manba boʻlgan. Bu asar, shuningdek, oʻz davrining tilshunos olimlari tomonidan keng oʻrganilgan va keyingi avlodlarga yetkazilgan.

Imom Nasafiyning ilmiy faoliyati oʻzining keng qamrovli va chuqur bilimlari bilan ajralib turadi. U nafaqat fiqh va aqida sohalarida, balki arab tilining grammatikasini va lugʻat tizimini mukammal oʻrganishga katta eʼtibor qaratgan. Uning arab tiliga qoʻshgan hissalar orasida tilning sintaktik va morfologik tizimini chuqur oʻrganish alohida oʻrin tutadi. Imom Nasafiyning asarlarida, jumladan, “al-Minhaj fi Ilm al-ʻArabiyah”da grammatik qoidalar va til oʻrganish usullarining toʻgʻri yoʻlga qoʻyilishi haqida koʻplab yondashuvlar mavjud.

1. Qoida va taʼriflar, misollar orqali ilmiy yondashuv

Imom Nasafiyning tilshunoslikdagi asosiy yondashuvlaridan biri – ilmiy nazariyalarni va qoidalarni misollar orqali tushuntirishdir. Bu yondashuv nafaqat arab tili oʻrganuvchilari uchun, balki tilshunos olimlar uchun ham juda foydali boʻlgan. U arab tilining murakkab qoidalarini oddiy, amaliy misollar bilan tushuntirgan. Misollar bilan oʻrganish nafaqat nazariy bilimlarni mustahkamlaydi, balki amaliyotni yaxshilashga yordam beradi.

2. Qiyosiy yondashuv:

Imom Nasafiy, arab tilining grammatik qoidalarini tahlil qilishda qiyosiy yondashuvni ham qoʻllagan. U turli til tizimlarini solishtirish va ularning oʻxshash va farqli jihatlarini koʻrsatish orqali tilni oʻrganishni soddalashtirgan. Bunday yondashuv arab tili grammatikasini nafaqat oʻrganish, balki boshqa tillar bilan solishtirish imkonini yaratgan.

3. Rasmiy va noformal arab tilining farqlari:

Imom Nasafiyning ilmiy merosida rasmiy (fuqaholar va olimlar tilida ishlatiladigan) va noformal (oddiy odamlar oʻrtasida ishlatiladigan) arab tili farqlari ham koʻrib chiqilgan. U arab tilining grammatika qoidalarini, ayniqsa, rasmiy yozuvda va ilmiy sohada qoʻllash usullarini yoritgan. Shu bilan birga, Nasafiy oddiy soʻzlashuv tilida ham arab tilining toʻgʻri va nozik jihatlarini tushuntirishga harakat qilgan. U arab tilining xalqaro ahamiyatini hisobga olib, uni yanada aniq va oson tushunishga imkon beradigan yoʻllarni izlagan.

4. Arab tili va uning tafsiri

Imom Nasafiyning arab tili bilan bogʻliq boshqa muhim ishlari orasida tafsir (Qurʼoni karimning tushunilishi) sohasidagi yondashuvlar ham bor. U Qurʼonni arab

tili orqali chuqurroq anglash va sharhlash uchun tilshunoslik ilmiga tayangan. Tafsir asarlarida arab tilining nozikliklarini va Qur'onning ixtiyoriy va ma'nodagi imkoniyatlarini tahlil qilishda uning grammatik bilimlari muhim ahamiyat kasb etgan.

5. Ilmiy metodologiyasi va ta'lim tizimi:

Imom Nasafiy arab tili o'rganish metodologiyasini yanada mukammallashtirishga intilgan. Uning metodologiyasi oddiy va kompleks grammatik qoidalarini tushuntirishda aniq va izchil bo'lgan. U til o'rganishning asosiy qoidalarini tartibga solish va yangi bilimlarni o'zlashtirishda intuitiv yondashuvni ham qo'llagan. Bu metodologiya arab tili ilmiga chuqurroq kirib borish va uni o'rgatishda samarali natijalarga erishishga yordam bergan.

6. Nasafiyning lug'atshunoslikdagi roli:

Imom Nasafiyning arab tilining lug'ati sohasidagi ishlari ham katta e'tiborga sazovor. U arab tilining so'z boyligini tahlil qilishda, so'zlarning ma'nolarini aniqlashda va ularning kontekstual qo'llanilishiga alohida ahamiyat bergan. Shu bilan birga, u arab tilida ishlatiladigan sinonimlar, antonimlar, metaforalar va boshqa stilistik elementlar bo'yicha mukammal izohlar keltirgan. U lug'atshunoslikdagi aniqlik va tushunarlilikni ta'minlashga harakat qilgan.

7. Imom Nasafiyning ta'limga qo'shgan hissasi: Imom Nasafiy o'zining ilmiy faoliyatida ta'lim tizimini shakllantirishda ham muhim o'rin tutgan. Uning arab tili bo'yicha yozgan asarlari faqat ilmiy muhitda emas, balki keng jamoatchilik orasida ham ta'lim sifatini oshirishga xizmat qilgan. U til o'rgatishda nafaqat nazariy bilimlar, balki amaliy misollar va qadriyatlarni ham muhim deb bilgan.

Imom Nasafiyning arab tili rivojiga qo'shgan hissasi nafaqat ilmiy sohalarda, balki ta'lim va lug'atshunoslikda ham nihoyatda muhimdir. U arab tilini o'rganish va o'rgatishda yangicha yondashuvlarni ilgari surgan, grammatik qoidalar va til tizimlarini aniq tushuntirishga katta ahamiyat bergan. Uning ilmiy merosi hozirgi kunda ham arab tili fanida o'rganishning mustahkam asosidir. Imom Nasafiyning asarlari va metodologiyasi arab tili ilmiga qiziqish bildirgan har bir kishi uchun qimmatli manba bo'lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Nasafi A. Madarik at-Tanzil wa Haqa-iq at-Ta-wil. Dar al-Fikr, 2000.
2. Nasafi A. Kanz ad-Daqa'iq. – Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, 2010.
3. Rahman F. Imom Nasafi va uning Qur'on tafsiridagi lingvistik hissasi // Journal of Islamic Studies, 2002. – № 15(3). – P. 45-62.
4. Sulaiman A. The Contributions of Al-Nasafi to Islamic Jurisprudence. Oxford University Press, 2015.

SIFATNING QIYOSIY VA ORTTIRMA DARAJASI VA UNING GAPLARDA QO'LLANISH TARTIBI

Akram MAHMUDOV,

*Oriental universiteti Sharq tillari kafedrası
stajyor-o'qituvchisi*

Annotatsiya. Har bir tilni o'rganib unda bexato so'zlashish uchun o'sha tilning grammatik qoidalari imkon qadar mukammal o'rganiladi. Ushbu maqolada arab adabiy tilida “ismu-t-tafzil” qiyosiy ortirma ismining gap orasida ishlatilish qoidalari to'liq yoritildi. Bunda arab grammatikasida yetuk olimlarning kitoblaridan foydalanildi.

Kalit so'zlar: *ismut-tafzil, vasf, orttirma daraja, muzakkar va muannas.*

Arab tili grammatikasida “ismu-t-tafzil” qoidasi bo'lib, unga vasf (sifatdosh) deb aytiladi. U ikkita narsani biron-bir sifatda ishtirok etib ularning biri ikkinchisiga qaragandi ortiqroq ekanligiga dalolat qilish uchun fe'ldan olingan ismdir. Misol: أعلم – olimroq, أفضل – afzalroq, bu ikki so'z o'z egalarining ilm va fazlda boshqa insonlardan ko'ra ortiqroq ekanligini ko'rsatadi, hamda ular xam bu ikki ishda ishtirok etganlariga dalolat qiladi.

“ismu-t-tafzil” o'zbek tilida so'zlarga “roq” qo'shimchasini biriktirish bilan yasaladi, masalan: *kattaroq, afzalroq.*

Ayrim hollarda orttirma darajani anglatuvchi ismlar ikkita bir-biriga yot ismlarning ikkita turli sifatlar orasida uchrashi mumkin. Shunda u ikki ismning biri o'zining sifatida keyingi ismning sifatiga qaraganda ortiq bo'layotgani iroda qilinadi¹¹⁹. Masalan:

الصيف أحرّ من الشتاء. هو أبلغ في حرّه من الشتاء في برده – *Yoz qishdan ko'ra issiqroq, ya'ni: yoz issiqligida qishning sovuqligidan ko'ra qattiqroq.*

Ba'zi hollarda gaplarda أَفْعَلُ “af'alu” shakli keltirilib, undan ortirma daraja maqsad qilinmaydi.

O

rttirma darajani anglatuvchi ismlar uch o'zakli أَفْعَلُ (af'alu) qolibida, to'rt va o'ch o'zakli fe'llarga ziyoda qilingan fe'llardan esa o'sha fe'lning masdari (o'zagi) yordamida yasaladi. Masalan: محمد أكثر إكراماً للضيوف – *Muhammad mehmonlarni ko'p ikrom qiladi.* Yoki هذا الطالب أكثر اجتهداً من رفيقه – *Bu talaba o'rtog'iga qaraganda harakatchan.* Yoki الوردة أشد حمرة من بين الزهور – *Atirgul gullar orasida qizilroq.* Ortirma darajali bo'lgan ismlar uch o'zakli, ma'noda tafovutni ifodalaydigan to'liq (ya'ni noqis fe'llardan yasalmaydi), va ma'lum fe'llardan yasaladi. Shunga ko'ra orttirma darajali so'zlar حمار، بيت، حمار kabi ismlardan, to'rt o'zakli

¹¹⁹ جامع الدروس العربية ص. الشيخ مصطفى الغلاييني الجزء الثاني. – بيروت: المكتبة العصرية، 2010 م. – ص: 174.

دخرج va استخراج، انطلق، kabi ziyoda harflar qo'shilgan fe'llardan yasalmaydi, shuningdek عَرَجَ chunki bu ikki fe'lning asli اسْوَدَّ bo'lgan, عَرَجَ fe'lida esa tafovut yo'q va بات، صار، كان، قُتِلَ va hamda ما فَهِمَ fe'llardan yasalmaydi, bular noqis, noma'lum va manfiy (bo'lishsiz) bo'lgani sabablidir.

Orttirma darajaning arab tilida birlik, ikkilik va ko'plik hamda muzakkar va muannas ko'rinishlari mavjud. Masalan:

أَفْعَلْ أَفْعَلُونَ أَفْعَالُ
فُعْلَى فُعْلَيَانِ فُعْلِيَّاتُ فُعْلُ

Yuqoridagi misolda ko'plik shaklini ikki xil ko'rinishda kelgani, arab tilida so'zlarning ko'plik shakli ikki xil bo'lib, ayrim so'zlar to'g'ri ko'plik, ayrimlari esa siniq ko'plik shaklida ishlatilgan¹²⁰. Masalan: *Eng afzal muallimlar qaytdilar.* — *رجع المعلمون الأفضلون* — *Olimlar insonlarning eng azizlaridir.* *نجحت* — *العلماء أكارمُ الناس* — *Imtihondan katta talaba qizlar o'tdilar.* *يمن الامتحان الطالبات الكبريات* — *الكبُر*

Qiyosiy orttirma ismning bitta أَفْعَلْ shakli mavjud bo'lib, bundagi ا hamza harfi arab tilidagi uchta so'zdan orttirma shaklini yasashda olib tashlanadi. Bular: خَيْرٌ، خَيْرُ الناس من ينفع الناس — *Odamlarning eng yaxshisi insonlarga manfaati tegadiganidir.* شَرُّ الناس المفسد — *Odamlarning eng yomoni buzg'unchidir.* حَبُّ شيءٍ إلى الإنسان ما منعنا — *Insonga eng sevikli narsasi undan man qilingan narsadir.*

Orttirma darajali ismning o'zidan oldingi ism bilan son va muzakkar va muannaslikda moslashish yoki moslashmaslik holatlari.

Birinchi holatda orttirma ism o'zidan oldingi ismning soni va jinsidan qat'iy nazar, birlik va muzakkar shaklida kelishi lozim bo'ladi, bu ikki suratda kelishi mumkin. Birinchisi: orttirma ismdan keyin مِنْ “min” old ko'makchi keladi. Masalan:

زيد أفضل من عمرو، الزيدان أفضل من عمرو، الزيدون أفضل من عمرو،
هَذَا أفضل من عمرو، الهندان أفضل من عمرو، الهندات أفضل من عمرو.

Ikkinchi suratda, orttirma ism o'zidan keyingi noaniq ismga bog'lanib (izofa bo'lib) kelib, o'zidan oldingi ism bilan son va jinsda moslashmaydi, balki birlik va erkak jinsda kelishi shart qilinadi. Masalan:

زيدٌ أفضل رجلٍ، الزيدان أفضل رجلين، الزيدون أفضل رجالٍ
هند أفضل امرأة، الهندان أفضل امرأتين، الهندات أفضل نسوة

Ikkinchi holatda orttirma ism ال “al” artikli bilan birga kelib o'zidan oldingi ism bilan son va jinsda moslashadi. Masalan:

زيدٌ الأفضل، الزيدان الأفضلان، الزيدون الأفضلون
الْفُضْلُ هَذَا الْفُضْلَى، الهندان الفضليان، الهندات الفضلياتُ yoki

Uchinchi holatda orttirma ism o'zidan oldingi ism bilan son va jinsda moslashishi yoki moslashmasligi ham mumkin bo'lib, moslashmasligi fasihiroq deb aytiladi. Bu holatda orttirma ism o'zidan keyingi atoqli ismga bog'lanib keladi. Masalan:

الزيدان أفضل القوم، الهندان أفضل القوم

yoki

¹²⁰ Hasanov M. Arab tili. – T., 2007. – B. 198.

deb aytilishi mumkin.

ولتجدنهم أحرص الناس على حياة الدنيا

“Siz ularning dunyo hayotiga harisligini topasiz”, bu misolda “ahrasa” “أحرص” birlik soʻzini “ularning” degan koʻplik soʻzi bilan moslashmaganligini koʻrasiz, bu holatda misoldagidek, orttirma daraja ismi oʻzidan oldingi ism bilan moslashmaganligi fasohatli hisoblanadi.

Ortirma ismlar oʻzidan keyin kelgan cheklovni, holatni ifodalaydigan tushum kelishigidagi ismlardan boshqa (mansub) tushum kelishigida kelgan ismlarga omil boʻla olmaydi, yaʼni uning tushum kelishigida ekaniga sabab boʻlamaydi.

Ammo unda mutlaqo yashiringan egalik kishilik olmosh yashiringan holda boʻlib, oʻzidan keyin kelgan zohir ism esa uning egasi (foili) boʻla olmaydi.

Nahv olimlari bu borada “kuhl” masalasidagina faqat orttirma ismdan keyin kelgan bosh kelishikdagi zohir ismni uning egasi deb aytadilar. Ortirma ism oʻzidan keyingi cheklovga omil boʻlishiga misol: *Mening molim* — أنا أكثر منك مالاً و أعزُّ نفراً *senikidan koʻp va odamlarim quvvatliroq.*

Bu misolda “aksaru” soʻzi “malan” soʻzini tushum kelishigida kelishiga, “aʼazzu” soʻzi esa “nafaro” soʻzini tushum kelishigida kelishiga omil boʻlayapti.

Ortirma ism oʻzidan keyingi holga omil boʻlishi: *Zayd* — زيدٌ أحسنُ الناسِ مبتسماً *odamlarning eng yaxshisi boʻladi tabassum holatida.*

Bu misolda “ahsanu” soʻzi “mubtasiman” soʻziga taʼsir qilib, uning tushum kelishigida kelishiga sabab boʻlayapti.

Odamlarning obroʻsini — فإننا وجدنا العرضَ أحوجَ ساعةً إلى الصون من رِيْطِ يَمَانٍ مَسْهَمٍ *Yamanda chiqarilgan yoʻl-yoʻl kiyimga boʻlgan ehtiyojidan koʻra himoyaga muhtojligini topamiz.* Baytdagi “ahvaja” soʻzi oʻzidan keyingi “saʼatan” soʻziga omil boʻlayapti.

Mazkur misollardagi “أحسُّ، أعزُّ، أكثر” soʻzlarining hammasida oldin aytilganidek satr qilingan “u” kishilik olmoshi yashiringan.

Qiyosiy orttirma ismning gaplarda notoʻgʻri qoʻllanilishi: *Zayd* — زيدٌ أحسنُ الناسِ حسناً *Zayd husnda insonlarning eng husnlisi.* *Zayd koʻp asal* — زيدٌ أشربُ الناسِ عسلاً *Otasi undan koʻra yaxshiroq bir kishining oldidan oʻtdim.* — مررتُ برجلٍ أحسنَ منه أبوه

Zayd husnda insonlarning eng husnlisi. Bu gapning xatoligi shundaki “ahsanu” soʻzi oʻzining oʻzagiga arab tili qoidasida omil boʻla olmaydi. Ikkinchi misolda oldin aytilgani kabi orttirma ism tushum kelishigidagi ismga omil boʻla olmaydi. Uchinchi misolda esa orttirma ism oʻzidan keyingi ismni marfuʼ boʻlishiga sabab boʻlmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Abu Abdulloh Jamoliddin ibn Hishom Ansoriy. Shuzuru az-Zahab fi ma'rifatil kamil arab. – B.: Darut-Taloi', 2019.
2. Abu Abdulloh Jamoliddin ibn Hishom Ansoriy. Qotr un-Nado va Ball us-Sado. – Q., 2009.
3. An-Na'im. Arabcha-o'zbekcha lug'at. – T.: Xalq merosi, 2003.
5. Ibrohimov N., Yusupov M., Oripov A. Arab tili grammatikasi.. – Toshkent: G'afur G'ulom, 2024.

«SHARQ TILLARI TADQIQI VA TA'LIMI MUAMMOLARI»
Respublika ilmiy-amaliy anjuman
ARAB TILIDA QARATQICHLI BIRIKMANING MA'NO
QIRRALARI

Nuriddin YUSUPBOYEV,
Oriental universiteti Sharq tillari kafedrası
stajyor-o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada arab tilshunosligidagi eng muhim grammatik qoidalardan biri bo'lmish moslashmagan aniqlovchi (Izofa) mavzusiga doir qoidalar keltirildi. Shuningdek, ushbu grammatik birlikka doir misollar keltirilgan.

Kalit so'zlar: moslashmagan aniqlovchi, izofa, muzof, muzofun ilayhi, izofa zanjiri, sifat, sintaksis birlik.

Arab tilida **izofa** (إضافة) so'zi "qo'shish", "birlashtirish" yoki "bog'lash" ma'nolarini bildiradi. Izofa, arab tilining eng muhim sintaktik tuzilmalaridan biri bo'lib, so'zlar o'rtasidagi bog'lanishni va ular o'rtasidagi munosabatlarni aniq ifodalashda muhim rol o'ynaydi. Arab tilida izofa zanjiri, ikki yoki undan ortiq so'zning bir-biriga bog'lanishi orqali yangi bir ma'no hosil qilishni anglatadi. Bu sintaktik qurilish, arab tilining yuqori darajadagi nozik va boy ifodalash qobiliyatini ko'rsatadi.

Egalik munosabatlarini ifodalashda ko'p qo'llaniladigan kelishik qaratqich kelishigidir. Qaratqichli birikma bevosita qaratqich kelishigi orqali hosil qilinib, ikki qismdan iborat bo'lishi yuqorida ta'kidlandi. Arab tilida qaratqichli birikma egalik ma'nosini ifodalovchi va keng qo'llaniluvchi morfologik-sintaktik tushuncha hisoblanadi. Arab tilida egalik ma'nosini ifodalovchi birikmalarning bari qaratqichli birikmalar hisoblanishi, morfologik-sintaktik usul orqali ikki yoki undan ortiq so'zdan iborat birikmalar yasaliishi va bu birikmalarning keng qo'llanishi arab tili grammatikasida qaratqichli birikmalarning keng o'rganilishiga sabab bo'la oladi.

Izofa zanjiri o'z ichiga ikki asosiy qismni oladi: birinchisi – *muzof* (مضاف), ya'ni tasvirlovchi yoki aniqlovchi so'z, ikkinchisi esa – *muzofun ilayhi* (مضاف إليه), ya'ni aniqlanayotgan yoki bog'lanayotgan so'z. Bu tuzilma arab tilidagi aniq va mukammal ifodalar yaratishda, shuningdek, so'zlar o'rtasidagi munosabatlarni tushuntirishda juda muhim ahamiyatga ega. Izofa zanjiri yordamida biror narsa haqida qo'shimcha ma'lumot berish, narsa yoki hodisa haqida to'liqroq tasavvur hosil qilish mumkin.

Izofa arab tilida nafaqat grammatik tuzilma sifatida, balki badiiy, ilmiy va falsafiy asarlarda ham keng qo'llanadi. Ushbu tuzilma yordamida arab adabiyotida keng ko'lamli, nozik ma'no qatlamlarini yaratish mumkin. Misollar orqali ko'rsatilganidek, izofa zanjiri so'zlarni bir-biriga bog'lab, ularning o'zaro

munosabatini va ma'nolarini aniqroq qilishda ishlatiladi. Arab tilidagi izofa zanjiri, nafaqat grammatik jihatdan, balki tilning estetik jihatidan ham juda ahamiyatlidir.

Shu bilan birga, izofa zanjirining ilmiy tahlili va uning arab tilidagi o'rni, tilshunoslik va grammatikada alohida o'rganish talab qiladigan masaladir. Bu maqolada izofa zanjiri va uning arab tilidagi roli haqida kengroq ma'lumotlar berishga harakat qilamiz.

Izofa (arabcha: إضافة – *idāfa*) arab tilidagi sintaktik qurilishlardan biridir, u ikki yoki undan ortiq so'zning bir-biriga bog'lanishi va ma'lum bir munosabatni ifodalashni anglatadi. Arab tilida *izofa zanjiri* so'zlar o'rtasidagi bog'lanishni bildiradi va ikki so'zning bir-birini aniqlashi yoki tavsiflashini ko'rsatadi. Izofa zanjirining grammatik strukturasi ikki so'z mavjud: biri – mu'rif (aniqlovchi so'z), ikkinchisi esa – mudaf ilayh (aniqlanayotgan yoki bog'lanayotgan so'z). Bu sintaktik tuzilma arab tilining mukammalligi va nozikligini ko'rsatadi, chunki u tilni boy va aniq ifodalash imkonini beradi.

Izofa zanjirining grammatik xususiyatlari

Izofa zanjiri arab tilida ikkita so'z o'rtasidagi bog'lanishni ifodalaydi va u quyidagi grammatik xususiyatlarga ega:

Muzofun ilayhi har doim majrur (tushum kelishigida) shaklda bo'ladi. Masalan, o'zbek tilida "ning", "ningki", "ga" kabi qo'shimchalar bilan izofa tarjima qilinadi.

Muzofun ilayh so'zi har doim muzofdan keyin keladi.

Muzof turli grammatik holatlarga (marfu', mansub, jar) ega bo'lishi mumkin, lekin *mudaf ilayh* doimo majrur shaklda qoladi.

Izofa zanjiri arab tilida ko'p holatda ishlatiladigan tuzilma bo'lib, uning grammatikasini chuqurroq tahlil qilganda, quyidagi asosiy xususiyatlarni ko'rish mumkin:

Muzof (مُضَاف) va Muzofun Ilayh (مُضَاف إِلَيْهِ)

Muzof (مُضَاف): Izofa zanjirida birinchi o'rinda keladigan so'z bo'lib, u odatda, ma'lum bir narsani yoki ob'ektni tasvirlaydi. Muzof so'zi ko'plab grammatik holatlarga ega bo'lishi mumkin: marfu'un (bosh kelishik), mansub (tushum kelishigi), majrur (qaratqich kelishigi), holatda bo'lishi mumkin.

Muzofun ilayhi (مُضَاف إِلَيْهِ): Bu so'z *muzof*ning aniqlanishi bo'lib, uni ma'lum bir kontekstda aniqlaydi yoki tasvirlaydi. Muzofun ilayhi so'zi har doim *majrur* (qaratqich kelishigi) shaklida bo'ladi, ya'ni "ning" yoki "ga oid" kabi o'zgaruvchilarni o'z ichiga oladi.

Izofa zanjirining ta'rifi va tushunchasi

Izofa arab tilida bir so'zning boshqa so'zni tasvirlash yoki aniqlash jarayonidir. *Izofa zanjiri* esa ikki yoki undan ortiq so'zning ma'lum bir tartibda bir-biriga bog'lanishini anglatadi. U quyidagi ikki asosiy qismdan tashkil topadi:

Muzof (مُضَاف) *Izofaning birinchi so'zi, aniqlanmish.*

Muzofun ilayh (مُضَاف إِلَيْهِ): *Aniqlab kelayotgan yoki bog'lanayotgan so'z.*

Misollar:

Kitābu al-mu'allimi (كتاب المعلم) – "o'qituvchining kitobi" bu jumladagi kitobu so'zi muzof hisoblanadi, almuallimi esa muzofun ilayhi.

Baytu attolibi (بيت الطالب) – talabaning uyi;

Qolamu Muhammadin (قلم محمد) – Muhammadning qalami.

Izofa va predloglar (Jar harflari)

Izofa zanjiri ba'zi hollarda *predloglar* (harflar, yordamchi so'z turkumlari) orqali ham amalga oshiriladi. Bu holatda, izofa zanjirida harflar, ya'ni “min” (dan), “ilā” (gacha) va boshqa bog'lovchi so'zlar ishlatiladi. Bu harflar, izofa zanjirining ma'nosini yanada aniqlashtiradi yoki kengaytiradi.

Misollar:

Kitāb li-l-mu'allim (كتاب للمعلم) – o'qituvchi uchun kitob

Bait min al-hajar (بيت من الحجر) – toshdan yasalgan uy.

Izofa zanjirining turlari

Izofa zanjirining bir nechta turlari mavjud. Ular shunday tasniflanadi:

Oddiy izofa. Oddiy izofa zanjirida faqat ikkita so'z bo'ladi va ular bevosita bir-biriga bog'lanadi. Bunday izofa tuzilmalarida mudaf so'zi birinchi o'rinda va mudaf ilayh so'zi ikkinchi o'rinda bo'ladi. Misollar: *kitāb al-tibbi* (كتاب الطب) – tibbiyot kitobi; *maktabatu aljamiati* (مكتبة الجامعة) – universitet kutubxonasi, sayyorotu Mahmudin (سيارة محمود) – Mahmudning avtomobili.

Murakkab izofa. Murakkab izofa zanjirida ko'p so'zlar o'rtasidagi aloqalar ifodalanadi. Bunday holatlarda izofa zanjirida bir nechta so'z bir-biriga bog'lanishi mumkin. Misollar: *Kitābu al-'ilmi al-jāmi'ati* (كتاب العلم الجامعة) – universitet ilmiy kitobi; *Maktabu al-'ulūm al-tibbiyati* (مكتب العلوم الطبية) – tibbiyot fanlari maktabi.

Izofa zanjiri va uning foydolari

Izofa zanjiri arab tilining asosiy qurilishlaridan biri bo'lib, so'zlarning o'rtasidagi bog'lanishni va munosabatni aniq va to'g'ri ifodalaydi. Arab tilining o'ziga xos aniq va chiroyli ifodalash imkoniyatlarini yaratadi. Izofa zanjiri yordamida:

Biror narsaning tegishlilikini yoki *ma'lum* bir xususiyatini ko'rsatish mumkin.

Mukammal va *to'liq jumlar* qurish imkoniyatini yaratadi.

Qisqa va aniq ifodalash imkoniyatini beradi.

Izofa, shuningdek, arab tilining aniq va murakkab tuzilmasini yaratishda yordam beradi, bu esa tilni boshqa tillardan ajratib turadi. Shu sababli, arab adabiyotida izofa zanjiri keng qo'llanadi va har bir so'zning ma'nosini aniqlashtiradi.

Izofa zanjirining tarjima va badiiy asarlarga ta'siri

Arab tilida izofa zanjiri juda boy ifodalarga ega bo'lib, uni boshqa tillarga tarjima qilishda ba'zida qiyinchiliklar paydo bo'ladi. Arab tilining murakkab tuzilmalari, ayniqsa, izofa zanjiri, tarjimaga o'zgartirishlar kiritishga sabab bo'lishi mumkin. Izofa zanjirining tarjimasi har doim aniq bo'lishi kerak, chunki u turli ma'nolarni ifodalaydi va har bir so'zning o'zi o'z o'rniga ega bo'ladi.

Badiiy asarlarda izofa zanjiri yordamida shaxsiy, ijtimoiy yoki madaniy o'zgarishlarni tasvirlash mumkin. U nafaqat grammatik jihatdan muhim, balki badiiy tilning nozikliklarini yaratishda ham katta rol o'ynaydi.

Izofa zanjiri arab tilining muhim sintaktik qurilishlaridan biridir. U so'zlar o'rtasida aniq va ravon bog'lanishlarni ta'minlaydi. Izofa zanjiridan faqat

grammatik jihatdan emas, balki madaniy va badiiy jihatdan ham keng foydalanilgan. Arab tilining go‘zalligi va murakkabligini anglash uchun izofa zanjirini to‘g‘ri tushunish va qo‘llash zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Ibrohimov N., Yusupov M. Arab tili grammatikasi. 1-jild. – N., 1997.
2. www.arabic.uz.

«SHARQ TILLARI TADQIQI VA TA'LIMI MUAMMOLARI»
Respublika ilmiy-amaliy anjuman
XATTOTLIK SAN'ATIDA SULS YOZUVI AHAMIYATI

Baxtiyor DEDASHEV,
Alfraganus universiteti Sharq filologiyasi kafedrası
o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada nafis xattotlik san'ati tarixi va undagi yozuv turlari haqida ma'lumotlar berilgan. Yozuv turlarining paydo bo'lish tarixi, ishlatilish o'rinlari va yozuv qoidalari haqida ham ba'zi manbaalar keltirib o'tilgan. Bundan tashqari "Suls" yozuv xati to'g'risida ham qimmatli ma'lumotlar bilan tanishib chiqish mumkin. Tarixiy obidalar, qo'lyozmalarda keltirib o'tilgan yozuv turlaridan foto namunalardan ham foydalanilgan. Xattotlik san'atiga munosib hissa qo'shgan mashhur xattotlar, ilm-fan ravnaqi yo'lida jon kuydirgan buyuk allomalar haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: *xattotlik san'ati, suls, kufiy, nasx, ta'liq, rayxoniy, riq'a, Samarqand, Buxoro, Toshkent xattotlik maktablari, qamish qalam, tarixiy obidalar peshtoqlari.*

*"Xatki, o'z maromiga yetdi,
Ul xat ila, kishi ko'nliga yetdi."*
Jaloliddin Rumi

Arab yozuvi Markaziy Osiyoga islom dini bilan kirib kelgan. Shu sababli, arab mamlakatlaridagi va shuningdek, Markaziy Osiyodagi bir guruh xattotlar Qur'oni karim hamda boshqa ko'plab diniy manbalarni ko'chirish bilan shug'ullanganlar. O'z zamonasida muqaddas Kalomi sharif, din-u shariat haqidagi kitoblarni ko'chirish vazifasi har kimning qo'lidan kelavermagan. Hukmron sinf ideologiya sohasidagi bunday mas'uliyatli vazifa o'z davrining eng fozil va qobil kishilaridan hisoblanmish ziyoli xattotlarga yuklangan. Bu kotibning o'rta asr jamiyatida qanchalik mas'uliyatli shaxs ekanini yaqqol ko'rsatadi. Bulardan tashqari tarixdan yana shu narsa ma'lumki, o'rta asrlarda yashagan bir qancha olim, shoir va fozil kishilar yoshlikdan xattotlik san'atini egallab, keyinchalik kotiblikda ham nom chiqarganlar. Xattot o'z nomi bilan xattotdir. Demak u turli xil tekis yuzalarga, masalan qog'ozga, taxta bo'lakchasiga, toshga, suyak parchalariga yoki oxorlangan terining ustki qismiga yozuvlarni tushirgan. Bu uslublar jamlanib keyinchalik kitob yaratish texnikasi asta sekin paydo bo'la boshladi.

Kitob tayyorlash texnikasi o'rta asr jamiyatidagi mehnat taqsimotida alohida o'rin tutgan bo'lib, qo'lyozmalarni kitob holiga keltirishda bir necha muttaxassislar ishtirok etganlar. Ulardan birinchi darajadagilari qog'ozrez (qog'oz tayyorlovchi), xattot (ko'chiruvchi), muzahhib (oltin hal beruvchi), lavvoh (sarlavha va jadvallarni

ziynatlovchi), rassom (qo'lyozmaga miniatyuralar ishlovchi) va sahhof (muqovaso)¹²¹.

Xattotlik san'ati sharq xalqlarining uzoq asrlik madaniy tarixiy merosida alohida o'rin egallaydi. Arab yozuvining dunyodagi boshqa xalqlar yozuvidan farqli jihati shundaki, bu yozuvning go'zalligiga alohida e'tibor berilishi natijasida, u ma'no tashish vositasidan tashqari, kishilarga yuksak estetik zavq beruvchi san'at asariga aylangan. Bu san'at avvaldan Sharqda husnixat, xattotlik, G'arbda esa *kalligrafiya* nomi bilan keng shuhrat qozongan. O'rta asrlarda, hali kitob bosish texnikasi ixtiro etilmagan vaqtda har qanday asar qo'lda ko'chirilib, kitobat qilinar edi. Shu bois, kitob ko'chirish o'sha davrda eng e'tiborli hunar va san'at hisoblangan. Bu hunar egalari xattot yoki kotib deb yuritilgan. Sharqda "kotib" deganda xuddi hozirgiday oddiy texnik ishni bajaruvchi xodim emas, balki o'z zamonasining madaniy hayotida muhim rol o'ynagan ilm-ma'rifat ahli va yirik madaniyat arbobi nazarda tutilgan. San'atkor xattotlarning yozgan xatlari ma'no ifodalash barobarida, kishilarni hayajonga solib, ularga estetik zavq bergan¹²². Kotib qalami bilan yozilgan har bir xat bebaho o'lmas asar hisoblangan. Muhammad bin Husayn at-Tibiy, Mir Ali Tabriziy, Sulton Ali Mashhadiy, Mir Ali Xisraviy, Munis Xorazmiy va Ahmad Donishlar shular jumlasidandir. Buyuk ajdodlarimiz ilhomlanib, xatning turlari va xilma-xil uslublarini ixtiro qilishgan. Shulardan biri 28 harfdan iborat arab alifbosining dastlabki shakli Nasxi Hijoziy qadimdir. Usmon Mushafi ham mana shu xatda bitilgan. Xalifa hazrati Usmon ibn Affon davriga kelib Qur'oni Karim mukammal kitobat qilingan va undan ko'plab nusxalar ko'chirish boshlangan. Mazkur nusxalarning ayrimlari O'rta Osiyo hududlariga keltirilgan. Shayx Jamoliddin Yoqut Jazoiriy (277 – 397/891–1007y.) ulug' xattot Ibn Muqla shakllantirgan mashhur yetti xatni mukammallashtiradi. Shuningdek, u nasx xatining ixtirochilaridan biridir. Undan keyin Ibn Bavvob (vaf.mil. 1022y.) ham xat uslublariga sayqal berib, 36 xil xat turining 17 xilini yaratgan. Biroq yaratilgan barcha uslublarning asosini yetti xildagi xat turi tashkil etgan. Xattotlik san'ati faqatgina kitobat bilan chegaralanmagan. Ajdodlarimiz me'morchilik va xalq amaliy san'atining barcha jabhalarida husnixatdan foydalanishgan. Jumladan, inshootlarning ichki (interer) va tashqi (eksterer) ko'rinishlarini hikmatli so'zlar bilan bezatishgan. Har bir inshoot yoki muassasaning faoliyati uning tashqi ko'rinishidagi bezaklardan anglashilgan. Masalan, ilmu ma'rifat maskanlari tashqi bezagida ilmga va ma'naviyatga targ'ib etuvchi, karvonsaroy va choyxonalarda esa mehr-oqibatga chorlovchi hikmatli so'zlar va hadislar, masjidlarda ibodatga chorlovchi "Qur'on" dan oyatlar, maqbara va ziyoratgohlarda duo, zikr-tilovatlar bitilgan. Misol uchun: Ulug'bek madrasasi devoriy bitiklarida "Ta'lim olish va ilm o'rganish dunyoda izzat, oxiratda martabaga ega qiladi" mazmunidagi yozuvlar aks ettirilgan.

Avval boshda aytganimizdek arab yozuvi asosida shakllarga turli xil xat turlari mavjud. Masalan, Nasx, suls, kufiy, rayxoniy, riq'a, ta'liq, devoniy va boshqalar.

¹²¹ Asrorov K. Umumjahon e'tirof etgan xattotlar, 2020. – B. 345.

¹²² Xodjimetov B., Tursunaliyev N. Xattotlik. – T., 2017.

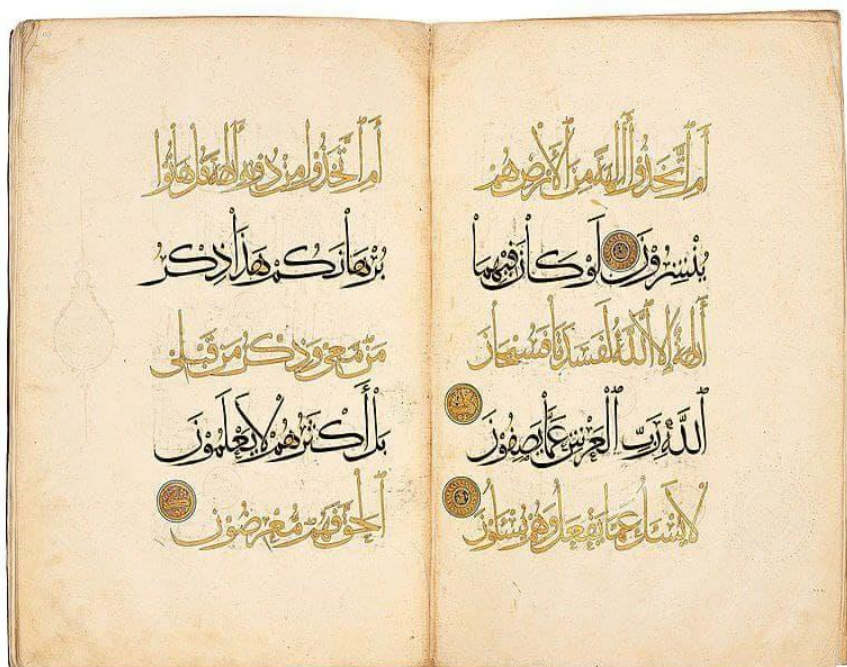
Bular bir biridan yozilish shakliga ko'ra farq qiladi. Bularning ichida “xat turlarining otasi” deya ta'riflanadigan Suls xat turi ham a'lohida e'tiborga loyiqdir. Chunki bu xat turning ilmini egallamagan xattot xattot sanalmaydi.

Suls xati deyilishiga sabab shuki, bunda qalamning uchinchi xissasi ishlatiladi yoki suls xati ta'limida qalamning uchdan bir xissasi ko'proq ishga solinadi¹²³.

Suls xati kufiy xatidan so'ng ixtiro qilingan. Uning ijodkori mashxur xattot Ibn Muqladir. Harflarning 4 qismi to'g'ri, ikki qismi esa egri chiziqlardan iborat. Nomi ham shundan kelib chiqqan. Ya'ni, Suls so'zi bir narsaning 3/1 qismi yoki 3-qismi degan ma'noni bildiradi. Sulsda “Alif”, “Dol” va “Lom” harflari gajakli bo'ladi. Suls dastlab rasmiy hujjatlarni ko'chirishda, keyinchalik, Qur'on ko'chirishda qo'llanilgan. Kitoblardagi shams naqshi ichidagi yozuv, asar nomlari, Qur'on va hadislarda keltirilgan ibora va jumlar sulsda bitilgan. Kitoblarda maxsus mufradot yoki qit'alarda ham ishlatilgan. Xattot Yoqut Mustasimiy suls yozuvida maxsus “Yoqut sulsi” yoki “Yoqut ta'riyqi” deb ataluvchi uslub yaratgan¹²⁴. Ibn Bavvob birinchi bo'lib suls xati harflarining shaklini nuqta o'lchovlariga asoslagan va suls

xatining grafik asoslarini ixtiro etgan.

Bir necha asr davomida amalda qo'llanilgan arab yozuvining 100 dan ortiq turi mavjud. 28 harfdan iborat bo'lgan arab alifbosining dastlabki shakli “Xatti ma'qaliy” bo'lib, tik chiziqlar bilan ifodalangan. Ammo uzoq iste'molda bo'lsa-da, shuhrat

qozona olmagan. VII asrdan boshlab uning o'rnini arab yozuvining eng qadimiysi va mashhuri hisoblangan “Xatti kufiy” egallaydi. Keyinchalik xatti ma'qaliy va kufiy xati asosida arab yozuvining san'atkorona yaratilgan 8 xil asosiy uslubi maydonga kelgan. Bular: suls, nasx, muhaqqaq, rayxoniy, tavqi', riqo', devoniy hamda nasta'liq xati. Bu xatlar ichida eng ko'p qo'llaniladigani va barcha uchun

¹²³ Xodjimetov B., Tursunaliyev N. Xattotlik. – T., 2017.

¹²⁴ www.wikipedia.uz Suls xati

birdek manzur bo'ladigani, tez va oson o'qiladigani nasx xati bo'lib, 22 arab davlati va Eron Islom Respublikasida shu xatdan foydalaniladi.

1-

qo'lyozma:

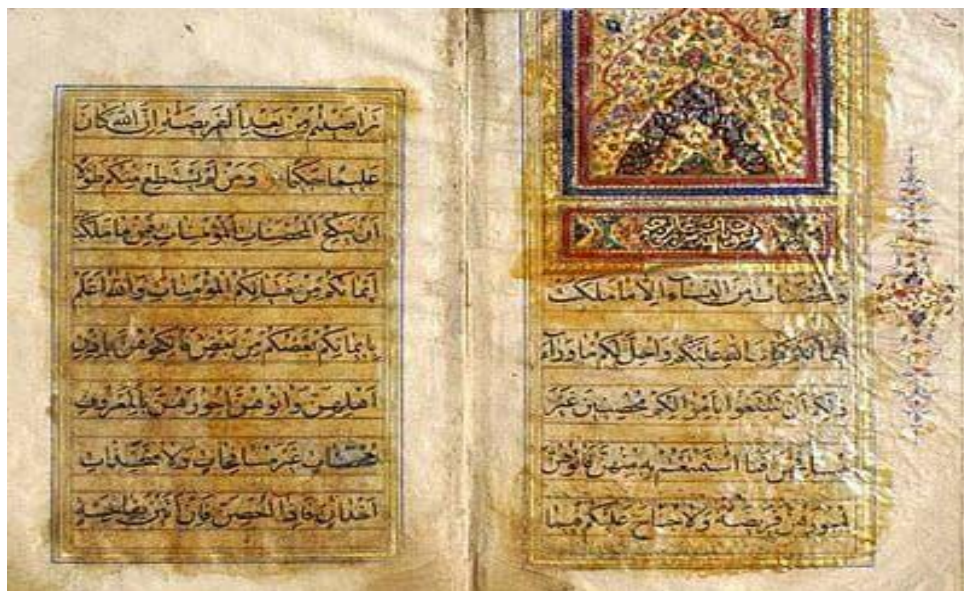
Muqaddas

Qur'oni karim

nusxasi. Eronlik mashhur xattot Zaynulobiddin Mahallati tomidan ko'chirilgan. Xat turi: Nasx, XIV asr.

2-qo'lyozma: Ahmad as-Suhravardiy tomonidan ko'chirilgan va Muhammad ibn Aybak ibn Abdulloh tomonidan yoritilgan Qur'on qo'lyozmasidan ikki varoq. Xat turi: Muhaqqaq, Bag'dod, 1307/1308. Turk va islom san'ati muzeyi.

3-qo'lyozma: Qur'oni karimdan nusxa. Xattot Ibn Bavvob. Xat turi: Nasx. Qayerda ko'chirilgani noma'lum. XI asr boshlari.

Abul-Hasan Ali ibn Hilol – “Ibn Bavvob” nomi bilan mashhur yirik xattot. U kishi Buyida sulolasi hukumronligida yashab, taxminan 1022-yilda Bag'dodda vafot etgan.

Mazkur qo'lyozmaga e'tibor bersak, tilla suvidan foydalanilganini ko'ramiz. Bu uslub xattotlar orasida an'anaga aylangan uslublardan biri bo'lgan.

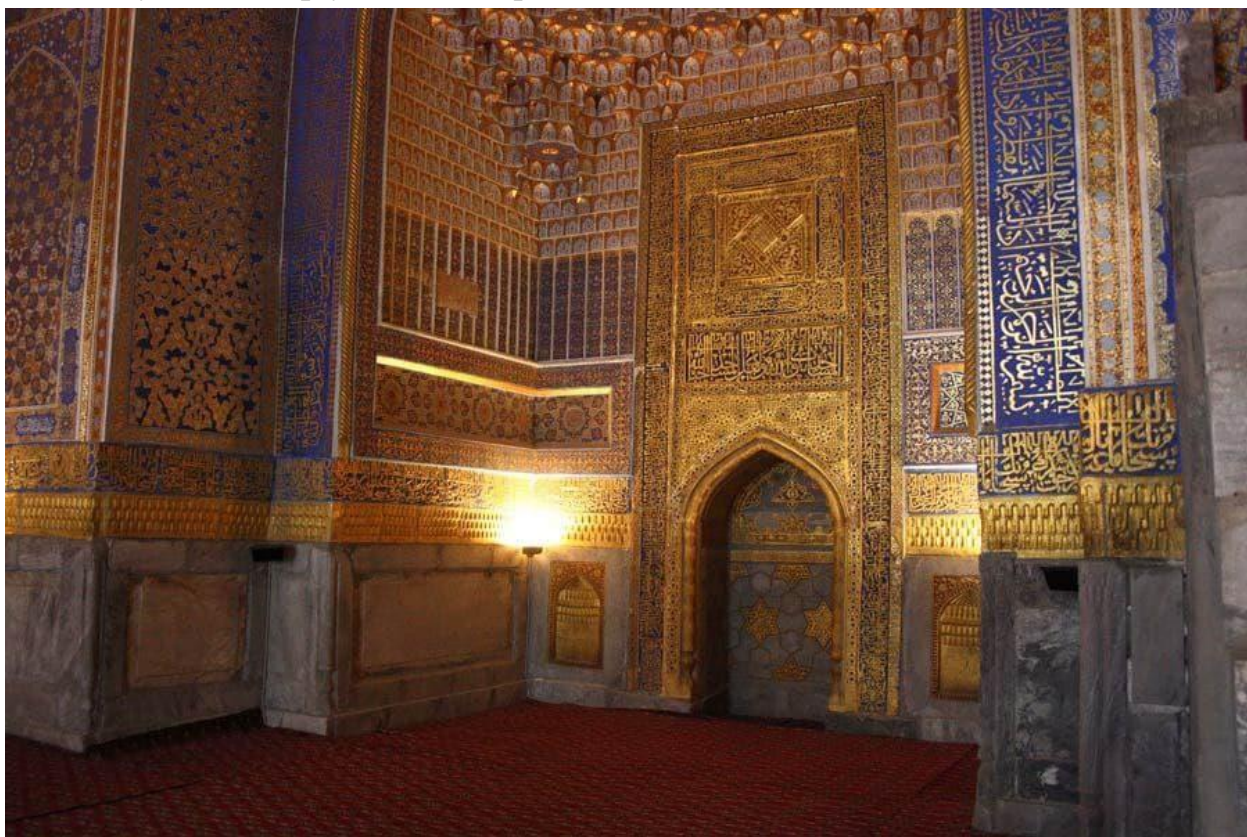
Xattotlik san'ati Sharq mamlakatlarida o'ziga xos alohida ahamiyat kasb etgan, maxsus ixtisoslik darajasiga ko'tarilgan qadimiy va bebaho san'atdir. Bu davrlarda yozuv va kitob ko'chirishga e'tiborning ortishi tufayli ajdodlarimiz tasarrufida bo'lgan o'lkada “Buxoro xattotlik maktabi”, “Xorazm xattotlik maktabi”, “Farg'ona (Qo'qon) xattotlik maktabi”,

“Samarqand xattotlik maktabi”, “Toshkent xattotlik maktabi” kabi bir necha yirik san'at markazlari vujudga keldi. Ibn Sinoning “Tib qonunlari” kitoblari ta'kidlanishicha, xunuk xat bilan yozilgan matn kishining ko'ziga katta zarar

yetkazadi. Shuning uchun xusnixat bilan yozilgan kitoblar nihoyatda qadrlangan, e'zozlangan hamda tabarruk sanalgan¹²⁵.

XX asrda xattolar yirik kutubxonalardagi qo'lyozma kitoblar nusxasini ko'paytirish bilan shug'ullandilar. Jumladan, Navoiy kutubxonasi (O'zbekiston milliy kutubxonasi) da bir guruh xattotlar faoliyat yuritgan. 1943-yilda O'zbekiston Fanglar Akademiyasi Sharqshunoslik instituti tashkil topgach, malakali xattotlardan Ibodulla Odilov, Abduqodir Murodov, Abdulla Nosirov, Usmon Karimov kabi xattotlar jamoasi shu erga to'plandi va ular ko'hna qo'lyozmalarni tiklash, ko'chirish, tavsif varaqalari tuzish bilan shug'ullana boshladilar.

XX asrning 80-yillariga kelib kitobat san'ati bir guruh kishilar tomonidan qayta tiklandi. Bunda Habibulla Solih, Abdulla Mirsoatov, To'xtamurod Zufarov, Alisher Shomammedovlarning xizmatlari katta. Jumladan, xattot Habibulla Solih Qur'oni Karimning asl nusxasi "Usmon Mushafi" dan pergamentga 3 marta nusxa ko'chirib tayyorlagan (bir nusxasi Malayziyaning Kuala-Lumpur shahrida; pergamentga ko'chirib tayyorlagan yana bir nusxasi Toshkent Islom universitetida saqlanadi). Bular kabi yetuk ustoz xattotlardan hozirgi kunda ham yaxshi xattot shogirdlar yetishib hiqmoqda. O'ylaymizki kelajakda ustozlarning o'rmini bosuvchi yetuk xattotlar yanada ko'p yetishib chiqadi.

Samarqand shahri. Registon ansanbili. "Tillakori madrasasi" XVII asr.

Madrasa peshtoqlari keramika uslubida ishlangan. Kufiy xat turida oyatlardan namunalar keltirilgan. Yarim arkasimon, tepaga qarab qirrali shakldagi peshtoqlar

¹²⁵ Xodjimetov B., Tursunaliyev N. Xattotlik. – T., 2017.

o'sha davrning an'anaviy uslublaridan biri bo'lgan. Ranglari och havorang kaloritda berilgan. Kompozitsion jihatdan geometrik shaklda ishlangan. Madrasaning ichki tarafi ham o'sha an'anaviy uslubda bezatilgan. Madrasaning ichida, kiraverishning to'g'risida arkasimon shaklda mehrob ishlangan. Atrofi tilla suvi bilan bezatilib, yana qo'shimcha mayda arkasimon shakllar ishlangan. Ikki tarafi va yuqori qismida Suls xatida Qur'on oyatlari yozilgan. Ular kompozitsion joylashtirilib, ranglari ham bir biriga uyg'unlashuvchi to'q havorang tusda berilgan. Devorlarning pastki qismi qattiq marmar va granit toshlardan ishlangan. To'g'ri burchakli, arkasimon, yarim aylana shakllari ko'p uchraydigan devor naqshlarining o'rtalariga islamiy, grix uslubda shamas naqshlar ishlangan. Ularning o'rtalariga esa doira shaklda oyatlar yozilgan. E'tiborli jihati shundaki, barcha yozuvlar deyarli tillada ishlangan. Bu esa madrasa nomiga ham mos ravishda bo'lishidan dalolatdir.

Xulosa qilib aytish mumkinki, Yurtimizda azaldan me'moriy inshootlar – masjidlar, madrasalar va maqbaralarning tashqi va ichki devorlari, peshtoqlari turli naqshlar bilan birgalikda xattotlik uslublarida yozilgan bitiklar – Qur'oni karim oyatlari, hadislar, hikmatli so'zlar va she'riy parchalar bilan bezatilgan.

Suls xati – bu nafaqat xattotlikning eng go'zal shakllaridan biri, balki islomiy san'atning buyuk merosidir. Bugungi kunda nafaqat diniy va madaniy qadriyatlarimizni aks ettirishda, balki zamonaviy san'at va dizaynda ham o'zining ahamiyatini saqlab qolmoqda. Uni o'rganish va davom ettirish o'tgan avlodlarning boy an'alarini saqlab qolish yo'lidagi muhim qadamdir. Yurtimizda shakllangan xattotlik maktablarining eng mashhur vakillaridan ayrimlari hali ham shu sohada ijod qilmoqdalar. Suls xati, zamonaviy xattotlar tomonidan yangi shakl va uslublarda ijod qilinib, bugungi san'atga o'ziga xos nafas bag'ishlamoqda. Bunday ishlanmalar nafaqat an'anaviy shaklni saqlash, balki yangi imkoniyatlarni ochmoqda. Shunday qilib, suls xati bugungi kunda ham o'zining yuksak san'ati va go'zalligini saqlab, zamonaviy san'atda o'z o'rnini topishda davom etmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Asrorov K. Umumjahon e'tirof etgan xattotlar, 2020.
2. Xodjimetov B., Tursunaliyev N. Xattotlik. – T., 2017.
3. www.wikipediya.uz Suls xati
4. Ibrohim Aniys. Mu'jam vasit. – Q.: Darul maorif, 1972.

ЭВОЛЮЦИЯ АРАБСКОЙ ГРАММАТИКИ ОТ КЛАССИЧЕСКОГО ДО СОВРЕМЕННОГО

Айсулуу ТАИРОВА,

преподаватель кафедры востоковедения,

студент Сагындык кызы Фатима

Института востоковедения ОшГУ, г Ош, Кыргызстан

Аннотация. В данной научной статье рассматриваются изучение эволюции арабской грамматики от классического периода до современности и ключевые этапы формирования грамматической науки, начиная с её зарождения в VII–VIII веках под влиянием необходимости стандартизации языка для сохранения и понимания Корана. Особое внимание уделяется переходу от классического арабского языка к современному стандартному (MSA) и вызовам, связанным с этим процессом.

Ключевые слова: Классический арабский язык (الفصحى), современный стандартный арабский (MSA), эволюция языка, падежи (إعراب), арабская грамматика.

Арабская грамматика прошла долгий путь развития от классического периода до современности. Этот процесс включает адаптацию языка к изменяющимся историческим, культурным и социальным условиям, сохраняя при этом связь с его классическим наследием.

Арабская грамматика — это фундаментальная часть арабского языка, который играет ключевую роль в культуре, религии, науке и межкультурной коммуникации. Арабский язык используется миллионами людей по всему миру. Изучение изменений в грамматике способствует лучшему пониманию того, как язык влияет на межкультурное общение и передачу знаний.

Для арабской науки о языке, одной из четырех автохтонных мировых языковедческих традиций, «Книга» «الكتاب» вместе со сложившейся вокруг нее комментаторской традицией становится к X в. каноном грамматики. Приблизительно в это же время за «Китаб Сибавайхи» «كتاب سيبويه» закрепляется почетный титул «Корана грамматики» «قواعد القرآن». Сибавайхи создает целостное учение о строе арабского языка, включая описание его фонемного инвентаря и явлений фонетической комбинаторики, просодической и морфологической структуры слова, закономерностей сочетания слов в речи. Основным материалом для описания становится язык Корана, доисламской и раннеисламской поэзии, а также речь кочевников-бедуинов, не подвергшаяся «пагубному» влиянию контактов с завоеванным неарабским населением. [4, с.144]

«Книга Сибавайхи» выполнила тем самым двоякую задачу, положив начало кодификации арабского литературного языка и создав прочную теоретическую базу арабской лингвистической науки, которая впоследствии

расширялась и дополнялась, но оставалась в своей основе неизменной на протяжении всего периода творческого развития традиционной арабской грамматики (далее — ТАГ, VIII–XV вв.) и вплоть до настоящего времени. Авторитет, которым «Книга» пользовалась в арабской грамматической традиции на протяжении многих веков, нисколько не умалял тот факт, что арабский язык не был родным для ее автора — перса Сибавайхи (ум. около 180/796), прошедшего обучение у виднейшего филолога своего времени, чистокровного араба ал-Халила ибн Ахмада (ум. около 170/786). Масштаб вклада Сибавайхи в арабскую грамматическую мысль в равной степени осознавали как его современники и последователи, так и много веков спустя востоковеды — исследователи арабской грамматической традиции. Именно «Книга» дала историкам ТАГ ключи к пониманию многих основополагающих вопросов, связанных с проблемой генезиса арабской грамматической теории и специфики ее метода. [4, с.144]

Главный учитель Сибавайхи, Абу ‘Абд ар-Рахман ал-Халил ибн Ахмад ал-Фарахиди ал-Азди ал-Басри, происходил из рода фарахид племени азд. Родился в Омане, но большую часть жизни провел в Басре.

Ал-Халил считается первым крупным теоретиком и систематизатором в истории арабской филологической традиции, внесшим значительный вклад в становление арабской науки о языке; однако большая часть его открытий в этой области дошла до нас именно в изложении Сибавайхи. Среди достижений ал-Халила — создание первого в арабской языковедческой традиции образца звукоучения (классификация звуков по месту образования); создание теории морфологии (aṣ-ṣarf), включая морфонологию и словообразование (al-ishtiqāq), для описания которого ал-Халил ввел принцип моделирования структуры слова; разработка теории словоизменения (al-i‘rāb, далее — اعراب), являющейся центром синтаксического учения (an-naḥw); создание теории стихосложения (al-‘arūd). Он же стал автором первого арабского словаря «Kitāb al-‘ayn» («كتاب العين»), организованного по корневному принципу на базе разработанной ал-Халилом классификации звуков (корневой принцип составления словарей повсеместно используется вплоть до нынешнего времени).

Идеи ал-Халила составляют значительную часть теоретического фундамента «Книги»; структура и тематика трактата также во многом восходят к ал-Халилу. Наиболее значимый собственный вклад Сибавайхи вносит в доработку синтаксического учения, в то время как при изложении морфологической проблематики он в большей степени следует учителю, о чем свидетельствуют многочисленные ссылки на данные ал-Халила в тексте трактата (по данным Ж. Трупо, ал-Халил цитируется в «Книге» 608 раз²⁶). Поступив в обучение к ал-Халилу, Сибавайхи обращается и к другим басрийским филологам, находя среди них как учителей, так и оппонентов и ссылаясь в «Книге» на их мнение по отдельным лингвистическим проблемам.

Наряду с ал-Халилом среди видных грамматистов, чьи взгляды так или иначе отражены в трактате, биографы Сибавайхи называют следующие имена:

- ‘Абдаллах ибн Зайд Аби Исхак ибн ал-Харис (ум. 117/735–736 или 127/745), о котором говорили, что он «первым стал объяснять грамматику». Считается самым ранним из цитируемых в «Книге» грамматистов (7 ссылок).

- ‘Иса ибн ‘Умар ас-Сакафи ал-Басри (ум. 149/766). В «Книге» цитируется 20 раз. Представитель басрийской школы чтения Корана. По утверждениям средневековых биографов, ‘Иса ибн ‘Умар был автором двух грамматических трактатов, которых, однако, никто из современников не видел и которые ни разу не были процитированы в работах других ученых.

- Абу ‘Амр ибн ал-‘Ала’ (ум. 154/770–771). Основатель одной из семи канонических школ чтения Корана. Сибавайхи ссылается на него 57 раз — как на авторитетного передатчика предания, а также при обсуждении отдельных вопросов морфологии и синтаксиса (включая ссылки, переданные через ал-Халила, ученика Абу ‘Амра ибн ал-‘Ала’, и через Йунуса ибн Хабиба).

- ‘Абд ал-Хамид ибн ‘Абд ал-Маджид Абу-л-Хаттаб, известный как ал-Ахфаш ал-Акбар (ал-Ахфаш Старший, ум. 157/773–774). Знаток грамматики и лексикологии; в «Книге» цитируется 58 раз. Известно, что Сибавайхи и ал-Халил посещали его научный кружок в Басре.

- Абу ‘Абд ар-Рахман Йунус ибн Хабиб ад-Дабби (ум. 183/799–800). Ученик Абу ‘Амра ибн ал-‘Ала и Хаммада ибн Саламы. У него, в свою очередь, учились корифеи куфийской грамматической школы — Абу ал-Хасан ал-Киса’и (ум. 189/805) и Абу Закарийа Йахйа ибн Зийад ал-Фарра’ (ум. 207/822). Научный кружок Йунуса ибн Хабиба был очень популярен в Басре. Сибавайхи цитирует Йунуса 217 раз, включая передаваемые им высказывания Абу ‘Амра ибн ал-‘Ала.

В «Книге Сибавайхи» появляются поэтические «примеры» (шавахид), которые не просто составляют иллюстративный материал для теоретических положений, а являются органической частью самой теории, которая носит нормативный характер, регулируя правильный литературный язык. Причем эту нормирующую роль грамматика выполняет, основываясь на двух исходных наборах: аксиоматически задаваемых правилах и образцах правильного словоупотребления, которые образуют «ядро» (أصل) грамматической теории. Таким образом, с этой главы начинается формирование нормативного корпуса шавахид грамматики, в который Сибавайхи внес весьма значительный вклад. [6, с.209-212]

В книге сначала разбираются явления сарфа (морфологии), а затем нахва (синтаксиса), причем первым уделено значительно больше внимания. Явления морфологического порядка объясняются Сибавайхи как возникающие за счет уподобления какого-то слова, где некое явление не соответствует правилам, другому слову, могущему, согласно правилам грамматики, такое явление в себе содержать. Другими словами, поэтические вольности представляют собой генерализацию реально существующих в языке явлений и форм, которые в стихе могут встретиться не в тех словах или не в том месте, где это возможно в обычной речи, но не порождают явлений, не согласующихся с общим строем арабской речи.

Классическая арабская грамматика (الفصحى) зародилась в VII–VIII веках, когда возникла потребность стандартизировать язык для понимания и сохранения Корана.

Характеризуя "Книгу" Сибавайхи, необходимо отметить, что она всегда оставалась серьезным филологическим трудом, предназначенным скорее для теоретических исследований, нежели для практического применения в школах или для изучения классического арабского языка мусульманами-иноземцами. Все последующие поколения ученых-филологов фактически довольствовались тем, что занимались комментариями "Книги", уточняли ее отдельные положения или по-новому располагали материал, не внося никаких существенных изменений в содержание этого труда. Среди известных басрийских грамматистов конца VIII - начала IX вв. следует отметить ал-Ахфаша, Абу 'Усмана ал-Мазини, ал-Мубаррада.

Несмотря на значительный вклад, который внесли представители куфийской филологической школы в становление арабской языковедческой традиции, о работах этих ученых известно несравнимо меньше, нежели о трудах их басрийских соперников. Вероятно, одной из причин является огромный авторитет, которым обладала "Книга" Сибавайхи, затмевая в глазах последующих поколений арабских грамматистов все другие работы. Тем не менее хотелось бы отметить труды основоположника куфийской школы Абу Джа'фара Мухаммада ар-Ру'аси, создавшего, по свидетельству арабских филологов и библиографов, первую куфийскую грамматику арабского языка; ему же приписывают трактат "Книга о единственном и множественном числе". К концу VIII в. относится и деятельность филолога ал-Киса'и, который в значительной степени определил исследовательские принципы куфийской школы. Из его работ до нас дошел "Трактат о грамматических ошибках в речи простого народа", ценный тем, что в нем впервые в круг научно разрабатываемых тем был привлечен материал по различным диалектальным отклонениям от классического арабского, которые именовались "ошибками". Нельзя не упомянуть также других куфийских грамматистов: Йахйу ибн Зийада ал-Фарра', Ибн ас-Сиккита, ас-Салаба. [2, с.39-41]

К началу X в. основные положения грамматической теории литературного арабского языка были окончательно систематизированы, установился понятийный аппарат и терминология грамматического анализа. К этому времени в арабской языковедческой традиции четко вычленяются основные аспекты грамматического анализа:

- علم النحو - учение о словоизменении имени и глагола;
- علم الصرف - учение о словообразовании и фонетических изменениях, происходящих в процессе образования грамматических конструкций;
- علم اللغة - лексикология.

Происходит основные черты изменения арабской грамматики то есть, происходит упрощение грамматических конструкций.

Формируется комплексная система падежных окончаний, упорядоченные правила спряжения глаголов, глубокая связь грамматики с кораническими текстами.

Таким образом, анализируется переход от классического языка к современному и формируется грамматическая наука. Появляются первые труды: работы Сибавейхи (الكتاب) и аль-Халиля ибн Ахмада. Раскрывается значение арабского языка в сохранении культурного наследия как создание терминологии: введение понятий падежей (إعراب), типов предложений (الجملة الاسمية والجملة الفعلية). Происходит упрощение грамматических конструкций и это приводит к адаптации языка. Осуществляется стандартизация языковых норм. Здесь можно подчеркнуть роль Басрийской и Куфийской школ грамматиков.

Активная деятельность филологов багдадской школы приходится на тот период арабской истории, когда Арабский халифат раскололся на ряд независимых владений и городов (нач. XI в.), а центр научной работы переместился в восточные страны мусульманского мира. Несмотря на возрождение к этому времени таджикского и персидского языков, арабский по-прежнему оставался языком науки и религии. Классический арабский язык уже не был средством живого общения, но на нем писали, его употребляли для научных дискуссий и, что самое важное, именно классический арабский язык оставался объектом исследования ученых-лингвистов. [1, с.96]

В средневековье арабский язык распространился на обширные территории исламского мира, что усилило его взаимодействие с другими языками и культурами. [8, с.65-94]

Одним из самых крупных ученых мусульманского мира XI-XII вв. является аз-Замахшари (1075-1144 гг.). Таджик по происхождению, он превосходно изучил арабский язык, написав на нем ставший на Востоке классическим учебник по грамматике "ал-Муфассал" ("Подробный" или "Разделенный по главам").

Задавшись целью ознакомить своих соотечественников с богатством арабского языка и литературы и открыть им доступ к пониманию священной книги (Корана), а не механическому заучиванию наизусть отдельных ее сур, он составил арабско-персидский словарь "Мукаддимат ал-адаб". Особое внимание уделял лексикологическому аспекту, подробно останавливаясь на разночтениях и обосновывая правильность отдельных вариантов обильными цитатами из древней поэзии. По сути говоря, комментарий к Корану стал первым образцом научной критики текста.

К XI - XIII вв. относится деятельность андалусской филологической школы, одним из ярчайших представителей которой является Мухаммад ибн Малик (1206-1274 гг.), родившийся в Испании. Величайшую известность принес ему стихотворный грамматический трактат "Алфиййа" ("Тысячница"). Эта дидактическая поэма о грамматике в 1000 стихах отличалась доступностью и простотой изложения, четким расположением материала арабской грамматики. Это обусловило большую популярность трактата ибн Малика по сравнению с предшествующими работами арабских языковедов. "Алфиййа" на некоторое

время даже затмила славу "Книги" Сибавайхи. Основной заслугой ибн Малика явилась его попытка внедрить синтаксический принцип в описание арабской грамматики. Этой цели подчинен весь его трактат, в основной части которого подробнейшим образом описываются все возможные варианты синтаксических отношений различных частей речи и способность отдельных категорий слов выражать их.

Другим крупным ученым языковедом андалусской школы был Исма'ил ибн Сида (ум. 1066 г.). Слепой от рождения, этот ученый оставил после себя два больших словаря. Особый интерес представляет первый из них - "ал-Мухассас" (букв. "специально предназначенный") - тематический словарь, в котором слова расположены по предметным группам, по определенным классам. В предисловии к этому труду, вышедшему в 17 томах, Ибн Сида подробно осветил некоторые лексикологические и семасиологические вопросы.

Традиционная арабская грамматическая теория, в формировании которой известную роль сыграли лингвистические учения Древней Греции и Индии, сама, в свою очередь, оказала влияние на становление научных взглядов средневековых ученых, например, в области тюркологии. В этой связи нельзя не назвать Махмуда Кашгари - одного из крупнейших ученых средневековья, работы которого являются основополагающими и для современных тюркологов. Многотомный труд Махмуда Кашгари "Диван лугат ат-турк" ("Диван турецких языков"), написанный в 1073-1074 гг. по обычаю того времени на арабском языке, представляет собой обширный словарь тюркских наречий, настоящую "тюркскую энциклопедию". [1, с.96]

Арабский язык заимствовал слова из различных языков на протяжении своей истории:

- **Персидский язык:** С развитием исламской цивилизации и созданием Аббасидского халифата (750–1258 гг.) арабы начали активно заимствовать слова из персидского языка, особенно в области культуры, науки, администрации и искусства. Например, такие слова, как "شاهي" (шахи — "царь") и "بادنجان" (бадинджан — "баклажан"), пришли из персидского языка.
- **Греческий и латинский языки:** В эпоху исламского золотого века (8–13 века) арабские ученые заимствовали много терминов из греческого и латинского языков в области науки, медицины и философии. Примеры: "طبيعة" (таби'а — "природа"), "موسيقى" (музыка — "музыка").
- **Турецкий язык:** В период Османской империи арабский язык активно заимствовал слова из турецкого языка, особенно в сфере военного дела, администрации и искусства. Например, такие слова, как "باشا" (паша — "генерал") и "دولت" (давлет — "государство").
- **Европейские языки (французский, английский, итальянский):** В более современную эпоху, начиная с XIX века, особенно в эпоху колониализма и глобализации, арабский язык начал заимствовать слова из европейских языков. Это происходит в основном в области технологий, экономики и культуры. Например, такие слова, как "تلفزيون" ("телевизор")

(телевизион — от французского "télévision"), "كمبيوتر" (компьютер — от английского "computer").

Подчеркивается важность изучения классической грамматики и определяется роль арабского языка в культуре. Классический язык является основой для религиозных текстов. А переходя к современному арабскому языку, можно отметить, что оно служит для межкультурной коммуникации.

Современный стандартный арабский (الفصحى الحديثة) начал формироваться в XIX–XX веках под влиянием модернизации и глобализации.

Следует вывести связь между языком и обществом демонстрируя в нижеследующей таблице.

Сравнение классической и современной грамматики

Аспект	Классический арабский	Современный стандартный арабский
Сложность	Высокая: сложные правила падежей и спряжения	Упрощённая: снижение роли падежей в речи
Применение	Религиозные тексты, литературы	Медиа, образование, официальная документация
Влияние диалектов	Минимальное	Сильное: лексическое и синтаксическое влияние

Эволюция арабской грамматики — это процесс, который отражает изменения в обществе и культуре, сохраняя баланс между традицией и модернизацией.

Эволюция арабской грамматики демонстрирует сложный и многогранный процесс адаптации языка к изменяющимся условиям. Классическая арабская грамматика, созданная для сохранения Корана и литературного наследия, является основой для лингвистической культуры арабского мира. Она отличается высокой структурной сложностью и строгими правилами.

С течением времени под влиянием исторических, социальных и культурных факторов произошли значительные изменения:

- Упрощение грамматических конструкций.
- Снижение роли падежных окончаний, особенно в устной речи.
- Влияние диалектов и заимствований из других языков.

Современный стандартный арабский (MSA) стал мостом между классическим языком и региональными диалектами, играя ключевую роль в образовании, медиа и официальной коммуникации. Однако сохраняется разрыв между устной и письменной формами языка, что вызывает сложности в обучении и использовании языка.

Практическая значимость: Результаты исследований могут быть полезны в преподавании арабского языка как иностранного, разработке учебных

материалов, а также в лингвистике, переводе и цифровых технологиях, таких как автоматический перевод.

Таким образом, изучение эволюции арабской грамматики актуально не только с точки зрения науки, но и для решения практических задач, связанных с обучением, коммуникацией и сохранением культурного наследия.

В завершении надо сказать что, эволюция арабской грамматики подчёркивает её способность сохранять традиции, оставаясь при этом гибкой и адаптируемой. Это не только усиливает роль арабского языка в современном мире, но и показывает важность лингвистического разнообразия как культурного богатства.

Список литературы

1. Акинина О.Г. Арабский язык (Справочное пособие). М.: Восток – Запад, 2004. 96 с.
2. Габучан Г.М. Арабская языковедческая традиция // Лингвистический энциклопедический словарь. М.: Сов. энциклопедия, 1990. С. 39-41.
3. Габучан Г.М. К вопросу о структуре арабского слова (в связи с проблемой "внутренней флексии") // Семитские языки. Вып.2. Ч.1. М., 1965.
4. Сибавайхи Абу Бишр ‘Амр С34 Китаб. Введение (главы 1–7). Перевод и комментарии // под общ. ред. Д. В. Фролова. — М.: Издательский дом ВКН, 2018. — 144 с
5. Звегинцев В.А. История арабского языкознания. М., 1958.
6. Лебедев В.В. Время, пространство, Сибавайхи, ислам // Полвека в арабистике. М.: Восточная книга, 2013. С. 209-212.
7. Фролов Д.В. Теория предлогов в традиционной арабской грамматике // Автореф. дисс. на соискание степ. канд. фил. наук. М., 1980.
8. Фролов Д.В. Способы определения понятий в традиционной арабской грамматике //Арабская филология. М.: Языки славянской культуры, 2006. С. 65-94.

АРАБ ТИЛИДАГИ БАДИЙ АСАРЛАР ТАРЖИМАСИ РИВОЖИ,
КЎЛАМИ ВА УЛАРДАГИ МИЛЛИЙЛИК ТАҲЛИЛИ

Суннат АБДУНАБИЕВ

Oriental universiteti Sharq tillari kafedраси ўқитувчиси

Сирожиддин СОТВОЛДИЕВ,

Oriental universiteti Sharq tillari kafedраси ўқитувчиси

Аннотация. Юртимизда таржима назарияси фани фан сифатида кечроқ шаклланган бўлса-да, бироқ таржима ишлари анча олдин бошлангани ҳеч кимга сир эмас. Бадий асарлар таржимасига келсак, бу борада кўпгина чет тилларидан ўзбек тилига ва ўз навбатида ўзбек тилидан бошқа тилларга бадий асарларни таржима қилиш ишлари амалга оширилиб келган ва ҳозир ҳам бу ишлар амалга оширилмоқда. Бироқ бу масала юзасидан арабшунослар томонига юзланадиган бўлсак, бадий асарлар таржимаси санокли эканлигининг гувоҳи бўламиз. Албатта, бу масалани ўзбек ва араб тиллари доирасида кўришимиз мумкин. Мазкур мақолада араб олим ва ёзувчилари ҳамда алломаларининг асарларини ўзбек тилига таржима қилинганлиги ва асарнинг миллийлик хусусиятлари ҳақида батафсил маълумотлар берилган.

Калит сўзлар: *бадий асарлар, миллийлик, Журжий Зайдон, гоъий мазмун, жанрлар, Ибн Баттута.*

Юртимизда яшаб ўтган кўпгина дунёга машҳур олимлар араб тилида ижод қилиб дунёга таниқли жуда кўп асарлар ёзиб қолдирган бўлса-да, бу асарларнинг деярли барчаси фанлар ривожига ҳисса қўшиш, маърифат таратиш мақсадида ёзилган илмий асарлар эканлиги маълум. Хусусан, араб тилида ёзилган асарлар фикҳ, ақида, тафсир, наҳв ва сарф каби йўналишларни ўз ичига олади. Мустақилликка эришилгандан сўнг миллий меросни тиклаш жараёнида ҳам айнан мана шундай асарларимиз борлиги элга танитилди ва илмий муомалага киритилди.

Бироқ араб тилидаги бадий асарлар таржимасига келадиган бўлсак, бу борада ҳали кўп ишлар амалга оширилгани йўқ. XX аср араб ёзувчи ва адибларидан мисол тариқасида саудиялик адиба Ҳиям Ҳасун Али ал-Муфлиҳнинг баъзи ҳикояларигина ўзбек тилига таржима қилинганини, шунингдек, мазкур юрт адибаси, “Ламис Мансур” тахаллуси билан ижод қилган Ҳакима ал-Ҳарбийнинг “Мағлубият гирдобадаги орзу” (1998), “Ҳайрат оғушидаги савол” (2002), “Қаҳратон аёз даласидаги ўсимлик” (2002), “Қочқинлик ғами” (2004), “Гўзал орзулар”, “Тўсиқлар оша соялар” ҳикоялар тўплами, “Болалик тонги” болалар учун ҳикоялар тўплами ва “Умр зиндони” каби асарларининг мавжудлиги маълум бўлса-да, бироқ уларнинг санокли ҳикоялари тилимизга таржима қилинганини, 1945 йилда Кувайтда, таниқли шоир Абдуллоҳ Абдуллатиф ал-Усмон оиласида туғилган, 1965 йилдан бошлаб

матбуотда адабиёт ва санъат соҳасида мақолалар эълон қилган, Қувайт телевидениясида ҳозирги маданият масалалари дастурини олиб борган, "Шивир" шеърлар тўплами, "Шиша ичидаги аёл" ҳикоялар китоби, "Кўзлар тунда тўқнашадилар", "Севги жозибаси", "Аёл ва мушук" қиссалари ва бошқа асарлари араб дунёсида машҳур бўлган Лайло Усмонни мисол қилиб келтиришимиз мумкин. Бироқ бу адибаларнинг айрим ҳикояларигина ўзбек тилига таржима қилинган. Ёки кўпчилигимизга таниш бўлган Журжий Зайдон (1861-1914; Ливан/Миср) га келсак, унинг (1861.14.12, Байрут — 1914.21.8, Қоҳира) — араб ёзувчиси, публицисти ва олими бўлгани ва Байрутдаги тиббиёт коллежида ўқигани (1881—82). 19-аср 80-йилларида Мисрга кўчиб келиб, «Ал-Ҳилол» журнаlines (1892) ташкил қилгани, Зайдон янги араб адабиётида тарихий роман жанрига асос солган, «Ислом тарихидан қиссалар туркуми»ни ташкил этган 17 та тарихий роман муаллифи («Ғассонлик қиз», 1895 — 96; «Ҳорун ар-Рашиднинг синглиси», 1906; «Фарғона келини», 1907—08 ва б.) бўлгани, мазкур романларда 7—13-асрларда рўй берган тарихий воқеалар баён қилинган, «Фарғона келини» романидаги воқеалар Марказий Осиёда араблар истилоси даври (7-аср охири ва 8-аср бошлари)да рўй берган, «Мамлуклар зулми» (1893) романи тарихий мавзуда, «Усмонли турклар давлат тўнтариши» (1911) романида эса муаллиф ўзи яшаган даврдаги воқеаларни қаламга олгани, шунингдек, Зайдон кўпгина илмий асарлар муаллифи бўлгани, «Ислом маданияти тарихи» (1902—06); «Араб тили тарихи» (1904); «Араб адабиёти тарихи» (1911—14) ва бошқа асарлари дунёнинг кўпгина тилларига, жумладан, («Фарғона келини», 1971) ўзбек тилига таржима қилингани тўғрисида маълумотлар келтирилган. Ажабланарли томони шундаки, бу ёзувчининг кўпчиликка таниш, машҳур бўлганлигига қарамай унинг асарлари ичида биргина «Фарғона келини» асаригина ўзбек тилига таржима қилинган. Бу ҳам бўлса 1971 йилда амалга оширилган иш. Ваҳоланки, араб тилидаги бадиий асарлар рус арабшунослари томонидан кўпроқ таржима қилинган. Замонавий араб ёзувчиларининг бадиий асарларидан рус тилига таржима қилинганларига мисол сифатида қатор-қатор таржималарни, жумладан, Алжирда яшаб ижод қилган Ал-Тоҳир Ваттарнинг асарларидан (асарларнинг айнан арабча номини келтириб ўтмадик, балки рус тилига қилинган таржимасининг номини келтириш билан кифояландик) И. Ермаков "Туз", "Любовь и смерть в смутное время", "Свадьба мула" номлари билан қилган таржима романларни, В. Шагалнинг "Землетрясение" номи билан қилган таржима асарини, О.Власованинг "Рыбак и дворец" номи билан қилган таржима асарларни келтиришимиз мумкин. Алжирлик ёзувчилардан эса яна Абдулҳамид бин Хаддунинг асарларидан В. Самодаянинг "Южный ветер" номи билан таржима қилган романни, О. Власова ва Д. Микульскийларнинг "Прозрение" деб таржима қилган романни, И. Ермаковнинг эса "Джазия и дервиши" деб таржима қилган романни мисол сифатида келтиришимиз мумкин.

Жаҳон маданиятининг ривожига жамики халқлар баҳоли қудрат ўз улушларини қўшганлар. Марокашлик машҳур араб сайёҳи Ибн Баттута ҳам

шарқ адабиётига ўзининг муносиб ҳиссасини қўшган. Унинг “*Тухфат ан-нуззор фи гароиб ал-амсор ва ажоиб ал-асфор*” деб номланган асари (“Саёҳатнома”) ўрта аср мамлакатлари, шаҳарлари, уларнинг халқлари маданияти, турмуш тарзига оид ғоят қимматли, кўп ўринларда ягона маълумотлари билан бошқа шу туркум асарлардан ажралиб туради.

Географик адабиёт жанри – *риҳланинг* биринчи ёрқин намунаси Ибн Фадлоннинг “Волгага саёҳат”и ҳисобланади. Аммо унинг ҳажми ва миқёси жиҳатидан Ибн Баттута “Саёҳатнома”си билан сира тенглаштириб бўлмайди. Бу жанрдаги яна бир ёдгорлик Ибн Баттутанинг “Саёҳатнома”сида фойдаланилган Ибн Жубайр¹²⁶ китобидир. “Саёҳатнома” асарининг тили умуман олганда содда ҳисобланиб, Ибн Баттута ўз саёҳатида географик жойлар, кишиларнинг номлари, халқларнинг маданияти, урф-одатлари, миллий ҳамда диний маросимлари, ўша мамлакатнинг турмуш-тарзи, қадриятлари, миллий таом ва либосларини ўз асарида аниқ ифодалаган ва бу таржима жараёнида ўта аниқликни талаб этади.

Таржимон, шарқшунос олим Н.Иброҳимов “Саёҳатнома” асарини ўзбек тилига таржима қилган бўлиб, манбага адекватлик – мазмунига, моҳиятига мувофиқ келтириш йўлидан боради. Таржимон иложи борица арабча матндаги услубни, жумла тузилиши, оҳангини сақлашга, асарнинг услубий таркибини умумий контекстдан келтириб чиқаришга интилган ва таржимон сифатида ўз маҳоратини кўрсатган.

Яна шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, рус таржимонлари араб ёзувчиларининг бадий асарларини фақатгина айнан араб тилидан эмас, балки бошқа тиллар, хусусан, француз тили орқали ҳам русийзабон китобхонларга ўгириб етказиб берган. Масалан, Алжир ёзувчиларидан Рашид Бужедранинг асарларидан бирини И. Волевич француз тилидан рус тилига “Обладатель кубка” (роман) номи билан таржима қилган. Рус таржимонлари томонидан амалга оширилган бундай таржималарга жуда кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Масалан, С. Прожогинанинг “Жажда” романи, В. Орлованинг “Нетерпеливые” роман (Ассия Жаббор, Алжир), Н. Световидованинг “Любовь и фантазия” романи (Ассия Жаббор, Алжир) кабиларни мисол сифатида келтиришимиз мумкин. Юқорида биз фақатгина Алжир ёзувчиларининг рус тилига қилинган таржималарини келтириб ўтган бўлсакда, улар, яъни рус таржимонлари фақатгина Алжир ёзувчиларини эмас, балки Ливан, Миср, Фаластин, Ироқ ва яна бир қатор араб давлатлари ёзувчиларининг асарларини рус китобхонлари эътиборига ҳавола этишга улгуришган.

Маълумки, қайсидир давлатда яшаб ижод этган бир ёзувчининг асарини бир тилдан иккинчи тилга таржима қилиш, уни таржима тил соҳибларига ҳавола қилиш бу фақат асарни танитиш ёки бекорчиликдан нима қилишини билмай зеркиб ўтирган кишига овунчоқ топиб бериш эмас, балки ўша миллат билан, унинг урф-одатларидан тортиб то ўзларига хос бўлган миллий хусусиятларини тарихи, ўтмиш-кечмишлари ва бугуни билан таништириш

¹²⁶ Ибн Жубайр (1145-1217) – машҳур араб сайёҳларидан бири.

демакдир. Араб давлатлари ичида юртимиз билан илмий алоқада бўлаётган кўпроқ Миср Араб Республикаси бўлганлиги учун арабшуносларимизга бу давлатнинг халқи ва урф-одатлари, уларнинг ўзига хос жиҳатлари бошқа араб давлатларига нисбатан кўпроқ таниш. Албатта, бу ҳолат арабшунослар доирасида олиб қаралганда шундай. Бироқ оддий омма орасида бу ҳолатни кузатиш қийин. Чунки араб тилидаги бадиий асарларнинг саноклигинаси ўзбек тилига таржима қилинган холос. Халқимиз таниётган араб тилидаги асарларнинг аксарияти диний руҳдаги асарлар бўлиб, бу ўз-ўзидан шаръий мазмундаги асарларнинг кўп таржима қилинаётганлигига ва классик араб тили таржимонлари замонавий араб тили таржимонларига нисбатан таржима соҳасида анчагина пешқадам эканлигини кўрсатади. Энди юқорида келтирилган таржима асарларда араб халқининг ўзига хос жиҳатларини, тарихийлигини ва миллийлигини, қисқа қилиб айтганда колоритини қанчалик акс этганлигини кўриб чиқайлик.

Маълумки, колорит асарнинг ғоявий мазмуни билан боғлиқ бўлиб, санъаткор ифодаламакчи бўлган ғоя ва бадиий образни яққолроқ кўрсатишга хизмат қилади. Ўй-ният, ғоя, муддаони ифодалашда, образни гавдалантиришда бўёқларга алоҳида эътибор берадиган санъаткор колорист-рассом деб аталади. Бу терминнинг иккинчи маъноси бирон нарсанинг ўзига хос томонлари мажмуини англатади. Масалан, бадиий асарнинг ўзига хос характери хусусияти миллийлик, давр, маълум жойнинг ўзига хос жиҳатлари ифодаси.¹²⁷

Бирор тилда ёзилган ёки айтилган бир гапни иккинчи бир тилга шунчаки таржима қилиб қўйиш тилни билган кишига муаммо эмасдир, лекин ундаги таъсирчанлик, ундаги руҳият тингловчига қанчалик етиб боради шу томони муаммодир.

Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, араб халқларини бизнинг халқимиз билан бирлаштириб турадиган, бизнинг миллатимизга яқинлаштириб турадиган нарса бу диний дунёқарашлар бўлиб, бу у тилдан бу тилга ёки бу тилдан у тилга асарларни ўгиришни маълум даражада енгиллаштиради, лекин бу диний дунёқарашдаги асарлардагина рўй бериши мумкин. Шунингдек бу ҳолат миллатнинг ўзига хос бўлган ҳар қандай жиҳатларни иккинчи бир миллатга тўлиқ тушунарли қилиб бера оладиган кўламни қамраб оладиган нарса эмас.

Шу сабабли айтишимиз мумкинки, араб тилидан ўзбек тилига таржима қилинган асарлардан диний мазмундаги асарларда шаръий урф-одатларни ўз ичига қамраган маълумотларнинг таржимаси руҳиятни сақлаган ҳолда жонлироқ чиққан. Бунга мисол сифатида “Ар-Роҳийку-л-махтум” асарининг таржимасидан куйидаги жумлаларни келтиришимиз мумкин:

اري ان ناخذ من كل قبيلة فتى شابا جليدا نسيبا وسيطا فينا ثم نعطي كل فتى منهم سيفا صارما ثم يعمدوا اليه فيضربوه بها ضربة رجل واحد فيقتلوه فنستريح منه فانهم اذا فعلوا ذلك تفرق دمه في القبائل جميعا فلم يقدر بنو عبد مناف علي حرب قومهم جميعا فرضوا منا بالعقل فعقلناه لهم¹²⁸

¹²⁷ Саломов Ғ. Таржима назарияси асослари. –Т.: Ўқитувчи, 1983. –Б. 98-99.

¹²⁸ صفى الرحمان المباركفوري. الرحيق المختوم. المدينة المنورة: 2007. ص-152

Хар бир қабиладан кучли, насабли, ўрта ёшли бир йигитни олиб, уларнинг хар бирига биттадан ўткир қилични берамиз. Ҳаммаси бирданига қилич уриб, уни ўлдирадилар. Шу билан биз ундан қутуламиз. Шундай қилинса, унинг қони ҳамма қабилаларга сочилиб кетади-да, Бану Абдуманоф уларнинг ҳаммасига қарши уруш очолмайди ва *товон пули* олишга рози бўлади ва биз уни тўлаб қўя қоламиз.¹²⁹

Маълумки, арабларда қабилачилик жуда кучли бўлган. Ўз навбатида уларда қабилалар ҳам жуда кўп бўлган. Кўп ҳолатларда турли қабилаларга мансуб бўлган кишилар ўртасида арзимаган ишлардан катта, ўта даҳшатли урушлар бошланиб кетган. Уруш жараёнида қабилалардан бири иккинчисига нисбатан анчагина кучли бўлса, уни тез орада енгиб қўя қолган. Аммо баъзи вақтларда қабилаларнинг кучи тенг келиб қолгудек бўлса, у ҳолда уруш анча вақт давом этар ва бунинг натижасида жуда кўп инсонлар қирилиб кетарди. Шундай вақтларда улар ўзаро келишиб хар бири ўз қабиласидан ўлган кишилар сонини санар ва қайси бири кўпроқ одам йўқотган бўлса, бошқаси унга хун ҳақи, яъни тоvon пули тўлашарди. Бу каби ҳолат фақат қабилалар орасидаги катта урушлардагина эмас, балки бир қабиллага мансуб киши иккинчи бир қабиланинг кишисини қандайдир сабабга кўра ўлдириб қўйса, қасос олиш ҳодисаси бошланиб бу ҳолат катта урушга айланиб кетмаслиги учун ҳам имкон бўлса, хун ҳақи тўлаш билан қифояланишган. Табиийки, хун ҳақи ҳам кам миқдорда бўлмаган. Уруш билан боғлиқ мана шу урф-одат, яъни “товон пули” ёки “хун ҳақи” каби тушунчаларни ота- боболаримиз яхши тушунишган ва бу тушунча бизнинг халқимизга анчагина таниқли ҳолатдир. Шу сабабли таржимон асардаги бу ҳодисани қийналмасдан, енгиллик билан, жонли қилиб ўгириш имконига эга бўлган.

Таржимон олдида кўндаланг бўладиган илк муаммолардан бири: асарда акс этган тарихий ва миллий хосликлардан қай бирини сақлаш, не йўсинда акс эттириш керак? деган масаладир. Таржиманинг асосий ақидасидан келиб чиқамиз: асарни ўгириш— бу уни бошқа тилда шакл ва мазмун бирлигини сақлаган ҳолда ифодалаш демакдир. Бироқ тилнинг ўзи миллатнинг муомала муносабатида ўзига хосликнинг бу тарафи муқаррар равишда йўқолади деган сўз.¹³⁰

Дарҳақиқат, шакл ва мазмун бирлигини беришнинг ўзи миллатнинг тарихий руҳиятини ёки муомала масаласидаги ўзига хос жиҳатларини таъминлаб бера олмайди.

Кўпчилик халқларнинг тилларида қўлга киритилган таржимачилик амалиётининг самарали ҳамда муайянлаша бошлаган таржима принциплари таржима амалиётлари шундан далолат берадики, таржима мўлжалланаётган халқ тили учун янги тушунча бўладиган айрим чет сўзларни ўгирмасдан, айнан сақлаш айни муддаодир. Масалан:

¹²⁹Сафиййурроҳман ал-Муборақфурий. Ар-роҳийқу-л-махтум (Ислом Нурий таржимаси). –Т., 2008. –Б.120.

¹³⁰ Саломов Ғ. Таржима назарияси асослари. –Т.: Ўқитувчи, 1983. –Б103-104.

1. Ийсор: Ниманидир тақсимлашда ишлатиладиган санамларнинг фолчўпларига эгалик қилиш. Бу ҳуқуқ Бану Жумаҳда эди.

2. Таҳжирул амвол: Санамларга қилинган қурбонлик ва назрларни тартиблаш, шунингдек хусуматлар ва шикоятларни ажрим қилиш. Мазкур ишлар Бану Саҳмнинг зиммасида эди.

3. Шўро: Маслаҳат ва кенгашлар ўтказиш. Бу Бану Асадда эди.

4. Ашноқ: Хун пули ва жарима-товонларни тартибга солиш. Бу Бану Таймда эди.

5. Уқоб: Миллий байроқни кўтариш. Бу ҳуқуқ Бану Умайяда эди.

6. Қубба: Аскар тартиботи ва отлик қўшин етакчилиги. Бу ҳуқуқ Бану Махзумда эди.

7. Сифорат: Элчилик. Бу вазифа Бану Адийга тегишли эди.¹³¹

Бироқ зарур бўлмаган ҳолда, бемақсад, фақат колорит ёки ишора учун хорижий сўзларни таржимага оққизмай-томизмай ўтказавериш таржималарнинг мақсадига, китобхон манфаатига ва тилнинг софлигига ҳам хилоф иш қилиш бўлур эди. Масалан:

Давлатлари барқарор бўлиб, эндиликда мусулмонлар *мавқифни* тўлалигича ўз назоратлари остига олишлари ва дўсту душманлар ажралиши учун араб оламининг ичкари ҳудудларигача кириб боришга яхши имконият пайдо бўлди.¹³²

Бинобарин, асл нусхадаги тарихий ва миллий ўзига хосликнинг барча унсурларини сақлаб бўлмайди, лекин улар орасидан шундайларини ушлаб қолмоқ керакки, натижада ўқувчида тарихий ва миллий муҳит тасаввури пайдо бўлсин.¹³³

Кўчма маъноли сўзларга келадиган бўлсак, албатта, таржима жараёнида бундай сўзларнинг маъноси ҳам контекст ичида маълум бўлиб, таржима тилига унга мос бўлган сўзлар орқали ўгирилади. Баъзан ҳар икки тилда бундай кўчма маънодаги сўзлар маънода тенг келиб қолиши мумкин. Масалан:

Милодий 70-йилда румликларнинг Фаластинга бостириб кириши билан бошланади.¹³⁴

Ушбу гапда келган “бостириб кирмоқ” кўшма феъли кўчма маънода бўлиб, асарнинг ўзида ҳам бу сўз “ضغط”¹³⁵, яъни “босмоқ” сўзи билан берилган.

ХУЛОСА

Араб тилидаги бадий асарларнинг ўзбек тилига қилинган таржималари саноклигина холос. Араб тилидан ўзбек тилига қилинган таржима асарларнинг аксариятини диний руҳдаги асарлар бўлиб, бундай асарлар сийрат, фикҳ, ақида, ҳадис ва тафсир каби илмий йўналишларни ўз ичига олади. Араб тилидан рус тилига эса рус таржимонлари томонидан кўпгина бадий асарлар

¹³¹Сафиййурроҳман ал-Муборақфурий Ар-роҳийку-л-махтум.-Т.: 2008 –Б.18

¹³²Сафиййурроҳман ал-Муборақфурий. Ар-роҳийку-л-махтум (Ислом Нурий таржтмаси). –Т., 2008. –Б.226.

¹³³Саломов Ғ. Таржима назарияси асослари. Т: Ўқитувчи 1983. –Б, 104

¹³⁴Сафиййурроҳман ал-Муборақфурий. Ар-роҳийку-л-махтум (Ислом Нурий таржтмаси). –Т., 2008. –Б.24 .

¹³⁵صفي الرحمان المباركفوري. الرحيق المختوم. المدينة المنورة. 2007. ص-45

таржима қилинган бўлиб, бу асарларнинг барчаси ҳам тўғридан-тўғри араб тилидан таржима қилинган эмас, балки кўпгинаси француз тилидан таржима қилингандир. Таржималардаги миллийлик масалига келсак, классик асарларнинг таржимасида араблар ва халқимизнинг эътиқод динларининг муштараклиги ва бу сабабли икки халқ ўртасидаги кўпгина миллий урф-одатларнинг бир-бирига яқинлиги ўзбек таржимонларига каттагина ёрдам бўлган.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Қ.Мусаев Таржима назарияси асослари Тошкент 2005.
2. Ғ.Салом Таржима назарияси асослари Тошкент 1983.
3. Ислон Нури. Сафиййурроҳман ал-Муборакфурий Ар-роҳийку-л-махтум. 2008
4. صفى الرحمن المباركفوري. الرحيق المختوم. المدينة المنورة. 2007
5. Иброҳимов Н.И. Ибн Баттута Саёҳатнома “Тухфат ан-нузор фи ғароиб ал-амсор ва ажойиб ал-асфор” – Т.: “Шарқ”, 2012. Б.687.
6. كتاب رحلة ابن بطوطة المسماة "تحفة النظار في غرائب الأمصار و عجائب الأسفار". عمر حسين الخساب. القاهرة. (سنة ١٣٢٢ هـ). ١٩٠٤ ص. ٥٦٨

2-SHO‘BA

SHARQ XALQLARI ADABIYOTINING

JAHON XALQLARI MADANIYATI

RIVOJIDAGI O‘RNI

ZAMONAVIY IROQ ADABIYOTIDA

FUAD AT-TEKERLIY IJODI

Dilafroz MUXIDDINOVA

*Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti Arabshunoslik
oliy maktabi dotsenti, filol.f.d. (DSc)*

Annotatsiya. Iroq adabiyoti jahon adabiyotidagi eng qadimiy adabiyotlardan biridir. O'rta asarlarda bu hududdan juda ko'plab shoir, adiblar etishib chiqqan. XX asr boshi Iroq adabiyotida yangi davr adabiyoti shakllana boshladi. XX asr Iroq adabiyoti Zunnun Ayyub, Muhammad al-Javhariy, Bahr al-Ulum, al-Bayotiy, Abdurahmon Majid ar-Rubey'iy, Edmon Sabri, Fuad at-Tekerliy kabi adiblarni yetishtirib berdi. Mana shunday yetuk adiblardan beri Fuad at-Tekerliy o'zining boy, serqirra uslubi bilan Iroq adabiyotida alohida ahamiyat kasb etadi. Mazkur maqola Fuad at-Tekerliyning hayoti va ijodiga bag'ishlanib, adib ijod yo'lo haqida axborot beradi.

Kalit so'z va iboralar: *milliylik, umuminsoniylik, "ichki men", ramz, majoz, psixologizm, psixologik talqin, psixologik realism.*

XX asrning 70-80 yillarida kelib Iroq adabiyoti yangilanish jarayonlariga yuz tutdi. Bu davrda, Iroq hikoyanavisligida ikki xil mavzu ustuvor bo'ldi: vatanparvarlik ya'ni Iroq-Eron urushi va uning salbiy oqibatlarini, urushdagi qahramonliklar mavzulari bo'lsa, ikkinchisi, so'fiyona mazmundagi asarlardir. Bu davr Iroq hikoyanavisligida ham Misr va Suriyada ravnaq topgan الحساسية الجديدة ("yangicha his qilish") tamoyillarining kuchli ta'siri seziladi. Bu haqda iroqlik Muhammad Darvesh va Suheyl Najm kabi adabiyotshunoslar shunday ta'kidlashadi: "Iroq adabiyotidagi yangilanish tamoyillari, yangi badiiy uslubiy izlanishlar arab dunyosidagi yangilanish jarayoni bilan, yangi realizmning boy badiiy tasvir va ifoda usullari zamini bilan chambarchas bog'liq tarzda rivojlandi, ayniqsa, misrlik yozuvchi Edvar al-Xarrat ijodining ta'siri e'tiborlidir"¹³⁶. Iroqlik yozuvchilardan A.Majid ar-Rubey'iy, F. at-Tekerliy, Lutfiya ad-Dulaymiy, Jalil Qaysiy, Ahmad Halaf, Mahmud Jindariy, Faraj Yasin va boshqalarning ko'plab hikoyalarida yangi badiiy tasvir vositalarini arab adabiyotining boy merosi bilan birlashgan holati ko'zga tashlanadi. Mana shunday ijodkorlardan biri Fuad at-Tekerliydir.

¹³⁶ Dr. Mohammed Darveesh, Soheyl Najm. Short stories from Iraq. Volume II. – Baghdad: Al-Ma'mun, 2010. – P.14.

Fuad at-Tekerliy 1927-yilda Bog‘dodda tug‘ilgan. Yozuvchi o‘spirinligidan huquq sohasiga qiziqqan. Shu qiziqish orqali Tekerliy Bog‘dod universitetining huquqshunoslik fakultetiga o‘qishga kiradi va 1949-yilda o‘qishni tamomlaydi. Yaxshi kadr bo‘lib yetishganining isboti o‘laroq, Tekerliy Adliya vazirligida 35 yil ishlaydi. 1956-yilda sudyalik lavozimiga ko‘tarilib, keyinchalik Bog‘dodning Apelatsiya sudi boshlig‘iga aylanadi. Uzoq muddatli ish faoliyati davomida ishiga bo‘lgan sadoqati, mas‘uliyatli va sohasi talab qiladigan darajada halolligi va adolatliligi bilan nom qozonadi. Fuad Tekerliydagi insonning psixikasiga qiziqish, uni tushunishga harakat qilish, odamlardagi ko‘z ilg‘amas hijatlarni ilg‘ab odilona yondashish balki Tekerliyni adabiyotga yaqinlashtirgandir.

at-Tekerliy 1964-yilda Fransiya ko‘chib, Parij universitetiga aspiranturaga o‘qishga kiradi. 1980-yilda o‘qishni tugatadi va 1983-yilda sudyalik ishidan ham nafaqaga chiqadi. Nafaqaga chiqanidan keyin Tekerliga adabiyot o‘zining o‘tkir qalamini tutqazadi va adib ko‘p vaqtini roman yozish bilan o‘tkazadi.

Vaqt o‘tishi bilan Iroqning mashhur romannavisiga aylangan Fuad at-Tekerli ijodining boshlarida realistik yo‘nalishda ijod qilgan. U “Boshqa yuz” (1960), “Olov vaqti” (1991) hikoyalar to‘plami, “Uzoq qaytish” (1980), “Qum pechati” (1995), “Quvonchlar va dardlar” (1998), “Savollar va javoblar” (2007) kabi romanlar muallifidir.

Fuad at-Tekerliy ijodiy uslubini tashkil etuvchi elementlardan biri badiiy psixologik talqin va portret yaratish mahoratini alohida ta’kidlash zarur. Chunki qahramon xarakterini ham ichki (psixologik talqin) ham tashqi (portret) tomonidan badiiy tadqiq etish imkoni yaratiladi. Har bir yangi asari bilan ijodiy parvoz ufqlarini kengaytirib borgan F. at-Tekerliy o‘z asarlarida portret yaratishning yangi imkoniyatlarini izlab topdi, kashf etdi. Qahramonlarning bir-biriga o‘z-o‘ziga qiyoslab chizilgan ajoyib portret namunalarini yaratdi. Ularning tashqi qiyofasi bilan ichki dunyosini uyg‘un tasvirlash birga tashqi ko‘rinish-zohiriy olam hamma vaqt ham insonning ma’naviy olamiga mos kelavermasligini isbotlovchi xarakterli qiyofalarni kitobxon ko‘z o‘ngida gavdalandira oldi. Ayniqsa, adibning salbiy qahramon portretini yaratishdagi o‘ziga xosligi diqqatga sazovordir.

Fuad at-Tekerliy ijodining boshlarida realistik yo‘nalishda ijod qilgan, 1958 yiligi voqealar, mamlakatdagi og‘ir vaziyat uni yangi modernistik yo‘nalishda ijod qilishga, voqelikni modernistik ruhda tasvirlashga majbur etadi. 1970-yillarda o‘zining eng mashhur “Kechikkan qaytish” (The Long Way Back) romanini jurnallarda nashr qildirdi. Keyinchalik bu roman ingliz tiliga tarjima qilingan. Roman Bog‘doddagi turli monarxiya rejimlari, Iroq monarxiyasining qulashi, ayniqsa Saddam Husaynning bir necha yillardan buyon azob-uqubatli tizimini to‘g‘ridan-to‘g‘ri tanqid qiluvchi yagona kitobdir. Romanning bosh qahramonlari qutilib bo‘lmas g‘amginlikda, qahramonlarning ko‘zlariga ularni o‘rab turgan olam ham qora rangda ko‘rinadi. Ularning pessimistik tuyg‘ulari ekzistensializm bo‘yoqlari bilan tasvirlangan. Uzoq muddat mustamlaka bo‘lib yashagan xalqini hur fikrlilikka va uyg‘oqlikka chaqirishni maqsad qilib olgan desak adashmaymiz. Lekin adib hech qanday siyosiy kuchga va Saddam Husayn boshqaruviga aloqador shaxs emas edi.

Mazkur romanning 2 ta rejasi bo'lib, birinchisi bu roman 1963 yil 14 iyulgi voqealarni o'z ichiga oladi. Romanda voqea-hodisalar ko'p qavatli uylarning birida istiqomat qiluvchi o'rta xol oila tarixi bilan bog'liq. Ikkinchi rejasi - ramziydir. Bosh qahramonlardan Munira oddiy qiz emas. U simvol sifatida yaratilgan

Mazkur roman qahramonlari bilan real voqelik, ya'ni 1958 yilgi voqealar o'rtasida ramziy parallellik mavjud. Ya'ni romanda ham real voqelik ham mavhumlik, ramziylik aralashgan xolda tasvirlanadi.

at-Tekerliy mazkur romanini Najib Mahfuz ijodining ta'siri natijasida yaratgan. «Kechikkan qaytish» romanidagi qahramonlardan biri Xuseyn N.Mahfuzning «Gadoy» romani qahramoni Umar Xamzaviyga o'xshashdir.

XX asrning ikkinchi yarmida Iroq adabiy jarayoni ham zamonaviylik, ham modernizm qolaversa, o'z islomiy va diniy tasavvurlarga boyitilgan an'anaviy uslublardan voz kechmagan holda rivojlandi. Edmon Sabri (1921-1975), Abdurazzoq ash-Shayx Ali (1957-yilda v.e), Abdurahmon Majid ar-Rubayi (1939-yilda t.), Fuad at-Tekerli (1927-2008) va yana ko'plab yozuvchilar realistik, modernistik uslublarda ijod qilishgan.

Fuad at-Tekerliy asarlari – mavzu jihatidan rang-barang, mazmunan boy. Bu asarlarda zamondoshlarining murakab va jonli obrazlari chizilgan. Adib asarlarida tugal syujet va yorqin obrazlar yaratib, inson va zamin, vijdon va burch hayot haqida chuqur fikr yuritadi. Xalq hayotidagi ezguliklarning ahamiyatini ko'rsatib, halol ishlab, halol yashash g'oyasini ustalik bilan ifodalaydi. Qing'irlik, nopoklik, xiyonat va sotqinlikni kesish qoralab, ularni badbaxtlikka, yuzi qoralikka qiyos qiladi.

Shunisi muhimki, F.Tekerliy asarlarida adolat va haqqoniyat, halollik va sadoqatning xiyonat, fitna-fasod, tuhmat, hiyla-yu mahr ustidan g'alabasi quruq bayon etilmaydi. Aksincha, badiiy tarzda, to'laqonli obrazlar vositasida jonli va tabiiy qilib ifodalanadi.

Analitik tasvirga moyillik adib ijodida yetuk realizmga xos yana bir fazilatning shakllanishiga olib keladi, uning qahramonlari murakkab tabiatli shaxslarga aylana boshladi. Shaxsga xilma-xil yondashish, hodisasining ham musbat, ham manfiy tomonlarini yodda tutishga intilish, odamni osongina «yaxshi» va «yomonga», «ijobiy» yoki «salbiy» qahramonga chiqarib qo'yishdan o'zini tiyish, inson qalbini his etgan holda qalam tebratish – mana shu fazilatlar Tekerliy asarlarida yaqqol ko'rinadi.

Muallifning biron asari yo'qki, unda o'zi tug'ilgan qishlog'ining ta'siri ta'biri sezilmasin. Uning romasn, hikoyalarida tasvirlangan ko'p dilbar manzaralar ajoyib odamlar, munosabatlar yozuvchining qishloqda ko'rgan manzaralari yaqindan bilgan odamlarini eslab turadi.

Fuad at-Tekerliy ijodi doimo arab adabiy tanqidchilikning diqqat e'tiborida bo'lgan. Ma'lumot sifatida 2017-yil 19-dekabr sanasida Iroqlik jurnalist Abdul Majid “Fuad at-Tekerli bilan eski suhbatlar” nomli maqolasida adib ko'plab bizni qiziqtirgan ma'lumotni berib o'tgan. Maqolada ham siyosiy, ham adabiyotga oid muallifimiz bilan bo'lgan savol-javoblar yoritilgan. Siyosiy savol bilan boshlangan suhbat 1940-1950-yillardagi adabiy jarayonlarni ham qamrab oldi:

“Jurnalists: Siz hech ijodiy tajribangizni saqlab qolishga harakat qildingizmi?”

F.Tekerliy: Albatta, yozuvchi ijod qilar ekan, uning yozganlari tanqidchilar sababli ma’noga to’ladi. Ali Jovod Tohir, Abdalloh Ahmad keyinchalik, Fadel Tamer va Yasin Al-Nosir kabi hurmatli tanqidchilar bor edilar va ularning tanqidlari natijasida men o’z asarlarimga o’zgacha sayqal berib borganman”.

Fuad at-Tekerliy Edmon Sabriy va Abdul Malik Nuri kabi 1950-yillarda Iroq xalqini o’z siyosiy va ijtimoiy asarlari va she’rlari bilan marifatga chorlagan birodarlari haqida ham ijobiy fikr bildiradi: “ Biz Abdul Malik Nuriy, Sabriy bilan badiiy va ijodiy g’oyalarimiz kesishgani sababli hamohang tarzda ijod qildik va bir umrlik do’stlik toshini o’rnatdik”. Adib o’zining hur fikrliligi, adabiyot sohasida ijod qilayotgan yozuvchilarga bo’lgan ehtiromi bizda unga bo’lgan hurmatimizni oshiradi. Maqola so’ngida jurnalist adibdan “yosh yozuvchilarga maslahat bera olasizmi” deya so’raydi. Shunda: “Eng muhimi kamtarlikdir! Ikki so’zni yozgan kishi dunyo unga sajda qilishi kerak degan hayoldan chekinmog’i lozim. Eng mashhur yozuvchilar kamtarin bo’lganlaridir. Bundan tashqari, tanqidchilar yozuvchining asarlarini baholab qadrlashsagina yosh yozuvchiga ma’lum sifat beriladi. Yosh yozuvchi o’z ishini rivojlantirishi uchun doim ishlashi kerak. Yosh yozuvchidan qo’shimcha ravishda o’z milliyligini chuqur anglab yetishi va sabr-toqat talab etiladi”¹³⁷, – deb so’ziga yakun yasaydi adib.

Qalbi go’zal inson va qalb ko’zlari bilan dunyoga nazar tashlay oladigan inson bu asl ijodkordir. Bunday ijodkorlar bilan suhbatlashsangiz uning so’zlaridan, dunyoga bo’lgan teran nigohidan qalbingiz suv ichadi go’yo. O’z kasbini sevgan Iroqlik yozuvchidagi beg’uborlik, kamtarlik va samimiylik o’z asarlarida ham ufurib turadi desak adashmaymiz.

Fuad at-Tekerliy asarlarida uchta masala – ijtimoiy hayot va inson ruhiyati psixologik tahlili va jamiyat munosabatlarining psixologik tahlili va zamon psixologiyasi va “ong oqimi” va uning badiiy haqiqatga aylanish muammolari yoritiladi.

Ma’lumki, ijodkor asarda o’z oldiga muayyan badiiy niyatni yoritishnimaqsad qilib qo’yadi. Badiiy niyat qanchalik ulug’vor va ezgu bo’lsa, uning ijrosi ham shunchalik yuksak bo’lishi lozim. SHuningdek, badiiy shakl adabiyasarning muhim sharti bo’lib, obrazlar tizimi, kompozitsiya va boshqa badiiy nutq kabi komponentlarning ishlanishiga bog’liq. Shu ma’noda asarning janri, xarakterlar tasviri, konflikt va peyzaj kabi vositalar ham asar shaklining mukammal bo’lishida muhim rol o’ynaydi. Demak, niyat tug’ilishidan boshlab asar tugaguncha bo’lgan jarayon badiiy shaklning shakllanish jarayonidir. Ishda Fuad at-Tekerli ijodiy laboratoriyasini kuzatish natijasida yozuvchi uslubining shakllanish jarayoni atroflicha tahlil qilingan.

at-Tekerliy o’ziga xos badiiy uslub sohibi sifatida taqlidchilik, biryoqlamalilik va bayonchilikdan qochadi. So’zga hasis bo’lsa-da, fikrinio’quvchiga to’la va yorqin etkazishga erishadi. Ba’zan uning ayrim asarlari tugallanmagandek, fikrlar nihoyalanmagandek taassurot uyg’otadi. Adib odatda qahramonlar portretini

¹³⁷www.alnaked-aliraqi.net

favqulodda quyuq chizib, barcha diqqat e'tiborni xarakter yaratishga qaratadi. Bu holatni adibning barcha asarlarida uchratish mumkin.

Fuad at-Tekerliy asarlari o'ziga xos ifoda usullari, tasvir ohangi, ritmikasi bilan ham e'tiborlidir. Yozuvchi fikrini qisqa va lo'nda tasvirlashga odatlangan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Акмалова М.А. Современная иракская новелла и творчество её основоположника Зуннуна Айюба. Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – М., 1967.
2. Чуков Б.В. Иракский рассказ нашего века. Предсловие. Письмена на дереве. – М.: Наука, 1983.
3. Идеологическая борьба и современные литературы зарубежного Востока. – М.: Наука, 1977.
4. Избранные произведения писателей Ближнего Востока. Романы и рассказы. – М.: Прогресс, 1978.
5. Dr. Mohammed Darveesh, Soheel Najm. Short stories from Iraq. Volume II. – Baghdad: Al-Ma'mun, 2010.
6. عبدالله أحمد. الأدب القصصي في العراق. الجمهورية العراقية. 1977.

تدريس الأدب للناطقين بغير العربية: مشكلات وحلول

إعداد الدكتور / عبيد محمد عبد الحليم عبد الجواد
المدرس بأكاديمية أوزبكستان الإسلامية الدولية

الملخص: يقصد هذا البحث إلى تناول منزلة الأدب في دروس تعليم اللغات الأجنبية" فإنه يتناول عددًا من الإشكالات المطروحة في هذا السياق؛ إذ يتناول اختلاف اللسانيين والمدرسين حول جدوى الأدب في تعليم اللغات الأجنبية، وهل يستفيد غير المتخصصين باللغة الأجنبية من دروس الأدب؟ وهل ثمة أدب للناطقين باللغة وأدب لغيرهم؟ ثم إن هذا المبحث يعرض لمشكلات النص الأدبي، ويقدم رؤى لكيفية حل هذه المشكلات لاستثماره استثمارًا فاعلاً في بناء الكفاية اللغوية وترقيتها.

Annotation. This paper intends to address the status of literature in the lessons of teaching foreign languages". Moreover, this topic presents the problems of the literary text, and provides insights on how to solve these problems in order to invest it effectively in building and upgrading linguistic competence.

تمهيد

أرى أنه من الصعب على متعلم لغة ما، بوصفها لغة ثانية، أن يصل إلى درجة متقدمة من حيث الكفاءة اللغوية دون أن يكون قادرًا على تذوق بعض النصوص الأدبية وفهمها وإدراك حقيقة تميزها، بالإضافة إلى أن كثير من الكلام الأدبي " يتغلغل في ثنايا الكلام المعتاد التواصل الذي نستخدمه في حديثنا اليومي ، ومن ثم تُدرج الكثير من برامج تدريس اللغة العربية لغير الناطقين بها- على تفاوت- النص الأدبي في سياق ما تقدمه من نصوص للمتعلمين، وقد تخصص له بعض البرامج مقررات خاصة لدراسته.

ومن هنا، ومن واقع أهمية الأدب في درس اللغة، يتناول هذا البحث أهم التحديات التي تواجه تدريس النص الأدبي في حقل تعليم العربية لغير الناطقين بها .
يمكننا أن نعدد أهم التحديات التي تواجه تدريس النص الأدبي ، تلك التي تصدر في الوقت ذاته عن خصائص اللغة الأدبية وطبيعتها، ويمكن معها في الوقت ذاته- إذا ما أخذت بحققها، وأختيرت لها النصوص المناسبة في سياق واع من الأنشطة الصفية والملاصيفية- أن تكون مصدرًا لمتعة التعلم، وروافد خصبة للتدريس الفعال، وساحة لا محدودة للتعلم النشط، وأفقًا رحبًا لتفعيل العقل النقدي.

فهذا البحث يتناول المباحث التالية :

في جدوى تدريس الأدب

1. رؤى لحل مشكلات النص الأدبي للناطقين بغير العربية
2. تدريس الأدب بين الأغراض العامة والخاصة

3. الأهداف الأدبية المبتغاة من تدريس الأدب

4. خاتمة ونتيجة وتوصية

أولاً: في جدوى تدريس الأدب:

تمثل الجدوى المحصلة من تدريس النصوص الأدبية في تعليم اللغة الأجنبية قضية إشكالية تنبثق من وجهتي نظر؛ إحداهما أن اتخاذ الأدب مادة لتعليم اللغات الأجنبية ، لا يحقق الجدوى التعليمية المرجوة و إنما يزيد صعوبات التعليم، أما حجج هؤلاء فتتمثل في النقاط التالية: ()
الاستخدامات المجازية:

إن أحد أهم الأسباب في صعوبة درس النصوص بالنسبة لدارس اللغة الثانية، هي ظاهرة المجاز بمختلف أنواعه، والتي تزرع بها عادة لغة الأدب، ومصدر الصعوبة هنا افتقاد الخبرة اللغوية والحساسية المفضية إلى استكناه المسالك العديدة التي تنساب خلالها عملية التجوز، فضلاً عن أن كثيراً من صور المجاز تحتاج في تبين معناها إلى خبرة بواقع المجتمع الذي أنتج هذا الأدب ونظم حياته، وهي أمور تختلف من مجتمع إلى آخر بحيث لا تقلح الخبرة بظروف مجتمع معين في التغلب على مشكلة المجاز في أدب من إنتاج مجتمع آخر، بل إن أبناء اللغة الواحدة في عصر من العصور قد يصعب عليهم فهم أبعاد المجاز فيما أنتجته عصور وظروف أخرى من أدب في نفس اللغة . إن دارس اللغة العربية اليوم - حتى من أبناء اللغة - قد لا يفهم المعنى وراء شكوى إحدى النساء للحاكم من قلة الجرذان- أي الفئران - في بيتها، وقد لا يفهم معنى مدحهم بـ (كثرة الرماد) .. إلخ، لأنه لا يعرف الدلالات غير المباشرة لمثل تلك العبارات، وهي دلالات منتزعة من واقع بيئة معينة في عصر معين، إن قلة (الجرذان) كانت تعني قلة - أو انعدام - المخزون من مواد الطعام، أما (كثرة الرماد) فكان معناها : الكرم.

وهي - كما نرى - صور لصيقة بحضارة معينة ومن إفراز بيئة معينة، في عصر معين، وكما قلت فإنها قد تصعب على الطالب العربي اليوم، فما بالنا بالطالب الأجنبي الذي ستظل صور المجاز مشكلة بالنسبة له حتى في دراسته

-الإشارات التاريخية:

ونعني بها ما تتضمنه النصوص من إشارات أو تلميحات إلى بعض الحوادث أو الشخصيات التاريخية، نجد هذا في الشعر والأمثال خاصة، وفي هذه الحالة فإن مجرد المعرفة باللغة لا يغني في تبين المراد من النص أو العبارة دون عود إلى الواقعة المشار إليها أو الشخص المشار إليه(١)، وغالباً ما تتخذ هذه الإشارات شكل المجاز أو التشبيه، ولكن دلالتها لا تتضح إلا بالعودة إلى التاريخ، فنحن نقرأ قول الشاعر في مدح عمر بن عبد العزيز:

وما كعبُ بنُ مامةَ وابنُ سَعْدَى بأكرمَ منك يا عمرُ الجوادا

أو قول الشاعر :

على حالةٍ لو أنَّ في القومِ حاتمًا على جُودِهِ، قد ضَنَّ بالماءِ حاتمُ

أو قول أبي تمام في فتح الخليفة المعتصم لمدينة عمورية:

السيفُ أصدقُ إنباءٍ من الكتبِ في حده الحد بين الجد واللَّعبِ

نجد أن معاني هذه الأشعار لا تتضح من مجرد دلالة اللفظ، وإنما تحتاج إلى معرفة ما يشير الشاعر، أو يلمح إليه، فمن كعب بن مامة ، ومن يكون ابن سعدى هذان اللذان شبه بهما الشاعر

الخليفة الأموي عمر بن عبد العزيز؟ ومن حاتم هذا الذي عرف بالجلود؟ ثم ما قصة الكتب والسيوف في أبيات أبي تمام؟

وتبدو هذه الظاهرة - ظاهرة الإشارات التاريخية - بصورة أوضح في أحد فنون القول القديمة وهو فن الأمثال، إن المثل يتضمن إشارة إلى حادثة وقعت - أو يقال إنها وقعت - إشارة بعبارة وصفت بها تلك الحادثة عند وقوعها .. فنحن نسمع قولهم (جزاء سنمار) أو (عند جهينة الخبر اليقين) أو (حسبك من شر سماعة) فلا يتضح المراد بأي من هذه العبارات إلا إذا ذكرت لنا الواقعة التي تشير إليها عملاً على جلاء غموضها.

وقد يتمكن الطالب العربي - بعد جهد - من إدراك مغزى هذه الإشارات تساعد في ذلك لغته، والإطار الثقافي المتصل على أي حال، ولكن مما لا شك فيه أن الطالب الأجنبي سوف يجد في ذلك صعوبة مزدوجة تتمثل في لغة النص من ناحية، ثم في هذا البعد التاريخي المجهول بالنسبة له من ناحية ثانية.

3- الاستخدام الرمزي:

وهذه سمة أخرى تتبدى في النصوص الأدبية - خاصة الشعر - وتشكل بدورها صعوبة في فهم النص وإدراك معناه. ويأتي الرمز في العمل الأدبي بديلاً لشيء، أو معادلاً له، ودليلاً عليه، وهو يستمد دلالاته من أبعاد تاريخية أحياناً وأسطورية أحياناً غيرها، كما قد يستمدّها من أبعاد دينية أو طبيعية. ويظهر من الأعمال الأدبية التي تعتمد الرمز أن الغموض طابع أصيل فيها، وقد عرف الأدب العربي القديم صورة من استخدام الرمز في الشعر ولكنها كانت صوراً بسيطة في أغلب الأحيان، أما في الأدب الحديث فقد شاع استخدام الرمز في الشعر وأصبح هناك ما يعرف بـ (الاتجاه الرمزي) ومن بداياته ما نجده عند شوقي وعند مطران ثم عند إليّا أبي ماضي وجبران وغيرهما من شعراء المهجر، ثم عند لفيف كبير من أصحاب الشعر الجديد.

وليس هدفنا أن نتتبع هذا الاتجاه، وحسبنا أن نشير إلى بعض من أمثله القريبة. فشوقي - مثلاً - في كثير من (قصص الحيوان) عنده لا يرمي إلى حديث حقيقي عن عالم الحيوان، كما يبدو من ظاهر هذه القصص، لأن الحيوان عنده مجرد (رمز) لمعنى أو فكرة يريد إبرازها. أما إيليا أبو ماضي فيحدثنا عن (التينة الحمقاء) التي ضنت بثمرها وظلها وفضّلت أن تعيش لنفسها فلا تثمر ولا تُظِلُّ أحداً فكان مصيرها القطع وأن تصبح طعاماً للنار، لنرى فيها رمزاً للإنسان الأناني ينسى أن قيمته فيما يقدم للآخرين من نفع، فتكون النتيجة هي استغناء المجتمع عنه. فإذا جئنا إلى قصيدة (الحجر الصغير) عنده أيضاً وجدنا فيها رمزاً للإنسان المغمور يؤدي دوره في إقامة صرح مجتمعه ولكن إحساسه بعدم الاعتراف بهذا الدور يجعله يستهين بنفسه و يدفعه إلى اليأس، فيقعد عن دوره فإذا بالمجتمع يتأثر بتوقف هذا العضو عن العمل، وقد ينهار تماماً كما انهار ذلك السد الكبير بسبب سقوط الحجر الصغير.

وليس من شك في أن إدراك المعنى من وراء هذه الرموز عملية صعبة، لا أقول بالنسبة للطالب الأجنبي وحده، وإن كانت بالنسبة إليه أصعب كثيراً منها بالنسبة إلى الطالب من أبناء اللغة.

4- الصيغ والتراكيب الخاصة:

يضاف إلى ما سبق أن لغة الأدب - خاصة في الشعر - كثيراً ما تشتمل على ترخّصات كثيرة في جانبي التصريف والتركيب، فيستعمل الشاعر صيغاً لا توافق القياس، وتراكيب غير مألوقة، وقد تحدث القدماء والمحدثون عن هذه الحالات من الخروج على القواعد المعيارية تحت ما أسموه بـ (الضرورات الشعرية) أو (الرخص الشعرية) وتشكل مظاهر هذه الرخص مفاجأة

وخروجًا عن المعلومات المستقرة لدى الطالب، و بالتالي تمثل واحدة من الصعوبات التي يجب تذليلها عند التعامل مع النصوص الأدبية. ()

5- وهناك صعوبة أخرى تتصل بمستويات الطلاب ومدى تقدمهم في دراسة اللغة، إذ من المعروف أن قواعد اللغة ومفرداتها لا تقدم للطلاب دفعة واحدة، كما أن استيعاب الطالب لها لا يتم دفعة واحدة، و بالتالي فإن الاحتمال وارد بأن يشتمل النص المدروس على بعض الظواهر التي لم يوقف عليها بعد، وهو ما يشكل صعوبة أمام فهم بعض المواضع في بعض النصوص وإن كان من الطبيعي أن تكون هذه الصعوبة أكثر وضوحًا في المستويات المبتدئة منها في المستويات المتقدمة.

أما وجهة النظر الثانية فتذهب إلى أن استعمال الأدب في تعليم اللغات الأجنبية ذو جدوى عظيمة في تعليم اللغة، وتتمثل هذه الجدوى في: ()

أن الأدب سيزيد من مهارات اللغة كلها؛ لأنه سيوسع المعرفة اللغوية بتقديم أمثلة واقعية لاستعمال المفردات، واستخدام البني النحوية الواقعية، وأساليب اللغة الأجنبية

1- أن الأدب مثالي لتنمية الإحساس باللغة الأجنبية وتطوير الوعي باستخدام قواعدها ومفرداتها وأساليبها .

2- أن معاناة المشكلات الثقافية في الأدب، رغم صعوبتها، تعمل على ترقية قدرات الطلاب الإبداعية؛ ذلك أن الغاية النهائية من الأدب ليست الإعجاب به، إنما خلق شيء أشبه ما يكون بنقل الطاقة التخيلية من الأدب إلى الطلبة.

3- يرى بعض اللسانيين والنقاد أن الأدب يمثل إحدى حالات تعويض السياق اللغوي الذي.

يفتقده تعليم اللغات الأجنبية في غير بلادها؛ ذلك أن الأدب يخلق واقعا وسياقا لغويا غير متوافر في بلد غير ناطق باللغة، وهذا السياق إنما يمثل العالم الأجنبي، عالم اللغة والثقافة التي أنتجت هذا الأدب، ولذلك فإن الأدب خير معين على توفير تلك الأجواء الثقافية الواقعية والحقيقية التي ينتمي إليها الأديب، وهكذا فإن الأدب يمثل وسيلة مهمة للطلاب لولوج الثقافة الأجنبية؛ ثقافة اللغة المتعلمة ()

ثانياً : رؤى لحلّ مشكلات النص الأدبي للناطقين بغير العربية

بالنظر إلى هذه الحجج التي تدعو إلى تجاوز استعمال الأدب في تعليم اللغات الأجنبية، بسبب مجازية اللغة ، نقول : على الرغم من أن البعض قد يعد اللغة المجازية خصيصة شعرية بامتياز، إلا أننا قد نجد في اللغة العادية (الاستعمالية) في بعض الأحيان- عددًا كبيرًا من الاستعارات قد يفوق ما نجده في بعض الكتابات التي تُوسم بالأدبية، وهو ما يجعلنا نؤمن على الدوام بأن الاستعارة لم تكن أبدًا حكرًا على نمط بعينه من النصوص، وأننا دومًا في حيز استخدامات لغوية تتردد في النص الأدبي كما تتردد في سائر النصوص، لكن على اختلاف نوعي وتباين كمي ؛ لذلك يجب أن يكون لمتعلم اللغة العربية من غير الناطقين بها نوعٌ إلمامٍ بالتعبيرات المجازية () ، وسأقدم مثالاً يؤكد أهمية ذلك : هناك قصة طريفة أوردها صاحب كتاب (الأغاني) موجزها أن كسرى ملك الفرس أرسل إلى النعمان بن المنذر ملك الحيرة العربي يخطب بعض نساء أسرته لبعض رجاله، وأن النعمان سأل رسول كسرى، بحضور أحد المترجمين قائلاً: “أما في (مها) السواد و (عين) فارس ما يبلغ به كسرى حاجته” ؟ وأن الرسول سأل المترجم عن معنى (المها) و (العين) فقال له بالفارسية: معناها (كاوان) - أي البقر ورجع الرسول إلى كسرى ليقول له: إن

النعمان يقول: أما في بقر السواد وفارس ما يكفي لحاجة كسرى؟ وتقول القصة إن الأخير غضب من هذه الإجابة وحكم على النعمان بالموت.

إن السؤال هنا: لماذا غضب كسرى؟ وهل أخطأ المترجم في نقل إجابة النعمان؟ إن المعنى الحقيقي لكلمتي (المها) و (العين)، هو: البقر، و بقر الصحراء الوحشي على وجه الخصوص، ولكن النعمان لم يقصد إلى استخدام الكلمتين بهذا المعنى الحقيقي، وإنما عبر بهما عن النساء الجميلات على طريق المجاز، وهو مسلك معروف يفهمه المستمع العربي جيداً لكثرة ترداده في أشعار العرب القدماء.

من هنا ندرك أن المترجم قد أخطأ في نقل عبارة النعمان، الذي لم يقصد إلى إهانة كسرى بالقول بأن الأبقار تصلح زوجات لرجاله، ولكننا نسارع فنقول إن خطأ المترجم هنا محدود بأنه لم يتيبين البعد المجازي في استخدام النعمان لكلمتي (المها) و (العين) و بالتالي حملهما على معناهما الحقيقي في سياق لا يصلح له مثل هذا المعنى.

وقد حاول بعض اللسانيين ومعلمي اللغات الأجنبية أن يقدموا حلولاً ومقترحات للتخفيف من مشكلات النص الأدبي، لجعله أفعل وأجدى للطلبة المتعلمين؛ يقول أستاذنا الدكتور / عبدالحكيم راضي () : وذلك يحتم اعتماد مبدأ التدرج فيما تشتمل عليه النصوص المختارة من ظواهر المجاز والرمز والتلميح... إلخ، بمعنى أن تراعي قلة () هذه الظواهر في النصوص التي تقدم في المستويات المبتدئة، ثم يسمح بزيادتها تدريجياً تبعاً لتقدم المستوى، وقد يكون من المناسب - تحقيقاً لذلك المبدأ - أن تغلب النصوص النثرية على مقررات المستويات المبتدئة، وأن تقل النصوص من الشعر، فمن المعروف أن الأسلوب الشعري أكثر احتفالاً بطرائق الاستعمال غير النمطية للغة سواء ما يدخل تحت صور المجاز أو ما يعد من قبيل التراكيب الخاصة والرخص على مختلف مراتبها. وهنا يجب القول : إن تلك الظواهر المشار إليها، والتي ينسب إليها غموض العبارة الأدبية وصعوبتها - غالباً - أمام الطالب الأجنبي ليست على درجة واحدة من الغموض، بل أن الظاهرة الواحدة تتفاوت أمثلتها سهولة وصعوبة في المواضيع المختلفة، كما أن أساليب الأدباء ذاتها تختلف في مدى الحرص على هذه الظواهر: فالتشبيه - مثلاً - له صور مختلفة، بعضها أوضح من بعض، كما أن التشبيه في عمومها أوضح من الاستعارة، والمجاز المفرد أبسط من المجاز المركب، وصور الكناية تتفاوت خفاء ووضوحاً تبعاً لبعدهم العلاقات أو قربها. وأسلوب أبي العتاهية والبحثري أسهل من أسلوب مسلم بن الوليد وأبي تمام، وأشعار المتأخرين في جملتها أقرب من أشعار المتقدمين.. وهكذا. وبذلك توجد إلى حد كبير الفرص للاختيار تبعاً لمبدأ التدرج الذي سبقت الإشارة إليه.

وليس معنى ذلك عدم قدرة الطالب من دارسي اللغة الثانية على استيعاب ظواهر التجوز في النصوص الأدبية وعلى الاستمتاع بها. فإن ما نعينه بالتدرج هو تقليل مشاكل الفهم والاستيعاب - قدر الامكان - في المراحل الأولى واثاحة الفرصة أمام الطالب لتنشيط مهارته في القراءة وإخراج الأصوات واستيعاب المفردات الجديدة... إلخ.

وقد رأيت ساندرا مكاي () مثلاً، أنه يمكننا التخفيف من هذه المشكلات بعدة طرق هي :
- [تيسير النص وتبسيطه: وهذا التيسير إنما يعني حذف عناصر من النص، ولا شك أن عملية الحذف ستكون تقديرية تعتمد على حدس المعلم وقدرته على تمييز المهم من غير المهم. ولكن عملية التيسير هذه محفوفة بمخاطر كثيرة، أهمها :

أ- أن التيسير قد يؤدي إلى كسر التماسك النصي () في العمل الأدبي وتحطيم بنيته اللغوية ما ينعكس على مضمونه وقضيته الرئيسية

ب- ثم إنه قد يؤدي إلى حذف عناصر مهمة تكون دليلاً للمتعلم الأجنبي لبلوغ الفكرة والمعنى.

ج- وقد يؤدي التيسير إلى الحد من المهارات القرائية وتجميدها، وحصر المتعلم في قائمة المفردات التي يعرفها فحسب . ويرى أستاذنا الدكتور رشدي طعيمة أنه عند تبسيط النص الأدبي ينبغي مراعاة أمرين: ()
الأول: الحرص الشديد؛ كي لا يفقد التبسيط طبيعة النص الأدبي، وحتى لا يغير خصائصه الجوهرية

والثاني: تقديم النص الأدبي الأصلي للمتعلم، إما في مرشد المعلم الملازم للكتاب، أو تحديد المرجع الذي أخذ منه النص؟

2-اختيار النصوص السهلة نسبياً : و السهولة هنا مرتبطة بدرجة مقروئية النص، والمقروئية تعتمد على مدى صعوبة المفردات ، و إلف المتعلم بها، ومدى تعقيد القواعد النحوية والبنى التركيبية؛ كطول الجملة وتوسيعها وتضمنها عناصر فرعية ممتدة..

أو كما يقول الدكتور محمود أحمد السيد () : وفيما يتصل بالنص فإن أهم شرط فيه أن يكون ملائماً لمستوى الطالب ومقدرته على الفهم والتمثل، وقد تبدو عملية الاختيار في ظاهرها سهلة للغاية ولكن الحقيقة عكس ذلك تماماً. إن اختيار نص بغرض تدريسه في أحد المستويات لطلاب من غير أبناء اللغة عمل أسهل منه بكثير السير وسط الرمال المتحركة، واتخاذ قرار بأفضلية أحد النصوص على سواه يشبه اتخاذ القرار بسلوك طريق من عشرات الطرق المتشعبة في جميع الاتجاهات وسط غابة متشابكة تحول النباتات الكثيفة فيها دون تمييز طريق من غيره.

هنا تجدر الإشارة إلى وجوب التخلي عن طريقة اختيار النصوص وتقديمها حسب العصور التاريخية، ومعلوم أن هناك أكثر من طريقة تقدم بها النصوص، فهناك تقديم النصوص المندرجة تحت فن واحد كالمدح والفخر أو الرثاء.. إلخ، وهناك تقديم النصوص لأديب بعينه ، أو من بيئة معينة، وهناك تقديمها طبقاً لتتابع العصور الزمنية، وهو الاتجاه الغالب على كثير من كتب النصوص والأدب التي تضمها المكتبات. ومع ذلك فلا نظن أنه الاتجاه الأمثل حين يتعلق الأمر بطالب من غير أبناء اللغة، وخاصة إذا كان في المراحل الأولى من دراسته، وذلك لمنافاة هذا الاتجاه لمبدأ التدرج، إذ من المعروف أن نصوص الأدب العربي والآثار اللغوية العربية عموماً تتدرج في صعوبتها كلما رجعنا بالزمن إلى الوراء وعلى العكس من ذلك تتدرج نحو السهولة كلما اقتربنا من العصور الحديثة، و بذلك يترتب على مراعاة التتابع الزمني في تقديم النصوص الخروج على مبدأ التدرج من الأسهل إلى السهل ثم إلى الصعب فالأصعب. ()

ومع ذلك فنحن لا نمنع أن يدرس الطلاب نصوصاً من العصر الجاهلي وما يليه بشرط أن يتم ذلك في المستوى الذي يتمكن عنده الطالب من استيعاب هذه النصوص بنجاح.

وانطلاقاً من تحطيم قاعدة التتابع الزمني في دراسة الأدب ينبغي أيضاً تحطيم هذه الرابطة التي حرص البعض عليها بين دراسة النصوص وتاريخ الأدب () خاصة حين يبالغون في الاهتمام بالشرط الأخير. نعم إن معرفة شيء من الظروف المحيطة بالنص مسألة لا بأس بها، وقد تكون لها أهميتها في فهم النص ذاته، وفي هذه الحدود يجب أن يكون تقديم المعلومات حول النص، أما المبالغة في الحديث عن ظروف العصر والإفاضة فيها فقد توهي بأنها الهدف الأصلي من الدراسة ، وقد تشغل انتباه الطالب عن النص ذاته، وهو ما يجب أن يكون المحور الأول للاهتمام خاصة في حالة طلاب اللغة الثانية، حيث ينبغي أن تتضافر المواد المختلفة في إثراء حصيلة الطالب من

مفردات اللغة، وفي تنمية مهاراته المختلفة في القراءة ومخارج الأصوات والقدرة على الفهم.. إلخ.

ثالثاً : تدريس الأدب بين الأغراض العامة والخاصة
عند النظر إلى اللغة كوحدة متكاملة عندها لا يمكن تصور لغة دون أدب ونحو وعناصر ومهارات وتراكيب وأن هناك تكاملاً في تدريسها وفي تركيبها في ذهن المتعلم.
فليس هناك قواعد وحدها ولا أدب وحده، ولا قراءة منفصلة، ولا كتابة وحدها، وإنما تتكامل هذه الفروع لتكون اللغة وتعلم كوحدة مترابطة ومتكاملة؛ حتى يتضح وظائفها اتصاحاً كاملاً، كما يقول علماء النفس الجشتال أن الكل أكبر من مجموعة أجزائه، وأن الجزء لا يتضح معناه إلا بالنسبة إلى الكل وأنه - الجزء - يتضح أكثر حين يرد في مواقف مختلفة، ومواقع متعددة من الكل. ()

وهذا ما يسمى بالمنهج التكاملي في التعليم بوجه عام وفي تعليم اللغة العربية للناطقين بغيرها على وجه الخصوص،

تقوم فكرة المنهج التكاملي على تقديم المعلومات متكاملة، بمعنى أنها ترفض تفتيت هذه المادة الواحدة وتؤكد على تكامل المعرفة ووحدة العلم وإزالة الحواجز بين فروع المادة الواحدة؛ لأن تجزئة المعرفة غير قابلة للتطبيق في مناحي الحياة، وجوهر ذلك هو وجود مادة واحدة تكون محوراً تربط به بقية المواد، كما أن التدريس وفق أسس المنهج التكاملي يتيح الفرصة للطلاب للتفكير والربط والتحليل إلى جانب إبراز وحدة العلم وتجنب التكرار الذي ينشأ عن تدريس فروع العلم منفصلة، كما أنه يوفر الوقت والجهد والمال، بالإضافة إلى أنه يؤدي إلى النمو المتكامل للطلاب في مختلف الجوانب والتي تعتبر متداخلة ومتكاملة. ()

هذا المنهج التكاملي يضع اللبنات الأساسية لتصوير تدريس الأدب في مختلف مستويات اللغة المبتدئ منها والمتقدم في أغراضها العامة فما السبيل إلى تحقيق ذلك؟

إن الأدب بأجناسه المتنوعة صالح لجميع مستويات الدارسين المتباينة، وقد نقل هاني إسماعيل عن دراسة بونس أن نسبة 96% من دارسي العربية الذين شملتهم الدراسة أحسوا بموسيقا الشعر العربي، ذاك الشعر الذي يتفرد بخصوصية لغوية وثقافية، وأوصت الدراسة بتجربة الشعر في المواد الدراسية للناطقين بغير العربية منذ المستوى الابتدائي الأول. ()

وقد اقترح طعيمة أن تقدم في المستوى المبتدئ نصوصاً بسيطة اللفظ، سهولة الإيقاع أقرب ما تكون إلى الأناشيد ذات النمط الخاص، والنصوص التي يمكن أن تقوي لغة الدارسين، وتحثهم على الأداء اللغوي، على أن يتدرج الأمر في المستويات التالية: المتوسطة والمتقدمة ()

وبذلك يكون ملائمة النص لمستوى الطالب وخلوه من التعقيد اللفظي والمعنوي معياراً أساسياً في توظيف الأدب في مناهج تعليم العربية للناطقين بغيرها، ومن ثم يجب أن تكون مفردات النصوص شائعة ومألوفة، خالية من الألفاظ المهجورة والصعبة، كما يجب أن تكون التراكيب واضحة، خالية من الغموض والإبهام، والمجازات صعبة الفهم، والرموز عسيرة المنال، وبذلك تتلاشي جل الإشكاليات التي تكتنف توظيف الأدب في حقل تعليمية اللغة. ()

لا يفهم من هذا المعيار - بأي شكل من الأشكال - عدم الارتقاء بمستوى الدارس، والتدرج به إلى مستويات أرقى وأعقد، بل على العكس فإن التدرج من السهل إلى الصعب، ومن البسيط إلى المركب يسهم بشكل بارز في النمو اللغوي للدارس. ()

رابعاً: أما من الأهداف الأدبية المبتغاة من تدريس الأدب فأنقلها كما نص عليها الدكتور رشدي طعيمة في كتابه تعليم اللغة العربية للناطقين بغيرها مناهجه وأساليبه:

مساعدة الدارسين على اشتقاق معان جديدة للحياة من خلال عرض تصور الثقافة العربية لقضاياها. وتزويدهم بالقدرة على الإبداع الأدبي والتعبير عن هذه المعاني الجديدة للحياة باللغة العربية في حدود مستواهم اللغوي.

إفساح المجال للدارسين، الذين ينتمون إلى ثقافات مختلفة، بأن يتحدثوا عن خبراتهم الخاصة فيتبادلون الرأي في كل قضية. ويعرض كل منهم أجمل ما يحتويه تراثهم.. وذلك من خلال اطلاعهم على الأدب العربي الذي يتيح لهم فرصة المناقشة وتبادل وجهات النظر . تنمية قدرة الدارسين على الاستمتاع بالأدب العربي وتذوق أشكال الإبداع الأدبي وإدراك معايير النقد الجمالي في الكتابة العربية... و تنمية ميول الدارسين إلى القراءة الحرة في مجال الأدب كوسيلة نافعة وممتعة لقضاء وقت الفراغ

وأخيراً.. وصل هؤلاء الدارسين بإنتاج الأدباء والشعراء والمفكرين العرب. مما يخلق بينهم صلة تستحث هؤلاء الدارسين على متابعة إنتاجهم، وتعقبه في دور النشر المختلفة. سواء في بلادهم أو في البلاد العربية. ()

هذا الكلام يقال في تدريس اللغة العربية للأغراض العامة أما الأغراض الخاصة ، وطلبة الأغراض الخاصة الأدبية هم الطلبة الذين أنهوا الغرض العام ، وقرروا - أودفعتهم ظروفهم- لدراسة الأدب كأن يكونوا أدباء أصلاً، أو طلاب دراسات أدبية، أو طلاب لغة عربية من غير الناطقين بالعربية. ()

ولنا أن نقول دون تردد إن طلبة المستويات المتقدمة هم جمهور النصوص الأدبية ، ومن الطلبة المستعدين لغويًا لاستقبال تلك النصوص ودراستها ؛ إذ تكمن لديهم الخبرة والدراسة الكافيتان لفهم النصوص الأصلية واستيعابها، وهم المتمتعون بدرجة مقبولة من إتقان التراكيب وأساسيات النحو التي تجعلهم يستقبلون نصًا إبداعيًا. ()

وعن جدوى وفوائد تدريسه يقول الكومي ، أن الدراسة الأدبية لها المكانة الأولى في إعداد النفس وتكوين الشخصية وتوجيه السلوك الإنساني، والأدب عموماً له أكبر الأثر في الشعوب وتكوين الأجيال علاوة على أن درس الأدب هو الفترة التي تتحرر فيها عقول الطلاب من صرامة التعاريف ورتابة المواد () 14.

وتذهب جلاني إلى أن دراسة الأدب أداة فعالة في وقاية الدارسين من التحجر اللغوي، وما يترتب عليه من توقف دائم أو مؤقت للنمو اللغوي لديه، وذلك لأن النص الأدبي نص أصيل غير مفتعل، ومن ثم تتيح نصوص الأدب عبر مستويات تعلم اللغة بعض المهام والأنشطة اللغوية التي يمكن للدارسين من تأديتها على نحو أصيل وواقعي بعيداً عن الافتعال، مثل: الغناء للأناشيد والقاء الشعر، والحكي، والاستماع والمشاهدة، والتمثيل ولعب الأدوار ()

خامساً: خاتمة ونتيجة وتوصية:

النص الأدبي يعتبر صورة جمالية من صور اللغة ، يؤدي الدور الوظيفي ويمكن تحميله الهدف التواصل ، وإلى مشكلة تقديم المفاهيم فيه أقترح تجاوزها بتنمية الذائقة الأدبية ، وتلك تحصل للمتعلم المثقف في لغته واللغة الهدف فإننا في هذا البحث ننشد متعلماً للغة ذا دافعية قصوى لتعلم اللغة وفاعلية صفية ولا صفية في تعلم اللغة العربية ، وقد أقترح التدرج في تقديم النص اللغوي ، وأنصح بالتبسيط المشروط ، وقد أوضحت أهداف تدريس اللغة بأدائها في التعليم عموماً وفي تعليمية غير الناطقين وفي تعليم اللغة للأغراض الأدبية وذكرت أن لكل واحد منهم شروطه ومنهجيته ووسائله ، وقد أوضح البحث أن الأدب في تعليم غير الناطقين يتسع مجاله ليشمل

الأصناف الأدبية والبلاغية والنقدية دون الإغراق في المفاهيم والمصطلحات والمذاهب والتعصب لشخصيات الأدباء والشواهد، فالمعيار هو ذوق الطالب ، والهدف هو ارتقاء بشعور الطالب اللغوي ليسهم الأدب في تعزيز ملكاته اللغوية والإفصاح عن إبداعات المبدعين من المتعلمين . هنا تجدر الإشارة إلى وجوب التخلي عن طريقة اختيار النصوص وتقديمها حسب العصور التاريخية ، وانطلاقاً من تحطيم قاعدة التتابع الزمني في دراسة الأدب ينبغي أيضاً تحطيم هذه الرابطة التي حرص البعض عليها بين دراسة النصوص وتاريخ الأدب.

المراجع العربية

1. الإحساس بأوزان الشعر العربي عند دارسي اللغة العربية غير الناطقين بها بحث تجريبي، مكة المكرمة: مجلة معهد اللغة العربية بجامعة أم القرى، 2، 1984.
2. الأدب في كتب تعليم اللغة العربية للناطقين بغيرها دراسة مقارنة إسماعيل، هاني.
3. الأدب في كتب تعليم اللغة العربية للناطقين بغيرها دراسة مقارنة إسماعيل، هاني.
4. الأغاني لأبي الفرج الأصفهاني 124/2 ، 125 ، ط دار الكتب المصرية
5. تدريس اللغة العربية للناطقين بلغات أخرى ملاحظات حول تدريس النصوص والأدب، محمد الكومي ، مكة المكرمة: مجلة معهد اللغة العربية بجامعة أم القرى، 1984.
6. تدريس النصوص الأدبية لطلاب اللغة الثانية في المراحل المبتدئة ، الدكتور / عبدالحكيم راضي ، مجلة معهد اللغة العربية - جامعة أم القرى - السعودية 1982.
7. التعليم التكاملي بين النظرية و التطبيق ، عطية العمري، غزة: مركز القطان، ٢٠١٠م، ص. 34.
8. تعليم العربية لغير الناطقين بها - مناهجه وأساليبه ، رشدي طعيمة ، الرباط: منشورات المنظمة الإسلامية للتربية والعلوم والثقافة 1989.
9. توظيف الأدب في تعليم اللغات الأجنبية من منظور اللسانيات التطبيقية، مريم جلالي أصفهان: بحوث في اللغة العربية وآدابها، جامعة أصفهان، 11، 1436 هـ.
10. نحو رؤية منهجية في تدريس النص الأدبي للناطقين بغير العربية ، فاطمة محمد العليمات ، ونزار مسند المنارة، المجلد 20، العدد 4، 2014 .
11. Sandra Mckay, Literature in ESL Classroom, in: C.J.Brumfit and R.A.Carter, 1991.

ЖЕНСКИЕ ОБРАЗЫ В ПРОИЗВЕДЕНИИ ТАХА ХУСЕЙНА «ЗОВ ГОРЛИЦЫ»

Наргиза Саидова,

*PhD, доцент кафедры Высшей школы арабистики
Ташкентского Государственного Университета Востоковедения*

Аннотация: данная статья посвящена творчеству известного арабского писателя Таха Хусейна и анализу женских образов в произведениях Таха Хусейна «Зов горлицы». Женский вопрос всегда был актуальным в арабских странах, но особую популярность, он приобрёл в XX веке.

Ключевые слова: «арабское просветительство», женское самосознание, демократизация образования, «женский вопрос», «характер нации», женская эмансипация.

Вот уже целое столетие женский вопрос неизменно привлекает внимание арабской общественности. Современная жизнь, демократизация образования, школа национально-освободительной борьбы мало-помалу изменяли представление о месте женщины в обществе, взгляд на брак и семью. Менялось и женское самосознание, прежде всего в городе.

Вопрос эмансипации женщины стал честью проблемы освобождения от оков феодализма всего общества в целом. Стремление передовых элементов вывести арабов на путь прогрессивного развития заставляло их, добиваясь освобождения человека от груза средневековых моральных и социальных установок, добиваться и женской эмансипации.

На Арабском Востоке «женский вопрос» приобрёл свою наибольшую популярность в начале XX века. Наиболее полное освещение в эти годы женский вопрос получил в книгах Касыма Амина – первого мусульманина, посвятившего жизнь защите попираемых прав женщин. Тесно связывая положение женщины с прогрессом нации, - ибо, по его мнению, именно женщина формирует «характер нации» - он выдвинул против затворничества и покрывала, критиковал современные ему правила заключения брака и развода, отвергая многожёнство.

Первым арабским просветителем, понявшим, что женский вопрос уже поставлен самой жизнью и требует разрешения, был Бутрус аль-Бустани. В Египте первым в защиту женского образования выступил Рифаа ат-Тахтави, добившийся в период правления Хедива Исмаила учреждения первой в стране женской школы. Рифа ат-Тахтави в середине XIXв. Положил начало

общественному движению, получившему название «арабское просветительство».

Заслуга арабских просветителей состоит в том, что они первыми обратили внимание на женский вопрос.

Это были самые ранние известные выступления, подготовившие движение за женскую эмансипацию. В последнем десятилетии прошлого века выступления арабских просветителей в пользу женского образования переросли в постоянный интерес посвящённых кругов к положению женщины на Востоке вообще и на Арабском Востоке.

Египет ранее других арабских стран обрёл свою независимость и вступил на путь самостоятельность и вступил на путь самостоятельного развития.

Многочисленную группу писателей, выступивших в литературе в момент подъёма национально-освободительного движения после первой мировой войны, принято называть – как признано ныне, не совсем удачно – «египетскими модернистами», хотя по сути дела, это была первая реалистическая школа. Как отмечала А.А. Долинина, правильнее было бы назвать её школой критического реализма¹³⁸.

К этой школе относится и крупнейший египетский писатель и теоретик литературы Таха Хусейн.

Таха Хусейн был одним из приверженцев Касыма Амина. Об этом свидетельствует хотя бы тот факт, что в своей автобиографической повести «Дни» он указывает, что Египет обязан своим пробуждением трём людям, в числе которых он называет Касыма Амина.

Одним из известных произведений Таха Хусейна является повесть «Зов горлицы» - это произведение из самых значительных произведений новой арабской литературы. Повесть посвящена очень популярной на Арабском Востоке в начале XX века проблеме – женскому вопросу. Являясь общеарабской, или, скорее всего общевосточной проблемой. Женская тема была одной из излюбленных проблема тем в новой арабской литературе, этим, вероятно, и объясняется, что повесть Таха Хусейна «Зов горлицы» хорошо известна не только на родине писателя, но и далеко за её пределами.

Повесть «Зов горлицы» Т.Хусейн написал под влиянием идей Касыма Амина.

Повесть построена на любовном конфликте, обязательном в каждом романтическом произведении. Но этот конфликт строится писателем в повести весьма необычно.

Спасаясь от унижения и насмешек после позорной смерти мужа, бедуинка Зухра с двумя дочерьми, Аминой и Ганади, вынуждена покинуть селение, где проживала со своим родовым племенем, и искать убежище в городе.

В начале жизнь Зухры с дочерью в городе, казалось бы, налаживается весьма благополучно. Все втроем устраиваются служанками в разные дома, и

¹³⁸ Долинина А.А. Заметки о египетской литературе нового и новейшего времени. – в сб. статей: Фольклор и литература народов Африки. М. «Наука», 1970г. с. 28-42

раз в неделю собираются вместе. Особенно удачно складывается жизнь Амины: она попадает в богатый дом маъмура - начальника уезда, где её принимают не как служанку для дочери, а как её подругу, и обращаются с ней соответствующим образом. Ганади поступает в услужение к молодому и богатому инженеру. Инженеру трёх женщин течёт спокойно и размеренно, но вскоре молодой инженер обольщает Ганади.

Боясь позора, Зухра с дочерьми возвращается в родовой клан. Ганади постигает суровое наказание за то, что она покрыла себя позором. Она погибает от руки своего дяди.

Не желая мириться с такой жизнью. Амина убегает из деревни и возвращается в город.

Амина решает отомстить молодому инженеру, явившемуся косвенной причиной гибели её сестры. Вначале она возвращается на своё старое место в доме маъмура, где вместе с его дочерью получает неплохое для того времени образование для женщины. Мысль о мести становится навязчивой идеей молодой девушки. Изменив своё настоящее имя на Суад, Амина поступает в услужение к молодому инженеру. Между ними начинается борьба: инженер пытается склонить Амину на незаконное сожительство, но терпит неудачу. Амина привыкает к нему, и, незаметно для себя, влюбляется в молодого человека. В свою очередь, привыкший к лёгким победам и впервые встретивший такой отпор, гордость и упорство со стороны простой девушки, молодой инженер также влюбляется в неё.

Повесть заканчивается благополучно: инженер предлагает руку и сердце Амине, и она становится его женой.

Одной из примет начала современного этапа в истории арабской литературы стало появление образа женщины, отстаивающей своё право на любовь, свободный выбор спутника жизни. В повести «Зов горлицы» выведен образ новой женщины. Амина именно такая, какой должна быть настоящая женщина: умная, смелая, умеющая принять правильное решение. Читая повесть, мы недовольны, сравниваем между собой образы двух сестёр: Амины и Ганади. Ганади оказывается неспособной бороться за своё счастье и любовь. Она покорная и безропотная жертва сложившихся обстоятельств. По своей смысловой нагрузке образ Ганади близок образу её матери – бедуинки Зухры. Зухра, всю свою жизнь, проведя в бедуинском племени, слепо подчиняется его патриархальному – родовым законам. Она считает, что женщина не может жить самостоятельно, она должна жить так, как ей велит мужчина, неважно, кем он ей приходится отцом ли, мужем, братом или сыном. «Ведь женщина может жить честно, чувствовать себя в безопасности, только если рядом с ней мужчина – отец, брат или муж!»

Будучи невежественной и безропотной жертвой феодальных традиций, Зухра учит своих дочерей жить в беспрекословном повиновении: «Женщина не может жить одна, она всегда нуждается в охране и защите».

Но её дочери – совершенно разные по своему складу характера, и каждая из них выбирает свой путь. Ослеплённая роскошью и удобствами богатого дома, в которой она попала, зачарованная ласковыми речами молодого красивого мужчины, Ганади не смеет перечить инженеру, с головой отдаётся своему счастью. Она любит инженера и счастлива с ним по-своему. Забеременев, робкая и привыкшая подчиняться во всём воле старших, Ганади признаётся в случившемся своей матери.

Но мать, как всегда, не сумевшая принять самостоятельного решения, обращается за помощью к своему брату Насеру. Насер решает проблему по обычаям замаскированной, отживающей свой век старины: он увозит Зухру с дочерьми в деревню, а по дороге убивает Ганади на глазах её матери и сестры.

Если судьба Ганади вызывает глубокую жалость, то судьба и образ её матери Зухры вызывает у читателей двойственное чувство. С одной стороны её очень жалко, слишком тяжёлой и безрадостной была её жизнь. Всю свою молодость она сносила побои и издевательства своего мужа – «большого охотника до женщин». Её муж пропадал в чужих селениях, развлекаясь в страхе за его жизнь.

«Сколько ревнивых мук она извела, ожидая мужа, а он не появлялся дома по целым дням, а иногда не приходил и ночью! Сколько страха за него она натерпелась! Ведь она всё-таки любила его, этого гуляку и развратника, и понимала, что своим распутством он повсюду наживает себе опасных врагов. Она боялась за дочерей: что ждёт их, если вдруг рухнет благополучие семьи?»

После смерти мужа ей пришлось до дна выпить чашу унижений и позора, даже родное племя отказалось от неё, слишком унижительной смертью умер её муж: его убили родственники одной из его многочисленных любовниц. Вся тяжесть его позорной смерти легла на голову Зухры: «Семья с презрением от них отвернулась, и в конце концов они были изгнаны из деревни». Позорная слава следовала за ними по пятам, из деревни в деревню. В одном месте с ними обходились получше, в другом похуже. Но нигде им так и не удалось обосноваться».

Зухра жертва патриархально-родовых отношений, она находится в плену своих предрассудков и собственными руками отдаёт свою дочь на смерть. Она знает, что девушка должна расплачиваться за позор своей жизнью, но тем не менее она перепоручает судьбу дочери мужчине родового клана – своему брату Насеру. Беда Зухры состоит в том, что она не может отказаться от своих предрассудков, вырваться из плена отживших взглядов на жизнь. Ей бы поговорить с дочерью по-настоящему, по душам, утешить её, обдумать вместе с ней случившееся и принять, пусть не правильное, но наиболее приемлемое решение. Но Зухра не может до этого подняться, она боится ответственности, ей не хватает мужества помочь своей дочери, и она начинает её потихоньку ненавидеть, как ещё один источник своих несчастий: «...мать испытывает злобу к дочери, а дочь чувствует отвращение к матери. Они не разговаривают, а объясняются знаками, односложными словами. Они не глядят друг на друга, если же взгляды их случайно встречаются, то каждая, потупив взор,

придумывает какое-нибудь неотложное дело, и поспешно уходит прочь, чтобы не видеть другую, не говорить с ней...»

Лучшее всего образ Зухры раскрывается через восприятие её другой дочери Амины. Амина глубоко любит свою мать и сочувствует ей. Видя страдания матери и горе сестры, она разрывается между горем ними: «Я думала о них обеих – несчастной девушке и охваченной горем женщине» - спрашивала себя: «Которая из двух больше нуждается в сочувствии и сострадании? Кому из них нужнее моя помощь и утешение?»

Однако в душе юной, ещё не закалённой страданием Амины рождается неосознанное понимание, что мать живёт неправильно, целиком поглощённая своим прошлым, она не заботится о настоящем и будущей жизни ни для себя, ни для своих дочерей! «А мать? Ещё не старая женщина, она сама обрекла себя на стариковую жизнь, отказывалась от всех наслаждений и радостей, довольствуясь самым малым. Она всегда грустна, и воспоминания о недавнем прошлом огнём сжигают её сердце, которое любило, но не нашло ответа на свою любовь, а встретило только обман, вероломство и измену».

Прозрение Амине наступает только тогда, когда она увидит убийство сестры. Она понимает, какую роль сыграла Зухра в случившемся и с презрением навсегда отворачивается от матери. Даже много лет спустя, вспоминая о смерти Ганади и присутствии при этом Зухры, Амина не называет её матерью, для Амины Зухра навсегда осталась «простой пожилой женщиной».

Однако мы не вправе осуждать Зухру. Она поступил так, как её учили и воспитали с детства, так, как поступали до неё многие поколения женщин её предков.

Судьба и так сурово наказала Зухру за её слабость и неспособность к борьбе. Она лишилась сразу обеих своих дочерей, которых, всё же, очень любила. И мы можем только предполагать, как безрадостная и одинокая старость ждёт эту несчастную женщину в дальнейшем.

Как было сказано выше, образ Зухры, тесно смыкается с образом её старшей дочери Ганади. Также, как и мать, Ганади остаётся простой бедуинкой, её не тянет к образованию и культурной жизни, как её сестру Амину. В своих воспоминаниях Амина говорит о сестре: «У меня на глазах сестра быстро превращалась в девушку. Формы её приятно округлилось, она заметно похорошела и казалась счастливой. Однако по-прежнему оставалась она всё той же простой бедуинкой, какой пришла в город, - она всё-таки не научилась ни читать, ни писать, как я, и совсем не умела, подобно мне обращаться с красивыми вещами».

Но вместе с тем, Ганади отличается от своей матери. Она любит молодого инженера, хотя и считает свою любовь преступлением. Ганади находится как бы на распутье: в душе её происходит борьба, так ли она виновата, как говорит ей мать? Мать, ничего не объясняя, избегает свою дочь, и Ганади с обидой говорит сестре про мать: «Как бы мне хотелось, чтобы на твоём месте была

наша мать! Не тебе бы ласкать меня с такой нежностью и любовью!» В глубине души Ганади уже смутно начинает чувствовать неправоту матери, которая вместе того, чтобы обогреть дочь душевным теплом, увозит её из города, где бедная Ганади оставляет своё сердце: «В том доме и оставила сестра своё сердце. Поэтому она горюет всё время без конца о чём-то думает, не понимая, что ей говорят, не отвечая на наши вопросы».

Однако Ганади не находит в себе достаточно сил для борьбы, её предрассудки оказываются сильнее, и в результате всего она становится жертвой бедуинского «кодекса чести»: «Её гонят, и она покорно идёт, не смея ослушаться, не в силах высказать хоть малейшее неповиновение. Что за страшную власть над людскими душами имеют предрассудки – стыд, покорность, верность обычаям! Они убивают в человеке волю, начисто стирают в нём всё, что отличается от других людей»!

Амина во всём сильно отличается от матери и сестры. Приехав в город, она необычайно быстро воспринимает для себя новую для неё городскую культуру, в манерах и в разговорах она почти не отличается от своей хозяйки Хадиджи: «Я узнала, что такое роскошь и богатство, многому научилась и очень переменилась».

Амина научилась писать, читать, правильно говорить, красиво одеваться, умело обращаться с различными предметами, без которых невозможно представить городскую жизнь. Амина очень любит свою мать и сестру, и стремится научить их всему, чем овладела сама, но встречает с их стороны непонимание и упорное неприятие новой для них городской культуры: «А мать и сестра, когда я попробовала при них подражать каирскому говору, обидно меня высмеяли и заставили говорить по-деревенски, как прежде».

Амина беспрекословно повинуется требованию матери покинуть город, потому, что в ней во-первых, сильна любовь к матери, а во-вторых, в её душе ещё сильны чувства верности и преданности своему родному клану.

Но уже по дороге её начинают обуревать мучительные сомнения и острое желание сбежать обратно в город. Соприкоснувшись с грубой невежественной средой, из которой она вышла, и в которую должна вернуться. Амина чувствует, что уже никогда не сможет жить как прежде. Всё её раздражает и вызывает в ней отвращение, даже манеры поведения за столом: «Я смотрела на них с болью и ужасом: грубые, заскорузлые руки жадно макали хлеб в миску.... Где взять силы, чтобы заставить свои руки и челюсти двигаться всё так же, как у этих людей?»

Амина понимает, что ей уже никогда не сблизиться с этими невежественными людьми, обратно для неё дороги нет, но она и не знает, как ей окончательно порвать со своей родной средой: «А что я буду делать в деревне, какая судьба уготована мне там? Разве смогу я вернуться к прежней жизни, от которой уже начала было понемногу отдыхать».

Убийство Ганади и последовавшее за ним отвращение к матери навсегда обрывают ту самую, которая ещё связывала Амину с её родовым племенем. Оправившись после своего потрясения, Амина уже навсегда покидает родную

деревню. Отныне она - свободный человек, без предрассудков и ложных понятий чести.

После возвращения Амины в городи даже, мы становимся свидетелями того, как она упорно и целеустремлённо идёт к поставленной перед собой цели: заставить молодого инженера признать над собой превосходство женщины, к которым она вообще относилась как к средству развлечения. Амина много читает и даже изучает французский язык, т.е. совершенствует своё образование и уровень культуры.

И эта когда-то забитая и невежественная бедуинка добивается своего. Встретившись с Аминой, инженер поражён, впервые в жизни он встречает такую умную, образованную, всё знающую и понимающую девушку. В этом видно и состоит вся суть и идея повести «Зов горлицы». Таха Хусейн подводит нас к мысли, что только умная и образованная женщина может быть спутницей жизни умного и образованного мужчины. И только в такой семье, где равные по уму и образованию супруги, могут рождаться умные и образованные дети, составляющие будущее нации.

Говоря о женских персонажах повести, нельзя не обратить внимания на два мужских персонажа, которые имеют большое значение в раскрытии идеи повести.

Это образ бедуина – Насера, который олицетворяет собой уходящий мир патриархально-родовых отношений и образ молодого инженера, олицетворяющего собой новый, зарождающийся мир капиталистических отношений.

Персонаж молодого инженера в изображении Таха Хусейна является несколько положительным, хотя автор и называет его иной раз «преступным соблазнителем». Сила инженера – в его знаниях, культурности. В нём и подобных ему Таха Хусейна видит будущее страны. Такие люди, как инженер, несмотря на их недостатки, благотворно влияют на развитие общества потому, что их культура передаётся окружающим. Примером тому служит Амина. И хотя молодой инженер не помогает ей прямым образом, но играет большую роль в её становлении как личности.

В противоположность молодому инженеру, Насер – фанатик, грубый человек, признающий все вредные, отживающие обычаи, и он – убийца Ганади.

Это деление на новый и уходящий старый мир выражается и в среде, в которой обитают героини повести. Так, например, Зухра попадает на услужение в дом государственного чиновника, который хотя и состоит на государственной, и человек он не бедный, но всё равно тяготеет к деревенскому образу жизни и старым обычаям.

Амина же попадает совершенно в другую среду. В доме маъмура придают большое значение образованию и культуре, здесь живут по иным меркам. Противопоставляя эти два разных мира, писатель подчёркивает, что всё же последнее решающее слово принадлежит самой женщине, её личным усилиям.

Образ Амины можно считать одним из первых в арабской литературе образов женщин, вставших на путь самостоятельной жизни. Важным моментом в повести является стремление Амины добиться своего естественного права – свободы. Другим немаловажным моментом является то, что действия Амины не импульсивные, а вполне осознанные. Она сознательно рассчитывает все свои действия, стараясь привлечь внимание молодого инженера.

На примере Амины Таха Хусейн показывает, что женщина должна быть образованна. Только благодаря своему уму и образованию Амина так тонко чувствует обстановку, логически рассуждает, умеет самостоятельно мыслить, разбирается в происходящем. Но Амина не только умна и образованна. Она высоконравственна и свято бережёт свою честь. Её поступки настолько целомудренны, что не могут бросить даже тень на её репутацию. В Амине гармонически сочетаются физическое и духовное развитие. Сравнивая Амину с её сестрой Ганади, Т.Х. показывает, насколько образованная женщина выше, лучше и достойнее, чем невежественная и забитая.

В своей повести Т.Х. подводит нас к мысли, что жизнь женщины зависит не столько от обстоятельств, сколько от её личных усилий, от её стремления стать счастливой.

Несомненно, достоинства повести составляют простота и поэтичность стиля и правдивое изображение быта египетского захолустья. Однако трактовка темы, данная писателем, далека от реалистического подхода к действительности: повесть построена на сюжете исключительном, нетипичном.

Повесть «Зов горлицы» является заметной в истории арабской литературы, так как в ней показаны некоторые сдвиги в жизни египетского общества, происходившие в начале XX века.

Через всю повесть Амину сопровождает крик птицы. Этот символический образ птицы призван не только вести героиню через все преграды к поставленной цели, он как бы зовёт египетскую женщину бороться за достойное место в жизни, за своё счастье.

Использованная литература:

1. Hodjaeva R.U, Akbarova M.X., Muxiddinova D., Saidova N. Arab adabiyoti (XIX –XX asrlar). Darslik. T. 2020 y.
2. Muxiddinova D.Z. XX asr arab hikoyanavisligi. – T.: G‘.G‘ulom. 2017.
3. Акбарова М.Х. Очерки истории арабской литературы. (XIX-XX веков). Дарслик. Т. 2001.
4. Хусейн Т. Зов горлицы. Повесть, пер. с араб. С. Стефановой. – М., 1961г.
5. Таха Хусейн. Избранное. М.1989г.

**“LAYLI VA MAJNUN” DOSTONI SYUJETINING TARIXIY
ASOSLARI VA UNING XALQ VARIANTLARI**

Ulug‘bek SATTOROV,

*Toshkent amaliy fanlar universiteti professori,
filologiya fanlari doktori*

Annotatsiya. Mazkur maqolada Alisher Navoiyning “Layli va Majnun” dostoni xalqona variantlari xaqida so‘z yuritiladi. Ushbu doston bo‘yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlar qiyosiy o‘rganilib xulosa berilgan.

Kalit so‘zlar: *doston, afsona, she‘riy asar, qahramon, muhabbat.*

Ma‘lumki, ishqiy-romanik dostonlarning yaratilishi jahon adabiyoti tarixidagi eng muxim adabiy xodisalardan biri bo‘lib, epik tafakkur rivojidagi o‘ziga xos evrilishlar bilan chambarchas bog‘likdir. Jumladan, Layli bilan Majnunning otashin muxabbati to‘g‘risida hikoya qiluvchi epik syujet ham Sharq xalqlari adabiyoti qissa, doston, afsona tarzida g‘oyat keng tarqalgan. Tanikli adabiyotshunos olim I.Krachkovskiy “Layli va Majnun” dostoni syujetining shakllanish tarixi xususida to‘xtalar ekan, arab muarrixlari va qissanavislarining asarlarida keltirilgan ma‘lumotlarni qiyosiy taxlil kilish asnosida mazkur muhabbat kissasi syujetining ilk namunasi VII asrning ikkinchi yarmida yuzaga kelgan, deb taxmin kiladi. Uning fikricha, o‘sha davrda arab folklorida Layli bilan Majnunning sevgi tarixiga doir rivoyatlar og‘izdan-og‘izga o‘tib yurgan va keyinchalik ana og‘zaki shu nasriy asarlarning epik tafakkur ko‘lamida takomillashtirilishi natijasida Layli bilan Majnun haqidagi mukammal epik syujet shakllangan .

Adabiyotshunos olim N.Mallayev tomonidan keltirilgan ma‘lumotlarga qaraganda, ibn Qutaybaning “Kitob-ush-she‘r va shuaro” asarida Majnun aslida real hayotda yashab o‘tgan tarixiy shaxs bo‘lib, bani Omir kabilasiga mansub bu shoirning to‘liq ismi Qays ibn Mulavvah bo‘lgan, deb yozilgan. U o‘z sevgiligi Laylini madh etib go‘zal she‘riy asarlar yaratgan, ayniksa, sevgilisiga yetisholmaganligining alami, hasratlari tarannum etilgan she‘rlar katta tassurot qoldirgan. Shuningdek, al-Johiz (IX asr), ibn al-Mu‘tazz, abu Bakr al-Volibiy (XII asr) kabi arab olimlari ham Majnunning lirik shoir bo‘lganligini e‘tirof etishgan va uning she‘rlarini devon holidan tartiblashtirishgan. Lekin ayrim manbalar Majnunning tarixiy shaxs va shoir taxallusi ekanligi haqidagi ma‘lumotlar to‘g‘ri emasligini ham ko‘rsatadi .

XI asrda yashab o‘tgan mashhur sayyohlardan biri Nosir Xisravning “Safarnoma” nomli asarida Majnun va Layli bilan bog‘liq bir qiziqarli ma‘lumot qayd etilgan. Sayyoxning hikoya kilishicha, u Arabiston bo‘ylab sayohat qilib yurganida Toif degan joy yaqinida Layli yashagan qasr xarobalarini qo‘rgan. O‘sha

yerda istiqomat qiluvchi kishilar Nosir Xisravga aytib bergan afsonaga ko'ra, o'sha qo'rg'onda qachonlardir go'zal Layli yashagan va shu qasr devoriidan turib sevgilisi Majnunning otashin she'rlarini tinglagan .

Bizningcha, Majnun va Layli muhabbati haqidagi epik syujet xalq xayolotining maxsuli bo'lib, ularning real hayotda yashab o'tganligi to'g'risidagi ma'lumotlar hakikatga yaqin emas. Nosir Xisrav asarida keltirilgan Layli ko'rg'oni to'g'risidagi afsona esa xalk og'zaki badiiy ijodidagi ba'zi bir epik asarlarning muayyan hududda yashovchi xalk orasida goyat keng ommalashishi natijasida o'sha yerdagi tarixiy yodgorliklar, kal'alar, ko'rgonlarning xarobalari va boshka jo'g'rofiy obyektlarning vujudga kelishini epos qahramonlari nomi bilan bog'lab talqilish an'anasi mahsulidir.

Masalan, Surxondaryo viloyatining Muzrabod tumanidagi "Tallashgan" qishlog'i nomining yuzaga kelishi toponimik rivoyatlarga ko'ra, "Alpomish" dostoni bosh qaxramoni bilan qalmoq alplari poygada bellashgan-talashgan joy deb talqin qilinadi. Shu tumanda yashovchi kishilar mazkur epos xramoni Alpomish "Alpomishning chohi" deb ataluvchi chuqurlikda yetti yil bandilikda yotgan, deb naql qiladilar. Xuddi shunday, "epiklashtirilgan" joy nomlari qadimgi Xorazm vohasi hududida ham mavjud. Bu yerda "Oshik G'arib va Shoxsanam" dostoni bilan bog'lik "Shoxsanam kala", "Shoxsanamning ko'shki", "Halabkala", "Go'ro'g'li" dostonlari bilan aloqador "Vayongon qal'a" (ya'ni doston qaxramonlaridan biri Avazxon yashagan joy) kabi toponimlar uchraydi. Shu jihatdan qaraganda, Nosir Xisravning "Safarnoma" asrida keltirilgan afsonada Toif yaqinidagi qadimiy qo'rg'onning Layli nomi bilan bog'lanishi doston qaxramonlari real hayotda yashab o'tganligini emas, balki mazkur epik syujetning bu yerda keng yoyilganligini ko'rsatadi.

Xullas, VII asrning ikkinchi yarmidan e'tiboran Arabiston arim orolida istiqomat qilgan qadimgi arab qavmlari orasida shoir Majnun va uning sevgilisi Layli to'g'risidagi rivoyatlar yaratila boshlangan bo'lsa, ana shu ilk bob syujetning izchil rivoji natijasida VIII–IX asrlarga kelib bir qadar mukammal namunalari shakllangan . Bu epik syujet VII asrning ikkinchi yarmida Arabiston yarim orolining shimoliy qismi hududida yaratilganligining doston genezisini tadqiq etgan ko'pgina olimlar ham ta'kidlashgan.

Layli va Majnun haqidagi rivoyatlarning roviylar va kissaxonlar epik repertuaridan mustahkam o'rin olishi va badiiy qayta ishlanishi yozma adabiyotda bu syujetning o'ziga xos epik talqinlari asosidagi badiiy asarlarning yaratilishi uchun manba bo'lib xizmat qilgan. Xususan, Nizomiy, Xisrav Dehlaviy, Ashraf, Suhayliy, Alisher Navoiy kabi shoirlar mazkur epik syujet asosida "Layli va Majnun" dostonini yaratishgan bo'lsa, Gulshaxriyning "Mantiqut-tayr", Oshiq Poshoning "G'aribnoma" asarlariga ham Layli bilan Majnun muhabbati hikoya qilingan qissalar kiritilgan .

Ulug' shoir Alisher Navoiy o'zining "Layli va Majnun" dostonini yozishga kirishar ekan, o'zigacha shu mavzuda yaratilgan badiiy asarlar hamda xalk og'zaki badiiy ijodidagi rivoyat hamda afsonalarni yaxshi o'rgangan. Ushbu doston

syujetining asoslari xalq rivoyatlariga borib taqalishini shoirning quyidagi misralari ham tasdiklaydi.

*Men xastaki bu raqamni chektim,
Taxriri uchun qalamni chektim.*

*Yozmoqta bu ishq jovidona,
Maqsudim emas edi fasona.*

*Mazmunig'a bo'ldi ruh mayli,
Afsona edi aning tufayli.*

*Lekin bu rakamga keldi mazmun,
Afsona anga libosi mavzun.*

Bu misralar Alisher Navoiy dostoni syujetining kelib chiqishi xalq og'zaki badiiy ijodi an'analari bilan bevosita emas, bilvosita aloqadorligini ko'rsatadi.

Navoiy dostonining ta'sirida keyinchalik Sharq xalqlari adabiyotida Layli bilan Majnun muhabbatiga bag'ishlangan bir qator asarlar, jumladan, XVIII asrda kurd shoiri Xoris Bitlisiy "Layli va Majnun", turkman shoiri Nurmuhammad Andalib "Majnun-Layli" dostonini yaratishgan.

Alisher Navoiyning "Layli va Majnun" dostoni nafaqat xalqimiz orasida, balki Sharq xalqlari g'oyat keng ko'lamda shuxrat kozongan badiiy durdonalardan biri hisoblanadi. Bu asar juda ko'p o'qilganligi va kitobxonlarning sevimli asarlaridan biriga aylanib qolganligi tufayli keyinchalik xalq baxshilari repertuarida "Layli va Majnun"ning og'zaki variantlari yuzaga kela boshlagan.

XVIII asrning ikkinchi yarmi XIX asrning boshlarida xalq baxshilari ijrosida og'zaki tarzda ommalashgan "Oshik G'arib va Shoxsanam", "Hurliko va Hamro", "Toxir va Zuxra", "Sayotxon va Hamro", "Go'ro'g'li" dostonlarining yozuvga ko'chirilishi jarayoni boshlangan. Buning natijasida folklor va yozma adabiyot oralig'idagi o'ziga xos ko'priq vazifasini bajaruvchi adabiy hodisa "xalq kitoblari", qissalar yuzaga kelgan. Binobarin, Farxod va Shirin, Vomik va Uzro, Layli va Majnun muhabbati haqida yozma adabiyotda yaratilgan yirik badiiy asarlar syujeti asosida xalq qissalari va dostonlarining shakllanishi jarayoni ham ana shu davrga to'g'ri keladi. Y.E.Bertels to'g'ri qayd etganidek, "Alisher Navoiyning mazkur yirik dostoni Layli bilan Majnunning muxabbati to'g'risidagi rivoyat syujetining xalq og'zaki badiiy ijodiga yanada chuqurroq kirib borishiga asos bo'ldi... Bu dostonning xalq ijodiyotida og'zaki versiyalari ham bor. Zero, buyuk so'z san'atkori Navoiyning genial dahosi arab shoiri Qaysni o'zbek xalq idjodiyotining an'anaviy qahramoniga aylantirdi".

Alisher Navoiyning "Layli va Majnun" dostoni syujeti asosida XVIII asrning ikkinchi yarmi XIX asrning boshlarida yashagan iqtidorli shoir Umar Boki "Layli va Majnun" dostonining xalq kitobi variantini yaratgan. Bu asar Toshkentdagi

Porsev bosmaxonasida 1909-yilda toshbosma usulida chop ettirilgan. Bundan tashqari, uygʻur, qozoq folklorida ham “Layli va Majnun” dostoni mavjudligi qayd etilgan.

Bu epik syujetning oʻzbek folklorida mavjud boʻlgan ana shunday oʻziga xos epik talqinlaridan biri atokli xalq baxshisi Fozil Yoʻldosh oʻgʻli repertuarida qayd etilgan “Layli va Majnun” dostonidir. OʻzR FA Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti Folklor arxivida 120-inventar raqami ostida saklanayotgan 195 saxifalik bu doston 1938-yilda folklorshunos olim Mansur Afzalov tomonidan yozib olingan. Mazkur doston M.Afzalov tomonidan nashrga tayyorlanib, 1968-yilda “Fan” nashriyotida aloxida kitob xolida chop ettirilgan. “Oʻzbek xalq ijodi” seriyasila 1986-yilda nashr etilgan “Baxrom va Gulandom” nomli toʻplamga ham Fozil Yoʻldosh oʻgʻlining “Layli va Majnun” dostoni kiritilgan.

Dostonda ikki arab qabilasiga mansub oilalarda dunyoga kelgan Qays bilan Laylining yoshlik yillari, ularning ulgʻayib bir-birlariga koʻngil qoʻyishi va oʻz orzulariga yetitishlari yoʻlidagi sarguzashtlari hikoya qilingan. Sovchi boʻlib borgan Tolib degan kishi Laylining otasidan rad javobini olib kelgach, ishk oʻtida kuyib-yongan Majnunning ruxiy xolatini baxshi xalq eposiga xos badiiy vositalarni qoʻllagani holda gʻoyat teran badiiy mahorat bilan:

*Oʻtga yonib xonu monim,
Kecha-kunduz kuyar jonim.*

*Qayda boʻlar Layli yorim,
Bulbuldayin nolondaman.*

*Dogʻ-hasratda armondaman,
Azaldan kuygan bandaman*

deya tasvirlaydi.

Xalq dostonidagi koʻpgina motivlar, masalan, Layli bilan Qaysning bolalik va oʻspirinlik yillaridagi hayoti, maktabda birga tahsil olib, bir-biriga muxabbat qoʻyishi, muxabbat tufayli odamlardan malomatga qolgan Qays dashtga chikib ketishi, Layli oilasining boshqa joyga koʻchib ketishi, Laylini boshqa yigitga uzatib, Qaysni oʻzga kizga uylantirmoqchi boʻlishlari, Qaysning Navpal bilan tanishib doʻst tutinishi, Qaysning qoʻy terisini yopingan xolda Layli yurtiga borishi kabi syujet elementlari Alisher Navoiy dostonidagi kabi talkin qilingan. Xususan, Xoruni Rashid tomonidan Arabiston hokimi etib tayinlangan Novpal bilan Majnunning uchrashuvi shunday tasvirlangan. Novpal oʻziga yaqin kishilari bilan ovga chikkanida turli jonivorlar orasida jasad odamga oʻxshaydigan jonzotni koʻrib qoladi:

*Merganlardan Novpal ilgari oʻtdi,
Bir olkorni kuvib ayrilib ketdi.*

*Ajab turli jonivorlarni ko'ribdi,
Jonvorlarga Novpalning ko'zi tushdi.*

*Yurar yo'ldan bu xayoli adashdi,
Novpalning shu zamon aqli shoshdi.*

*Qanday jonvor ko'rinadi o'zima,
Ajab turli narsa ko'rdim ko'zima.*

*Atrofni necha vaxshiylar olgan,
Jasadi odamga o'xshar kim bo'lgan.*

Shunday kilib, Majnunning axvolidan xabardor bo'lgan Novpal unga ko'maklashishga bel bog'laydi. Epik kaxramonning g'ayrioddiy yo'sinda biror personaj bilan do'stlashishi va ana shu do'st epik ko'makchi sifatida asosiy qahramon sarguzashtlarida faol ishtirok etishi xalq dostonlariga xos mushtarak va an'anaviy belgilardan biridir. U Qaysning muxabbat otashida yonayotganligini bilgach, avvaliga o'z qizini berib kuyov qilmokchi bo'ladi. Keyin esa unga Laylini olib berishga ahd qiladi.

Alisher Navoiy dostonidan farkli ravishda "Layli va Majnun" dostonining xalk varianti yakunlanmasi o'ziga xos tarzda nihoyalangan. Doston voqealari rivoji davomida dastlab Majnunning sovchisiga rad javobi berib, yoshlarning muhabbatiga g'ov bo'lgan Laylining otasi asta-sekinlik bilan o'zining ijobiy jihatlarini namoyon eta boshlaydi. U o'zining ok fотиhasini berib, kizini Majnunga uzatadi va to'y qiladi. Fozil Yo'ldosh o'g'li dostonni yakunlar ekan, xalq eposiga xos optimistik yakunlanmani:

*Oxiri Laylini Majnun olibdi,
Bu dunyoda davron surib qolibdi.*

*Ikki oshik bir ko'shib koldi, deb,
Ko'rgan odam shodu xurram bo'libdi.*

tarzida ifodalaydiki, bu asrlar mobaynida dostonlarda kuylanib kelingan ezgu g'oyalarning tantanasini ko'rsatuvchi yorqin dalildir.

Buyuk shoir Alisher Navoiy tomonidan yaratilgan barhayot badiiy durdonalarning xalq og'zaki ijodiyoti rivojiga ta'siri, xususan, "Farhod va Shirin", "Layli va Majnun", "Sab'ai sayyor" dostonlari syujeti asosida shakllangan xalq dostonlarini qiyosiy-tarixiy jihatdan tadqiq etish shoir badiiy olamining nechog'lik ko'lamdorligini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Азизбаева Б.У. Казахские романтические дастаны: Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Т., 1984.
2. Алишер Навоий. Хамса. – Т., 1960.
3. Ахмедов Т. Поэма “Лейли и Меджнун” Алишера Навоий: Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Т., 1965.
4. Бахром ва Гуландом. Ўзбек халқ ижоди. – Т: Адабиёт ва санъат, 1986.
5. Бертельс Е.Э. Лейли и Меджнун // Родоначальник узбекской литературы. – Т., 1941.
6. Бертельс Е.Э. Навоий. – М.-Л., 1948.
7. Гуллаев Н. Из истории возникновения и распространения сюжета “Лейли и Меджнун”: Автореф. дисс. канд. филол. наук. – А., 1968.
8. Крачковский И.Ю. Ранняя история повести о Меджнуне и Лейли в арабской литературе // Алишер Навои. – М.-Л., 1946. – С. 30-32.
9. Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. – Т., 1974.
10. Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. – Т., 1974.
11. Носир Хисрав. Сафарнома. Книга путешествия. Перевод и вступительная статья Е.Э.Бертельса. – М.-Л., 1939.
12. Уйғур халык еғиз ижадийити. – А., 1983.

ILK O'RTA ASRLAR ARAB ADABIYOTIDA NASRIY JANRLAR

Feruza DJURAYEVA,

*Oriental universiteti Sharq tillari kafedrası
dotsenti, filol.f.f.d. (PhD)*

Annotatsiya. Maqolada ilk o'rta asrlar arab adabiyoti maydonida nasriy janrlarning maqomi haqida so'z boradi. Muallif arab eng qadimiy adabiy yodgorliklaridan johiliya she'riyati namunalari ko'p yetib kelgani sababidan, mazkur davrlarda mavjud bo'lgan nasriy janrlar qanday sabablarga ko'ra dunyo arabshunoslari e'tiboridan chetda qolgani haqida ilmiy mushohadalarini bayon qiladi. Muallif shuningdek, ilk o'rta asrlarda arablarning tug'ma notiqligi asosida vujudga kelgan, ularning adabiy va madaniy hayotida muhim rol o'ynagan xitobalar, risolalar kabi ikki yirik janr va ularning subjanrlari mavjud bo'lgani yuzasidan qiziqarli ma'lumotlarni keltiradi.

Kalit so'zlar: *arab adabiyoti, ilk o'rta asrlar, nasr, she'riyat, janrlar, adabiy jarayonlar, notiqlik, og'zaki.*

Arablarning islomgacha bo'lgan davrlardagi nasriy adabiyoti, o'sha qadim zamonlardayoq bu xalq vakillari tomonidan yaratilgan og'zaki nasr, uning janrlari, janr xususiyatlari, tipologiyasi va umuman bu adabiyotni to'laqonli qabul qilish masalalari arab sharqshunosligining og'riqli va kam ahamiyat qaratilgan jihatidir.

Har qanday xalqqa tegishli adabiyotning janrlar taraqqiyoti qonuniyatlarini ilg'ash orqali biz ayni xalq yoxud millatning adabiyoti taraqqiyotini yaqindan anglay olamiz. Shubha yo'qki, janr eng umumiy va ayni paytda eng xususiy adabiy kategoriyadir. Janr umumiyligi deyishimizga asos unda turli-tuman badiiy usul va uslublarning jihatlari aks etadi, aniq va xususiyliги esa adabiyot ularda o'zining aniq tajassumini topa oladi. U yoki bu adabiy ko'rinishga oid adabiy jarayonni o'rganish poydevoriga o'rnatilgan janr tamoyili muayyan janr tushunchasini estetik, psixologik, ijtimoiy-tarixiy aspektda yagona shaklga solingan holatda baho berish imkonini yaratadi.

Arab xalqi tarixi va adabiyotini o'rgangan ko'plab olimlar johiliyat davridayoq adabiy nasriy janrlar bo'lganligini e'tirof etadilar, chunki arablar azaldan so'zga chechan, usta notiq bo'lganlar. Sharqshunos I.M.Filshtinskiy fikrlariga e'tibor qaratamiz: "Notiqlik san'ati an'analari arablarda uzoq qadimiyatga borib taqaladi. Islomgacha bo'lgan davrlardayoq arabistonliklar – ko'chmanchilar va o'troq aholi yilning muayyan faslida ko'rgazmalar tashkil qilishar va u yerda badaviy shoir

hamda notiqlar she'r san'ati va notqlik bo'yicha bellashar edilar. Bunday musobaqalar arablarda butun o'rta asrlar mobaynida bo'lgan".

"Arablar qadimdan notqlikni, tildan mahorat bilan foydalanishni qadrlaganlar. Shubha yo'qki, johiliyat davridan bizgacha yetib kelgan arab so'z san'ati eramizning birinchi asrlaridayoq arab xalqlari badiiy taxayyulining taraqqiy etganligidan darak beradi". "Arablar o'zlarining johiliyat zamonlarida nasriy janrlarga katta e'tibor qaratgani mavjud manbalardan ma'lum. Bu o'ziga xoslik notiqlar (xatiblar)ning xutbalari, kotiblarning risolalari orqali mashhur bo'ldi".

Arab she'riyati juda boy va ko'hna tarixga ega. She'riyat qadim arablarda nafaqat adabiy san'at, balki har qanday muhim ma'lumotni uzatish vositasi ham bo'lgan. Arab she'riyati va adabiyoti bugun biz tasavvur to'rt yoki 10 qatorli she'rlar emas, balki tasavvurimizdan ancha kengroq turfa xillik va katta hajmga ega bo'lgan.

VIII asrdan boshlab arablar bosib olgan o'lkalardan chiqqan shoirlar ham arab adabiyotini tashkil eta boshladi. Ayni shu davrlardan Arab xalifaligida arab tarixi, arab tilining nazariyasi, poetik usul, vazn tizimiga qiziqish boshlandi.

Qadim arab adabiyoti haqidagi ilk nazariy qarashlar o'rta asrlarda yashab ijod etgan adabiyotshunoslar asarlarida o'z aksini topa boshladi. Johiliya she'riyati namunalari ham aynan o'rta asrlardagi turli xil antologiyalar, devonlar, har xil adabiy risolalar, traktatlarda tilga olingan va katta hajmda bizning kunlargacha yetib kelgan.

Abbosiylar davridan boshlab arablarning boy va uzoq tarixi davomida yig'ilgan va arablardagi roviychilik an'alariga ko'ra hali eskirib ulgurmagan ma'lumotlarni tartibga solish, ilmiy o'rganish ishlari boshlandi. Bu davrda arablar madaniyatining barcha ilm-fan sohasida bo'lgani kabi arab adabiyoti haqidagi ilk filologik asarlar, devonlar, turli xabarlar majmualari, traktatlar yaratila boshlandi.

Shuni alohida e'tirof etish lozimki, arab sivilizatsiyasi, uning islomdan avvalgi yoxud ilk islom va ummaviylar xalifaligi davridagi ijtimoiy - siyosiy, madaniy - adabiy, iqtisodiy va oddiy kundalik hayoti haqidagi barcha ma'lumotlar ummaviy xalifalar davrida yozuv shaklida qayd qilina boshlangan, abbosiylar davrida yig'ilgan ma'lumotlar saralanib o'sha davr roviy olimlari tomonidan asta-sekin o'rganila boshlangan.

Arablarning juda katta masshtabdagi qadim tarixi arab va yevropa olimlari oldida hali ko'l tegmagan ulkan xazinadek paydo bo'lgan edi. Tabiiyki, har bir olim eng avvalo qo'lga butun holda kiradigan yaxlit boylikka nigohini tikkan va bu ilmiy xazina ichida parchalanib yotgan bo'laklar shaklidagi ma'lumotlarga qaragisi ham kelmagan edi. Va ana shunday yaxlit va butun xazina shaklidagi bo'laklardan biri bu qadim arab she'riyati deb tasavvur qilish mumkin. Shu sababli arab adabiyoti tarixi o'rganilishi boshlanganida, dastavval bizgacha yetib kelgan qadim she'riyat tilga olinadi va qisman, qaysidir bir manbada nomi keltirilgan nasr namunalari yoki nasriy janrlar haqida qisqagina ma'lumot beriladi. Biroq, arab nasri ham o'sha arablar tarixi xazinasida kam hajmda bo'lsa-da yetib kelgan edi, u arab she'riyatichilik butun, shakli va mazmuniga ko'p ziyon yetmagan holda, tadqiqotchilar ishtahasini ochadigan darajada ko'p emas edi. Arab nasri haqidagi ma'lumotlarni bitta - bittalab, parchalar shaklida turli xil manbalardan izlash va

so'ngra yig'ilganlarni jamlab, tasavvur hosil qilish kerak edi. Afsuski, bunday mashaqqatli ishni na arablarning o'zlari va na xorijlik olimlar amalga oshirishni uzoq yillar istashmagan.

Ammo bugun axborot texnologiyalari rivojlangan asrda, arab nasri haqida dunyoning ko'plab mamlakatlarida biri - biridan bexabar holda tadqiqotlar o'tkazgan, yillab umrini arab nasri parchalarini yig'ishga sarflagan fidoyi olimlar ishlarini yig'ish, o'qish, qiyoslash va asl manzarani yaratish imkoni paydo bo'ldi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Arabic literature to the end of the umayyad period, edited by A.F.Beeston, T.M.Johnstone, R.B.Serjeant and G.R.Smith. – C.-L.: New Rochell Cambridge University Press, 1983.
2. Фильштинский И.М. Арабская литература в средние века. Арабская литература V–X веков. – М.: Наука, 1978.
3. Hitti P.K. History of the Arabs. – L., 1967.
4. Nicolson Reynold A.M.A. A Literary History of the Arabs // New York CharlesScribuer's Sons, 1907. – P. 153-157.

G'ARB SHE'RIYATINING XITOYGA KIRIB KELISHI VA TA'SIRI XUSUSIDA

Ozodjon OCHILOV,

*Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti "Xitoyshunoslik"
Oliy maktabi dotsenti, filol.f.f.d. (PhD)*

Annotatsiya. Mazkur maqolada XIX asrning ikkinchi yarmida Xitoyning ba'zi m'rifatparvarlari va olimlari tomonidan G'arb madaniyati va sh'riyati bilan tanishish va uni xitoy adabiyotiga olib kirish jarayoni tahlil qilinadi. G'arb she'riyatining ilk tarjimalari xitoyliklar uchun G'arb madaniyatiga ochilgan darcha bo'lib, yangi xitoy she'riyatining shakllanishida muhim o'rin egallagan.

Kalit so'zlar: *G'arb she'riyati, xitoy adabiyoti, XIX asr, madaniy almashinuv, tarjima, an'anaviy she'riyat, yangi xitoy she'riyati.*

Asosan XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab Xitoyning ba'zi mashhur amaldorlari va olimlari o'zlarining sayohatnomalari, kundaliklari va tarjimai hollari orqali xorijdagi tajribalar bilan qanday tanishganliklarini bayon qilib borishdi. Bu asarlarda chet el urf-odatlari va madaniyatini tasvirlabgina qolmay, ko'plab g'arb shoirlariga tegishli she'rlar tarjima qilinib, xitoy ijod olamiga tanishtirila boshlandi. Bu tarjimalar o'sha davrdagi xitoy xalqiga G'arb she'riyatini anglash uchun darcha, balki Xitoy va G'arb madaniyatlari o'rtasida ko'prik vazifasini ham o'tadi. Ushbu madaniy almashinuv orqali Xitoyning an'anaviy she'riyat shakllari asta-sekin G'arb she'riyati elementlarini o'ziga singdirib, yangi xitoy she'riyatining paydo bo'lishi va rivojlanishi uchun asos yaratdi.

Liang Qichaoning "Yangi qit'a sayohatnomasi" [1,188]: bu asar o'z davrining siyosiy faoli va ma'rifatparvar mutaffakiri Liang Qichaoning 1903 yilda Amerika Qo'shma Shtatlariga qilgan sayohati haqidagi esdaliklardan iborat bo'lib, uning Amerika jamiyatining ijtimoiy manzarasi, madaniyati, tinimsiz rivojlanib borayotgan sanoat, transport sohalar va albatta modern adabiyoti haqidagi fikrlari ko'pgina sohalar kabi xitoy adabiyotining ham rivoji uchun katta ahamiyat kasb etdi. Bunday asarlar sirasiga Kang Youweining "Yevropaning o'n bir mamlakatiga sayohat esdaliklari" [2,164], Zeng Jizening "G'arbga sayohat kundaligi" [3,155], Rong Hongning "G'arb ta'limining Sharqqa yoyilishi" [4,147], Bin Chunning "Kemadagi sayohat esdaliklari" [5,132], Zhang Deyining "Dengiz g'aroyibotlari" [6,148] nomli turkum asarlari, Zhi Gangning "G'arbga ilk rasmiy safar esdaliklari" [7,141], Xue Fuchengning "To'rt mamlakatga tashrif kundaliklari" ga [8,296] va boshqalarni kiritishimiz mumkin. Bu kabi asarlar o'z davrida Xitoy va G'arb dunyosi o'rtasidagi madaniy almashinuvlarning muhim dalillarini saqlaydi. Mualliflar asarlarida shaxsiy tajribalarini yozibgina qolmay, o'zlarining G'arb madaniyati haqidagi bilim va tushunchalarini aks ettiradi hamda o'sha davrdagi

Xitoy jamiyatining tashqi dunyoga bo'lgan qiziquvchanlik va izlanuvchanlik ruhini namoyon qiladi.

Mazkur asarlarda keltirilgan ilk tarjimalar va she'riy ijodlar o'sha davrda xitoy adabiyoti uchun katta ahamiyatga ega edi. Ular nafaqat yangi xitoy she'riyatining rivojlanishi uchun material to'plashdi, balki keyingi madaniy va adabiy almashinuvlarga ham asos solishdi. Ushbu asarlar orqali biz Xitoyning adabiyot va tarjima orqali dunyoning boshqa mamlakatlari bilan qanday muloqot qilganini va bu muloqotlar Xitoyning madaniy va adabiy manzarasiga qanday ta'sir qilganini va shakllantirganini ko'rishimiz mumkin bo'ladi.

Yuqorida sanab o'tilganlardan Zhang Deyi¹³⁹ Xitoyning zamonaviy tarixida nufuzli diplomat va adib sifatida tanilgan, "Dengiz g'aroyibotlari" nomli seriyali sayohat kundaliklari uning adabiy yutuqlarining muhim qismidir. Bu seriyali kundaliklar faqat xorijiy sayohatlardan olingan tajribalarini qayd etishdan iborat emas, balki Xitoy va G'arb madaniyati va tillaridagi farqlarni chuqur o'rganishni ham o'z ichiga oladi, ayniqsa, G'arb she'riyatining tarjimalariga alohida e'tibor qaratganligi ahamiyatlidir. Bu tarjima ishlari orqali Zhang Deyi nafaqat G'arb madaniyati va san'atini tanishtirdi, balki G'arb she'riyatining shakli, mazmuni va badiiy-estetik xususiyatlarini Xitoyga olib kirishga harakat qildi va xitoy yangi she'riyatini yaratishiga chuqur ta'sir ko'rsatdi deyish mumkin. Zhang Deyi tarjima jarayonida she'riyatning so'zma-so'z ma'nosini yetkazishdan qochdi, balki asarning badiiy uslubi va shakliy go'zalligini ham saqlab qolishga harakat qildi, bu esa Xitoy o'quvchilariga G'arb she'riyatining jozibasini yanada chuqurroq his etishlariga imkon berganligi shubhasiz.

Zhang Deyi 1866-yil hukumat tomonidan uyushtirilgan dastlabki elchilik missiyasining a'zosi sifatida Yevropaga boradi. U o'ndan ortiq Yevropa davlatlarida bo'lib turli sohalarga oid ko'plab materiallar yig'ishga muvaffaq bo'ldi, ularning orasida turli yevropa xalqlari she'riyatidan yo'l-yo'lakay qilingan ko'plab tarjimalar ham o'rin olgan edi. Kundaliklarning "10-may" qismida [6,89] Angilyaning bir hududida turli o'yinlar o'ynayotgan yosh qizlar ijrosidagi quyidagicha bir she'r tarjimasi mavjud :

Do you know,	你可知？ Nǐ kězhī?
Do you know,	你可知？ Nǐ kězhī?
How to sow?	如何种？ Rú hé zhǒng?
How to sow?	如何种？ Rú hé zhǒng?
Follow me,	随我来， Suí wǒ lái,
Follow me,	随我来， Suí wǒ lái,
Let us saw,	大家种， Dà jiā zhòng,
Let us saw.	大家种。 Dà jiā zhòng,

¹³⁹ Zhang Deyi(张德彝) Xitoy zamonaviy tarixidagi chet tiliga ixtisoslashgan maktabning birinchi o'quvchilaridan, birinchi yetishib chiqqan tarjimonlardan hamda birinchi diplomatlardan biri hisoblanadi, u 1901-1905 yillarda Angliyada elchilik qilgan.

Guo Zhanghaining yozishicha, mazkur xorij adabiyotidan qilingan tarjima she'r aynan xitoyliklar tomonidan amalga oshirilgan dastlabki tarjimalardan hisoblanadi [9,3-son]. Zhang Deying keyinchalik ham she'riy tarjimalar qilishda davom etganligini kuzatish mumkin. Masalan, 1968 yil yozilgan kundaliklarining "26-iyun" qismida sharshara tosh devoriga bitilgan bir she'r tarjimasi bor [6,97]. Bu she'r sharsharani tomosha qilgani kelgan va baxtsiz hodisa tufayli daryoga cho'kib ketgan Lomesa ismli qizning xotirasiga bag'ishlab yozilgan edi. Deng Qingzhou asliyatdagi she'rning umumiy mazmuni quyidagicha bayon qiladi: "Ismi Lomesa ismli qiz bor edi, u akasi bilan bu yerlarga sayohat qilib kelishdi. Qiz daryo bo'yida gul terib yurganida, kutilmaganda oyog'i toyib daryoga tushib ketdi, tezoqar daryo uni oqizib ketdi, akasi qutqarolmay noiloj qoldi, o'zini suvga otdi va halok bo'ldi". Zhang Deyi bu she'rni xitoy tiliga quyidagicha tarjima qildi:

美萨年方一十六 · Měi sà nián fāng yī shí liù,
 梅妆出众心尤淑 ; Méi zhuāng chū zhòng xīn yóu shū;
 不意踏险去拾花 · Bùyì tà xiǎn qù shí huā,
 失足同兄入飞瀑 。 Shīzú tóng xiōng rù fēi pù.

(Tarjimaning o'zbek tilidagi mazmuni quyidagicha: Mesa endigina o'n oltiga to'lgandi, go'zal edi, yuragi toza; gul tergani borganda ehtiyotsizlik qilib, oyog'i toydi va akasi bilan sharsharaga cho'kib ketdi.)

Yuqorida hikoya tarzida keltirilgan matn bilan tarjimani solishtirganda xitoy she'riyatidagi an'anaviy shakl yettilik bo'g'indagi to'rtlik ixcham ko'rinishga ega bo'lsada, ayrim muhim tafsilotlar chetlab o'tilganligi ko'zga tashlanadi. Masalan, tarjimadagi oxirgi jumla "oyog'i toydi va akasi bilan sharsharaga cho'kib ketdi" o'quvchida aka va singil bir vaqtda ehtiyotsizlik sabab cho'kib kelganligi haqida noto'g'ri tasavvur uyg'otadi. Shakl talablari aka singlisini qutqara olmay noiloj qolganidan qayg'uda o'zini suvga otib halok bo'lganlik haqidagi ta'sirlantiruvchi eng muhim epizod tushib qolishiga olib kelganligini payqash mumkin.

O'sha davrlardagi xorij adabiyotidan xitoy tiliga qilingan tarjimalarda asl mohiyatni ifodalash ko'p hollarda allaqachon mavjud bo'lgan an'anaviy shakllarga moslashtirishga majburlash zaruriyati nuqtayi nazaridan qiyinchiliklar tug'dirganini ko'rsatib beradi. Originalning ko'p qirrali elementlarini – ohang, shakl va mazmunni boshqa tilga tarjima qilish tabiatan birmuncha qiyinchiliklarga ega bo'lib she'riyatida ohang muhim rol o'ynovchi tilga tarjima qilish vaziyatni yanada keskinlashtiradi. Qolaversa tarjima qilinayotgan tildagi she'riyat an'analari qo'shimcha cheklovlarni keltirib chiqaradi, bu esa mazmunda muqarrar yo'qotishlarga olib keladi.

Boshqa nuqtayi nazardan qaraganda, qat'iy metrik qoidalarga ega klassik xitoy she'riyati tez sur'atlarda amalga oshayotgan ijtimoiy o'zgarishlar natijasida kirib kelayotgan yangi tajribalarni ifodalashda tobaro ko'proq qiyinchiliklarga duch kela boshladi. Bu holat Yevropaga otlangan samoviy imperiya propagandasi bilan mast qilingan birinchi guruh amaldorlarida allaqachon namoyon bo'layotgan edi. Ilk bor duch kelgan o'ta zamonaviy hayot tarzi, texnika mo'jizalari, ilm-fan tarraqiyoti

natijalari ularni benihoya to'ldirish, yangicha tuyg'ularni junbushga keltirishi tabiiy edi. Tuyg'ularni o'z tilida poetik ifodalash lozim bo'lganda metrik qoidalar mazmundan ustun hisoblangan an'anaviy she'riy paradigmalar to'sig'idan o'tish o'ta murakkab jarayon hisoblangan. Vaholangki, ular uchun mazmunni, mohiyatni yetkazish dolzarb edi, shu sababdan bo'lsa kerak, xorij adabiyotidan qiliniyotgan aksar tarjimalar yoki yangilikka intilayotgan shoirlar ijodida bir muncha sodda va erkin hisoblangan qadimgi xitoy she'riyati yoki folklorga xos uslublarga murojaat etila boshlanganligi yaqqol ko'zga tashlanadi. Buning yana bir asosiy sabablaridan biri, yangi o'zlashayotgan so'zlar edi. Masalan, *poyezd*, *paraxod*, *left*, *muzey* kabi bir qator muqaddam xitoy tilida bo'lmagan so'zlarni tarjima qilish bir muncha murakkablik tug'diradi. Bunday so'zlar xoh semantik, xoh kalkalash usuli orqali tarjima qilinsin, har qanday holatda ham xitoy tilida ikki bo'g'indan olti bo'g'ingachani tashkil qilar edi. Bir bo'g'in bir ma'noni ifodalashga xizmat qilishi shart bo'lgan an'anaviy she'riyat uchun bu mutlaq qabul qilib bo'lmas hol hisoblangan.

Xulosa o'rnida aytganda, XIX asrning ikkinchi yarmida Xitoy amalda va madaniy jihatdan ulkan o'zgarishlar davrini boshdan kechirdi. G'arb dunyosidan olingan ilk ilhom va ilk madaniy almashinuv orqali xitoylik olimlar, amaldorlar va ijodkorlar G'arb madaniyati, jumladan, uning she'riyat bilan tanishib, bu tajribani o'z ijodlariga singdirishga harakat qilishdi. Liang Qichao, Kang Youwei, Zhang Deyi kabi ko'plab ma'rifatparvarlar o'zlarining sayohatnomalari, kundaliklari va eslatmalari orqali G'arb hayoti, urf-odatlarini va adabiyotini tasvirlab, ularni Xitoy xalqining tasavvuriga yaqinlashtirishga urindi. Bu asarlar G'arb she'riyatining ilk tarjimalariga va uning Xitoy adabiyotiga kirib kelishida katta ahamiyat kasb etdi.

Tarjima qilingan she'rlar Xitoy adabiyoti uchun nainki yangilik, balki G'arb she'riyatining badiiy, mazmuniy va estetik xususiyatlarini tushunish uchun muhim ko'priq vazifasini o'tadi. Xitoyning an'anaviy she'riy shakllari ham buning ta'sirida o'zgarishlarga yuz tutdi, natijada XX asr boshlariga kelib, yangi xitoy she'riyati shakllanishida ilk qadamlar qo'yildi. Bu jarayonda esa an'anaviy tartib-qoidalar va zamonaviy shakllar o'rtasidagi ziddiyat va imkoniyatlar o'z ifodasini topdi. Shu tariqa, XIX asrda o'rtalaridan boshlangan madaniy almashinuv va tarjima harakatlari xitoy adabiyotidagi inqilobiy o'zgarishlarning boshlanishiga turtki berdi, Sharq va G'arb adabiyoti o'rtasidagi munosabatlarni yangi bosqichga olib chiqdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. 梁启超：《新大陆游记》- 北京：社会科学文献出版社，2007.
2. 康有为：《欧洲十一国游记》- 北京：中国文史出版社，2020.
3. 曾纪泽：《使西日记》- 湖南：湖南人民出版社，1981年.
4. 容闳：《西学东渐记》- 北京：朝华出版社，2017年.
5. 斌椿：《乘槎笔记》- 湖南：湖南人民出版社，1981年.
6. 张德彝：《航海述奇》- 湖南：湖南人民出版社，1981年，148页.
7. 至刚：《初使泰西记》- 湖南：湖南人民出版社，1981年，141页.

8. 薛福成：《出使四国日记》-京：社会科学文献出版社，2007年.
9. 郭长海：《试论中国近代的译诗》，《社会科学战线》，1996年第3期.

**HUKMDORLAR SHOIRI VA OLIM MUHAMMAD
SHAYBONIYXONNING TURKIY MUNOZARA MAJLISLARI
("Mehmonnomayi Buxoro" asari ma'lumotlari asosida)**

Sherxon QORAYEV,

*Qarshi shahridagi Xalqaro innovatsion universiteti dotsenti,
filol.f.f.d. (PhD)*

Annotatsiya. O'zbek xoni Muhammad Shayboniyxon huzurida boshqa islom hukmdorlari qoshida o'tkazilgani kabi ulamolar ishtirokida ilmiy bahs-munozaralar tashkil etilgan. Fazlulloh ibn Ro'zbehon Isfahoniyning "Mehmonnomayi Buxoro" asarida hukmdor va olim Shayboniyxon huzuridagi ana shunday yig'ilishlar qalam olingan. Muhammad Shayboniyxonning o'zi ham o'zbek tilida o'tkazilgan munozaralarda bahsga kirishgan. Mazkur yig'ilishlarda o'z davrining mutafakkirlari, fozillari va ulamolari ishtirok etgan.

Kalit so'zlar: *Islom olimi, tariqat peshvosi, bahsu munozara, diniy majlislar, yig'in ahli.*

O'rta Osiyo hududida XV–XVI asrlarda hukm surgan shayboniylar davlati asoschisi, "shoir, musavvir, musiqashunos va xushovoz qiroatxon - hofiz" Muhammad Shayboniyxon (1451–1510) nafaqat salohiyatli hukmdor, u shuningdek, shoir, din peshvosi va benazir Islom olimi bo'lganligi ko'pchilikka ma'lum. Lekin ming afsuski, Shayboniyxon va shayboniylar davri aksariyat tarixchi va adabiyotshunos olimlar tomonidan e'tiborsiz qoldirilmoqda.

"Xalifa ar-Rahmon (Tangrining erdagi xalifasi)" va "Imomi az-zamon (Davri imomi)" Muhammad Shayboniyxon din va tasavvuf ilmi bilimdoni bo'lgan. Uning huzurida doimo ulamolar ishtirokida o'zbek tilida diniy (ilmiy) majlislar o'tkazilgan. Xon Sharq tillaridan biri bo'lgan o'zbek tili rivojiga katta e'tibor bergan. Fazlulloh Ro'zbehon Isfahoniyning yozishicha, Buxoroda Shayboniyxon huzurida ulamolar ishtirokidagi o'zbek tilida o'nga yaqin diniy munozara bahslar tashkil etilgan. Birinchi yig'inda Zamaxshariy va uning "Kashshof" tafsiri muhokama qilingan. Unda mavlono Sharafiddin Abdurrahim, Samarqand qozisi va Hirot ulamolari ishtirok etgan. Ikkinchi diniy majlis muqaddas Ramazon oyiga bag'ishlangan. Uchinchi bahsda esa ro'za, ibodat, zakot va musulmonlar o'rtasidagi turli munosabatlar muhokama qilingan. Oxirgi munozada esa "Allohning erdagi soyasi bo'lgan" xon haqida so'z yuritilgan (MB, 59).

Din peshvolari yig'ilishlarda Qur'oni karim, hadislar va ulug' ulamolarning asarlari asosida bahslashishgan.

O'zbek xoni Shayboniyxon diniy munozaralarda ko'pincha mutafakkir hadisshunos Fazlulloh Isfahoniyga murojaat qilgan. U payg'ambarimiz (s.a.v.) hadislar asosida ko'tarilgan masalalarga echim izlagan. Majlislarda xonning o'zi

ham shaxsiy fikrini bildirib turgan. Bu esa uning din peshvosi va bilimdoni ekanini ko'rsatgan.

Xon huzuridagi ulamolar kengashi yig'ilishlarida hukmdor tomonidan o'rta tashlangan muhim va dolzarb masalalar muhokama qilingan.

Buxoro yaqinidagi Qasri Orifondagi munozaralarda Fariddin Attor va uning "Javhar az-zot" kitobi haqida bahs borgan. Ulamolar Attorning Mansur Xalloyga bo'lgan munosabati haqida ham tortishishgan. Shuningdek, unda tasavvuf peshvosi Muhyiddin al-Arabiy va "Hujjat ul-islom" G'azzoliy to'g'risida ham so'z yuritilgan.

Munozara mavzusi xon yoki Fazlulloh Ro'zbehon tomonidan tanlangan hamda ulamolar ushbu muammoni har tomonlama muhokama qilishgan. Yig'ilishlardan birida Attorning "Javhar az-zot" hamda Abu Bakr ibn Is'hoq Gulobodiyning "Ta'arruf" asarlari to'g'risida so'z yuritilgan. Ulamolar garchi xalifa Abu Bakr Siddiq va boshqalarning jannatga tushishi payg'ambarimiz (s.a.v.) tomonidan bashorat qilingan bo'lsa-da, mazkur buyuk zotlar o'lim paytida vahima tushishganini muhokama qilishgan (MB, 65). Binobarin, olimlar o'z so'zi isbotida turli kitoblardan iqtiboslar keltirishgan.

Munozara majlislarida Muhammad Shayboniyxonga bag'ishlangan turkiy qasidalar va qit'alar ham o'qilgan. Bahslarda zerikib qolinmasligi uchun she'rlar va g'azallar mutolaa qilingan. Shayboniyxon va boshqa shoirlar yangi g'azallarni majlis ahliga hukmiga havola qilgan.

Shayboniyxon harbiy yurishlar davrida ham diniy majlislar qurgan. Fazlulloh Ro'zbehon Isfahoniya ko'ra, xon Buxoro cho'lidan o'n to'rtinchi marotaba o'tishi paytida munozara majlisi tuzishni buyurgan. Mazkur bahslarda o'tmishda davlat qurgan podshohlar tarixi haqida so'z borgan. Shuningdek, Jabroil haqidagi hadis hikoya qilinib, sharhlangan. Ushbu anjumanda olim Fazlulloh Ro'zbehon Isfahoniy Movarounnahrning minglab ulamolari qatnashgan Samarqanddagi hadis majlislarini so'zlab bergan (MB, 72).

Ushbu diniy majlisda olim Qiyomat qoimni payg'ambarimiz (s.a.v.) hadislarini orqali dalillab bergan (MB, 73).

"Mehmonnomai Buxoro"da yozilishicha, Turkistonning Arquq shahrida xon huzurida Movarounnahr ulamolar to'planishgan. Mazkur majlisda Abdulloh al-Arabiy al-Yamaniy ham qatnashgan. U Shayboniyxonning chap tomonidan joy olgandi. Fazlulloh Ro'zbehon Isfahoniy esa xonning o'ng tomonida o'tirgan. Shayboniyxon Fazlulloh Isfahoniyga hadis o'qishini aytgan. Olim esa payg'ambarimiz (s.a.v.)ning vafotidan ma'lum bir vaqt o'tib, Movarounnahrda "Islom himoyachisi" paydo bo'lishi haqidagi bashorat – hadisini zikr etgan. Binobarin, ushbu hadisda qayd etilgan besh belgi Muhammad Shayboniyxonda borligini aytgan (MB, 79). Ya'ni, unga ko'ra, hadisda bashorat qilingan hukmdor aynan "islom himoyachisi" Shayboniyxonning o'zidir.

Shayboniyxon bu paytda Dashti Qipchoqdagi musulmon bo'lmagan e'tiqodsiz qozoq yurtlariga qarab yurishga otlangandi. Ulamolar "Islom podshosi" Muhammad Shayboniyxonning ushbu qadamini "ilohiy urush – jihod" deb ma'qullashdi (MB, 80). Eng muhimi o'zbek xoni har doim ulamolar bilan suhbatlashar, har qadamini

dinu islom, shariat tarozisiga tortib ko'rardi. Vaqtini ibodatga, Qur'on o'qish va diniy majlislarga bag'ishlagandi (MB, 157).

Samarqand Konigulidagi yig'ilishda ham xon huzuridagi ulamolar bahslashishgan (MB, 152). Din peshvolari qiyin savollarga javob izlashib, boshqa ulamolar bilan bahs-munozaraga kirishishgan hamda hukmdorga fatvo berishgan (MB, 157).

Din peshvosi va olim Shayboniyxon fiqhshunos va tilshunos olim ham bo'lgan. Hasanxoja Nisoriy "Muzakkiri ahhob"da Shayboniyxon fiqhga doir risola hamda turkiy til qonun-qoidalariga oid kitob yozganini aytgan. Tazkiranavis Nisoriyning yozishicha, "deydilarki, xon Hazora qal'asi fathiga o'tlanganda, bir g'azal bitib, Hiri (Hiro) shayxu-l-islomi va Qozi Ixtiyorga yuboribdi. Mana bu bir necha bayt o'sha g'azaldan bitilayotir. Bayt:

*Mandan salom ul shayxu Ixtiyorg'a,
Na Ixtiyorkim, ul chug'ul, rishvaxorg'a,
Tangri inoyati bila qavmi hazorani,
Andoq qilayki, tajriba bo'lsin hazorg'a.*

Qozi Ixtiyor turkiy tilni bilmas ekan, uning uchun turkiy til qonun-qoidalarini kitobini bitib yuboribdi". Herman Vamberi "Buxoro yohud Movarounnahr tarixi" asarida Nisoriy fikrlarini to'ldirib, Shayboniyxonni shunday tasvirlagan: "Shayboniyning shaxsi xususida shularni aytish mumkin: u har holda o'zining eronlik dushmanlari tarafidan tasvir etilganidek, nimani xohlasa, shuni bajarib yuruvchi vahshiy bir kimsa emas edi. Masalan, u zamonning ruhoniylar ulamolariga katta hurmat, hatto bolalaracha itoat qilib, barcha urush safarlarida o'zi bilan barobar kichkina go'zal kutubxonasini olib yurar, Temur kabi u ham (yuqorida aytganimizdek) davr ulamosi bilan diniy munozaralarga qatnashgan. Qur'onning ba'zi bir oyatlari haqida Hirotning peshqadam tafsirchilari bo'lgan Qozi Ixtiyor va Muhammad Yusufar bilan bahslashgan".

Muxtasar aytganda, "Shaxsan Muhammad Shayboniyxon hamda u tuzgan va qariyb 100 yil yashagan davlatimiz xususiga kelsak, u va uning avlodlari faoliyati va qoldirib ketgan madaniy, ma'rifiy va me'moriy yodgorliklarga qarab baho bermiq joizdir. Shayboniyxonning kim bo'lganligini, dunyoqarashi va ma'naviy qiyofasi qanday bo'lganligini bilmoq va aniqlamoq uchun loqal uning g'azallarini o'qimoq lozim. Faqat achinarli eri shundaki, sho'rolar davrida chop etilgan tarixiy va badiiy kitoblarda bu tarixiy shaxs haqida noto'g'ri taassurot hosil qilingan edi". Chunonchi, "Temuriylar va shayboniylar tarixini yoritishda birini ulug'lab, ikkinchisining yuziga qora bo'yoq chaplash insofdan bo'lmaydi. Bobur va Shayboniyxon ziddiyatiga oliy hakam vaqt allaqachon o'z hukmini chiqarib bo'lgan. Qolaversa, ularning har ikkalasi ham bizning ulug' bobomiz. Ular va avlodlarining manguqlikka daxldor badiiy va madaniy merosi xalqimizning ma'naviy mulkiga aylangan".

Shayboniylar sulolasi ham Temuriylar kabi ilmu ma'rifatni sevishgan va o'zlari ham aqalli bir bayt bo'lsa ham she'r aytishga hamda shoirlarni mushoiraga chorlashni xush ko'rishgan. "Shayboniylar davrida fan, madaniyat va she'riyatning rivojlanishida mazkur sulola namoyandalarining ma'rifatparvarligi hamda o'zlarining ham ilm, san'at, she'riyatga ixlosi balandligi muhim ahamiyat kasb etgan. Ular ilm-fanning rivojlanishiga, shoir va ijodkorlarning erkin faoliyatiga homiylik qilganlar, ularni moddiy va ma'naviy jihatdan qo'llab-quvvatlaganlar. Masalan, Shayboniixon (1451–1510), Ko'chkinchixon (1452–1529), Abu Saidxon (1481–1533), Ubaydullaxon (1487–1540), Abdulazizxon (vaf. 1551), Abdullaxon 2 (1534–1598), Abdulmo'minxon (1567–1598), Abdol Sulton (vaf. 1578), Abulxayr Sulton (vaf. 1578), Muzaffar Sulton (vaf. 1578), Do'stum Sulton (vaf. 1583) kabi shayboniylar sulolasi vakillari fozillar, olimlar, ahli shuaroni izzat-ikrom etishgan. Ular bilan iliq munosabatda bo'lib, o'z saroy majlislariga taklif etib, ijodlaridan bahramand bo'lishgan".

O'zbek xoni Muhammad Shayboniixon din olimi va peshvosi bo'lgani uchun uning avlodlarida Ubaydullaxon, Abdulazizxon, Iskandarxon kabi o'nlab islom va tariqat arboblari, yassaviya va naqshbandiya shayxlari etishib chiqqan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Фазлаллах ибн Рузбехан Исфохани. Михман-наме-йи Бухара. Перевод: предисловие и примечания Р.П.Джалиловой. – М.: Наука, 1976.
2. Hasanhoja Nisoriy. Muzakkiri ahhob. – T.: Meros, 1993.
3. Herman Vamberi. Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi. – T.: G'afur G'ulom, 1990.
4. <https://fanvatalim.uz/uz/article/98/>
5. <https://xs.uz/uzkr/post/tarikhimizni-qaytarib-bering-abdullakhon-ii-kim-bolgan>
6. <https://ziyouz.uz/ozbek-sheriyati/ozbek-memtoz-sheriyati/muhammad-shayboniy/>
7. Ibrahimov A. Bizkim o'zbeklar. – T.: Sharq, 2011.
8. Mansurov U., To'xtabayev A. O'zbekistonning madaniyati va san'ati tarixi. – T.: O'zkitobsavdo, 2021.
9. Мухаммад Юсуф Мунши. Тожик тилидан таржима, сўз боши, изох ва кўрсаткичлар муаллифи А.Семёнов. – Т.: Фан, 1956.
10. Rajabov Q. Amir Muhammad Shayboniixon // Buxoro mavjlari, 2006. – № 1. – B. 45-49.
11. Shermamatova Sh. Muhammad Shayboniixon hayoti va ijodining o'rganilishi // International Journal of Recently Scientific Research's theory. Vol. 3. Issue 3. – P. 23-33.

«SHARQ TILLARI TADQIQI VA TA'LIMI MUAMMOLARI»
Respublika ilmiy-amaliy anjuman
“ME’ROJNOMA” ASARI VA UNING SHARQ XALQLARI
MADANIYATI RIVOJIDA TUTGAN O‘RNI

Jahongir TURDIYEV,
Oriental universiteti Sharq tillari kafedrasi v.b. dotsenti,
filol.f.f.d (PhD)

Annotatsiya. Mazkur maqolada me’roj voqeasi yoritilgan asarlardan biri “Me’rojnoma”ning turkiy tildagi tarjimasi ilmiy jihatdan tadqiq etildi. Me’roj islom tarixida yuz bergan mashhur voqealardan bo’lib, mumtoz sharq adabiyotida alohida e’tibor qaratilgan mavzulardandir. Ilmiy maqolamizda turkiy tilga tarjima qilingan “Me’rojnoma” asarining mantshunoslik tadqiqi ham yoritildi. “Me’rojnoma” asarida yoritilgan ezgulik g’oyasi, qo’lyozmalaridagi matnning xattotlik san’ati darajasida bitilgani, ulardagi kitobat san’atining betarkor namunasi turkiy xalqlar madaniyatining nafaqat Sharq balki, jahon xalqlari madaniyati rivojida alohida ahamiyat kasb etishi dunyo oriyentalistikasining yetuk mutaxassislari tomonidan e’tirof etilmoqda.

Kalit so‘zlar: o‘zbek tarjima maktabi, Me’roj, qo’lyozma, matnshunoslik tadqiqi, tayanch manba.

Islom tarixiga oid ishonchli manbalarning barchasida payg‘ambarimiz Muhammad sollallohu alayhi vasallamning Me’rojga ko‘tarilishlari bayon etilgan. Dinimiz tarixida alohida ahamiyat kasb etgan ushbu voqea yoritilgan asarlardan biri “Me’rojnoma” bo’lib, uning turkiy tildagi tarjimasi bizgacha yetib kelgan. Asar tilining ravonligi va yozuvining o‘ziga xosligi ajdodlarimiz madaniy merosi, o‘zbek tili tarixi hamda adabiyotimizni o‘rganishda muhim manba hisoblanadi.

XV-XVI asrlarning nodir namunasi hisoblangan turkiy tildagi “Me’rojnoma” asarining fanda ikki qo’lyozmasi ma’lum. Ularning biri uyg‘ur yozuvida, ikkinchisi arab xatida bitilgan.

Uyg‘ur harfli qo’lyozma hozirgi kunda Parijda Fransiya milliy kutubxonasida Suppl. Turc. 190 ko‘rsatkichi ostida saqlanmoqda. Ushbu qo’lyozma “Me’rojnoma” hamda Farididdin Attorning “Tazkiratu-l-avliyo” asarlaridan iborat. Qo’lyozmaning 1-69 sahifalari “Me’rojnoma”, 70-264 sahifalari esa “Tazkiratu-l-avliyo” asarini o‘z ichiga oladi. Uyg‘ur yozuvli bu qo’lyozma hijriy 840 (melodiy 1436-1437) yili Hirotda Abu Malik baxshi tomonidan ko‘chirilgan. Bu xususda shunday ta’kidlanadi: Tazkirada bitilgan ma’sayix avliyälarniñ hikāyat sözlāri tūgātildi. Tarix sekiz yüz qırqta at yıl jumadu-l-axira ayniñ onıda Haruda Abu Malik baxşı bitidim. [4. 12b.].(Tarix sakkiz yuz qirquinchi, ot yili, jumadu-l-oxir oyining o‘ninchisida Hirotda Abu Malik baxshi yozdim).

Arab harfida bitilgan qo’lyozma Istanbuldagi Sulaymoniya kutubxonasining Fotih fondida 2848 ko‘rsatkichi ostida saqlanmoqda. Ushbu qo’lyozma ham 1-12

sahifalari “Me’rojnoma”, 14-153 sahifalari esa Fariddin Attorning “Tazkiratu-l-avliyo” asarlarini o‘z ichiga oladi. Bu nusxa hijriy 917 yil rajab oyining 20 sanasida (melodiy 1511-yilning 13 oktyabrida) Misrda Nuriddin Ali bin Kichkina Sayyid Ali at-Taliqoniy tomonidan o‘qilishi qulay bo‘lgan nasta’liq yozuvida ko‘chirilgan. Bu haqda qo‘lyozma tarixida shunday bitilgan: “Tarix toquz yuz on yetidā rahmat ayinī yigirmisidā Nuriddin Ali bin Kičkina Say yid Ali at-Taliqāniy bitidi”. (Tarix to‘qqiz yuz o‘n yettida rahmat oyining yigirmasida Misrda Nuriddin ibn Ali ibn Kichkina Sayyid Ali at-Taliqoniy yozdi). “Me’rojnoma” qismining birinchi va oxirgi sahifalaridan tashqari hamma sahifalari 15 satrdan iborat. Asar jildi rangli qalin qog‘ozda. Xattot matnni ko‘chirishda Qur‘on oyatlari, hadis hamda duolarni, shuningdek, Tangri, Muhammad, Rasul, Abu Bakr, Umar, Usmon, Ali va yana ba’zi so‘zlarni zarxal rangda yozgan.

Har ikkala qo‘lyozmada ham dastlab “Me’rojnoma” keyin esa “Tazkiratu-l-avliyo” asari kelgan. Qo‘lyozmalar turli davrda va boshqa-boshqa xattotlar tomonidan ko‘chirilganiga qaramay, ular orasida juda kam farqni kuzatamiz. Keyingi ko‘chirilgan nusxa matnining uyg‘ur yozuvli matn bilan deyarli bir xilda. Muhimi shundaki, xattot qo‘lyozmadagi asarlarni Xirof xattotlik maktabi an’anasiga ko‘ra ketma-ket joylashtirgan. Bu esa arab yozuvidagi Istanbul nusxasiga asos bo‘lgan qo‘lyozmaning ildizi uyg‘ur yozuvli qo‘lyozmaga borib taqaladi deb aytishimizga imkon beradi.

“Me’rojnoma” asari “Nahju-l-farodis” nomli kitobidan turkiy tilga o‘girilgan bo‘lib, bu haqda biz asarning hamd va nat qismidan so‘ng keladigan, tarjimon tomonidan keltirilgan quyidagi jumalardan bilib olishimiz mumkin:

Emdi bilgil-kim, bu kitabni atı “Merajnama” türür. “Nahj ul-faradis” atlıq kitabdin türk tiligä evürdük. Köp kişilärgä fäyda teksün tep, Täñri ta’älänin tavfiqi birlä tamām bitilip, xalāyiqnın köñli közigä şirin körüngäy [1. 1 b.].

“Me’rojnoma” tarjimoni mazkur asarni qaysi tildan turkiyga o‘giringani haqida ma’lumot bermagan. Natijada “Nahju-l-farodis” asari tili haqida tadqiqotchilar tomonidan turli fikrlar bildirilgan. Shu o‘rinda “Nahju-l-farodis” nomli asar xususida ba’zi ma’lumotlar bilan tanishsak.

XIV asr turkiy nasr namunalaridan biri Mahmud ibn Ali ibn as-Saroyi (Bulg‘oriy)ning “Nahju-l-farodis” asaridir. Mazkur asar 1357-1358 yili Oltin O‘rdaning poytaxti Saroy shahrida bitilgan. Asarning bizgachi bir necha qo‘lyozmasi saqlangan. Ular Istanbul, Qrim, Qozon va Sank-Peterburgda saqlanmoqda. “Nahju-l-farodis” har qaysisi o‘n bo‘limdan iborat bo‘lgan to‘rt bobdan tashkil topgan. Muallif asarning har bir bo‘limini arab tilida keltirilgan hadis bilan boshlaydi. “Nahju-l-farodis” muqaddas Islom dinining qonun-qoidalari, musulmonlik farzlari haqida ma’lumot berguchi diniy axloqiy mazmundagi asar bo‘lishiga qaramasdan, etnografik va tarixiy ma’lumotlarga boy. Asar ravon xalqqa tushunarli tilda yozilgan bo‘lib, badiiy tilninggina emas, turkiy adabiyot tarixining ham yodgorligidir.

Kitob otining ma’nosini asar so‘ngida berilgan quyidagi jumladan bilish mumkin:

Bu kitabkä “Nahj ul-faradis” deyü ism qilindï, ma’nisï uçmaqlarnïñ açuq yoli temäk olur [7. 21 b.].

Yuqorida aytib o’tilganidek, Mahmud ibn Ali ibn as-Saroyi (Bulg’oriy)ning “Nahju-l-farodis” asari asli turkiyda yozilgan bo’lsa, “Me’rojnoma” asarini “Nahju-l-farodis”dan ayni tilga o’girishdan qanday ma’no bor? Yoki Bulg’oriyning “Nahju-l-farodis”i shu nomdagi asarning to’liq turkiy tarjimasimi? degan savolga javob topish uchun bu borada tadqiqot olib borgan olimlar fikriga murojaat qilsak.

Turkolog E.N.Najip bu haqda shunday degan: “XIII asrdayoq arab tilidan turkiy tilga tarjima qilingan mashhur “Me’rojnoma”ning muqaddimasida, tarjimon tomonidan bu asar “Nahju-l-farodis”dan o’girilgani aytib o’tilgan. Biroq, biz bu yerda tasodifan, tuzilishi jihatdan butunlay bir-biridan farq qiluvchi bir nomdagi ikki asarga duch kelamiz. Tarjimon tomonidan aytilgan ana shu jumla fransuz filologi Pave de Kurteylning ham butunlay original bo’lgan bu asarni “Me’rojnoma”da tilga olingan arab tilidagi asarning tarjimasida deb yanglishishiga sabab bo’lgan” [6. 265 b].

Tarjimonning ana shu jumlasini, yoki Pave de Kurteylning fikri o’z navbatida S.Ye.Malovni yanglish fikr bildirishiga olib keldi. U shunday yozgan edi: “Darvoqe, “Me’rojnoma” نهج الفرديس “Jannat manzaralari” asarining tarjimasidir. U yana shunday yozgan edi: “Bu o’sha Marjoniy o’zining “Qozon va Bulg’or tarixi”ida aytib o’tgan muallifi Ali o’g’li Mahmud Bulg’oriy (XIV asr) bo’lgan “Me’rojnoma” emasmikin?” [5. 96-97].

1930-yil Sharqiy Yalta muzeyi ilmiy xodimi Yoqub Kamol “XIV asrning turkiy-tatarcha qo’lyozmasi “Nahju-l-farodis” nomli asarini chop ettiradi. A.Samoylovich asarning qisqacha muqaddimasida shunday yozgan edi: “professor S.Ye.Malovning fransuz turkologi Pave de Kurteyl tomonidan nashr qilingan chig’atoycha “Me’rojnoma” muqaddimasida tilga olingan “Nahju-l-farodis” asari haqidagi ko’rsatmasi menda katta qiziqish uyg’otdi” [6. 265 b].

Ba’zan ilm olamida yetarli darajada tekshirib tadqiq etilmagan ma’lumotning bu qadar keng yoyilishi ajablanarli hol.

Turkolog Y.Ekmann “Me’rojnoma”da tilga olingan “Nahju-l-farodis” tili forscha ekanligini taxmin qilgan va quyidagi fikrlarni bildirgan: “Men bu yerda bahs mavzusi bo’lgan “Nahju-l-farodis”ni ikki nuqtaga asoslanib forschaekanligini taxmin qilmoqchiman: 1) Pave de Kurteyl tomonida nashr qilingan “Merojnoma”da asar nomining birinchi qismi harakatli bo’lib نهج nahaj shaklida berilganki, bu – Vullers lug’atiga ko’ra – so’zning forscha talaffuzidir; 2) “Me’rojnoma”da asl me’roj faslidan keyin jannat va do’zax sayohati bo’limining boshida (25.b.), Imam Bağavi rahmatu’llahi ‘alayhi Masabih atlik kitabinda bü hâdisni keltirmiş türür jumlasidan so’ngra arabcha hadis o’rniga “farsi bitildi” (“forscha yozildi”) qaydi, shundan so’ng esa hadisning turkiy tarjimasini bordir. (Bu tarjimadan ham “Merojnoma”da ham “Nahju-l-farodis”ning II bob 7 bo’limining boshida keltirilgan hadisning aynan ekanligi anglashiladi).

Bu qayddan shunday ma’no chiqarish mumkin: “Me’rojnoma” tarjima qilingan “Nahju-l-farodis” farscha yozilgan, balki, arabchadan tarjima qilingandir. Asarda keltirilgan hadis va oyatlar arabchadir. Shuningdek, me’roj faslining boshida (2.b.)

yana Bag‘aviydan rivoyat qilingan hadis ham xuddi shunday. Faqatgina jannat va do‘zax sayohati faslining boshidagi hadisning arabcha matni xattotning e‘tiborsizligi natijasida tushirib qoldirilgan. Turkiy mutarjim ham bu hadisning forchasini keltirishni lozim deb topmay, “forscha yozildi” qaydini keltirib qisqartirgan. Asar arabcha bo‘lganida bu jumla hech bir ma‘no ifoda etmasdi [2. 47-48 b].

Pave de Kurteyl tomonidan nashrga tayyorlangan “Me’rojnoma” payg‘ambarimiz Muhammad sollallohu alayhi vasallamning me’roj (1-25.b) va jannat bilan do‘zax sayohatidan (25-41. b) keyin Jabroil qanotiga minib Qof tog‘iga chiqib shu yerda yashagan Muso ummatlariga nasihat berish bilan (41-43. b) nihoyasiga yetadi. Qof tog‘i sayohati “Me’rojnoma”ning asos materiali “Nahju-l-farodis”da I bobning 7 (52-60.b) va 8 fasllaridan (60-68.b) o‘rin olgan. “Nahju-l-farodis”ning bu qismini “Me’rojnoma” bilan solishtirsak ikki matnning ayni shaklda tartiblangani va mazmun jihatdan bir-biriga uyg‘unligini ko‘ramiz. Shu bilan birga oralaridagi farqlarga ham e‘tibor bersak (ayniqsa 2-6 qavat osmon tavsifi har ikkalasida turlicha) “Nahju-l-farodis” muallifini “Me’rojnoma”da zikr etilgan “Nahju-l-farodis”dan foydalanganligi, balki asarning nomini ham bundan olganligi haqidagi fikrning ilgari surilishi asossiz degan xulosaga kelamiz” [2. 48 b].

Bizningcha E.N.Najipning bu borada olib borgan tadqiqot diqqatga sazovvor. U o‘zi bildirgan fikrlarni asoslab, tili va tuzilishi, shu bilan birga yozilgan davri va hajmi jihatdan farq qiluvchi bir nomdagi ikki asarni adashtirish holatlari yuzaga kelganligini aytib o‘tgan [6. 265 b].

Biroq, uning “Me’rojnoma” XIII asrdayoq arab tilidan turkiy tilga tarjima qilingan” degan fikriga qo‘shilmaymiz. Zero asar arab tilidan turkiyga tarjima qilinganligi hali to‘liq tasdig‘ini topgani yo‘q. Shuningdek, asar qachon turkiyga o‘girilgani haqida ham aniq to‘xtamga kelish qiyin. Ya.Ekmann ilgari surgan birinchi fikr ham u qadar to‘g‘ri emas. Ijod ahli o‘sha davr nuqtai nazaridan o‘z asariga u xoh forsha yozilgan bo‘lsin, xoh turkiyda bitilgan bo‘lsin, aksar hollarda arabcha nom bergan. Ammo, uning ikkinchi fikri asoslidir. Parij nashridagi matnda “farsi bitildi” (“forscha yozildi”) jumlasidan so‘ng hadisning turkiy tarjimasi keltirilgan. Tarjimon asarni arabchadan o‘g‘irganda bu jumlagi hojat qolmasdi. Fikrimizcha, “Nahju-l-farodis” asli arab tilida yozilgan bo‘lib, u dastlab farschaga o‘girilgan. “Me’rojnoma” esa forsiy “Nahju-l-farodis”dan turkiyga tarjima qilingan.

“Me’rojnoma”ning turkiy tarjimasining badiiy jihatdan o‘ziga xosligi bilan o‘zbek tili tarixi hamda adabiyotimizni o‘rganishda muhim manba hisoblanadi.

“Me’rojnoma” asarida yoritilgan ezgulik g‘oyasi, qo‘lyozmalaridagi matnning xattotlik san‘ati darajasida bitilgani, ulardagi kitobat san‘atining betarkor namunasi turkiy xalqlar madaniyatining nafaqat Sharq balki, jahon xalqlari madaniyati rivojida alohida ahamiyat kasb etishi dunyo oriyentalistikasining yetuk mutaxassisleri tomonidan e‘tirof etilmoqda.

Tarixiy, badiiy, diniy, ilmiy mavzularni o‘zida jamlagan “Me’rojnoma” muqaddimasida kelgan jumlar hamda asar matnining nihoyatda sodda va xalqchil tilda bitilganligi asarni turkiy tilga o‘girilish sababini ko‘rsatadi.

“Me’rojnoma”ning turkiy tildagi tarjimasi o‘zbek tarjima maktabi uzoq yillik tarixga egaligini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. COURTEILLE, Pavet de (1882). Mirâdj-nâmeh, Récit de l'Ascension de Mahomet au Ciel Composé A.H. 840/1436-1437. Amsterdam: Philo Press.
2. ECKMANN, Janos (2003). 'Harezmi, kıpçak ve çağatay türkçesi üzerine araştırmalar' Ankara.
3. DOĞAN Cihan (2018) Mirâc-nâme harezmi türkçesiyle mi yazılmıştır?// Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi. Ankara.
4. SERTKAYA, Osman Fikri (1977). İslami Devrenin Uygur Harfli Eserlerine Toplu Bir Bakış. Boçum.
5. MALOV Sergey(1951). "Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti" teksty i issledovaniya. Moskva.
6. NADJIP (2007). Emir. "Regiony i etapy formirovaniya tyurkskix pismennyyx yazykov i literatur". Turkestan.
7. SODIQOV, Qosimjon (2006). Turkiy yozma yodgorliklar tili: adabiy tilning yuzaga kelishi va tiklanishi. Toshkent.
8. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 4-jild. – T., 2002.
9. AN-NAIM. Arabcha-o'zbekcha lug'at. – T., 2003.
10. Drevnetyurkskiy slovar. – L., 1969.

AFG‘ONISTON YOZMA ADABIYOTINING TARAQQIYOTI**Nargiza KABIROVA,***Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti “Eronshunoslik va afg‘onshunoslik”
Oliy maktabi dotsenti, filol.f.f.d. (PhD)*

Annotatsiya. Afg‘oniston adabiyotida zamonaviy nasriy janr turlari ko‘lami juda kengdir. Biroq, ularning ichida hikoyachilik boshqalariga nisbatan kengroq rivoj topmoqda. Bu janrda ijod qilib kelayotgan afg‘on adiblarining yozgan asarlarida syujet yaratilishini g‘oyaviy mazmun boshqaradi, g‘oyaviy mazmunni uyg‘un holda xarakterlar namoyon bo‘ladigan va hayot ziddiyatlarini umumlashtiradigan voqealar silsilasi kashf etish bilan birga, voqealar silsilasi o‘z navbatida asar g‘oyasini badiiylashtiradi va uni jonlantirishini kuzatamiz.

Kalit so‘zlar: *afg‘on hikoyachiligi, syujet, realistik hikoya, pafos, kompozitsiya, obrazlar tizimi.*

Jahon adabiyotshunosligida adabiyotning tasvir obyekti, ifoda usullari, ijtimoiy-estetik funksiyalarida jiddiy yangilanishlar sodir bo‘ldi. Hozirgi jahon hikoyachiligi mavzu va janrlar, qahramon tanlash va uning ruhiyatini ifoda etish xilma-xilligiga erishdi. Unda nasriy asarlar qiziqarli voqealar tasviridan ko‘ra, ko‘proq inson ruhiyatining badiiy ifodasini ko‘rsatishga yo‘naltirilganligi bilan xarakterlanadi. Ijodkor o‘zi yaratgan obrazlarni hayotiy voqealar silsilasida, san‘at va adabiyot qonuniyatlari asosida namoyon etadi.

Dunyo adabiyotining ajralmas qismi bo‘lgan Afg‘oniston yozma adabiyoti asrlar davomida uchta tilda: pushtu, dariy va o‘zbek tillarida rivojlanib kelgan. O‘rta asrlarda bu tillarda yaratilgan Afg‘oniston adabiyotining o‘ziga xos taraqqiyot yo‘li va yuzlab mashhur namoyandalari bor. Ammo hozirgi zamon Afg‘oniston adabiyotining ko‘plab muammolari sharqshunos-afg‘onshunoslarning ilmiy tadqiqotlarini kutib turibdi. Shular jumlasiga hozirgi adabiy jarayon – dariy tilidagi zamonaviy hikoyachilikning shakllanishi va taraqqiyot bosqichlari, unda faol ishtirok etayotgan o‘nlab iqtidorli hikoyanavis yozuvchilarning asarlarini tadqiq etishdan iborat. XX asr dunyo adabiyoti, xususan, zamonaviy Afg‘oniston dariy hikoyachiligining shakllanishi va taraqqiyot bosqichlari, hozirgi adabiy jarayoni, unda faol ijod qilayotgan yozuvchilarning asarlarini tadqiq etish, ana shunday yirik ijodkorlarning hikoyanavislik mahoratini jiddiy o‘rganish ustuvor yo‘nalishlardan biri bo‘lib kelmoqda.

“O‘zbekiston va Afg‘oniston xalqlari asrlar davomida yagona madaniy – sivilizatsion makonda yashab kelgan. Azal-azaldan Amudaryoning ikki tomonida o‘zaro o‘xshash tillar, umumiy muqaddas din va mushtarak ma‘naviy qadriyatlar birlashtirib turadigan xalqlar yashab kelmoqda... Afg‘on zaminida Markaziy Osiyo uyg‘onish davrining Abu Rayhon Beruniy, Lutfiy, Alisher Navoiy, Kamoliddin Behzod, Zahiriddin Muhammad Bobur, Boborahim Mashrab kabi ulug‘

ajdodlarimiz yashab ijod qilganlar. Bugungi kunda O'zbekiston va Afg'oniston o'rtasida siyosiy, savdo iqtisodiy va madaniy-gumanitar aloqalar yo'lga qo'yilgan...". O'zbekistonda bu mamlakatda istiqomat qiladigan turli xil xalqlarning og'zaki ijodiyoti namunalari, uzoq tarixga ega bo'lgan yozma adabiyot namunalari tarjima qilinmoqda, ular haqida qator ilmiy risola va tadqiqotlar amalga oshirilmoqda.

Badiiy asarning poetik xususiyati albatta uning badiiylik mezonlari bilan o'lchanadi. Nasrning ixcham janri hikoya poetikasi xususida adabiyotshunos X.Do'stmuhammad shunday munosabat bildiradi: "Mavzu, syujet, konflikt, qahramon, til, ohang, uslub, detal, kulminatsiya, yechim... bularning har birini alohida-alohida tahlil qilish orqali hikoya san'ati, poetikasi haqida maroqli mulohazalar bildirish, umumlashma xulosalar chiqarish mumkin. Chunki mazkur sof adabiy-badiiy unsurlarning bari badiiy tafakkur hodisalari, ijodkor badiiy tafakkurining "xomashyolari", hosilalari hisoblanadi".

Haqiqatan ham nasrda poetika masalasi badiiylikning ko'p qirralarini o'z ichiga oladi. Bular mavzu tanlashdan boshlab to badiiy tafakkurning eng mayda jihatlarigacha bo'lgan ijod mahsulini qamrab oladi. Mavzu, syujet va kompozitsiya badiiy asar poetikasini o'rganishda aynan yozuvchi asarlarida bo'rtib turgan muhim masalalarni tadqiq etishga qaratiladi. Har bir tadqiqotchi o'zi o'rganayotgan obyektidan kelib chiqqan holda poetikaning ma'lum bir qismini nazariy asoslaydi.

Umuman nasriy asarlarning poetikasi, uning bir qator masalalari xususida, o'zbek va rus adabiyotshunoslari tomonidan salmoqli ishlar amalga oshirilgan. Hikoya jahon xalqlari badiiy tafakkuri tarixidan to bugungacha izchillik bilan shakllanib, bosqichma-bosqich rivojlanayotgan faol nasriy janr hisoblanadi. Uning qadimgi va O'rta asrlardagi ilk namunalarini diniy va mifologik asarlarda, xalq og'zaki ijodiyotida, keyinchalik mumtoz adabiyotda shakllangan nasriy hikoyatlar, qissalar, safarnomalar, dostonlar, tarixiy yodnomalar kabi ko'rinishda bo'lganligining guvohi bo'lamiz. Hikoyachilikning folklor orqali shakllanish jarayoni haqida jahon adabiyoti tarixidan ko'plab misollar keltirish mumkin. Jumladan, Afg'onistonning dariy tili qatori davlat tili hisoblangan va bu mamlakatdagi yirik adabiyotdan biri bo'lgan pushtu adabiyotida ham ilk zamonaviy nasr namunalari, kichik-kichik hikoyalar aynan xalq og'zaki ijodiyoti asosida shakllanganligi afg'onshunos olim G.F.Girsning tadqiqotlarida ta'kidlanadi. Bu olimning yozishicha, pushtu tilidagi ilk zamonaviy hikoyalar namunalari Peshovarlik afg'on yozuvchilari Mavlavi Ahmad (1861–1948), Mir Ahmadshoh Rizvoni (1863–1937), Munshi Ahmadjon (1882–1951), Solih Muhammad Kandahoriy (1890–1961) lar qalamiga mansub bo'lib, bu adiblar o'z hikoyalarini yaratishda xalq og'zaki ijodining shakliy va mazmuniy xususiyatlaridan unumli foydalanganlar, ularning ba'zi hikoyalari to'liq folklorga asoslanganligi ko'rinadi. Ta'kidlash lozimki, aynan folklor syujetlari va uslubida yozilgan qissa va hikoyatlar hozirgi zamon dariy hikoyanavisligining shakllanishida va nasriy adabiyotning mustaqil janrga aylanishida katta tarixiy ahamiyatga ega bo'ldi.

Afg'onshunos olim X.Asoyevning ilmiy qarashlari fikrimizga yanada oydinlik kiritadi: "Dariy tilida yozilgan ilk yozma badiiy nasr ham Said Jamoliddin Afg'oniya nisbat beriladi. Ular hikoya janrida bo'lib, alloma ularni umrining so'nggi yillarida yozgan. Bu asarlar original xislatga ega bo'lmasdan, xalq og'zaki ijodi syujetlarining badiiy bayoni shakliga ega bo'ldi. Ularning nomlari – "Shum va Iqbol", "Shahzoda Aziz", "Dilbar va Ajdaho", "Shahzodaye dilrabo" ("Dilrabo shahzoda") ham asarlarning bevosita folklorga aloqador ekanidan dalolat beradi". Demak, ta'kidlaganimizdek, dariyzabon nasrda zamonaviy hikoya janrining vujudga kelishi ilk bor xalq og'zaki adabiyoti ta'sirida namoyon bo'lgan.

Dariyzabon nasrning shakllanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatgan omil G'arb badiiy adabiyotidan dariy tiliga qilingan tarjimalar bo'ldi. Umuman G'arb adabiyoti, xususan: Fransiya va Turkiyada yaratilgan nasriy asarlar, shu jumladan zamonaviy hikoyachilikning XIX–XX asrlar bo'sag'asida Sharq xalqlari adabiyotiga tasiri katta bo'lgan. Mahmud Tarziyning bu sohadagi xizmatlari beqiyos edi. U turk adabiyotidagi yangilanishlarni sinchiklab kuzatdi va Turkiya safaridan qaytgach, zamonaviy Afg'oniston dariy adabiyotiga bir qator yangiliklarni olib kirishga intildi va u bunga erishadi ham. Adib yosh afg'on yozuvchilar maktabini tashkil etib, u yerda yangicha g'oyalar va janr xususiyatlaridagi yangicha talqinlarni bo'lajak yozuvchilarga o'rgatadi. Yosh hikoyanavislarning ongiga Yevropa mamlakatlari, Turkiya va Eron matbuotida keng tarqalgan mavzulardan andoza olish kerakligini singdiradi.

Zamonaviy dariyzabon nasrchiligining yetakchi janrlaridan biri hikoyaning ilk bor shakllanishida: xalq og'zaki ijodining nasriy turlari, uzoq tarixga ega bo'lgan fors-dariy yozma adabiyotining nasriy janrlari hamda fransuz, turk, eron va rus adabiyotining nasrchiligidagi tajribalardir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг Афғонистон бўйича “Тинчлик жараёни, хавфсизлик соҳасида ҳамкорлик ва минтакавий шериклик” мавзусида ўтказилган халқаро конференциядаги нутқи. – Т., 2019.
2. Дўстмуҳаммад Х. Ҳикоянинг такомил йўли // Сарчашма мавжлари (мақолалар). – Т.: Mashhur-press, 2016.
3. Гирс Г.Ф. Современная художественная проза на пушту в Афганистане. – М., 1958.
4. Шпак И.М. Абдулла Бахтани и его место в развитии современной афганской новеллы. – № 2. – Известия АН Тадж. Наук, 1969.
5. Асоев Х. Воқеияти зиндаги ва жамбасте бадеий. – Д.: Донеш, 1984.
6. Асоев Х. Развитие жанров в прозе на дари. – Д.: Ирфон, 1987.
7. Иномхожаев Р. Афғонистон дариёзабон адабиёти. (XIX аср охири – XX аср). – Т., 2018.
8. Кабирова Н. Раҳнавард Зарёб ҳикояларининг поэтикаси. – Т., 2021.

«SHARQ TILLARI TADQIQI VA TA'LIMI MUAMMOLARI»
Respublika ilmiy-amaliy anjuman
ҚИЁСИЙ АДАБИЁТШУНОСЛИК МАСАЛАЛАРИГА ДОИР
(Турк ва ўзбек адабиёти мисолида)

Д.РАСУЛМУХАМЕДОВА,
ЎзДЖТУ Жаҳон адабиёти кафедраси катта ўқитувчиси

Махина КУЧКАРОВА,
Фан ва технологиялар университети Тиллар кафедраси ўқитувчиси

Аннотация: Мақолада, ўзбек адиби Алп Жамолланинг “Меҳрибонлар” асари ва турк ёзувчиси Аҳмад Лутфий Қозончининг “Бир виждон уйғонур” асарлари таҳлили орқали қиёсий таҳлил ва унинг талқини масаласи ўрганилган. ҳозирги кундаги адабиётшунослик назариясида муҳим мавзулардан бири бўлган қиёсий адабиётшунослик масаласи ўрганиб чиқилган. Қиёсий адабиётшуносликдаги таҳлил тамоилларига асосланган ҳолда ушбу икки машҳур адибларнинг асарлари ўрганиб чиқилади.

Калит сўзлар: “Меҳрибонлар” асари, “Бир виждон уйғонур” романи, қаҳрамон, тарихийлик ва замонавийлик. Қиёсий, контраст, микро ва макро макон, замонавий, компаративистик.

Ўрганилиши мақсад қилинган икки халқ адабиёти жумладан: туркия ва ўзбек адабиётлари уларнинг мустақиллиги ва миллий ўз-ўзини аниқлаш муносабати билан солиштириш қизиқарли ва кўп қатламли мавзудан иборат. Икки халқ ҳам уларнинг адабий анъаналари ва маданий ўзгаришларига таъсир кўрсатган муҳим тарихий ўзгаришлардан ўтди. Икки адабиётда ҳам миллий ўзига хос бўлиш, инсон эркинлиги ва жамиятдаги ўрни каби умумий мавзуларни кузатиш мумкин. Мустақилликдан кейин иккала халқнинг адабиёти ўзини намоён қилиш ва ижтимоий-сиёсий воқеликни танқид қилиш истагини акс эттиради. Ушбу икки адабиётда ҳам миллий ўзига хослик, эркинликни излаш ва инсоннинг жамиятдаги ўрни каби умумий мавзуларни қандай кузатиш мумкинлигини ўрганиш муҳимдир. Рашод Нури Гунтегин, Назмие Турккан, Орхан Памук, Аҳмад Лутфий Қозончи каби турк муаллифлари бу мавзуларни замонавийлик призмаси орқали ўрганса, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Ойбек, Саид Аҳмад, Ўткир Ҳошимов каби ўзбек ёзувчилари кўпинча анъана ва маданий илдизларга мурожаат қилишади. Туркия адабиётида ғарб услуби ва жанрлари таъсири кузатилмоқда, ўзбек адабиёти анъанавий унсурларни сақлаб қолади. Жаҳон адабиётшунослигида қиёсий адабиётшуносликка бағишланган қатор илмий асарлар яратилган. В.Жирмунский, Н.Конрад, Д.Дюришин, А.Дима, И.Неупокоева, В.В.Виноградов, В.Е.Хализев, М.Б.Храпченко, А.А.Потебня, М.М.Бахтин, каби олимларнинг тадқиқотларида қиёсий адабиётшуносликнинг муҳим назарий масалалари кенг ёритилган.

Ўзбек адабиётида Н.Комилов, Ф.Сулаймонова, Б.Саримсоқов,

А.Қосимов, С.Мелиев, Р.Абдуллаева, О.Искандарова, Ф.Жўраева, Н.Тоирова, Г.Халлиева, Х.Джалилова, У.Саидовлар томонидан миллий адабиётимизнинг бошқа халқлар адабиёти билан ўзаро алоқалари ўрганилган.

Европа адабиётида аёл образи талқини бўйича ўзбек олим ларидан Н.Муҳаммедова, Х.Муҳаммедова, У.Файзуллаеваларнинг тадқиқотлари мавжуд.

Бугун таҳлил қилиниши кўзда тутилган икки адабиёт вакили: ўзбек китобхонларининг севиқли адиби Алп Жамолнинг “Меҳрибонлар” асари ҳамда ўзбек китобхонларини ўз асарлари билан мафтун этиб улгурган турк адиби Аҳмад Лутфий Қозончининг “Бир виждон уйғонур” асарларининг яратилиши, халқ орасида оммалашиши, уларнинг икки миллат тарихида тугган ўрни каби масалалар ўрганиб чиқилади.

Минг йиллик тарихга эга бўлган турк ва ўзбек адабиётларини ўрганиш жараёни қиёсий адабиётшуносликдаги макро ва микро макон ҳолатида ўрганилса, биз ўрганмоқчи бўлган икки халқнинг забардаст ёзувчилари Алп Жамол ва Аҳмад Лутфий Қозончи ижодини қиёслаш албатта микромакон тушунчасига мос келади. Зеро икки адиб ҳам туркий тилларга мансуб бўлган икки халқнинг забардаст ижодкорларидандир. Шунинг учун ҳам уларнинг ижодини ўрганиш, қиёслаш, таҳлил қилиш мумкин деб ҳисоблаймиз. Икки адиб ҳам ўз халқининг энг сеvimли, ижодкорларидан. Адиблар ижодини ва ҳаёт йўллариини ўрганиш жараёнида Алп Жамол ва Аҳмад Лутфий Қозончи ҳам ўта кучли ижодкорларидан саналади, адибларнинг турмуш тарзи, ҳаёт йўлларидаги ижодга бўлган муносабатлари ҳам ўхшашлик тамонлари билан ажралиб туради. Ушбу адибларнинг жамиятга муносабати, эътиқоди, дин ва диёнат масалаларида гарча икки алоҳида мамлакатда ижод қилган бўлишларига қарамасдан жуда ўхшаш тамонлари кўплиги билан ажралиб туради.

Китобхонлар кўнглидан жой олиб улгурган Аҳмад Лутфий Қозончи 1936-йили Туркиянинг Чурум туманида туғилган. Ёзувчимиз дин тарихига, диний масалаларга ҳазрати Пайғамбар (с.а.в) ва саҳобаларининг ҳаётларига бағишланган 20 дан ортиқ номдаги китобларнинг муаллифи ҳисобланади. Эътиборга молик томони шундаки, бундан ташқари 4 та роман ҳам ёзган. Унинг “Саодат асри қиссалари”, “Ўғай она”, “Қайнона” каби асарлари ҳам китобхонлар учун маҳорат мактаби бўлиб келмоқда. У серқирра ижодкорлардан биридир. Унинг асарлари ўқувчилар кўлидан тушмай ўқилади. Барча асарлари ўзига хос хусусиятларга эга. Унинг барча асарлари ўзининг ҳаётий ва жозибалилиги билан ўқувчи қалбини забт этади.

Атоқли ёзувчимиз Алп Жамол – Жамолиддин Асомиддинов (Алп Жамол) 1915 йилнинг 20 август санасида Тошкент шаҳрининг Чувалачи маҳалласида таваллуд топган бўлиб. Асли Тошкентлик ижодкорлардан эди. Ўта кучли эътиқод эгаси бўлган Алп Жамол ижоди буюк турк адиби Аҳмад

Лутфий Қозончи асарлари билан қиёслашга арзигулик асарлари мавжудлиги ва уларни бемалол қиёслаш мумкинлигини кўрсатади.

Қиёслаш йўли билан таҳлил этилаётган Аҳмад Лутфий Қозончи “Бир виждон уйғонур” асари ҳам ўзбек китобхонларига мохир таржимон Роҳила Рўзмонова таржимасида ва машур адабиётшунос олим профессор Абдуғафур Расулов томонидан ёзилган сўз боши билан 2006 йилда тақдим этилган. Бу қиёсий жараён икки халқ вакилини бир метод ва бир турдаги характер яратиш маҳоратига қаратилади.

Қиёсий-типологик метод бу – турли ҳодисаларни тадқиқ қилиш ва тушунтириш усули бўлиб, бунда ҳодисаларнинг шакли бўйича ўхшашлигини аниқлаш асосида, уларнинг генетик яқинлиги, яъни умумий келиб чиқиши ҳақида хулоса чиқарилади. Маданий ҳодисаларни тадқиқ қилишда қўлланиладиган қиёсий-типологик методнинг бошланғич нуқтаси бўлиб моддий маданият ва билимларнинг турли соҳалари учун умумий бўлган энг қадимги таркибий унсурларни тиклашга ва қиёслашга хизмат қилади.

Шу аснода икки буюк адибларнинг асарлари қиёсланиб ёзувчиларнинг маҳорати масаласи таҳлил этилади.

Нисбатан таҳлил қилиш бу таъсирлар ноёб адабий овозларни шакллантиришини аниқлаши мумкин. Икки адабиётдаги тил хусусиятлари ва ифода шакллари солиштириш тил маданий ўз-ўзига қандай таъсир кўрсатаётгани ҳақида фикр бериши мумкин. Икки мамлакат ҳам колониал ва колониядан кейинги вақтни кечирди, бу уларнинг адабиётига таъсирни кўрсатди. Туркия Усмонийлар империяси кулаб тушгач, модернизация ва постмодернизмга қаратилган ислохотларни амалга оширди. Ўзбек адабиёти собиқ шўролар тузими таъсирида бўлиб, сўнгга 1991 йилда мустақилликка эришиш шароитида ривожланди.

Икки халқ адабиёти мустақилликни қўлга киритгандан сўнг ижтимоий-сиёсий ҳолатларни ўзини нишонлаш ва танқид қилишга бўлган интилишини акс эттирмоқда. Туркия ва ўзбек адабиётларини уларнинг мустақиллиги контекстида чагарали ўрганиш маданий ўзига хос ва тарихий хотираснинг кўплаб жиҳатларини очиб бериши мумкин. Бу тадқиқот нафақат ҳар бирини тушунтириш билан бирга, уларнинг тараққиётидаги умумий хусусиятлар ва ноёб хусусиятларни аниқлашга хизмат қилади.

Жаҳон адабиётшунослигида Ғарб ва Шарқ адабиётининг маърифатчилиқ йўналишида яратилган дурдона асарларни қиёсий методлар асосида концептуал ўрганишга йўналтирилган тадқиқотлар кўлами тобора ортиб бормоқда. Сўнгги йилларда бу йўналишда турли минтақа ва турли адабий муҳитда муайян бадиий тамойиллар асосида яратилган романларни типологик ўрганиш, уларнинг миллий-маданий хусусиятларини ижодкорлар маҳорати доирасида қиёслаш, ушбу асарларда илгари сурилган мавзу, концептуал ғояларнинг бадиий ифодасига хос муштарак ва фарқли – ўзига хос жиҳатларни ёритишдек муҳим масалалар ҳал этилмоқда. Дунё

адабиётшунослик илмида ўзга макон ва замон адабиёти асарларини қиёсий ўрганиш муаммонинг назарий асосларини яратишда аҳамиятли бўлиб, бу ўринда турк ва ўзбек адабиёти мисолида аёл руҳияти тасвири билан боғлиқ миллий-маданий белгиларни қиёсий-типологик, фалсафий-маданий аспектда тадқиқ этиш долзарб масаладир. Бадиият доирасидаги бу каби изланишлар натижасида халқларнинг миллий маданияти, анъаналари, урф-одатлари, дунёқараши, англаш фалсафаси орқали ижодкорнинг бадиий тафаккурига кириб борилади.

Ўзбек адабиётшунослигининг замонавий ютуқларида хориж ва ўзбек ёзувчилари асарларини қиёсий ўрганиш ва дунё маданияти саҳнасида миллий асарларимизнинг ўз ўрнига эга бўлишини таъминлайдиган масалалар ечимига қаратилган тадқиқотлар ҳам илмий, ҳам амалий аҳамиятга эга. Зеро, жаҳон адабиёти солномасида бирор бир роман йўқки, унда аёл тимсоли бадиий тажассумини топмаган бўлса. Аёл образи ёрқин бўёқларда тасвирланган бадиий асарлар сирасига юқорида таҳлил этилаётган икки асаринг қаҳрамонлари Саодат хоним ва Саврихонларни келтириш мумкин. Саодат хоним ақлли-хушли, дин-диёнатни жойига қўядиган оқила аёл бўлиб, уни на уриш, на ҳақоратли сўзлар бу йўлдан чекинтира олмайди. Саври - ўта худбин, бойликка ўч, атрофдаги инсонларни назарига олмайдиган, фақат ва фақат бойликларни кўз кўз қилишни ўйлайдиган аёл қиёфаси. Унинг танозлиги ва маҳалла, яқинлар орасида ҳеч кимни менсимаслиги асар сўнгида эса пушаймонлари тўлиқ акс эттирилган. Иккала асарнинг ҳам номланишида рамзий моҳият мавжуд бўлиб, “Меҳрибонлар” – ҳаддан зиёд меҳрибонлик - гарчан у фарзандингиз бўлса ҳам – тарбияга катта зарар бериши мумкинлиги асарда яққол тасвирланган. “Бир виждон уйғонур” – дунё қабоҳати ва залолатига ботган, динни ва диёнатни унутган ота ва фарзанд тақдири ва улардан ҳеч бўлмаганда ўғлининг виждони кечроқ бўлса уйғонганлигига ишора тарзида намоён бўлади.

Умумий жиҳатларга кўра асарда компаративистик воситалар, қиёсий аспект тамоилларига мос келувчи сюжетлар, образлар тизими ва ижтимоий воқелик мавжуд. Қиёсий адабиётшуносликда микромакон тушунчасидаги бу икки объект – асарлардаги ўзига хослик айнан образлар тизими ва тарбия жараёнига боғланган.

Маълумки, жаҳон адабиёти тамаддунининг ўзига хос босқичи – турли хил даврлар: уйғониш даври ва маърифатчиликда яратилган асарларда маънавий қарамликка, қўрқув ва ҳадикка, зулмга қарши кураш, қолаверса, аёлларнинг жамиятдаги, оиладаги ўрни, ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш қаламга олинади. Бу эса ушбу йўналишдаги ҳар бир асарни қиёсий-типологик жиҳатдан тадқиқ этишга замонавий тизимли таҳлилнинг интеграцион метод ва усулларини қўллаш, мазкур тадқиқотларнинг илмий-ижтимоий аҳамиятга эга сифатларига эътибор қаратиш заруратини белгилайди.

Мустақиллик йилларида ўзбек адиблари асарларини чет тилларига, хорижий адиблар асарларини эса ўзбек тилига таржима қилишга бўлган

эътибор янада кучайди. Жумладан бугун таҳлил қилинган А.Л.Қозончининг “Бир виждон уйғонур” асари ҳам ўзбек тилига соф турк тилидан таржима қилинган асар саналади.

Миллий уйғониш даври ўзбек адабиётида аёл образи тасвири хусусида Х.Лутфиддинова, Ш.Тўйчиевалар илмий изланишлар олиб

борган бўлса-да, уларда жаҳон адабиёти намуналари билан қиёсий таҳлил амалга оширилмаган. Шунингдек, ўзбек адабиётшунослигида миллий истиқлол даври ўзбек адабиёти ва XX аср турк тилидаги романлар ва улар ўртасидаги ўхшашликлар, сюжет ва композицион тамоиллари, ижодкорлар услуби, образлардаги психологизм муаммолари қиёсий жиҳатдан тўла тадқиқ этилмаган. Демак бу мавзудаги ишлар ҳали узоқ йиллар давом этади ва илмий изланишлар яратилади. Икки халқнинг манавий савиясини белгиловчи бадиий ижод намуналарини ўрганиш ва тадқиқ этиш ўта зарур ходиса бўлиб қолаверади. Зеро, бундай қиёсланиши керак бўлган асарлари ўзбек адабиётида ҳам бошқа турли халқлар ва мамлакатлар адабиётида ҳам кўплаб топилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Конрад Н.И. Запад и Восток. — М.: Наука, 1972. - С.319.
2. Бахтин, М.М. Эстетика словесного творчества / М.М.Бахтин. – 2-е изд. - М., 1979.
3. Аҳмад Лутфий Қозончи “Бир виждон уйғонур” Тошкент “Истиқлол” 2006.
4. И.Р.Бехер. Модернизм враждебен искусству. М., Прогресс.
5. Т.Бобоев. Адабиётшунослик асослари Т., 2003 й.
6. Каримов Ҳ. Истиқлол даври адабиёти. – Тошкент: Янги нашр нашриёти, 2010.
7. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. – Toshkent, “Fan” nashriyoti. – B. 223.

FALSAFIY LIRIKA UFQLARIDA

Tursunoy JARKINOVA,

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti
universiteti tayanch doktoranti*

Annotatsiya. O'zbek adabiyotining taraqqiyot bosqichlarida XX asrning 60-70 yillari adabiy muhitining o'rni beqiyos. Mazkur davr adabiy hayotida bir necha tamoyillar o'z hukmini surgan. Fikr va his-tuyg'ularning mujassamlashuvi ushbu yillarning ustuvor belgilaridan sanalgan. Falsafiy lirika garchand avvalgi avlod vakillari ijodida qisman uchragan bo'lsa-da, bu paytga kelib, rivojlanish pog'onasiga ko'tarilgan. Maqolada fikriy poeziyaning o'ziga xosligi, unda go'zal ijod namunalarini yaratgan shoirlar haqida, uning mudarijasi haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, o'zbek she'riyatining epiklashuvi jarayoni haqida ham to'xtalib o'tilgan.

Kalit so'zlar: *lirika, ruhiyat, xalqaro tematika, mundarija, sintez.*

XX asr 60-70 yillarning manzaralari Ibrohim G'afurovning bir necha kitoblarida yaqqol gavdalantirilgan. Uning "Joziba", "O'ttiz yil izhori", "Lirikaning yuragi", "Yonar so'z" kitoblari vositasida nasr, nazm, dramaturgiyaga keskir nigoh, qat'iy talab bilan qarovchi munaqqidning qarashlari bilan tanishamiz.

I.G'afurov adabiyotni ichdan yoritishga ishqiboz. U tayyor adabiy-estetik normalarga adabiyotdan illyustratsiya qildirish bilan ovvora bo'lmaydi, balki uning mulohazalari, o'ylari aniq va jonli adabiy tajriba bag'ridan o'sib chiqadi. Uning fikrlari mustaqil, izlovchan zehning, hislarning jonli, samarali mevasidir; tanqidchining bayon uslubi subyektiv ehtirolardan va kayfiyatlardan mavjlanib, rang olib oqadi. U ijodiy yutuqlar haqida zavq, lazzat bilan, ijodiy mas'uliyatsizlik va nuqsonlar haqida nozik kinoyalar, qochiriqlar bilan, adabiyotning rivojlanish yo'llari haqida jo'shqin istak va orzular bilan gapiradi¹⁴⁰.

"Yonar so'z"ning "Ruh iqlimi" faslida davr poeziyasining inson ruhiy olamiga chuqurroq kirib borishi, ruhiy qatlamlarni kengroq ishg'ol qilishi jihatlariga e'tibor qaratadi: "She'riyatimizning Zulfiya, Asqad Muxtor, Saida Zunnunova, Jumaniyoz Jabborov, Husniddin Sharipov, Yusuf Shomansur, Erkin Vohidov, Aziz Abdurazzoq, Abdulla Oripov singari namoyondalari ijodida inson ruhini, bir yosh shoir iborasi bilan aytganda, inson ruhining iqlimlarini chuqur o'zlashtirishga, katta va jiddiy ijodiy razvedkaga mayllar bor. Buni Asqad Muxtorning "Quyosh belanchagi", Zulfiyaning "Visol", Saida Zunnunovanning "Qo'shnilarim", Jumaniyoz Jabborovning "Ilhom daqiqalari", Yusuf Shomansurning "Yuragim", Abdulla Oripovning "Ruhim" singari she'riy to'plamlari yaqqol ko'rsatib turibdi"¹⁴¹.

140 Safarov M. Dunyo kirmoqdadir shoir qalbiga. – T.: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1977. – B. 97.

141 G'afurov I. Yonar so'z. – T.: G'afur G'ulom, 1973. – B. 184.

Tanqidchi Zulfiyaning “Ko‘zgu oldida”, “Qani, saloming” she‘rlarida “inson ruhining oqimini, bu oqimdagi tug‘yonli va sokin manzillarni” topish ustidagi izlanishlarini ko‘rsa, Asqad Muxtorning “Xotiralar” she‘rida odam haqida, uning taqdiri haqidagi original gaplarni aytishini yuqori baholaydi, Mirmuxsinning “Yoshlik gunohlarim”ida esa inson nomiga dog‘ tushirmaslik g‘oyasi bo‘rtib ko‘ringanligini oydinlashtiradi. Yusuf Shomansurning ham “Men o‘tkazmagan daraxtlar” ida odam umrining qimmati ta’sirchan misralar orqali berilishini aytib, uning she‘riyati xususida shunday deydi: “Umuman, Yusuf Shomansurning she‘rlarida yorqin obrazlar, o‘tkir topilgan fikrlar tez-tez uchrab, uning she‘riyati ranglarga boy ekanligidan daololat berib turadi. Bu shoirning “Yuragim” to‘plamiga kirgan “Shoshilmiz”, “Dag‘allik”, va ayniqsa, “Rossiya yo‘llarida” turkumi, “Qo‘shni qiz” romansi katta poeziyaning ufqlari Yusuf Shomansurga yot emasligini, uning qalamidan yiroq qochmaganligiga dalolat bera oladi”¹⁴².

Tanqidchi “O‘ttiz yil izhori” kitobiga kirgan “G‘arb va Sharq yo‘llarida” maqolasida esa XX asr 60-70-yillar she‘riyatining muhim xususiyati sifatida shoirlar she‘rlari mundariyasi xalqaro tematika bilan boyiganligini ko‘rsatadi. Abdulla Oripovning “Kaliforniyada choyxo‘rlilik” she‘rida asrlar davomida shakllanib kelgan urf-odatlar xalqlarning bir-birini tushunishlariga to‘siq bo‘lolmasligi ochiqqlanadi, o‘zbekcha choy damlashning poetik mushohadasi milliy mutoyibaga o‘rab berilishi aytiladi. Yusuf Shomansurning “Olov, palov, qizil gul” she‘rida ham milliy taomimiz sanalmish oshning Rossiya diyorida qimmati yuqoriligi misralarda aks etadi va unga berilgan ta’rif ham o‘zgachaligi bilan farq-lanadi:

*Palov taom emas,
Olov va suvdan,
Aql,
Ehtirosdan yaralgan san‘at.*

Erkin Vohidovning “Ruhlar isyoni” dostonida, Abdulla Oripovning “Meksika” she‘rida tarixiylik mezonlari ancha ustuvor ekanligi haqida fikr yuritiladi. “Arslon o‘rgatuvchi”, “Sharqiy qirg‘oq” she‘rlarida esa shoirning G‘arb olamining ziddiyatlarga to‘la ijtimoiy qiyofasini yaratganligi yuqori baholanadi. Shu o‘rinda Oybek, Shayxzoda, G‘afur G‘ulomning xalqaro mavzuda yaratilgan asarlarining o‘rni yuqori ekanligi aytilib, 60-70-yillarda ijod qilayotganlarning ham badiiy mahoratini shunday talqin qiladi: “Hozirgi she‘r muloqotga, bahsga, zamon muammolari ustida tortishuvlarga ko‘proq bel bog‘lagan. Erkin Vohidov, Abdulla Oripov, Omon Matjon kabi shoirlarning xalqaro she‘rlarida konkret zamonaviy hodisaga kuchli hissiy-emotsional munosabat, tasvirdan oz, lekin uni ham emotsional bahs ranglariga o‘rab foydalanish tendensiyalari xarakterli darajaga ko‘tarilmoqda....O‘zbek xalqaro she‘ri o‘zga ellar, shaharlar, xalq izdihomlarining epik tasvirlaridan zamonaviy xalqaro muammolarning ma’naviy-hissiy aspektlarini bevosita yoritishga kirishmoqda”¹⁴³. Tanqidchi, shuningdek, Jamol Kamol, Rauf Parfi ijodi haqida ham qimmatli mulohazalar bildiradi. Jamol Kamol she‘rlarida

¹⁴² O‘sha kitob. – T.: G‘afur G‘ulom, 1973. – B. 27.

¹⁴³ G‘afurov Ibrohim. O‘ttiz yil izhori. – T.: G‘afur G‘ulom, 1987. – B. 141.

insonning yaratuvchanligi, ruhiyat bilan bogʻlangan gʻalayonlar haqida yozishi, olam ishlariga befarq qaramaydigan inson yuragining teran falsafasini aks ettirishiga urgʻu bersa, Rauf Parfi haqida: “U adabiyotimizning eng yaxshi shoirlari kabi sheʼriyati darchalarini dunyo sheʼrining rang-barang ovozlari hamda muammolariga keng ochadi, ularni oʻzbek soʻzining musiqa va ohanglariga organic bir yoʻsinda joʻr qilib yuboradi”¹⁴⁴, – deydi. Munaqqid 60-70-yillar oʻzbek adabiyoti maydonida oʻz kuchini sinab koʻrayotgan ijodkorlarga xolis bahosini beradi. Davrning oʻziga xos mezonlarini taroziga soladi.

“Dil erkinligi” toʻplamidagi “Emranish”, “Mushkul yoʻllardagi maʼsumlik” maqolalarida esa rasmiyatchilik va buyruqbozlik kabi maʼnaviy asoratlardan qisilgan 60-yillar poeziyasiga Abdulla Oripov va Erkin Vohidovlarning ijodi yangi nafas olib kirganligini xotirlaydi, davrning yaxshiliklari sarasiga kiritadi. Ularni “xalq farzandi” sifatida ardoqlanishiga sabablar axtaradi: “Oltmishinchi yillarning ilgʻor fikrlari shulardan chiqdi. Xalqning dilidagi dardlarni shular jasorat bilan yozdilar. Xalq buni tushundi va tom maʼnoda qabul qildi. Albatta, Abdulla Oripov va Erkin Vohidovning sheʼrlari jamiyat ichidagi kulfatlarni oldini ola olmadi. Sheʼr kulfat oldida ojiz. Lekin u sheʼrlar xalqning ezgu hislari oʻlib ketmasligi uchun bosh koʻtarib turdi. Erkin fikrni tarbiyaladi”¹⁴⁵. Munaqqid bu fikrlari orqali 60-70-yillarning manzaralarini, mazkur davr poeziyasida ijod qilgan olovqalb samandarlarining jasoratlarini oʻqirmanning koʻz oʻngida gavalantirdi. Ibrohim Gʻafurovning tanqidiy qarashlari shu davrning bevosita kuzatuvchisi, xolisona nigoh bilan qaraganligi nuqtayi nazari bilan gʻoyat qimmatlidir.

Noʻmonjon Rahimjonov: “Lirika zaminga oʻxshaydi. Xususan, yerdan yolgʻiz qiyoy maysalar, giyohlar, gullar va sadarayhonlargina unib chiqmaydi, uning bagʻrida azamat chinorlar ham mustahkam ildiz otgan; uning bagʻrida gullarning muattar boʻyidan tashqari yana azim chinorlarning ham dovqur shovullashi, salobati bor. Bu esa, oʻz-oʻzidan, zaminning koʻlami va qudratini namoyon etadi. Shu maʼnoda, bugungi oʻzbek lirikasining qiziqish va ifoda doirasi gʻoyat kengayib ketdi, uning bagʻrida osuda goʻshanishinlik, iptim-sevgi kuylari, tabiat-peyzaj tasviri, mayin kayfiyat va holatlar ifodasi bilan barobar davrimizning yirik ijtimoiy-siyosiy voqeligi xususida bitilgan sheʼrlar ham asosiy oʻrin tutadi; aynan shular bugungi oʻzbek lirikasining qiyofasini belgilashda yetakchi mavqega ega; aynan shular lirikamiz tabiatida namoyon boʻlgan epiklikning xarakterini ham ifodalaydi”¹⁴⁶, – deya mazkur davr sheʼriyatining belgilari sirasiga lirikaning epiklikka moyilligining ortishini ham kiritib oʻtadi. Bu hodisa esa subyektiv kechinmalarda ijtimoiy ohangning kuchayganligi va “lirik men” tabiatida tajassum topgan his-tuygʻu, maʼnaviy-psixologik kechinmalarning, oʻy-fikrlarning umumlashtiruvchi hosilasining serkoʻlamlilik kasb etganligi bilan belgilanishini ham qistirib oʻtadi. Maqsud Shayxzoda, Shukrullo, Mirtemir, Zulfiya, Asqad Muxtor, Erkin Vohidov, Husniddin Sharipovlar tomonidan yaratilgan poetik asarlarning xarakteri ushbu hodisani tasdiqlab turganligi aytiladi. Fikr va his-

¹⁴⁴ Oʻsha kitob. – T.: Gʻafur Gʻulom, 1987. – B. 185.

¹⁴⁵ Gʻafurov I. Dil erkinligi. – T.: Maʼnaviyat, 1998. – B. 126.

¹⁴⁶ Rahimjonov N. Davr va oʻzbek lirikasi. – T.: Fan, 1979. – B. 14.

tuyg'ular sintezidan tashkil topgan falsafiy lirikani mazkur davrning muhim tamoyillari sirasiga kiritgan munaqqid "Hozirgi falsafiy lirikamiz mundarijasini nimalar belgilaydi?" – degan savolni ko'ndalang qo'yadi va unga quyidagicha javob beradi: "Falsafiy she'r mundarijasini tashkil etgan fikr shoirning shaxsiy-hayotiy tajribasi va kuzatishlaridan, hayot, umr, insoniy burch haqidagi tasavvur va tushunchalaridan, his-tuyg'ularidan sizib chiqadi. Bu o'rinda shaxsiy-hayotiy tajriba avlodlar tajribasining, fikrlari, kechinmalari, qiziqish va idealining in'ikosiga aylansagina umuminsoniy mazmunga ega bo'ladi. Umuminsoniy mazmun – har bir she'r zimmasiga yuklangan g'oyaviy-estetik maqsad bilan bevosiga bog'liqlikdagina yuzaga chiqadi".

O'zbek lirikasining XX asrdagi qiyofasi haqida gap borarkan, 60-70-yillarda zabardast qadamlari bilan kirib kelgan A.Oripov, Erkin Vohidov, Xayriddin Saloh, B.Boyqobilov, G.Nurillayeva, M.Ali, Yusuf Shomansur, O.Xojiyeva, O.Matjon, G.Jo'rayeva, H.Xudoyberdiyeva kabi ijodkorlarsiz tasavvur qilish murakkab. Zero, ular ijodiga xos bo'lgan "falsafiy o'ychanlik, aforistik naqlarga moyillik, e'tiborga loyiq bir fikr aytishga intilish, ortiqcha ratsionallikdan qochish bilan birga psixologik ikir-chikirlarga ham berilib ketmaslik singari sifatlar"¹⁴⁷ bugungi o'zbek she'riyatida salmoqli o'rin egallashidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Rahimjonov N. Davr va o'zbek lirikasi. – T.: Fan, 1979.
2. Safarov M. Dunyo kirmoqdadir shoir qalbiga. – T.: Adabiyot va san'at, 1977.
3. G'afurov I. Yonar so'z. – T.: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1973.
4. G'afurov I. O'ttiz yil izhori. – T.: G'afur G'ulom, 1987.
5. G'afurov I. Dil erkinligi. – T.: Ma'naviyat, 1998.

¹⁴⁷ Asqad Muxtor. Yosh do'stlaringa. – T., 1971. – B. 23.

JADIDLAR DAVRIDA SHARQ ADABIYOTINING O'RGANILISHI

Saodat FAYZIYEVA,

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti
universiteti tayanch doktoranti*

Annotatsiya. Jadid adabiyoti davri o'zbek adabiyoti tarixiga yangi sahifa bo'lib kirdi. Bu davrda faoliyat olib borgan mutarjim va adabiyotshunoslar asosiy fokusni o'zbek adabiyotini jahon adabiyoti bilan bo'ylasha oladigan darajaga chiqarishga qaratishgan edi. Bu ishni amalga oshirish uchun ular G'arb va Sharq adabiyotini tadqiq etish va o'z asarlarida ularning tajribalaridan foydalanish yo'lidan bordilar. Ushbu maqolada jadid adabiyotshunosligida Sharq adabiyotining tadqiq etilishi haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: *jadid adabiyoti, jurnal, matbuot, Navoiy, Majidiy, Sharq adabiyoti.*

Sharq mumtoz poetikasi keng qamrovli tushuncha bo'lib, u bir necha xalqlar manbalarini, xususan, arab, fors, tojik, turk, shuningdek, hind, xitoy, koreys, yapon kabi o'nlab xalqlar adabiy-nazariy tafakkuri tajribasi sabab yuzaga kelgan badiiy hamda ilmiy asarlarini o'z ichiga oladi. Jadid adabiyotida Sharq va G'arb asarlari va ularga bag'ishlangan tadqiqotlarni o'rganish alohida yo'nalish edi va bu ishni bajarish tadqiqotchidan o'ziga xos hafsala va bilim talab qilgan. Jadidlar Sharq va G'arb madaniyatlarini uyg'unlashtirishda o'z milliy o'zliklarini saqlab qolish yo'lini topishga intilganlar, bu esa milliy uyg'onish harakati uchun muhim qadam bo'lgan. Sababi bu tamoyillarga ko'r-ko'rona ergashish natijasida milliy o'zlik va madaniy o'zagimiz yo'qolib ketish tahlilasi ostida qoldi. Mana shu nuqtada adabiy manbalar ham muhim ochqich-ta'sir manbasi sifatida maydonga keldi. Jadid adabiyoti o'zbek milliy o'zligini tiklash va mustahkamlashga intildi. Bu jarayon milliy adabiyotning rivojiga katta ta'sir ko'rsatdi va adabiyotshunoslikda milliy uyg'onish g'oyalari asosida tadqiq etildi.

Sharq adabiyotini tadqiq qilish G'arbgga ergashib ketayotgan adabiyot vakillarimizga arziqli e'tiroz bo'lishi bilan birga, o'zbek adabiyoti va adabiyotshunosligi qanday ildizlardan unib chiqqanini ko'rsatib berar edi. Quyida ayrim maqolalar tahlili bilan fikrimizni dalillaymiz.

Munaqqid Ne'mat Hakim: "Tanqid va adabiy muhokamalarning ko'pi nafis asarlarga tushadi", degan edi [1, 24]. Alisher Navoiyning asarlari ham mana shunday nafis, shu bilan birga o'zida ham yuksak badiiyatni, ham tafakkuriy evrilishlarni jamlay olgan asarlar edi. XX asrning 20-yillariga kelib, endigina yana o'zining ilgarigi mavqeyini tiklash, to'g'rirog'i, buyuk ajdodlarimiz nomini yana adabiyot sahifalariga joylash harakatini boshlagan millatimiz fidoyilari bu mas'uliyatli ishni eng avval Alisher Navoiy shaxsidan boshlashgani ham bir tarafdin bejiz emas.

Umuman olganda, 20-yillar matbuotida bu mavzuni tadqiq etishga ko'pchilik adabiyot vakillari kirishgan. Sababi 1926-yil (hijriy 1344-yil) da Navoiyning 500 yillik yubileyini nishonlashga qaror qilingan. 10-20-yillar adabiy jarayoniga nazar tashlasak, bizda ayni o'sha paytda adabiyot tarixini tiklash, adiblar biografiyasini ko'rib chiqish masalalari muhim bo'lganligini kuzatamiz.

Vadud Mahmudning maqolasi to'la ma'noda Alisher Navoiy shaxsiyati ustida o'tkazilgan katta tadqiqot edi. Bunday deyishimizga sabab munaqqid maqolani alohida-alohida bo'limlarga bo'lgan holda shoir hayoti va ijodini o'rganadi. Maqolada Navoiyning "Tarjimayi holi va tarbiyasi", "mutasavvufliqi", "ilmiy, adabiy shaxsiyati", va uning ikki tilda ijod qilgani haqida ma'lumot beruvchi "mujid"ligi to'g'risida so'z yuritilgan.

Munaqqid ilk bor Navoiyning otasi haqida aniq ma'lumot beradi: "Alisherning otasi Ganjinai Bahodir Temur bolalarining xizmatlarida yuraturg'on ma'murlardan biri edi va hijo vazni bilan she'rlar aytganidan shoirliq ila mashhur bo'lmish edi va shuning uchun Kichik baxshi deb-da atalar edi...".

Shoirning tasavvufdan yaxshi xabardorligini bilamiz. U do'sti Sayid Hasan Ardasherni ulug' so'fiy deb bilgani; Jomiy vositasida esa naqshbandiylik tariqatiga ergashgani fikrimizni dalillaydi.

Vadud Mahmud shoirning "Muhokamat ul-lug'atayn" asari haqida gapirganda "Navoiy turkiy tilni shunchalar hurmatlasa, nega o'zi forsha devon tuzib, forsiy tildagi she'rlar ham yozadi", degan savolga shunday javob beradi: "Bir kishi o'zining fikrini qabul qildirmoq uchun eng oldin o'zining muxotablarigacha bir saviyadan bo'lishi kerakdir. Alisher ham shu yo'lni tutdi..." Munaqqid aytmoqchi, Navoiy forsiy tilda shuhratga erishmay turib, turkiy tilni yoqlab chiqishi mantiqqa to'g'ri kelmasdi. U har ikki tilni bilgani, har ikki tilda ijod qila olgani holda, ulardan biri (turkiy til) boshqasidan (fors tili) ustun ekanligini isbotlab berdi:

*Tuzildi bu tizmak bori sarsari,
Yana turkiy alfoz ila bir sari...
Qoshingda sening garchi ko'b vazni bor,
Chu bor o'z so'zing yo'q- anga e'tibor*

(A.Navoiy)

Maqolada yana Navoiyning ilm ahliga ko'rsatgan homiyliqi haqida gapiriladi. Navoiyning o'zi ham musiqa va rassomchilikka qiziqar, bir necha navolar bastalagan va "ko'b rasmlar chizg'oni rivoyat etiladir" [2,35].

Vadud Mahmud bu maqolasini shoir yubileyi munosabati bilan yozgan edi va bundan asosiy maqsad Navoiy ijodiga qiziqishni orttirish va uning asarlarini el orasida tanitish edi. Munaqqid bu niyatiga erishdi, deb ayta olamiz.

Abdulhamid Majidiyning "Sharq shoirasi Zebunniso" maqolasi o'zbek adabiyotshunosligida ayol ijodkorlar haqida ma'lumot beruvchi ilk manba edi. Unda munaqqid shoiraning ijodidan ko'ra hayotiga ko'proq e'tibor qaratishining sababi ham shundandir, balki.

Zebunisobegimning otasi Zahiriddin Muhammad Boburning chevarasi Avrangzebdir. Saroy muhitida ulgʻaygan shoira yoshligidan ilmga, ijodga qiziqar edi. Arabcha, forsha va chigʻatoychadan yaxshi xabardor boʻlgan Zebunniso xattotlikda ham hech kimdan qolishmas edi: “Sharq xatlaridan nastaliq, nasx, shikastni suv qilib ichgan edi...” [3,27]

U musiqada ham yetuk musiqachilardan qolishmagan holda, tanburni juda mohirlik bilan chalgan. Shoira qalamiga mansub katta shoirlar orasida ham eʼtibor qozona boshladi. U ulgʻaygach, koʻpchilik uning muhabbatiga sazovor boʻlishni orzulagan, ammo shoira kitoblarni, ijodni hamma narsadan ustun qoʻyib, turmushga chiqishni doim rad etib kelgan. Zebunnisobegim saroyda tez-tez mushoiralar oʻtkazib turar edi. Bu mushoiralarning mazmuni boshqacharoq boʻlib, shoira yozgan sheʼrlarga javob yozish vazifasi birinchi oʻrinda turadigan masala edi. Mana shunday paytda agar shoira shoiraning sheʼri ishqiy mavzuda boʻlsa, koʻpchilik bu sheʼr topshirilgan shoir haqida notoʻgʻri fikrga borar edi.

Majidiy shunday voqealardan birini misol qilib oladi. Zebunnisobegim bir mushoira uchun Nosirali Sari Hindiy degan shoirga bir misra sheʼr berganda, shoir unga adabsiz javob yozadi. Oʻz atrofida ishonchli deb bilgan odamlari shunday beadablik qilganidan soʻng shoira gʻazablanib, Nosiralini Dehli shahridan badargʻa qildiradi.

Shoiraning vasliga yetisha olmagan koʻp odamlar uning shaxsiyatiga daxl qiluvchi misralar bitishdan toʻxtashmadi. Oqilxon Roziy degan bir boy hind amaldori ham Zebunnisoni tahqirlab sheʼr yuborganda, shoira unga xuddi shu mazmundagi javob bitganidan soʻng uning tazyiqlari tugagani maʼlum.

Zebunnisobegim fors tilida ijod qilgani maʼlum. Majidiy bu hodisani Hindistonda oʻsha paytda fors tilining mavqeyi juda yuqori boʻlgani bilan baholaydi. Shoira ijodining maʼlum qismi “Devoni Maxfiy” deb nomlangan majmuaga jamlangani taʼkidlanadi. Ammo bu devon shoiraga tegishli emas, Maxfiy taxallusi bilan Zebunnisobegim ijod qilmagan, degan xulosalar ham yoʻq emas. Lekin munaqqid bu toʻplamni aynan Zebunnisobegimga tegishli ekanligini, boshqa gaplar “puch gap”ligiga alohida urgʻu beradi. Shoira saroyda ulgʻaygan boʻlishiga qaramay, barcha boyliklardan voz kechgan, umrini faqat ijodga, sanʼatga bagʻishlashga qattiq qaror qilgan edi.

Majidiy shunday buyuk qalb egasining ijodi yuzaga chiqishi kerakligi, uning durdona asarlarini hammaga tanishtirish kerakligini aytadi.

Mana, oʻsha davrda yaratilgan Sharq adabiyoti tadqiqiga oid maqolalardan namunalar koʻrdik, jadid adabiyotshunosligini yaratishda Sharq adabiyotini oʻrganish ehtiyoji yuzaga kelgani bejiz emas, chunki eng avvalo, inson oʻz oʻtmishini oʻrganmasdan turib, boshqa mamlakat tarixi va adabiyotini tadiqi qilishga berilib ketishi donolik emas. Shu sababdan ham yangi oʻzbek adabiyotining ilk ildizlari boʻlgan mumtoz adabiyotimizni, shuning bilan birgalikda Sharqning boshqa mumtozlarini tadqiq etish jadidlar oldidagi eng birinchi vazifalardan edi. Bu maqsadning bajarilishi esa bir necha mumtoz adabiyotimiz namoyondalarining biografiyasini shakllantirishga, shuningdek, qardosh xalqlar adabiyotidan namunalar tarjima qilishga yoʻl ochgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Hakim N. O'zbek adabiyotida tanqid va muhokamalar // Turkiston, 1924, 25-iyun.
2. Mahmud V. Alisher Navoiy // Tanlangan asarlar. – T.: Ma'naviyat, 2007.
3. Majidiy A. Sharq shoirasi Zebunniso// Yer yuzi. 1927, 19-son.
4. Чўлпон А.С., Зоҳирий А. Адабиёт парчалари. – Т.: Ўздавнашр, 1926.

“NURALI” DOSTONIDA LO‘LI, OT OBRAZLARI TALQINI (Shomurod shoir varianti misolida)

Kamoliddin EGAMQULOV,

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti
universiteti tayanch doktoranti*

Annotatsiya. Mazkur tezisda Chiroqchi dostonchilik maktabi vakili Shomurod shoir kuylagan “Nurali” dostonida kelgan lo‘li, ot obrazlarining badiiy talqini keltirilgan. Dostonda lo‘li obrazining kelishi, baxshilarning o‘ziga xosligi tahlil asosida ko‘rsatib o‘tildi.

Kalit so‘zlar: *an‘ana, baxshi, doston, repertuar, badihago‘ylik, nag‘ma, terma.*

Ma‘lum bir hududlarda yashab mehnat qilayotgan xalq og‘zaki ijodida ijodkor shaxs o‘ziga xos odatlarni o‘zining yashash tarziga mansub ayrim voqealarni, ma‘lum darajada aks ettiradi. Badihago‘ylik jarayonida an‘anaviy dostonga u yoki bu urf-odat, biron epizod kiritiladi va aksincha tushirib qoldiriladi. O‘sha kiritilgan yangi epizod xalq urf-odatlaridan, ruhiyatidan kelib chiqqanda va ma‘qul kelganda yashovchanlikka yo‘l topib dostonlarda doimiy o‘rinlardan biriga aylanib qoladi va dostonlarning mazmuniga singib ketib, ma‘lum bir g‘oyaviy maqsadni ifodalaydi. Ana shunday jihat Shomurod shoir kuylagan “Nurali” dostonida lo‘li obrazining kelishida ko‘rinadi. Lo‘lilar obrazi dostonida yetakchi o‘rin tutadi. Dostonlarda lo‘li obrazining kelishi juda kam uchraydi, jumladan, “Go‘ro‘g‘li” turkum dostonlarida, “Nurali” turkum va variantlarida kuzatilmaydi. Shomurod shoirning “Nurali” dostonida lo‘li obrazining kelishi, uning yangiligi, o‘ziga xosligidir. Dostonda lo‘li obrazining kelishini ikki xil sababga ko‘ra ifodalash mumkin: Birinchi sabab, Chiroqchi dostonchilik maktabi bilan bog‘liq. Chiroqchi dostonchilik maktabida lo‘lilardan ham baxshilar bo‘lgan. Boynazar Yo‘ldoshev Chiroqchi dostonchilik maktabi vakili Mardon shoirning Bahrom jugi shoir bilan aytishganini misol keltiradi. Shomurod shoir bu dostonni otasidan o‘rgangan. Demak shoirning ota-bobolari ham lo‘li baxshilar bilan aloqada bo‘lganligini ko‘rsatadi; ikkinchi sababi, baxshi, uning ota-bobolari yashagan hudud atrofida lo‘lilarning muntazam yashab kelishi. Shomurod shoir yashagan bugungi kundagi Yangi obod mahallasiga yaqin “Qirg‘iz”, “Alisher Navoiy” mahallalarida lo‘lilar istiqomat qiladi. Mahalliy xalq va lo‘lilar yashash tarzida umumiylik ko‘rinmasada, lekin qaysidir marosimlarda yoki qaysidir maishiy turmish jarayonlarida bir-biri bilan munosabatga kirishgan. Asosiysi, hududiy muhit birlashtirgan. Ana shu muhit ham dostonga ko‘chgan, ijodkorga ta‘sir qilgan.

Dostonda Nuralining mayib bo‘lganidan boshlab, lo‘lilar asosiy ko‘makchi obraz bo‘lib ifodalanadi. Dostonda lo‘lilar Nuralining sog‘ayishi, oilasi bag‘riga qaytishi, Avazxonning farzandini topishi kabi muhim vazifalarda ko‘rinadi. Hatto, Avazxonni Hindistonga lo‘lilarga shoh bo‘lish darajasigacha ko‘taradi. Lekin,

loʻlilarning bu kabi vazifalarni bajarishi Gʻirotning ikkinchi planga chiqmaydi. Gʻirot har qanday holatda asosiy planda boʻladi. Bu kabi holat dostonning anʼanaviyligini taminlab turadi. Xulosa qilib aytganda, Gʻirot bilan Goʻroʻgʻli, Gʻirot bilan Hasan, Gʻirot bilan Ravshan, Gʻirot bilan Avaz, Gʻirot bilan Nurali birgalikda va faqat birgalikdagina mukammal yaxlit obrazlarni tashkil etadi.

Shomurod shoirning “Nurali” variantida koʻmakchi obrazlarning oʻrni katta ahamiyat tutadi. Ulardan eng asosiysi ot obrazidir. Turkiy xalqlar mifologiyasida ot totim hayvon sifatida alohida eʼzozlangan. Dostonlarda afsonaviy ot obrazining mukammal ishlanganligi xalqimizning qadimiy totemistik tasavvurlari bilan bogʻliq. Oʻzbek dostonlarida ot obrazi baʼzan bosh qahramon darajasiga koʻtariladi. U gapga tushunadi, zarur vaqtda hatto tilga kirib gapiradi, qahramonga yoʻl-yoʻriq koʻrsatadi, yanglishgan paytda tanbeh beradi, dushmanga qarshi kurashda qahramonni ehtiyot qiladi, jang maydonida qahramonga qoʻshilib dushman askarlariga hujum etib, tishlab, tepib, uni yoʻqotishda birga qatnashadi. Epik ot qahramon boshiga kulfat tushganda achinadi, yigʻlaydi, yarador egasini jang maydonidan xalos qiladi, qattiq yaradorlik tufayli oʻz ustida behush boʻlib qolgan qahramonning ahvolini payqab, uni bexavotir yerga eltadi, qoʻriqlaydi. H.Zarifov, M.Joʻrayev, A.Musaqulov, A.Tilavov kabi folklorshunolar ilmiy tadqiqotlarida dostonlarda epik ot obrazining mifologik, tarixiy talqini borasida qimmatli fikr-mulohazalarini berib oʻtadi. “Goʻroʻgʻli” turkum dostonlarida ot yetakchi qahramon darajasiga koʻtariladi. Samoviy, mifologik ot hisoblangan Gʻirot dostonida eng yetakchi oʻrinlarda namoyon boʻladi. Qahramonni eng ogʻir vaziyatlardan olib chiqadi. Nuralini chohdan chiqishi uchun ham asosiy vazifani bajaradi. Ot bilan bogʻliq bir epezo, mayib boʻlgan Nuralini sherlar hujumidan qutqarishda koʻrinadi.

“Gʻirot Gurgan daryoning suvini toʻyib-toʻyib ichib olib, qaytib kelsa, toʻrtta sher Nuralini olaman deb turipti. Nurali yolgʻiz qolgan bola, yuragida yoʻqdir ogʻi-ola, qilichini qinidan sugʻirib, sherlardan oʻzini himoya qilib jotipti. Yarim tanasi Nuralini mayib edi. Uchalari sinib ketgan edi.

Shunda koʻring Nuralini sherlardan qoʻriqlab, Gʻirot kelib sherlarni tepib, oldidan kelganini tishlab otdi, keyinidan keganini tuvrilab tepdi”.

Dostonda Ahmad sardorning Goʻroʻgʻli, uning nabirasi Nurali oʻrtasidagi qiyin vaziyatdan ham Gʻirot olib chiqadi. Ahmad sardorning maqsadiga erishishi uchun imkon bermaydi.

“Ot jonivor ikki putini orasiga kallasini iyib qoldi. Boshini tervatib chalgʻitdi. Ahmad sardor ustidan tushib ketdi. Koʻring haybon uch marta kishnab, Makkayi-Madina bilan Chambilga xabarni berib, Kuyiturga tamon haybon qaytdi. Hay egasi Nurali edida. Ahmad sardorni tushirib taylab, shu haydashda osmon, yer, bulut, tuman, toʻzon boʻlib, Kuyiturga qarab iziga qaytdi.

Gʻirot dostonning boshidan oxirigacha qahramonning asosiy koʻmakchisi boʻlib ishtirok etadi. Biror yerda ikkinchi planga chiqib qolgani koʻrinmaydi. Umuman olganda dostondagi qahramon bilan bogʻliq boʻlgan barcha sinov motivlarda Nurali Gʻirotsiz oʻzi yengib oʻta olmaydi.

Bundan tashqari, bu dostonda ikkinchi bir ot obrazi, G'irotning ukasi Manjimko'k ham tasvirlanadi. Manjimko'k asosiy o'rinlarda ko'rinmasa ham, ikkinchi planda paydo bo'ladi. G'irotni safardaligida yoki biror jarohatlanganda asosiy qahramonlar hisoblangan Go'ro'g'li, Avazxon, Nurali kabilar Manjimko'kni G'irotni vazifasiga ko'taradi.

Xulosa qiladigan bo'lsak, dostonda lo'li obrazining kelishi dostonning maishiy bo'yodorligini ko'rsatsa, ot obrazining kelishi eposning an'anaviyligi, madhiy mukammalligini ta'minlaydi.

«SHARQ TILLARI TADQIQI VA TA'LIMI MUAMMOLARI»
Respublika ilmiy-amaliy anjuman
NURULLOH GENCH SHE'RLARIDA TABIAT TASVIRI

Foziljon RAJABOV,
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti
tayanch doktoranti

Annotatsiya. Zamonaviy turk adabiyotida o'zining she'rlari bilan alohida o'ringa ega bo'lgan shoir Nurulloh Gench asarlarida tabiat tasvirining ahamiyati juda katta. Shoir she'rlarida tabiat manzaralari nafaqat tashqi olamning go'zalligini ifoda etadi, balki inson ruhiy dunyosining ichki holatini ham ochib beradi. Mazkur maqolada shoirning she'rlarida tabiat tasviri va uning inson ruhiyati bilan bog'liq jihatlari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: *Nurulloh Gench, turk she'riyati, tabiat, manzara, borliq.*

Zamonaviy turk adabiyotining shakllanishi XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlanadi. Bu davrda g'arb adabiyotiga bo'lgan qiziqish kuchayib, turk yozuvchi va shoirlari yangi janrlar va yo'nalishlarda ijod qilishga kirishdi. Biroq, devon adabiyotining boy merosi zamonaviy turk adabiyotida o'z ta'sirini saqlab qolgan edi. Shoirlar klassik adabiyotning she'riy uslublari, badiiy san'atlari va o'xshatmalaridan ilhomlanib, ularni yangi mazmun va shakllar bilan boyitib, o'z his-tuyg'ularini ifoda etdilar.

Nurulloh Gench zamonaviy turk she'riyatida klassik adabiyotning boy an'alarini davom ettirgan va shu bilan birga o'ziga xos, chuqur falsafiy mazmun bilan to'ldirgan shoirlardan biridir. Uning ijodida Yunus Emro, Mavlono Jaloliddin Rumiy va Firdavsiy kabi buyuk shoirlarning ta'siri yaqqol seziladi. Ayniqsa, Nurulloh Gench she'riyatida tabiat tasvirining alohida o'rni bor. Shoir tabiatni nafaqat tashqi go'zallik sifatida, balki inson ruhiy olamini aks ettiruvchi bir ko'zgudek tasvirlaydi. Nurulloh Genchning she'rlarida tabiat, inson va ilohiy haqiqat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik tasvirlangan. Uning daraxtlar, gullar, daryolar va qushlar kabi tabiat unsurlari orqali yaratgan obrazlari, insonning hayotga bo'lgan qarashlari, sevgi va ilohiy haqiqatni izlash singari mavzularni ochib beradi. Shoir tabiatni faqat go'zallikning bir qismi sifatida emas, balki ichki ruhiy izlanishlarning ifoda vositasi sifatida qo'llaydi.

Nurulloh Gench she'riyatida tabiat tasviri o'ta jonli va nihoyatda bo'yoqdor tarzda ifodalaniladi. Bunda shoirning dunyoga kelgan ona yurti Erzurum viloyati tabiatining ta'siri katta. Ijodkorning "Omuzlarimda Dunya"¹⁴⁸ ("Yelkalarimda dunyo") nomli biografik asarida o'zining tug'ilib o'sgan joyi, tabiati va manzaralari, u yerda yashovchi samimiy, oqko'ngil insonlari haqida batafsil bayon etadi. Nurulloh Genchning ilm va san'atga bo'lgan muhabbati ana shunday shakllanib boradi.

¹⁴⁸ Genç N. Omuzlarimda dünya – İstanbul: Timas yayınları, 2022. – S. 18.

Shoir qalamiga mansub “Çiçekler üşümesin” she’ri o’ziga xos tasvirlar bilan ajralib turadi:

*Gönlümün maviliği gitmesin gökyüzünden,
Kuşların gülücüğü eksilmesin yüzünden,
Kar yağsa da bu ıssız vadiye, gün bitmesin,
Yapraklar üşüse de, çiçekler üşümesin¹⁴⁹.*

Tarjimasi:

*Ko‘nglimning moviyligi ketmasin osmondan,
Qushlarning kulishlari arimasin yuzidan,
Qor yog‘sa ham ıssız vodiya, kun tugamasin,
Yaproqlar sovgotsa ham, gullar sovgotmasin.*

Ushbu misralar Nurulloh Genchning tabiatni faqat go‘zallik manbai sifatida emas, balki insonning qadriyatlarini, nozik tuyg‘ularini va ideallarini ifoda etuvchi metafora sifatida ko‘rayotganini ko‘rsatadi. Shoirning tabiat tasvirlarida tabiatning o‘zi bilan birga u anglatadigan ma’nolar ham asosiy o‘rinda ekanini ko‘rish mumkin.

“Ko‘nglimning moviyligi ketmasin osmondan” misrasida shoirning qalb dunyosi bilan osmon orasida kuchli bog‘lanish mavjudligi seziladi. Osmondagi moviylik shoir uchun oddiy bir manzara emas, balki ko‘nglining moviy osmondek sof ekanligini ifodalaydi. Ushbu moviylik ichki osoyishtalik va inson ruhining musaffoligini anglatadi. “Qushlarning kulishlari arimasin yuzidan” misrasi tabiatning quvonchli tomonlarini ifodalaydi. Qushlarning kulgisi nafaqat jismoniy tovush yoki harakat, balki hayotdagi tabiiy go‘zalliklarini aks ettiradi. Bu yerda shoir insonning tabiatdagi bu kichik va qimmatbaho lahzalarni e’tibordan chetda qoldirmasligi kerakligiga ishora qiladi. “Qor yog‘sa ham ıssız vodiya, kun tugamasin” degan ifodada esa qor va ıssızlik hayotning murakkab va qiyin jihatlarini bildiradi. Shunga qaramay, “kun tugamasin” degan iltijo insonning zulmat ichida ham yorug‘lik topishga bo‘lgan intilishini aks ettiradi. Tabiat bu yerda sabr va umid belgisi sifatida ishlatilgan. “Barglar sovgotsa ham, gullar sovgotmasin” misrasi shoir gulni inson qalbiga qiyoslarkan barglarini uning tanasiga o‘xshatgan. Shoir inson tanasida berilgan qiynoqlar, azoblar o‘tib ketishini bilib, ammo qalb ranjisa uning tiklanishi qiyin bo‘lishini sovuq qalbga o‘tmasligini ifoda qiladi.

Shoirning yana bir she’rini tahlilga tortsak:
Kurak bir ilkbaharın koynunda filizlenip,
Yüreğimi süsleyen “gül”dü mehtabım benim,
Misk-ü amber kokulu bir semadan seslenip,
Kapkaranlık geceme güldü mehtabım benim¹⁵⁰.

Tarjimasi:

Quroq bahor qo‘ynida nish urib,

¹⁴⁹ Genç N. Çiçekler üşümesin – İstanbul: Timas yayınları, 2023 – S. 23.

¹⁵⁰ Genç N. Siyah Gözlerine Beni de Götür – İ.: Timas yayınları, 2023. – S. 50.

Yuragimni bezagan “gul” mohtobim mening.

Mushk-u ambar iforli bir samodan gapirib,

Qop qorong'i kechamga kuldi mohitobonim mening.

Nurulloh Genchning ushbu misralarida tabiat inson ruhining aks-sadosi sifatida tasvir etilgan. Shoir tabiat go'zalligini va uning ziddiyatlarini insonning ichki kechinmalari bilan uyg'unlashtirgan. “Quroq bahor bag'rida nish urib” iborasi tabiatning mavsumiy o'zgarishi hamda inson hayotidagi qiyinchiliklarga qaramay yashnay oladigan umidni ifodalaydi. Bahorning “qurib qolgan” deb tasvirlanishi yangilanish mavsumidagi kutilmagan qiyinchiliklarni yoki kamchiliklarni anglatadi, ammo shu qurg'oqchilikda o'sib chiqqan nihol insonning bardosh va qat'iyatini ko'rsatadi. “Yuragimni bezagan ‘gul’ edi, (mohitobonim) oy nurim mening” misrasida esa “gul” tasavvuf adabiyotining klassik ramzlaridan biri bo'lib, ilohiy muhabbatni, osoyishtalikni va go'zallikni anglatadi. Bu gulning yurakni bezashi tabiatni nafaqat tashqi ko'rinishdagi go'zallik sifatida, balki inson ruhiga yetadigan ilhom manbai sifatida tasvirlaydi. Shoir ushbu obrazlar orqali tabiatning inson hayotiga bo'lgan chuqur ma'naviy ta'sirini ko'rsatadi. Emerson “Tabiat har doim ruhning ranglariga burkanadi”¹⁵¹ deya tabiatni inson ruhi orqali his qilinib tasvirlanishini ta'kidlaydi. Shoir “Mushk-u ambar iforli bir samodan gapirib” iborasi esa osmonni muqaddas va yuksak bir chaqiriq sifatida tasvirlaydi. Ushbu o'xshatish tabiatni ilohiy xabar tashuvchisi sifatida ko'rsatadi. Ayniqsa, “Qop qorong'i kechamga kuldi mohitobonim mening” misrasi insonning zulmatga to'la murakkab hayotida tabiatdan topadigan dalda va yengillikni aks ettiradi. Shu bilan birga, yorining kulib boqishidan shod ekanligini aytadi. Ushbu misralarda tabiat shunchaki tashqi bir ko'rinish emas, balki insonning ichki olamini aks ettiruvchi oynadir. Shoir gul, oy nuri, mushk kabi obrazlar yordamida tabiatni inson umidi, muhabbati va ma'naviy izlanishlarining bir ifodasi sifatida ko'rsatadi. Ushbu jihatlari bilan Nurulloh Genchning tabiat tasvirlari klassik adabiyot an'alarini saqlab qolgan holda zamonaviy badiiy idrokni ham namoyon qiladi.

Ijodkor qalamiga mansub “Seni chağırđım boşuna değil” (“Seni chaqirganim bekorga emas”) nomli she'rida lirik qahramon yorini tabiat hodisalari bilan birga o'zi tomon chorlaydi:

Yüreğim adına çağırđım seni
Bulutlara tutun, yağmurlarla gel
Güneşin doğup da battığı yerden
Yalnız benim olan bir baharla gel¹⁵²

Tarjimasi:

Qalbim nomidan chaqirdim seni
Bulutlarni quchib, yomg'ir bilan kel
Quyosh chiqib botgan yerdan
Faqat meniki bo'lgan bir bahor-la kel

¹⁵¹ Emerson R. Doğa. çev. Burcu Tosun. – İstanbul: Kafekültür Yay. 2014. – S.16.

¹⁵² Genç N. Aşkım isyandır benim – İstanbul: Tımas yayınları, 2023. –S.53.

Nurulloh Genchning ushbu misralarida tabiat insonning ruhiy dunyosini ifodalovchi kuchli o'xshatish sifatida namoyon bo'ladi. "Qalbim nomidan chaqirdim seni" iborasi yoriga qaratilgan bir chaqiriqni aks ettiradi, shu bilan birga, insonning orzu va osoyishtalikka intilishini ham ifodalaydi. "Bulutlarni quchib, yomg'ir bilan kel" misrasida bulut va yomg'ir yangilanish va poklanishni anglatadi. Yomg'ir ruhning tozalanishi va umid bilan to'lishi uchun ramz sifatida ishlatilgan. "Quyosh chiqib botadigan yerdan" ifodasi esa yorning bizning zamon va makondan narida bo'lgan joyga ishora qiladi. Oxirida, "Faqat meniki bo'lgan bir bahor-la kel" misrasi shoirning shaxsiy baxt va yangilanish istagini izlanishini aks ettiradi. Bahor, qayta tug'ilish va umid ramzi sifatida shoirning ichki osoyishtalik istagini ifodalaydi. Ushbu misralarda tabiat insonning ruhiy poklanishida va ma'naviy yo'lida hamroh bo'luvchi yo'l boshchi sifatida tasvirlangan.

Xulosa

Nurulloh Genchning she'riyatida tabiat tasviri nafaqat tashqi go'zallik sifatida, balki insonning ichki ruhiy dunyosini, kechinmalarini aks ettiruvchi chuqur ma'nolar bilan boyitilgan. Shoir tabiatni ilohiy haqiqat va inson qalbining aks-sadosi sifatida ifodalaydi. Uning she'rlarida tabiatning tasvirlari orqali inson hayotining turli jihatlar — sevgisi, umidi, izlanishlari va bardoshliklari namoyon bo'ladi. Shoir tabiatni go'zallik va yangilanish, shuningdek, sabr va umidning ramzi sifatida tasvirlash orqali o'z she'riyati orqali zamonaviy turk adabiyotiga mustahkam joy egalladi. Genchning tabiat obrazlari, ayniqsa, klassik adabiyot an'alariga sodiq qolgan holda, zamonaviy badiiy idrokni ham namoyon qiladi, bu esa uning she'riy merosining keng qamrovli va chuqur ta'sirga ega ekanligini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Emerson R. Doğa. çev. Burcu Tosun. – İstanbul: Kafekültür Yay. 2014.
2. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish, – Toshkent: Abdulla Qodiriy nashryoti, 2004.
3. Genç N. Dilek tutum okusun ahım arşa dokunsun – İstanbul: Timas yayınları, 2022.
4. Genç N. Omuzlarımda dünya – İstanbul: Timas yayınları, 2022.
5. Genç N. Mahrem ve münzevi – İstanbul: Timas yayınları, 2022.
6. Genç N. Çiçekler üşümesin – İstanbul: Timas yayınları, 2023.
7. Deveci Ü. Masalın Masalı'nda Yaşamın Gerçekliği, – İstanbul: İDİL, Cilt 2, Sayı 7 / Volume 2, Number 7.
8. Kotan Y. Nurullah Genç'in Şiirlerinde Dinî Unsurlar. – Erzurum: Atatürk Üniversit Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi: 2015.

XX ASRNING 60-YILLARIDA MISR ADABIYOTIDA
ROMANCHILIK RIVOJI

Nasiba UMAROVA,

*Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti
tayanch doktoranti*

Annotatsiya. Mazkur maqolada XX asrning 60-yillaridagi Misr adabiyotida ro'y bergan adabiy jarayonlar va romanchilik rivoji tadqiq qilingan. Misr romanchiligi rivojida o'ziga xos o'rinni egallagan "Yangi mavj" oqimi haqida, uning asosiy tamoyillari, tarafdorlari tog'risida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: *roman, realizm, modernizm, "yangi mavj" oqimi, g'arb adabiyoti, milliy adabiy meros.*

Roman taraqqiyot yo'li har bir jamiyat, har bir millat, har bir xalqning badiiy-estetik qarashlari va qadriyatlari, badiiy tafakkuri, fikr-o'ylari, qiziqishlari, qiynayotgan muammolari kabi bir qancha xususiyatlarining badiiy in'ikosi sifatida shakllanib, o'sha elatning badiiy tafakkuri darajasini bildirar ekan, u har bir davr uchun asosiy mezon bo'lib qolaveradi.

Romanning paydo bo'lish tarixiga nazar tashlasak, uning ilk shakllari antik davrning xalq og'zaki ijodi namunalarida uchraydi. Adabiy tanqidchi olim M.Baxtin roman ilk shakllari va uning nazariyasi bir vaqtning o'zida antik davrning o'zidayoq shakllandi, - deb izohlaydi.

Rus tanqidchi olimi N.S.Leytes o'zining "Roman badiiy tizim sifatida" deb nomlangan asarida roman janrining ilk nazariyotchi olimi sifatida XVIII asr nemis ma'rifatparvari F.Blakenburgni keltirib o'tadi. To'g'ri, romanni janr sifatida ilmiy tahlil etish, uning nazariyasini yaratish XVII asrdan boshlangan bo'lsa-da, uning mukammal ilmiy tadqiqotlari bir qancha olimlar X.Viland, G.Filding, X.Blakenburglar tomonidan XVIII asrda olib borildi.

Roman janrini o'rganish va uni tadqiq etish bo'yicha M.Eynxenbaum, Y.Tinyanov, M.Baxtin, E.Meletinskiy kabi olimlar bir qancha ishlar olib borishgan. Adabiyotchi olim M.Baxtin o'z asarida "Roman janr shakllantiruvchi kuchlari ko'z oldimizda harakat qilmoqda. Roman janrining paydo bo'lish va shakllanish davri tarixiylik maqomiga ega bo'ladi. Roman janr sifatida belgilab beruvchi asosiy o'lchov hali yaratilgani yo'q va biz uni janr sifatida imkoniyatlarini aniqlay olmaymiz degan ilmiy xulosasini berib o'tdi¹⁵³.

Ha, darhaqiqat har qaysi roman poetik tahlilidagi janr me'yor va mezonlari, badiiy usullari, tasviriy vositalari, g'oyaviy tamoyillari, uslubiy o'zgarishlari har qanday davrda o'zgaradi, yangilanadi, takomillashadi. Shuning uchun ham roman

¹⁵³ Бахтин М. Эпос и роман // Вопросы литературы, 1970. – №1. – С. 95.

janri taraqqiyotini ma'lum bir qonuniyatga bo'ysundirishning yoki ma'lum bir qolipga solishning ham iloji yo'q. Roman tadriji – davriy hodisa bo'lib, u doim o'zgarishda va yangicha izlanishda bo'ladi. Shu sabab bu janr xususiyatlaridan kelib chiqqan holda yana yangicha talqinlar va yangicha yondashuvlar paydo bo'lib boraveradi.

XX asr Misr romanchiligi haqida so'z yuritish ekanmiz janr rivojida ikkita asosiy yo'nalish – realizm va modernizm ustunligiga amin bo'lamiz. Shu bilan bir qatorda bir qancha romanlarda tanqidiy realizmga xos tamoyillar ham amal qilganligini ko'rishimiz mumkin.

Misr romanchiligining tarixi, taraqqiyot tamoyillari qisman o'tmish va asosan zamonaviy voqelik bilan belgilanishini hisobga olgan holda, XX asrga kelib avval g'arb romanchiligi so'ngra rus romannavisligi va bir tarafdin milliy meros an'analari ta'siri ostida shakllanganini kuzatamiz.

Misrdagi tarixiy-siyosiy, ijtimoiy-madaniy hodisalar albatta yozuvchilar e'tiboridan chetda qolmay, yangi o'zlashgan uslublar va yangi usullardan foydalangan holda romanlar yaratila boshlandi. Bu romanlar o'sha davr qiyofasini yorqin aks ettiruvchi oyna misol Misr xalqining ijtimoiy va g'oyaviy qarashlarini o'zida mujassam etdi.

Misr adabiyoti so'ngi ikki asr davomida yangilanish jarayonlarini boshdan kechirdi. Xususan, XX asrning ikkinchi yarmidan zamonaviy arab adabiyotida nasriy janrlar qissa qosira (qisqa hikoya), qissa to'vila (uzun hikoya), rivaya (roman) kabilar yanada rivoj topdi. Ilk paydo bo'lgan davrda g'arb romanchiligi shakllarini o'zida shakllantirgan arab romani ta'sirchan-ma'rifiy jihatlaridan tortib, to XX asr Yevropa adabiyotida keng tarqalgan realistik roman - epopeya darajasigacha yetdi. Yevropa va rus adiblari romanlarining uslubi, kompozitsiyasidan o'rganish G'arbning tabiiy-ilmiy, ijtimoiy falsafiy g'oyalari orqali kechdi.

XX asrning 60-yillarida Misr adabiyotida "Yangi mavj" yo'nalishi keng tarqaldi. Bu oqim vakillari ko'pchilikni tashkil etardi. Yangi mavj oqimi tarafdorlari bo'lgan yosh yozuvchilar o'zlarini "Al-Voqeuna al-judud" – yangi realistlar deb atashardi. Bu oqimning o'ziga xosligi yozuvchilarning muayyan hodisalarga yondashuvida, ularning shaxsiy qarashlari va tajribalariga tayanishida namoyon bo'ldi. Endi yosh yozuvchilar nafaqat ijtimoiy shartlangan dunyoqarash bilan, balki fiziologik, psixologik, biologik va tarixiy omillarga asoslangan nuqtai nazardan ham fikrlay boshladilar. Ular o'z asarlarida dunyo muhitida shakllangan insonni emas, balki insonning hissiy kechinmalari orqali shakllangan dunyo tasavvurini tasvirladilar. Bunda yozuvchilar xayol va tasavvur erkinligiga tayandilar.

"Yangi mavj oqimi"ning iste'dodli vakillari orasida Muhammad Hofiz, Rajab, Ibrohim Aslan, Jamol al-Gitaniy, Ziyo ash-Sharqoviy, Abdul-Hakim Qosim, Hasan Muhosib, Ahmad Hoshim ash-Sharif, Baho Tohir, Majid Tobiya, Yahyo at-Tohir Abdullohlar bor edi. Ular dastlab hikoyalarda o'zlarini sinab ko'rgan bo'lsalar, keyinchalik romanlar yaratishda katta yutuqlarga erishdilar. Ular yangicha fikr yuritib, shaklan va mazmunan yangi asarlarni ommaga taqdim etdilar. Bu o'rinda yozuvchi Yusuf al-Quayyid o'z asarlarida Yuqori Misr qishloqlari obrazini yorqin tasvirlab, undagi ijtimoiy muhitni aniq aks ettirdi. Uning fikricha: "Har bir misrlik

romannavis yozuvchi Misrning ijtimoiy hayotini eski uslubda – yigit va qizlar o'rtasidagi muhabbatni yoki mamluklar davri voqealarini tasvirlamasdan, balki o'z vatanining muammolari haqida qayg'urgan holda tasvirlashi lozim”¹⁵⁴.

XX asrning ikkinchi yarmida Sharq adabiyotining rivojlanishida yangi badiiy idrok va estetik dunyoqarash alohida ahamiyat kasb etdi. Zamonaviy davrda turli milliy madaniyatlar va estetik qadriyatlar o'rtasidagi o'zaro aloqa jarayoni kuchaydi. Bu G'arb adabiyotining Sharq adabiyotiga ta'siri hamda Sharqning G'arbga ta'siri kuchayganida yaqqol namoyon bo'ldi.

Kundan-kunga o'zgarib borayotgan an'anaviy realizm usuli boshqa adabiy oqimlar bilan uyg'unlashib, ularning she'riy imkoniyatlaridan foydalanishga intildi.

XX asrning 60-yillaridagi murakkab tarixiy vaziyat va sharoitlar arab adabiyotiga G'arb va modernistik oqimlarning estetik tamoyillariga asoslangan subyektiv-idealistik falsafiy qarashlarning ta'sir etishiga sabab bo'ldi. Shunday bo'lsa-da, adabiyot an'anaviy jihatlariga bog'liq o'ziga xos xususiyatlarini saqlab qoldi. Aynan shu jihatlar tufayli u arab adabiyotida mustaqil badiiy qadriyatlarga ega bo'ldi.

60-yillarning oxiriga kelib Misr adabiyotidan barchaga ma'lum bo'lgan hikoyachi-muallif yo'qoldi. Endi bu vazifani yozuvchi har biri subektiv qarashga va individual dunyoqarashga ega personaj va personajlar nutqiga yukladi. Endi yozuvchilar e'tiborni ko'proq asarning voqebandlik asosida bo'lishiga emas, insonlarning fikr o'ylari va qarashlariga qaratishdi.

Ana shunday sharoitda Najib Mahfuz “arab romanchiligining dahosi” deb tan olindi, u eski romanchilik usullaridan yuz o'giran holda yangicha fikrlaydigan, yangilanishdan cho'chimaydigan, o'z ijodi bilan adabiyotda burilish yasay olgan yozuvchi sifatida e'tirof etildi. Uning falsafiy ruhdagi “Mahallamiz bolalari” deb nomlangan romani Misr adabiyotida tub burilish yasadi. Adib bu asari uchun 1988-yil Nobel mukofoti sovrindori bo'ldi. Najib Mahfuzning yo'l turkumiga kiruvchi 6 ta romani ham omma e'tiborini tortdi. U asarlarining yangi realizmda ekanini ta'kidlab, an'anaviy realizmdan farqli, yangi realizmda real voqelikdagi hodisotlar g'oyalarni keltirib chiqarmaydi, balki, voqelik ma'lum bir fikr yoki g'oya ta'sirida sodir bo'ladi deb ta'kidlaydi¹⁵⁵.

“Yangi mavj” oqimi yozuvchilarining yana bir o'ziga xos jihati shundaki, ular o'z asarlarini yaratish jarayonida arab tili sintaksisi va gap tuzilishiga qat'iy amal qilmaganlar. Ular so'zlarni qo'llashda ketma-ketlikni va fe'lni gapning boshiga qo'yishni har doim ham zarur deb hisoblamaganlar. Bu yozuvchilar murakkab jumlar o'rniga o'quvchiga tushunarli bo'lgan qisqa gaplarni afzal ko'rganlar.

60-yillarda Misr yozuvchilari ijodiga yangi tuyg'ular, badiiy ifodaning barcha shakllari kirib keldi. Shu bilan birga, jahon adabiyotini o'rganish ko'lami kengaydi. Jahon romanchiligining mashhur mualliflari Sartr va Kamyu, Kafka va Joysning asarlari ham tarjimada, ham asl nusxada o'qila boshlandi. Yevropalik

¹⁵⁴ Кирпиченко В.Н. Современная Египетская проза 60-70 годов. – Москва, 1985. – С. 252.

¹⁵⁵ Кирпиченко В.Н., Сафронов В.В. История Египетской литературы XIX-XX веков. (в двух томах). – Т. 2. – М.: Восточная литература, 2003. – С. 195.

tanqidchilarning fikrlari Misr adabiyotshunoslarining diqqat markazida bo'ldi. Folkner, Xeminguey, fransuz "yangi roman" mualliflari Alen Rob-Griye, Natali Sarrot, yugoslaviyalik romannavis Ivo Andrich, yunon Nikos Kazanzakis, keyinchalik amerikalik Garsiya Markes asarlari, G'arbiy Yevropa adabiy tanqidchilarining qarashlari yangi, hayotni teran his etuvchi adabiyotning shakllanishiga turtki bo'ldi. Shu bilan birga, milliy omil va siyosiy-ijtimoiy vaziyat Misr "yangi romani"ning o'ziga xos xususiyatlarini belgilab berdi. Uning paydo bo'lishi va vaqt qamrovi jamiyatdagi o'zgarishlar bilan chambarchas bog'liq; bu Misr jamiyatining an'anaviy qadriyatlardan chekinishi, mamlakatning ma'naviy holatidagi o'zgarishlar, murakkab vaziyatda yangi dunyoqarashning shakllanishi bilan aloqador. Tanqidchi Sami Hashob bning fikricha, 60-yillar avlodi ota-bobolar merosi va o'z tajribasini ijtimoiy kurash davri muhitiga olib o'tdi, bu avlod turli ma'naviy yo'nalishlarning o'zaro kurashida voyaga yetdi¹⁵⁶.

Hayotning murakkab, ko'p qirrali jihatlarini qamrab olishga intilgan "Yangi roman" hajm jihatidan ixchamlashdi. Ko'pchilik tanqidchilarning fikriga ko'ra, romanning qisqarishi yangi romanning sifatiga putur yetkazmadi, aksincha, muallifdan yanada chuqurroq mulohaza yuritishni, sinchkovlik bilan kuzatishni talab qildi. Romanning qisqarishi romanning yangi shakli "الرواية القصيرة" (qisqa roman) atamasini keltirib chiqardi. Endi ko'plab yozuvchilar hajm jihatdan kichik asarlar yarata boshladilar.

Xulosa qilib shuni ta'kidlash o'rinliki, XX asr 60-yillar Misr romanchiligi o'ziga xos taraqqiyot bosqichini bosib o'tdi. Bunda g'arb adabiyoti bilan yaqindan tanishgan ijodkorlar turli adabiy yangilanishlar ta'sirida yangicha ruh, o'zgacha pafosda milliy meros an'analarini uyg'unlashtirgan holda ko'plab asarlar bitib, "yangi mavj" oqimining rivojiga sezilarli hissa qo'shdilar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Бахтин М. Эпос и роман // Вопросы литературы, 1970. – № 1.
2. Кирпиченко В.Н. Современная Египетская проза 60-70 годов. – М., 1985.
3. Кирпиченко В.Н., Сафронов В.В. История Египетской литературы XIX–XX веков. (в двух томах). – Т. 2. – М.: Восточная литература, 2003.
4. Ходжаева Р.У. Миср адабиётида "Янги мавж" оқими. – Т., 2010.

¹⁵⁶ Ходжаева Р. Миср адабиётида "Янги мавж" оқими. – Т., 2010. – Б. 40-41.

ARAB XALQ MAQOLLARINING SEMANTIK
XUSUSIYATLARI

Umida TADJIYEVA,

*Oriental universiteti Sharq tillari kafedrası
katta o'qituvchisi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada arab xalq maqollarining mavzuiy guruhları, tarqalish doirasiga ko'ra tiplari, semantik xususiyatlari yoritilgan. Shuningdek, ba'zi arab maqollarining o'zbek tilidagi muqobil varianti keltirilib, maqollarning kelib chiqish tarixi, ulardan anglashilgan ma'no ko'rsatib o'tilgan. Maqollarda ma'no ko'chish usullaridan ham foydalaniladi, maqolada ushbu hodisaga oid maqollar misol tariqasida keltirilgan.

Kalit so'zlar: *Mashriq maqollari, mag'rib maqollari, metafora, sinekdoxa, semantika.*

Arab tili nihoyatda so'zga boy, fasohatli til hisoblanadi. Islomdan oldingi johiliyat davrida ham bu tilda ko'plab she'rlar, g'azallar, qasidalar yozilgan. Oddiy ko'chmanchi badaviy xalq bo'lgan arablar o'sha davrlardan o'zlarining gapga chechanligi, tilining go'zalligi bilan ajralib turgan. Eng go'zal ijod namunasi bo'lgan Qur'oni karim ham arab tilida nozil bo'lgan. Shuning uchun ushbu til so'z boyligi, uslubiy imkoniyatlari hamda xalq og'zaki ijodining boyligi bilan mashhurdir. Qadimdan arab dunyosida notiqlik – chiroyli so'zlash, ma'noni majoziy ifodalash qobiliyati, ishontirish va o'z tomoniga moyillik uchun turli vositalardan foydalanish ustunlik qilgan. “Ilmu-l-bayon” oydinlik fani arab stilistikasining bir bo'limi bo'lib, bir fikrni turlicha ifodalash usullarini o'rganadi. Ushbu fan doirasida bilimlarga ega bo'lgan kishi fikrlarini xilma-xil lingvistik vositalardan foydalangan holda ifodalashga qodir bo'ladi.

Qadimgi arab maqollarini tarqalish doirasiga ko'ra ikki tipga bo'lish mumkin:

- a) mashriq maqollari (Iroq, Bahrayn, Ummon, Xadramaut, Najd);
- b) mag'rib maqollari (Xidjox va Yaman).

Sharqiy arab mamlakatlarida yaratilgan xalq maqollari Mufaddal ad-Dabiy majmuasida jamlangan. Bu majmuaning o'ziga xos xususiyatlaridan biri shundan iboratki, unda mavjud bo'lgan maqol va naqlarning aksariyati Tamim nomli bir qabila a'zolaridan yozib olingan. al-Maydoniy majmuasidan o'rin olgan mashriq va mag'rib maqollarining nisbati tengdir. U g'arbiy arab qavmlari maqollarini keltirar ekan, sharqiy hududda yashovchi arablar shu maqolga ma'nodosh qanday paremiologik birlikni qo'llashganligini ko'rsatish uchun mashriq maqollaridan ham keltiradi. Mashriq maqollarining asosiy qismi badaviylar tomonidan yaratilgan bo'lsa, mag'rib xalq maqollarining aksariyati “shahar folklori” mahsuli, aniqrog'i,

Makka va Madina shaharlarida yaratilgan qadimiy folklor asarlari namunasi sanaladi. Badaviylar va shahar folklorlari o'rtasidagi farq al-Johiz tomonidan o'rganilgan. U nafaqat badaviy va shahar maqollarini, balki hikoyalarni ham ajratib ko'rsatgan: "Agar badaviylarning (Alloh asrasin!) nutqidan latifani eshitsangiz, uni kelishiklarsiz (e'rob) va aniq talaffuz tovushlarisiz aytishdan ehtiyot bo'ling. Agar siz uni (hikoyani) o'zgartirishda xato qilib, chala arablar va shaharliklar kabi tovushlarni talaffuz qilsangiz, bu voqeani buzib ko'rsatasiz va sizga katta ayb tushadi. Xuddi shunday, agar siz odamlarning hikoyalaridan bir voqeadada olomon va oddiy odamlarning bayonotlaridan hazil tuyg'usini eshitsangiz, u yerda qo'shimchalarni ishlatishdan yoki olijanob talaffuz qilishdan ehtiyot bo'ling. Bu hikoyaning zavqini kamaytiradi, uning o'ziga xos ko'rinishini yo'qotishiga olib keladi, maqsadini yo'q qiladi va odamlar undan zavqlanishni va hayratda qolishni to'xtatadilar".

Davrlar o'tishi bilan arab mamlakatlarining har biriga xos maqollar differensiallashdi. Ayniqsa, Iroq (Bag'dod) va Misrda yashaydigan arablarning maqollari manbalarda ko'plab saqlanib qolgan. Misol tariqasida XI asrda yozib olinib, tavsiflangan Bag'dod maqollaridan ayrim namunalar keltiramiz (at-Talqoni majmuasidan olindi): "اُمى يقود بصيرا" – "a'ma yaqudu basiiran" – Ko'zi ochiqni so'qir yetaklar, "القصاب لا تهوله كثرة الغنم" – "Al-qassab la tuhavviluhu kasratul-g'anam" – Qo'y ko'p bo'lsa ham qassob cho'chimas; "تيس في سفينة" – "tis fi safina" – Echkining kemaga chiqqisi kelibdi.

Arab xalq maqollarining mazmuni turli xildir. Shuni ham aytib o'tish kerakki, arab xalq maqollari to'plamlarida maqollar mavzuiy guruhlariga ajratilmaydi, balki alifbo tartibida beriladi. Quyida bir necha mavzularda arab xalq maqollari va ularning o'zbek tilidagi muqobillari keltiriladi:

إذا زل العالم زل بزلته عالم – Agar olim xato qilsa, u bilan olam yanglishadi.

Olim adashsa, olam qoqilar,

Olim aytgani – olam aytgani.

أرسل حكيمًا ولا توصه – Olimni yuboring, lekin tavsiya qilmang.

Mulla bilganin o'qir,

Bo'zchi bilganin to'qir.

أزرع جميلًا ولو في غير موضعه – Imkonsiz joyga ham chiroyli ishlov bergin; Bor boricha – yo'q holicha.

استراحه من لا عقل له – Aqli bo'lmagan inson dam oladi; Ko'p o'qigan olim bo'lsa, ko'pni ko'rgan dono bo'ladi.

أعيان من باقل – Barcha narsadan charchadim; Dardi borning – darmoni yo'q.

أقلل طعامك يحمد منامك – Ovqatingni kamaytir, sog'liging yaxshilanadi; Izzat tilasang – ko'p yema, sihat tilasang – ko'p dema.

أول الشجرة النواة – Daraxtning boshi uning danagidir; Ozdan yig'ilib daryo bo'lar, so'rab-so'rab dono bo'lar.

برق لو كان له مطر – Chaqmoq boru, yomg'ir yo'q; Bor maqtansa yarashar-yo'q maqtansa adashar.

الجاهل يعتمد علي أمه، و العاقل يعتمد علي عمله – Ilmsiz inson umidlariga suyanadi, ilimli esa aqliga. Bilimli – olim, bilimsiz – zolim.

تشكو إلي غير مصمت Jim turmaydigan insonga dardingni ayt; Gapni gapir uqqanga, jonga jonni suqqanga; Bedard yonida gapirsang, boshi og'rir

إن مع اليوم غدا يا مسعدة Har kunning ertasi bor; Muttahamdan gap so'rasang, berasi ko'p, To'radan gap so'rasang, ertasi ko'p.

إذا تم العقل نقص الكلام Ilm ko'paysa, gap kamayadi; Aytar so'zni ayt, aytmas so'zdan qayt.

الحازم من حفظ ما في يده، و لم يؤخر شغل يومه لغده Aqlli inson bor narsasini avaylaydi, bugungi ishni ertaga qo'ymaydi; Bugungi ishni ertaga qo'yma, ertaning ham o'z ishi bor.

الحكمة ضالة المؤمن Hikmat-musulmon insonning topilmasidir; Bilmaganni so'rab o'rgangan olim, Orlanib so'ramagan o'ziga zolim.

لو لا الدراهم ما حياك انسان Puling bo'lmasa odamlar sen bilan hatto salomlashmaydilar; Kimning moli, puli bo'lsa, avliyoning o'g'li shul; Dunyo, moli bo'lmasa, tomni teshgan o'g'ri shul.

طرف افصح من لسان Ko'rinish tildan ko'ra aniqroqdir; Rang ko'r – hol so'r.

زر غباتزد حبا Tez-tez yo'qlab turgin, yaxshilikni ko'paytirasan; Mehmon kelar eshikdan, rizqi kelar teshikdan.

Shuningdek, arab tilida حباك علي غاربك habluk a'la g'ooribik “Arqoning yelkangda” maqoli o'zbek tilidagi “to'rt tomoning qibla” iborasi ma'nosida qo'llaniladi. Ushbu maqol ajrashmoqchi bo'lgan insonlarga “hohlasang ketishing mumkin” gapi o'rnida ifodalaniladi. Maqolda حبل hablun – arqon so'zi “erking o'z qo'lingda” ya'ni “hech kim ushlab turgani yo'q” ma'nosida kelgan bo'lib, metonimiyadan foydalanilgan. Yana bir maqol تشكو إلي غير مصمت tashku ila g'oyri musommit – “Jim turmaydigan insonga shikoyatingni ayt”, ya'ni senga befarq bo'lmaydigan, foydali maslahat bera oladiganlarga dardingni aytgin ma'nosida qo'llaniladi. g'oyru musommit “sukut saqlamaydigan” birikmasi o'xshatish o'rnida kelgan bo'lib, befarq ma'nosi anglashiladi. O'zbek tilida ham “Gapni gapir uqqanga, jonga jonni suqqanga. Gapni gapirib netasan, onasi bemahal tuqqanga” maqoli befarq insonga gapirishning foydasi yo'qligi aytib o'tiladi.

قد حمي الوطيس qod humiyal-vatisu “al-Vatis isib ketdi”. Ushbu maqoldagi الـوطيس al-Vatis so'zi katta, dumaloq toshlarni anglatib, agar ular qizib ketsa hech kim ularga oyoq bosolmaydi. Maqolda metafora qo'llanilgan bo'lib, biror bir ish haddan tashqari qiyinlashib ketsa, toshdek qizib ketdi deb ifodalanadi. Ushbu maqolni Muhammad (s.a.v) ham ishlatganlari aytib o'tiladi.

Maqollarda ma'no ko'chish hodisalari (sinekdoxa) quyida o'z aksini topadi: إن دخل الفقر من الباب، خرج الحب من الشباك in daxola al-faqr mina-l-bab, xoroja-l-hubbu mina-sh-shubbak – “Agar faqirlik eshikdan kirib kelsa, muhabbat derazadan chiqib ketadi”. Ushbu maqoldagi الباب eshik va الشباك deraza so'zlari “hayot” ma'nosini anglatib, qiyinchilik va faqirlik bo'lgan hayotda muhabbat, sevgi bo'lmasligi ifodalanadi. Shuningdek, ushbu maqoldagi الفقر faqirlik va الحب sevgi, muhabbat so'zlari uchun jonlantirish san'ati qo'llanilgan bo'lib, ulardan biri kirsas, ikkinchisi chiqib ketishi aytib o'tilgan. O'zbek tilida ham ma'nosi shunga o'xshash maqollar mavjud: “Kambag'allik – janjallar ildizi”, “Yo'qchilikda do'stlar bo'lmaydi”, “Boy

bo'lsang kunda hayit, kunda to'y, Kambag'al bo'lsang kunda hasrat, kunda o'y",
 "Bu dunyoning xo'rliqi – kissanga pulning yo'qligi".

مقاتل الرجل بين فكيه – Insonning qotili-ikki jag'i orasidadir; Til bor, bol keltirar, til bor, balo keltirar.

لا تحمل سرك إلى أمة – Siringni hammaga ham aytma; Pichir-pichirdan o't chiqar; Do'stim deb siringni aytma, do'stingni ham o'z do'sti bor.

لكل دهر رجال – Har bir davrning o'z kishisi bo'ladi; Odamga e'tibor – olamga e'tibor; Yurtda odam bo'lmasa, to'ng'iz tepaga chiqar.

اللسان مركب ذلول – Til – yomonliklar boshidir; Ochiq til osh yedirar, achchiq til – tosh.

لا تأمن الاحمق و بيده السيف. – Qo'lida qilichi bo'lgan ahmoqqa ishonma.

Aqlli desang ahmoqni,

Boshga urar to'qmoqni.

لو لا الوئام لهلك الانان – Agar uyg'unlik bo'lmasa, odamlar halok bo'lar edilar; Kuch birlikda; Yolg'iz daraxt o'rmon bo'lmas.

كما تدين تدان – Siz hukm qilganizdek, hukm qilinasiz; Birovga choh qazima, o'zing tusharsan; Birovga kesak otsang, u senga tosh otadi.

كأنما انشط من عقل – Kishanlardan xalos bo'lgandek (so'zi arablarning bosh tasmasi uchun ham ishlatiladi); Bo'ynidan bog'langan it ovga yaramas

عداوة العاقل أقل ضررا من مودة الجاهل – Aqlining adovatini ahmoqning adovatidan zarari kamroq; Aqlsizga og'a bo'lgandan, aqlning olovini yoqqan afzal.

Umuman olganda, arab xalq maqollarining struktur-semantik tadqiqi shuni ko'rsatadiki, struktur jihatdan sodda yoyiq gap va qo'shma gaplardan iborat bo'ladi hamda ma'no ko'chish usullaridan keng foydalaniladi. Semantik jihatdan, xalqning ma'daniyati, urf-odatlaridan kelib chiqqan holda so'zlar qo'llaniladi, shuningdek, maqollarda nafaqat adabiy tilga hos bo'lgan, balki shevadagi so'z va iboralar ham kelishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Лебедев В. Арабские пословицы в рукописях собрания Фирковича. – М., 1979.
2. Shomusarov Sh. Arab va o'zbek folklori tarixiy-qiyosiy tahlili. – T., 2002.
3. Шамусаров Ш. Арабский фольклор. – Т.: Фан. 1992.
5. Шайхулин Т. Экспрессивно-выразительные средства арабских пословиц. // Вестник ИГЛУ, 2011.
6. الأمثال و الحكم العربية. الشيخ سفر الحمداني. – الطبع الأول، ٢٠١١.

**MADANIY UYG'UNLASHUV VA NARRATIV INNOVATSIYA:
NIRMAL VARMANING JAHON ADABIYOTIGA QO'SHGAN
HISSASI**

Shamsiqamar TILOVMURODOVA,

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada ijodini hikoyanavislikdan boshlagan adib Nirmal Varmaning modernistik oqimlar doirasida inson psixikasining chuqur qatlamlarini o'rganishi, borliq va inson tushunchalariga falsafiy mulohazalar nafaqat o'zi tomonidan berishi, shuningdek kitobxonni unga jalb etishi, g'oyalarni hamda mavzuni lirik badiiyat bilan ifoda etganligi, hind adabiyoti hamda jahon adabiyotiga ko'prik vazifasini bajargani xususida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Nirmal Varma, hind adabiyoti, modernizm, hikoyanavislik, flashback.

Nafaqat yozuvchi, balki faylasuf sifatida e'zozlanadigan Nirmal Varma XX asr ikkinchi yarmi hindiy adabiyotiga misli ko'rilmagan hissa qo'shdi. Shuningdek, u tomidan yozilgan asarlar jahon adabiyotining rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Ijodini hikoyanavislikdan boshlagan adib, hikoyalarida modernistik oqimlar doirasida inson psixikasining chuqur qatlamlarini o'rganish, borliq va inson tushunchalariga falsafiy mulohazalar nafaqat o'zi tomonidan berishi, shuningdek kitobxonni unga jalb etishi, g'oyalarni hamda mavzuni lirik badiiyat bilan ifoda etganligi hind adabiyoti hamda jahon adabiyoti ko'prik vazifasini bajardi. Hikoyalarida inson tuyg'ularining murakkab tabiatini ochib berish bilan birgalikda jahon adabiy merosiga g'arb bayon qilish uslubini qayta ishlagan holda yangi hikoya qilish usullarini ham taqdim qildi.

Varma o'tgan asrning 50-yillaridan beri yozilgan hikoyalarida universal mavzular ijodining tadqiq mavzusiga aylandi. U hikoyalarida hayot mohiyati, mavjudlik tanazzuli hamda ma'naviyatni qidirish, o'zlik masalari, shuningdek begonalashuv kabi umuminsoniy tajribalarni ask ettirgan mavzularni kitobxon bilan tahlil hamda tadqiq qilishning uddasidan chiqdi. Ushbu davr aks ettirilgan hikoyalarda qahramonlar dunyoda o'z o'rnini topishga bo'lgan harakatlari umuminsoniy tuyg'ular ostida bayon qilib beriladi. Bu esa hind tajribasini turli madaniyatlar yoki dunyoning qaysi bir burchagida bo'lmasin kitobxonlariga moslashtiradi. Adib moderistik oqimlarga xos bo'lgan, ammo ma'naviyatga hindcha nazarga asoslangan holda, voqeilikni his-tuyg'ular orqali mahorat bilan aks ettiradi. Ushbu his tuyg'ular g'arb g'oyalarning hind ma'naviyati hamda falsafasi bilan uyg'unlashib aks ettirilgan guvohi bo'lamiz.

G'arb adabiy an'alarini hindiy adabiyotiga moslashtirish uning dastlabki hikoyalari orqali boshlandi. Uning 50-yillarni aks ettirgan “डायरी का खेल” (“Kundalik o'yini”), “माया का मर्म” (“Mayaning haqiqati”), “तीसरा गवाह” (“Uchinchi guvoh”), “अँधेरे में” (“Zulmatda”), “पिक्चर पोसकार्ड” (“Rasmli otkritka”), “सितम्बर की एक शाम” (“Sentabrning bir oqshomi”), “परिदे” (“Qushlar”) nomli hikoyalarida Frans Kafka, Jeymes Joys, Albert Kamyu hamda Fyodor Dostoyevskiylarning falsafiy qarashlarining ta'sirini kuzatish bilan birga, milliy badiiy mazmunning saqlab qolgan holda yangi g'oyaviy estetik qarashlar bilan uyg'unlashib o'zgacha yangi hikoya mazmunini yaratdi. Varma hikoyalarida madaniy va ma'naviy xususiyatlarni, milliy koloridni tabiat bilan uyg'unlik, ma'naviyatni qidirish, hayot mohiyati ochib berish uchun ramziylik uslublari bilan uyg'unlashtirdi. Adib ushbu hikoyalari orqali mavjud realistik uslubda yozilgan hikoyalarda tajriba o'tkazib hikoya qilishning yangi usullarini qo'llash an'anasini boshlab berdi. Hikoyalarda minimalistik uslubdan foydalanish, ochiq yakunlarning ommalashishi, qahramonlarning ichki kechinmalariga urg'u berish, o'tmishga qayta-qayta qaytish (flashback)larni hikoya uslubiyatga olib kirganligi hindiy hikoyanavisligini yangi bosqichga olib chiqdi.

U hikoyalar orqali hind mazmuniga kitobxonning global nigoh orqali qarash kerakligini uddasidan chiqadi. 50-yillarni aks ettirgan hikoyalarida o'zgarayotgan jamiyat va dunyoda milliylik va zamonaviylikning qarama-qarshiligi aks ettiriladi. Qishloq va shahar hayoti, hayotda o'z yo'lini topib olgan va topolmayotganlar, burch va ozodlik to'qnashuvi, globallashuv jarayonida hayot mohiyatini kabi mavzularni ham hind jamiyati ham jahon miqyosida ahamiyatli qilib ifodalaydi. U hind shaxsini universal qilib ko'rsatadi. Qahramonlarning ruhiy holati tasvirlari, ichki manologlar, hind shaharlarini, tabiatini, va hayot tarzining tasviri orqali maxsus muhit yaratadiki, ushbu muhit shunday shaxsiylashtirib ko'rsatiladiki, bu faqat hind muhitiga xosdek ko'rinadi. Ushbu uslub orqali esa jahon adabiy jarayonida hind muhitini qo'shishga imkon beradi.

Varma o'z davriningina o'tkir qalam sohibi bo'lib qolmasdan, u nafaqat o'z davrini balkim boshqa adabiyotlar chegarasini o'tib jahon adabiyoti merosiga o'z hissasini qo'shgan adabiyot vakili hisoblanadi. Uning uslubiyatdagi tajribalari, millik bilan madniy ug'unlikning muvozanatiga erisha olganligi hamda jahon adabiyot nazariyasida yangi uslublarni olib kirganligi sharq adabiyotining jahon adabiyotiga o'ziga xos o'rnini yanada mustahkamlanishiga sababchi bo'ldi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Nagendra. Report on modernity. Modernity and Contemporary Indian Literature. – Sh.: Indian Institute of Advanced studies, 1968. – 425 p.
2. Singh N. Indian literature since Independence. – D.: Sahitya Akademi, 1973. – 600 p.
3. नामवर स. कहानी नई कहानी. – द.: लोकभारती प्रकाशन, 1982. – 196 प.
4. निर्मल व. प्रतिनिधि कहानियाँ. – द.: राजकमल प्रकाशन, 1988. – 220 प.

5. Tsvetkova S.O. (2014). Essays on the history of Indian literature: 10th-20th centuries. – St. Petersburg: St. Petersburg State University, – 320 p.
6. Madhu S. (2016). Altered Realities, New Experiences: Bhisham Sahni, Nirmal Verma, and the “Nayi Kahani” Movement. Comparative Literature Studies, Vol. 53, No. 2. 312-333.
7. Preetha S. (2019). What Was So New about the New Story? Modernist Realism in the Hindi Nayi Kahani. Comparative literature, 31(3), - P. 226-255.
8. गगन ग. संसार में निर्मल वर्मा. – द.: वाणी प्रकाशन, 2020. – 502 प.
9. Nishat Z. (2023). Indian modernities: Literary cultures from 18th to the 20th century. – USA.: Routledge. – 339 p.
10. Lesik K.A., Strelkova G.V. (2024). Reminiscence of the existentialism philosophy in Hindi literature. Linguistics & Polyglot Studies.10(1): - P.139-150.

MAHMUDXO‘JA BEHBUDIYNING PUBLITSISTIK MEROSI**Sayidolim RAYIMJONOV,***Oriental universiteti Sharq tillari kafedrasi o‘qituvchisi*

Annotatsiya. Mazkur maqolada Mahmudxo‘ja Behbudiyning yangi usul maktablari uchun tuzgan muxtasar darsliklari hamda uning publisistik va ilmiy xarakterdagi maqolalari bilan bir qatorda adabiy asarlari haqida ham so‘z yuritildi. Shuningdek, adib haqida zamondoshlari tarafidan berilgan ta’riflar keltirib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: jadidlar, Behbudiy, darsliklar, maqolalar, drama, gazeta.

XX asr boshlarida ijod qilgan ko‘plab ziyolilar shaxslarni tarjimayi holi bilan tanishilganda “jadid bulog‘idan suv ichgan”, degan iboraga ko‘z tushadi. Tabiiyki, sharaf sifatida nisbat berilayotgan ushbu jumla nimani anglatar ekan deb, o‘ylab qoladi o‘quvchi. Albatta, bu ma’rifatparvar jadidchilarimiz harakatlari bilan tashkil etilgan yangi usul maktablarida tahsil olganini bildiradi. Mana shunday maktablar mevalari bo‘lmish G‘.G‘ulom va A.Cho‘lponlarni tanimagan, eshitmaganlarni uchratish qiyin. Endigi so‘zda asarlari o‘sha davrda xalqimiz dunyoqarashini o‘rishiga katta ta’sir ko‘rsatgan va hozirgacha insonlarga ma’naviy ozuqa bo‘lib kelayotgan, “Markaziy Osiyo ma’rifatparvarlari otasi”, mintaqasida dastlabki dramaturgiya va publisistikaga asos solib ketgan Mahmudxo‘ja Behbudiyning hayoti, adabiy va publisistik merosini o‘rganilishi haqida bo‘ladi.

Mahmudxo‘ja Behbudiy publisistik va ilmiy xarakterdagi maqolalari bilan ham matbuotlarda turli chiqishlar qilgan. Jumladan, u o‘zbek va fors-tojik tillarida asarlar va ikki yuzdan ortiq maqola yozgan. Mahmudxo‘ja Behbudiy “Samarqand” gazetasini chiqarishni yo‘lga qo‘ydi. Gazeta o‘zbek va tojik tillarida, haftada ikki marta nashr etildi. 45-soni chiqqach, moddiy yetishmovchilik tufayli nashr to‘xtab qoladi. Shu yil 20-avgustdan u “Oyna” jurnali chiqara boshladi. Haftalik, suratli bu jurnal asosan, o‘zbekcha bo‘lib, maqola (forscha), she’r, e’lonlar (ruscha) ham berib borildi. Jurnal Kavkaz, Eron, Tatariston, Afg‘oniston, Hindiston, Turkiyagacha yoyildi. Mahmudxo‘ja Behbudiy kitob nashrini ham yo‘lga qo‘yadi [5:6]. Fitratning “Bayonoti sayyohi hindi”sini ruschaga tarjima qildirib nashr ettirdi (1913). Mahmudxo‘ja Behbudiy 1914-yil 29-mayda ikkinchi marta Arab mamlakatlariga sayohatga chiqadi. Sayohati davomida Bayramali, Ashxobod, Krasnovodsk, Kislovodsk, Pyatigorsk, Jeleznovodsk, Rostov, Odessa shaharlarida sayohat qiladi. Sakkizinchi iyunda Istanbulga keladi. Undan Adanaga o‘tib, yana Istanbulga qaytadi va 20-iyunda “jadidlarning g‘oyaviy asoschisi” Ismoilbek Gasprinskiy bilan uchrashadi. So‘ng Quddus, Bayrut, Yofa, Xalil ar-Rahmon, Port-Said, Shom shaharlarida bo‘ladi. Sayohat xotiralari “Oyna” jurnalida bosilib turadi. Bu “xotiralar” har jihatdan muhim bo‘lib, an’anaviy tarix-memuar janrining XX asr boshidagi o‘ziga xos namunasi edi. Mahmudxo‘ja Behbudiy matbuotimiz tarixida maqolanavis sifatida alohida mavqega ega. Uning hozircha ma’lum bo‘lgan

maqolalarining soni 300 ga yetadi. Ular xilma-xil mavzuda. Ilk maqolalaridayoq kommunistik mafkurani keskin rad etgan, “xayoliy”, “bu toifaga qo‘shulmoq biz, musulmonlar uchun nihoyatda zararlik” deb yozgan edi (“Xayrul umuri avsatuho” – “Ishlarning yaxshisi o‘rtachasidir”, “Xurshid” gazetasi, 1906, 6-son). O‘zlikni anglashni muhim biladi. “Qabilasini(ng) ismini va yetti otasining otini bilmaydurgonlarni “marquq” derlar”, deb keltiradi (“Sart so‘zi majhuldur”, “Oyna” jurnali, 1914, № 23).

Mahmudxo‘ja Behbudiy tomonidan yozilgan darsliklar:

1. “Risolayi jug‘rofiyayi umroniy” (1905).
2. “Risolayi jug‘rofiyai Rusiy” (1905).
3. “Risolayi asbobi savod alifboi maktabi islomiya” (1906).
4. “Madxali jug‘rofili umroniy” (1907).
5. “Muxtasari jug‘rofiyai Rusiy” (1907).
6. “Muntaxabi ba xabarihoi umumiy” (1907).
7. “Tafakkur ul-atfol” (hikoyat va axloq risolasi) (1908).
8. “Kitobat ul-atfol” (1908).
9. “Amaliyoti islom” (1908).

Ushbu darslik toshbosma nusxasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik qo‘lyozmalar institutida 13866 inventar raqami ostida saqlanmoqda. U lotin yoki krill alifbosiga asoslangan o‘zbek alifbosiga tabdil etib chiqarilmagan. Kitob 36 sahifadan iborat. Asarning oxirgi qismida bunday ma‘lumot keladi: “Turkiy til. Qilmiy xatda. Savol javob 36 sahifalikdur.

Mundarijati: imon, islom, din va shariat, mazhab va millat, tohorat, nomoz, ro‘za, zakot. Haj va ularni farz, vojib, sunnat, mustahab, makruh,, mubohlarini mufassil suratda bayoni va azkori solatni ta‘lim etar” [2:36].

10. “Kitobi muntahabi jug‘rofiyai umumiy va namunai jug‘rofiya” (1908).
11. “Tarixi islom” (1909).

Ushbu darslik turkiy til hamda sarbiy – arab alifbosiga asoslangan o‘zbek xatida yozilgan. Hozirda uning toshbosma nusxasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik qo‘lyozmalar institutida 7274 inventar raqami ostida saqlanmoqda. Biroq, haligacha qayta lotin yoki krill alifbosiga asoslangan o‘zbek alifbosiga tabdil etilib zamonaviy nashr etilmagan. Bu asar ham o‘sha davr islom dini tarqagan yurtlar urfi kabi hamd va na‘t bilan boshlanib duo bilan yakunlangan. Kitob 36 sahifadan tashkil topib o‘z ichiga qadimgi arab xalqi va hududidan tortib ummaviylar davrigacha bo‘lgan muxtasar tarixni olgan.

Asarning boshida muallif bunday kirish so‘zi qiladi: “...zamon hozirning bi jumla biladI islomiyasi, ya’ni Misr, Arabiston, Istanbul, Hind, Kavkaz va Qozondagi barcha muntazam maktablarida tarixi islom o‘qutmak ko‘pdan beri joriydir”.

12. “Tatbiqoti diniya va fanniya” (1908).
13. “Alifboi maktabi islomiya” (forscha) (1908) [5:281].

Mahmudxo‘ja Behbudiy 1911-yilda birinchi o‘zbek dramasi “Padarkush”ni yozib tugatadi. Bu 3 parda 4 manzarali bu asar mazmunan sodda yozilgan bo‘lib, o‘qimagan, ilmsiz va nodon bolaning o‘z otasini o‘ldirgani haqida edi.

Mahmudxo‘ja Behbudiy bu asar janrini “milliy fojia” deb atagan. Nashr qilishga chor senzurasini yo‘l qo‘ymaydi. “Borodino jangi va Rusiyaning fransuzlar bosqinidan xalos bo‘lishining 100 yillik yubileyi sanasiga bag‘ishlanadi degan vaj bilan Tiflis (Tbilisi) senzurasidan o‘tkazadi. Drama 1913-yil bosilib chiqqan, ammo sahnaga qo‘yish uchun yana bir yilcha o‘tadi. Asar Samarqandda 1914-yil 25-yanvarda sahnaga chiqariladi. Drama xalqqa kuchli ta’sir etadi. Abdulla Qodiriy “Baxsiz kuyov” dramasi shuning ta’sirida yozgani ma’lum. “Padarkush” ham janr, ham mazmuniga ko‘ra yangi o‘zbek adabiyotini boshlab bergan asar bo‘ldi. Drama 1914-yil 27-fevralda Toshkentda Avloniy tomonidan qayta sahnalashtiriladi.

Mahmudxo‘ja Behbudiy o‘z davridayoq barcha tomonidan e’tirof etilgan ma’rifatparvar, islohotlar boshida turgan jamoat arbobi bo‘lgan [6:251]. Shu jihatdan bo‘lsa kerak uning hayoti va ijodi o‘sha davrdan o‘rganish va yaqindan bilgan kishilar tomonidan estaliklar yozib qoldirish boshlandi. Quyidagi faktlar orqali adib publisistikasi va boshqa ijodi yaxshigini tadqiq etilganini ko‘rishimiz mumkin. Mahmudxo‘ja Behbudiy hayoti va faoliyatiga dastlab e’tibor qaratgan shaxslardan biri G.Andreev bo‘ldi. “Самаркандский журнал “Ойна” и его редактор-издатель Махмуд Ходжи Бегбуди” (“Туркестанские ведомости”, 1915. 17-сентябрь) maqolasida adibni butun Turkistonda taniqli shaxs bo‘lgani, mohir publisistligi, birinchi drama “padarkushni” yozganligini rus millati vakili bo‘la turib keng e’tirof etiladi. Shundan so‘ng A.Samoylovichning “Драматическая литература сартов” (“Вестник Императорского общества востоковедов”. Petrograd, 1917. №5) Siddiqiy-Ajziyning “Самаркандда musulmon komissari” (“Hurriyat”, 1917. №23) maqolalarini e’lon qildi [5:4]. Keyinchalik adib haqida Sadriddin Ayniy, Hoji Mo‘min ibn Shukrullo, Vasliy, Vadud Mahmud, Xoji Mulla Nodir, Fahriddin Rojiylar Samarqandda faoliyat yuritadigan “Mehnatkashlar tovushi” gazetasining 1920-yil 8-aprel №152 [5:4] nashrida maqolalar va she’rlarini bosib chiqarishdi. S.Ayniy adibning tarjimai holini batafsil keltirib, Mahmudxo‘ja Behbudiy safarlari, oilasi, asarlari, maqolalari chop etiladigan gazetalari va ijtimoiy-siyosiy faoliyati haqida yozadi. Hatto, Vasliy, Cho‘lpon, V.Mahmud, F.Rojiy, Mulla Nodir kabilar Mahmudxo‘ja Behbudiy vafotidan so‘ng unga atab she’rlar bitishadi. Sayyid Ahmad Vasliy baytidan:

Mahmudxo‘ja Behbudiy bir qahramon edi,
Millat yo‘linda dohiyya oxir zamon edi.

Ushbu baytlarda millatparvar adib yaqinlari qalbidan chuqur o‘rin olganligini ko‘rsatadi.

Mahmudxo‘ja Behbudiy vafoti munosabati bilan “Известия ТуркСНК” (№70. 1922 г. 31.3) gazetasi, M.F. imzoli shaxs (“Наука и просвещение”, 1922. №1) gazetasida jadichilik otasi hayoti, ijodi va amalga oshirga ishilar to‘g‘risida qisqacha maqolalar chiqaradi. Ushbu maqolalarda ham umumiy mazmun bir-biridan ko‘p ham farq qilmagan holda Mahmudxo‘ja Behbudiyni “birinchi o‘zbek dramaturgi, publisisti”, deb tariflanadi.

Rus xitoyshunos olimi B.Pestovskiy (“Inqilob”, 1922), A.Azimiy, A.Azamat (“Zarafshon”, 1923), L.Azizzoda (“Maorif va o‘qituvchi”, 1927) maqolalari, Zaki Validiy To‘g‘onning “Bugungi turk eli, Turkiston va uning yaqin tarixi”, “Воспоминание” (Anqara, 1981; Moskva, 1992), A.A.Pyaskovskiy “Революция 1905-1907 годов в Туркестан” (Москва, 1958), Fayzulla Xujayev (“Turkistonda jadidchilik tarixi”. Toshkent, 1926) kitoblarida Mahmudxo‘ja Behbudiy hayoti va faoliyatiga oid e‘tiborga molik ma‘lumotlar berildi. Podsho Rossiyasi qulab, o‘rniga sovet tuzumi to‘liq o‘rnatilganidan so‘ng milliy ruhni so‘ndirish yanada kuchayib ketadi va xalqni milliy qahramonlari, olimlari va adiblaridan ayirish siyosati shiddat bilan amalga oshiriladi. Shu qatorda Mahmudxo‘ja Behbudiy nomini yo‘qotishga kirishildi va uning hayoti va ijodini o‘rganish jinoyat sifatida qaraladigan bo‘ldi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Islom ensiklopediyasi. – T.: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2004.
2. Mahmudxo‘ja Behbudiy. Amaliyoti islamiya (toshbosma inv. 13866,). – Samarqand, 1908.
3. Xalq so‘zi. 19-nashr. 25.01.2020.
4. Богин Г.И. Современная лингводидактика. – К.: КалГУ, 1980.
5. Каримов Н. Махмудхўжа Бехбудий Танланган асарлар. – Ж. I. – Т.: Академнашр, 2021.
6. Zarafshonning Behbudiysi. Maqolalar (To‘plovchi va nashrga tayyorlovchi: A.Haydarov). – T.: Sahhaf, 2020.

MUTARRIZIY VA UNING “NAHV RISOLASI”

Azimjon RAXMONOV,

Alfraganus universiteti Sharq filologiyasi kafedrasida o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada XII asrning mashhur tilshunosi Mutarriziy va uning arab tilidagi *Nahv risolasi* asari tahlil qilinadi. Mutarriziyning hayoti va ilmiy merosi, xususan, *Nahv risolasi*ning arab tilining grammatik qoidalarini o'rgatishdagi roli batafsil o'rganiladi. Asarda arab tilidagi fe'l va ot o'rtasidagi munosabatlar, so'zlarning kelishikda o'zgarish qoidalari, jumla tuzilishi va ularning amaliy qo'llanilishi kabi grammatik jihatlar misollar orqali tushuntirilgan. Mutarriziy bu asar orqali arab tili grammatikasini o'rganishga katta hissa qo'shgan va o'z davrida, shuningdek, bugungi kunda ham tilshunoslar uchun muhim manba hisoblanadi.

Kalit so'zlar: Mutarriziy, Misbah, nahv, e'rob, grammatik qoida, kelishik.

Mutarriziyning to'liq ismi Abul Fath Burhoniddin Nosir ibn Abul Makorim Abdusayyid Mutarriziy Xorazmiy bo'lib, XIII asrning mashhur tilshunosi, grammatikasi va arab tilidagi asarlari bilan tanilgan. Uning tug'ilgan yili aniq ma'lum bo'lmasa-da, faoliyati va asarlari uning zamonida katta shuhrat qozonganini ko'rsatadi. Mutarriziy Xorazmda tug'ilgan va o'sha yerda ilm olgan, arab tili va adabiyotiga katta hissa qo'shgan. U arab tilining murakkab qoidalarini tizimli ravishda o'rgangan va bu borada bir qancha asarlar yaratgan. Mutarriziy o'zining chuqur ilmi va o'ziga xos talqini bilan arab tilshunosligi tarixida alohida o'rin egallagan. Uning asarlari o'sha davrdagi ilmiy an'analarni saqlab qolgan holda arab tili grammatikasi va sintaksis sohasida ko'plab yangiliklarni kiritgan.

Mutarriziy nahv, lug'at va adabga oid bir qancha asarlar qoldirgan. Ulardan ba'zilari:

1. Misbah fin-nahv.
2. Izoh fi sharh maqomatil-Haririy.
3. Iqnau' lima hava tahtal qona'
4. Mu'rib
5. Mug'rib fi tartibil mu'rib.
6. Zahrotur robe' fi ilmil bade'
7. Bayanul ijazu fi suroti qul ya ayyuhal kafirun.¹⁵⁷

Mutarriziyning eng muhim asarlari orasida Misbah al-Arabiya (Arab tili chirog'i) va Nahv risolasi (Grammatika risolasi) ajralib turadi. Uning asarlari arab tilini o'rganuvchilar uchun muhim manba bo'lib xizmat qilgan. Mutarriziy grammatika sohasida an'anaviy ko'rsatmalarga rioya qilgan holda o'ziga xos

¹⁵⁷ A.Хабібуллаев. Ал-Мутарризи ва унинг ал-Мугриб асари // Шарқшунослик. Тошкент, 1995, № 6, 79–84

uslublarni joriy qilgan. Uning ishlari arab tilshunoslik fanida ma'lum bir uslubiyat va aniq qoidalarni joriy etganligi bilan ahamiyatlidir.¹⁵⁸

Nahv risolasi Mutarriziyning arab tili grammatikasiga bag'ishlangan eng muhim asarlaridan biri hisoblanadi. Bu risola arab tilining grammatik qoidalarini tushuntiruvchi o'quv qo'llanmasi bo'lib, tilshunoslikda keng qo'llanilgan. Asar o'sha davr tilshunoslari tomonidan yuqori baholangan va arab tilini o'rgatuvchi darslik sifatida ishlatilgan.

Nahv risolasi arab tili naxv qoidalarini tizimli ravishda tahlil qilib, uni o'quvchilar va tilshunoslarga tushunarli shaklda taqdim etadi. Mutarriziy bu asarda nafaqat grammatik qoidalarni, balki lug'atshunoslik va so'z tuzilishi bilan bog'liq masalalarni ham yoritgan. Bu risola, ayniqsa, sintaksis qoidalarini o'rgatishda muhim rol o'ynaydi.¹⁵⁹

Mutarriziyning Nahv risolasi asari arab tilining naxv sohasidagi ilmiy ishlanmalarni rivojlantirgan. Risolada arab tilidagi grammatik tushunchalarni aniqlash, jumla tuzilishi va murakkab qoidalarga oid tushuntirishlar kiritilgan. U arab grammatikasi sohasida ta'lim berish jarayonida samarali foydalanilgan va arab tili darsliklari uchun asosiy manbalardan biriga aylangan. Asar arab tilida grammatik qoidalar va ularning amaliy tatbiqi bo'yicha chuqur ilmiy izlanishlar olib borilgan manbadir. Bu risola nafaqat arab tilshunoslari, balki boshqa musulmon mamlakatlarida ham til o'rganish jarayonida foydalanilgan. Asarda arab tili grammatikasining murakkab jihatlari, jumla tuzilishi, morfologiya va so'zlar o'rtasidagi munosabatlar batafsil yoritilgan. Mutarriziyning risolasi o'sha davr tilshunosligining ilmiy darajasini ko'rsatuvchi asar hisoblanadi va arab tili grammatikasi uchun o'ziga xos darslik bo'lib qolgan.

Nahv risolasi arab tili grammatikasidagi asosiy tushunchalar va qoidalarga bag'ishlangan bo'lib, u arab tilining naxv qoidalarini tahlil qilish va ularni amaliy misollar bilan tushuntirishga qaratilgan. Mutarriziyning ushbu asaridan ba'zi grammatik qoidalarni qanday tushuntirganini tahlil qilamiz.

1. Arab tilidagi fe'l va otlar munosabati:

Mutarriziy arab tilidagi fe'l (فعل) va ot (اسم) o'rtasidagi munosabatni yoritish uchun misollar orqali tushuntirish beradi. Masalan, u jumlarlar tuzilishida fe'l va otning o'zaro haqida quyidagi misolni keltiradi:

جاء زيد (Zayd keldi)

Bu jumlada "جاء" fe'l (keldi) va "زيد" ot (Zayd) bo'lib, fe'l va otning o'zaro munosabati fe'lning ot bilan bog'liq harakatni ifodalashini ko'rsatadi. Mutarriziy bu jumlada fe'l va otning o'zaro bog'lanishini tahlil qilib, otning harakatni bajaruvchi sifatida qanday rol o'ynayotganini ta'kidlaydi.¹⁶⁰

¹⁵⁸ Қосимова С. Мовароуннахр тилшунослари асарларида араб тили грамматик терминларининг қўлланиши / Шарқ тиллари икки тилли луғатларининг лексикографик тадқиқотлари. – Т., 2015. – 30–37 б.

¹⁵⁹ Abu Yaqub Yusuf ibn Abu Bakr ibn Mahammad Sakkokiy. Miftahu-l-ulum. Anqara Milli Kütüphanesi. Qo'lyozma 26 Hk 192 raqam. – 244 v.

¹⁶⁰ S. Rustamiy, M. Nosirova, A. Akmalxonov mutaxassislikning nazariy masalalari darslik. lingvistika mutaxassisligida (5A120102 – Lingvistika (arab tili) – Toshkent: 2021. 245 b.

2. Arab tilidagi e'rob qoidalari:

Nahv risolasi asarida Mutarriziy arab tilidagi e'rob qoidalarini keng qamrab oladi. U e'robning (arab tili grammatikasida ot va fe'lning oxiridagi harakatlarni belgilash) ko'rinishlarini tushuntiradi. Masalan:

الكتاب (Kitob - bosh kelishikdagi holat)
Bu holatda "الكتاب" bosh kelishikda bo'lib, oxiridagi "u" harfi bosh kelishikdagi so'zning belgisi hisoblanadi.

رأيت الكتاب (Men kitobni ko'rdim - tushum kelishigidagi holat)
Bu jumlada "الكتاب" otning tushum kelishigida bo'lishi oxiridagi "a" harfi bilan ifodalanadi va so'zning grammatik vazifasini bildiradi.

3. Jumla turlari va tuzilishi:

Mutarriziy Nahv risolasida jumla turlarini tushuntirishda ham chuqur tahlil qiladi. U arab tilida mavjud jumalarni ikki turga ajratadi: ismiy va fe'liy jumlar. Masalan:

السماء صافية (Osmon ochiq) – Ismiy jumla. Bu yerda "السماء" (osmon) gapning ega qismi, "صافية" (ochiq) esa kesim bo'lib xizmat qiladi.

كتب الطالب (Talaba yozdi) – Fe'liy jumla. Bu jumlada "كتب" (yozdi) fe'l, "الطالب" (talaba) esa harakatni bajaruvchisi sifatida ishlatilgan.¹⁶¹

Mutarriziyning bu tahlillari arab tilini o'rganish jarayonida grammatika va sintaksis qoidalarini yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

Xulosa

Mutarriziy va uning Nahv risolasi asari arab tilining grammatikasini o'rganishda katta ahamiyatga ega. U arab tilining murakkab qoidalarini izchil va ilmiy asoslangan holda tushuntirish orqali arab tilshunoslikka o'zining ulkan hissasini qo'shgan. Bu asar nafaqat o'sha davrda, balki hozirgi kunlarda ham tilshunoslar uchun muhim manba sifatida saqlanib kelmoqda. Mutarriziyning Nahv risolasidagi ishlari arab tilining murakkab tizimini yanada mukammal o'rganish uchun eshik ochgan va bu sohada boshqa olimlarning ilmiy izlanishlari uchun yo'nalish ko'rsatgan.

Asar arab tilining grammatik tizimini izchil va aniq tarzda tushuntiruvchi ilmiy manba bo'lib, o'z davrida katta ahamiyat kasb etgan. Risolada arab tili nahv qoidalari keng qamrab olingan bo'lib, u grammatik tahlillar orqali arab tilining murakkab qoidalarini o'rganish uchun qulay darslik sifatida xizmat qilgan. Mutarriziyning ilmiy izlanishlari, ayniqsa, e'rob va jumla tuzilishidagi tahlillari orqali arab tili grammatikasini o'rganishda muhim hissa qo'shgan.

Bugungi kunda ham Mutarriziy va uning Nahv risolasi asari arab tili grammatikasiga oid tadqiqotlar uchun asosiy manbalardan biri sifatida foydalaniladi. Uning uslubi va yondashuvlari nafaqat arab tili grammatikasini o'rganish, balki boshqa tillar grammatikasi bilan qiyosiy tadqiqotlar olib borishda ham qo'llanilmoqda. Shu bois, Abul Fath Mutarriziyning bu ilmiy merosi arab

¹⁶¹ Носирова М. Ўрта асрларда Хоразмда араб тилшунослиги// Таълим тизимида ижтимоий-гуманитар фанлар. – Тошкент: Техника университети. – 2010. – № 1. –Б.128–131.

tilshunosligining rivojida katta hissa qo'shgan va hozirgacha o'z ahamiyatini saqlab qolgan.

Foydanilgan adabiyotlar:

1. S. Rustamiy, M. Nosirova, A. Akmalxonov mutaxassislikning nazariy masalalari darslik. (5A120102 – Lingvistika (arab tili) – Toshkent: 2021. 245 b.
2. *А.Хабидуллаев*. Ал-Мутарризи ва унинг ал-Муғриб асари // Шарқшунослик. Тошкент, 1995, № 6, 79–84
3. Иброҳимов Н., Юсупов М. Араб тили грамматикаси. I жилд. -Т.: “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 1997. – 453
4. Носирова М. Ўрта асрларда Хоразмда араб тилшунослиги// Таълим тизимида ижтимоий-гуманитар фанлар. – Тошкент: Техника университети. – 2010. – № 1. –Б.128–131.
5. Қосимова С. Мовароуннахр тилшунослари асарларида араб тили грамматик терминларининг қўлланиши / Шарқ тиллари икки тилли луғатларининг лексикографик тадқиқотлари. – Т., 2015. – 30–37 б.
6. Носир Мутарризий. كتاب المصباح- Китāбу-л-мисбāх. ЎзРФАШИ. Қўлёзма № 3312/5.
7. Abu Yaqub Yusuf ibn Abu Bakr ibn Mahammad Sakkokiy. Miftahu-l-ulum. Anqara Milli Kütüphanesi. Qo'lyozma 26 Hk 192 raqam. – 244 v.

OGAHIYNING “GULSHANI DAVLA” ASARI NA’T QISMINING QO’LYOZMA VA NASHRIDAGI TAFOVUTLARI

Muslimabonu TURSUNALIYEVA,

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqola Ogahiyning “Gulshani davla” asarining na’t qismiga bag’ishlangan bo’lib, uning qo’lyozma va nashrlari solishtirib o’rganilgan. Qo’lyozma va nashrdagi tafovutlar berib o’tilgan va sharhlangan.

Kalit so’zlar: “Gulshani davla”, qo’lyozma, na’t, nashr, matn, merojnoma, vasf na’tlar.

Ogahiy ta’rixiy asaridan briri bo’lgan “Gulshani davla” asarining yagona nusxasi¹⁶²gina diyorimizda mavjud bo’lib, ushbu nusxa asosida 2023-yilda¹⁶³ boshqa asarlari qatorida nashr qilingan. Biz ushbu asarning na’t qismi qo’lyozma va nashr solishtirib, so’ngra matndagi holatlarni o’rganib chiqamiz.

حضرت سید مرسلین تہیات زاکیات وصلوات طیبات جواہر کیم اہل امم ضمائرہ عمائدین چقیب
ظہور ساحلی را نمایان بولور¹⁶⁴

*Xazrati sayidu-l-mursalin. Tahiyatu zokiyot va salovotu tayyibot javohirikum, ahli umam zamoyiri ummonidin chiqib, zuhur sohilida namoyon bo’lur*¹⁶⁵.

Qo’lyozmada سید so’zi arabiy so’z bo’lib, uni transkripsiyada “sayyid” hisoblanadi, nashrda “sayid” deb ketilgan; Ushbu vasf na’ti payg’ambar Muhammad sallohi alayhi vassallamning dur-u salovotlar egasi, u shunday johiliyat qamrab olgan xalqning ichida chiqib, bir nur ila nayomon bo’lgandur.

اول پادشاه نوبات بارگاه نینگ روضی منور یغ لایق دور خور دور کیم ثم دنی فتدلی ملکی نینگ صاحب
نینگ دور¹⁶⁶

*Ul podshohi nubuvvat-borgohening ravzayi munavvarig’a loyiqdurkim “summa dana fatadalla” mulkining sohibningdur*¹⁶⁷

نوبات (nuvubbat) so’zi nashrda “nubuvvat” shaklida berilgan; خور دور کیم (xurdurkim) so’zi esa nashrda qoldirib ketilgan; ثم دنی فتدلی ushbu oyat “An-najm” surasining 8-oyati bo’lib, u ham nashrda transkripsiyada berilgan, tarjimada esa

¹⁶² O’zbekiston Fanlar Akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti xazinasida. inv. 7572. 2A-b.

¹⁶³ Гулшани давлат. Муҳаммад Ризо Эрнӣёзбек ўғли Огаҳий/асарлар/6-жилд (Давлат гулшани).-Т.: “Sharq”, 2020.b.3

¹⁶⁴ O’zbekiston Fanlar Akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti xazinasida. inv. 7572. 2A-b.

¹⁶⁵ Гулшани давлат. Муҳаммад Ризо Эрнӣёзбек ўғли Огаҳий/асарлар/6-жилд (Давлат гулшани).-Т.: “Sharq”, 2020.b.4

¹⁶⁶ O’zbekiston Fanlar Akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti xazinasida. inv. 7572. 2A-b.

¹⁶⁷ Гулшани давлат. Муҳаммад Ризо Эрнӣёзбек ўғли Огаҳий/асарлар/6-жилд (Давлат гулшани).-Т.: “Sharq”, 2020.b.4

“So‘ngra yaqinlashdi va juda ham yaqin bo‘ldi” degan ma‘nodadur, ya‘ni bu yerda me‘roj na‘tini ifodalanmoqda.

ودرور نامعدودور ودعاى بلا محدود زواهرى كيم اهل عالم النبى كايدين چقيب وجود باراريدا عيان بولور¹⁶⁸

*Va durudi nama‘dud va duoyi bilomahdud zavohirikim, ahli olam ajabasi konidin chiqib, vujud bozorida ayon bo‘lur*¹⁶⁹

Qo‘lyozmadagi نامعدودور (noma‘dudur) so‘zi nashrda nama‘dud shaklida berilgan; بلا محدود (bilo mahdud) so‘zi nashrda qo‘shib yozilgan;

Bu ham me‘roj na‘t hisoblanib, payg‘ambar ahli olam ajabidan chiqib, borliqning olamida namoyon bo‘ldi ya‘ni me‘rojda ko‘tarilish jarayonlarini beib o‘tilgan.

اول شاهنشاه رسالت دستگاه نينگ تربت معطريغ مناسب ومقرر دور كيم قاب قوسين اودنى نحتى نينگ بالا نشيني دور¹⁷⁰

*Ul shahanshoi risolatdaxtgoh-ning turbati muattarig‘a munosib va muqarrardurkim, “qaba qovsayn” o‘runi taxtining bolonishinidur*¹⁷¹

Matnda qo‘lyozmasidagi رسالت دستگاه نينگ (risolat dastgoh ning) so‘zlari nashrda risolatdaxtgoh-ning ushbu shaklda berilgan, -ning qo‘shimchasi ajratilishiga sababsiz holatdur; قاب قوسين so‘z birikmasi Najm surasining 9-oyatidan olingan bo‘lib, “ikki kamon miqdoridek yaqinlik” degan ma‘nodadur, ya‘ni me‘rojda Alloh va payg‘ambar Muhammad s.a.v. o‘rtasidagi masofaning nisbiy o‘lchovidur; Mazkur oyatning davomi hisoblangan اودنى (av adna) so‘zi tarjimada “yoki yaqinroq keldi” nashrda o‘runi tarzda berib ketilgan.

Me‘roj na‘tini ifodalar ekan, quyidagi nazmiy she‘r bilan davom etiladi:

نظم
شهى كيم بولوب مكرمت تاج انگا
مقام دنه كىلدى معراج انگا
تايب لطف حق دين سرافرازليق
رسل معشرى ايچرا ممتازليق¹⁷²

Shahekim, bo‘lub makrumat toj anga,

Maqomi daniy keldi me‘roj anga.

Topib lutfi Haqdin sarafrozlik,

*Rusul ma‘shari ichra mumtozlik*¹⁷³.

انگا (ongo) so‘zi nashrda “anga” shaklida berilgan; سرافرازليق va ممتازليق kabi so‘zlarning ohirgi “q” undoshi “k” undoshi shaklida nashrda berilgan; masnaviyda

¹⁶⁸ O‘zbekiston Fanlar Akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti xazinasida. inv. 7572. 2A-b.

¹⁶⁹ Гулшани давлат. Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий/асарлар/6-жилд (Давлат гулшани).-Т.: “Sharq”, 2020.b.4

¹⁷⁰ O‘zbekiston Fanlar Akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti xazinasida. inv. 7572. 2A-b.

¹⁷¹ Гулшани давлат. Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий/асарлар/6-жилд (Давлат гулшани).-Т.: “Sharq”, 2020.b.4

¹⁷² O‘zbekiston Fanlar Akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti xazinasida. inv. 7572. 2A-b.

¹⁷³ Гулшани давлат. Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий/асарлар/6-жилд (Давлат гулшани).-Т.: “Sharq”, 2020.b.5

payg‘ambar eng so‘ngi va eng ulug‘i ekanligi ta’kidlanadi. Me’rojda chiqqanda eng yaqin kelgan zot ham, eng tojdori ham payg‘ambarimiz ekanligi ta’kidlangan.

صاحب نصرته کیم نصرته یمنی دین

اهل اسلام لشکریگا قومات عظیم

عامل سیاستی کیم سیاستی

حسنی دین کفر و ظلام معشری

اهل اسلام دا یره سیع کبردی¹⁷⁴

*Sohibnusratekim, nusrati yumnidin ahli islom lashkariga quvvati azim dast berdi, komil siyosatekim, siyosati husnidin kufri zulom ma’shari ahli islom doirasig‘a kirdi*¹⁷⁵.

Ushbu matn qo‘lyozmada yo‘q so‘zlar qo‘shib ketilganini ko‘rishimiz mumkin, *dast berdi* so‘zi qo‘lyozmada mavjud emas; قومات (quvvamot) so‘zi quvvati kabi berilgan; کفر و ظلام (kufri zulom) so‘zi kufri zulom shaklida berilgan.

ظرف نشان تو غیغ انا فتحنا لك فتحا مبينا شقا کشی دور فتح افتران تبغی غ وینصرکم الله نصر ا عزیزا

جواهری زینت افترای دور¹⁷⁶

*Zafarnishon tug‘ig‘a “inna fatahna laka fathan mubina” shaqqakushoyidur fathiqtiron tig‘ig‘a “Va yansurakallohu nasran ‘aziza” javohiri ziynatafzoydur*¹⁷⁷

Ushbu matnda Fath surasini ikki oyatlari انا فتحنا لك فتحا مبينا¹⁷⁸ va وینصرکم الله kelgan bo‘lib, nashrda ham uning tabdili yozilgan holos; شقا کشی دور, زینت افترای دور kabi so‘zlar qo‘lyozmda alohida, nashrda esa qo‘shib ketilgan.

مثنوی

شاه رسل خسرو نصرت پانه

کیلدی ملایک آنکا خیل سیاه

عرس برین کیلدی مقامی آنینگ

حق بیربان نه اسه کامی آنینگ

دین ایلی لطفی دین اولوب کامیاب

قهری بيله کفر ایلیگ اضطراب

ذاته امم خیلغ رحمت کیلیب

دابه معاصیغ شفاعت کلیب

درکه عالی سیع کونین ارا

حمل جهان سه تهلاری کیلدی گدا¹⁸⁰

¹⁷⁴ O‘zbekiston Fanlar Akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti xazinasida. inv. 7572. 2A-b.

¹⁷⁵ Гулшани давлат. Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий/асарлар/6-жилд (Давлат гулшани).-Т.: “Sharq”, 2020.b.5

¹⁷⁶ O‘zbekiston Fanlar Akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti xazinasida. inv. 7572. 2A-b.

¹⁷⁷ Гулшани давлат. Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий/асарлар/6-жилд (Давлат гулшани).-Т.: “Sharq”, 2020.b.5

¹⁷⁸ Fath surasi 1-oyat

¹⁷⁹ Fath surasi 3-oyat

¹⁸⁰ O‘zbekiston Fanlar Akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti xazinasida. inv. 7572. 2A-b.

*Shohi rusul, xusravi nusratpanoh,
Keldi maloyik anga xayli sipoh.
Arshi barin keldi maqomi aning,
Haq beribbon ne esa komi aning.
Din eli lutfidin o'lub komyob,
Qahri bila kufr eliga iztirob.
Zoti umam xaylig'a rahmat kelib,
Da'bi maosiyg'a shafolat kelib.
Dargohi oliysig'a qavnayn aro,
Jumla jahon shahlari keldi gado¹⁸¹*

so'zlari qo'lyozmada alohida, nashrda esa *nusratpanoh*, *oliysig'a* kabi qo'shib yozilgan; كوني so'zi esa *qavnayn* shaklida yozilgan. آنگا va آنيگ kabi qo'lyozmadagi so'zlar "anga" va "aning" kabi nashrda berilib ketilgan. Bu masnaviy vasf tarzda yozilib, paygmabarlar podshohi ekanligi aytib o'tilgan. Tazod, husni ta'til, talmih kabi baddiy san'at turlari uchratish mumkin.

Na't qismida vasf va me'roj na'tlari aralash berilgan bo'lib, undagi vafs na'tlari ham asar mazmuniga monand payg'ambarimizni hamma payg'ambarlarni podshohi ekanligiga urg'u tashlangan. Me'roj na'tlarda asosan Alloh va uning rasulini o'rtasida yaqin masofa, uning ko'kka ko'tarilish holatlarini bergan. Qo'lyozmada asosan matnda uchragan so'z qo'shimchalar asosiy qo'shilayotgan so'zlardan ajratib yozilgan, nashrda esa qo'shib, ba'zi holatda esa chiziqcha bilan ajratilib yozilgan.

Foydalangan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Fanlar Akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti xazinasida. inv. 7572.
2. Гулшани давлат. Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий/асарлар/6-жилд (Давлат гулшани).-Т.: "Sharq", 2020.

¹⁸¹ Гулшани давлат. Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий/асарлар/6-жилд (Давлат гулшани).-Т.: "Sharq", 2020.b.5

MADANIY MEROS: AHMAD YASSAVIY TA'LIMOTI**Sapura NE'MATOVA,***O'zRFA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi tadqiqotchisi,
Jizzax DPU o'qituvchisi*

Annotatsiya: Maqolada o'zbek tilimizning va adabiyotimizning yaxlit bir ma'naviy-ruhiy olamligi, har bir so'zning mazmundorligi va rang-barang xususiyatlarini buyuk so'z san'atkorilarining teran fikrlari misolida ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: badiiy ijod qonuniyati, an'ana va tadrijiy rivojlanish, so'z san'ati, tasvir imkoniyati, muqobil istiloh, islomiy ma'rifat, millat, tafakkur, til boyligi va ravnaqi, mumtoz adabiyot.

XIV asr usmonli turklarining hassos shoiri Yunus Emro Yassaviyni o'ziga ustoz deb biladi. XVII asrda yashab ijod etgan iste'dodli tatar shoiri Mavlo Kulining "Devon" idagi she'rlari aksariyat "Devoni hikmat" yo'lida yozilgan edi.

Asrimizning mashhur olimlari – akademik V.V.Bartold, Muhammad Fuod Ko'prulzoda uning bashariy shuhrati haqida yozgan edilar.

Hozirgi davr mashhur adabiyotshunoslaridan ingliz sharqshunosi J.Trimengem o'zining rus tiliga tarjima qilgan "Суфийских ордени в исламе" ("Islomda so'fiylik mazhablari") kitobida A.Yassaviy va uning izdoshlariga keng o'rin ajratadi.

O'zbek-sovet adabiyotshunosligida Yassaviy to'g'risidagi ilk tadqiqotni 1927-yilda Abdurauf Fitrat amalga oshirgan edi. Jumladan, "Maorif va o'qituvchi" jurnalining 1927-yil 6-sonida katta bir maqola bilan chiqib, Yassaviy kim bo'lgan? Savol qo'ygan va shoir muhiti, falsafasi, "Devoni hikmat" va uning adabiy qimmati xususida so'z ochgan edi. Muallif nodir iste'dodiga qaramay, o'sha yillari tomir ota boshlagan partiyaviy tazyiqlar iskanjasidan xoli bo'la olmadi. Qizil imperiya asorati sezilib turar edi.

Partiyaviy tazyiqlar kuchayib endi Yassaviy hikmatlaridan reaksiya g'oya izlashni boshladi. Bu musobaqada katta-kichik juda ko'plab odamlar faoliyat ko'rsatdi. 70-yillarda Ergash Rustamov Yassaviy g'oyalarining reaksiya emasligini isbotlashga harakat qildi. Ammo zamon, tahlikali davr buni ko'tarmadi. Tadqiqotchi nohaq ravishda tanqid qilindi. Nihoyat zamon aylanib oshkoralik va demokratiya kun tartibiga tushdi. Madaniy merosni, adabiyot hodisalarini uning xos xususiyatlari negizida o'rganish, jumladan, Ahmad Yassaviy Sharq falsafasi, estetik tafakkuri doirasida tahlil qilish yuzaga keldi va uni shu nuqtayi nazaridan tadqiq etadigan mutaxassislar paydo bo'ldi.

1990-yil 22-27-oktyabr kunlari Chimkent viloyatiga qarashli Kentov shahrida YUNESKO ning "Buyuk Ipak Yo'li bo'yidagi madaniy aloqalar" dasturi doirasida

“ Yassaviy olami” mavzuiga bag‘ishlangan xalqaro davra suhbatı bo‘lib o‘tdi. U Qozog‘iston Fanlar akademiyasining Turkologiya markazi, Jumhuriyat Yozuvchilar uyushmasining Badiiy tarjima va adabiy aloqalar bosh tahririyati kengashi, Olmaota, Istanbul va saljuq dorilfununlari tashabbusi bilan tashkil qilindi.

Anjumanda Turkiya, Amerika, Fransiya, Italiya, Germaniya, Polsha singari xorijiy mamlakatlardan, Rossiya va Qozog‘istondan taniqli olimlar qatnashdilar.

Anjuman qatnashchilari va xorijlik hurmatli mehmonlar Yassaviy nomi bilan bog‘liq bo‘lgan qadamjolarini ziyorat qildilar.

Buyuk faylasuf va insonshunos olim Ahmad Yassaviy yashagan davr, Yassaviy shaxsi, ma‘naviy olami, ijodiy merosi masalalariga bag‘ishlangan 40 dan ziyod ma‘ruza tinglanib, muhokama qilindi. Anjumanda va davra suhbatida O‘zbekistondan ham bir guruh ijodiy xodimlar, jumladan, shoir va yozuvchilar Muhammad Ali, Toxir Qahhor, Buxoro davlat pedagogika oliygohi professori, o‘zbek tili kafedrası mudiri H.Ne‘matov, Toshkent davlat dorilfununi professori Begali Qosimovlar ma‘ruza qildilar.

Anjuman ilmiy, do‘stona vaziyatda g‘oyat samimiy o‘tdi. Ahmad Yassaviyning butun Turkiston olamining ma‘naviy rahbari ekanligi butun ma‘ruzalar mazmunini tashkil etdi.

Har bir ma‘ruzada bobokalonimizning ma‘naviy olamiga xos yangi qirralari namoyon etildi. Anjuman qarorlar qabul qildi. Chunonchi, Yassaviy hayoti va ijodini o‘rganish bilan bog‘liq masalalar doirasini belgilash; adib asarlarining tanqidiy matnini tayyorlash; kutubxonasini barpo etish; Ahmad Yassaviy nomida xalqaro mukofot ta‘sis etishga erishish; maqbarasini YUNESKO ro‘yxatiga kiritish; ushbu xalqaro anjumanni muntazam o‘tkazib turishga erishish: 1993 yilda tavalludining 890 yilligini tantanali nishonlash va hokazo. Shuningdek, Yassaviy hayoti va ijodini o‘rganish ishalarini uyushtirish va boshqarish uchun 7 kishilik xalqaro komitet tuzildi. Istanbul dorilfununi turk tillari adabiyoti kafedrasining mudiri, taniqli Yassaviyshunos olim, professor Kamol Er-Arslon komitet mutasaddisi etib saylandi. Komitet tarkibida Fransiyaning Strasburg universiteti Turkologiya kafedrasining mudiri, professor Iren Melikof xonim, taniqli turkologlar – moskvalik E.R.Tenishchev va T.D.Melnikov, olmaotalik professor Erden Kajibekovlarning nomlari bor edi.

Anjuman ruhi Yassaviy olamining keng ko‘lamda tadqiq va targ‘ib etilishida, shu jumladan, uning ijodiy merosini tugal va aslicha o‘z egalariga – xalqqa qaytarishida yangi bir davrning boshlanganidan dalolat berib turar edi.

Binobarin, u o‘zining dastlabki natijalarini bera boshladi. Jumladan, Yassaviy vatani Turkistonda dorilfunun ochilib, unda ilohiyat fanlari o‘qitila boshlandi.

Ahmad Yassaviy ijodini o‘rganish boshqa davlatlarga ham boshlanib ketdi.

1991-yilning 26-sentabrida Ahmad Yassaviy xalqaro simpoziumi Turkiyada Anqara shahrida ish boshladi. Ikki kun davomida 20 dan ziyod ma‘ruza tinglandi. Mashhur turkshunos olimlardan Andras Bodrogligeti, Kamol Korpat ma‘ruzalari katta qiziqish bilan kutib olindi. Bu anjumanda O‘zbekistondan Hamidjon Ne‘matov va Begali Qosimov qatnashdi.

Yana quvonarlisi shuki, 1993-yil uning qadri hamma yerdagidan ham yuksak bo'lgan vatanida, tug'ilib o'sgan yurtida, Yassida Yassaviy yili deb e'lon qilindi. Bu nihoyat darajadafaxrli narsa bo'lishi bilan birga mas'uliyatli hamdir. Sababi Xo'ja Ahmad Yassaviy oddiy tasavvufchi, shoirgina emas, butun turkiy olamning aqli-tafakkurini, qadriyatlarini bir-biriga bog'lab kelayotgan umumturkning e'zozli farzandi hamdir, buyuk dahosidir. Binobarin, uning shaxsi hayoti va ijodi bilan bog'liq har bir narsa chuqur va atroflicha o'rganilishi zarur. Bu borada qilinadigan ishlar, amalga oshiriladigan tadbirlar juda ko'p bo'lib, bu sohadagi ish jahon miqyosida keng ko'lamda boshlanib ketganligi quvonarli xoldir. Chunki Yassaviy qadriyati butun turk qavmlari qadriyatidir.

Yassaviyshunoslik o'zbek adabiyotida 20-yillarda yangicha taraqqiyot bosqichini boshlab berdi. Professorlardan Abdurahmon Sa'diy Abdurauf Fitratlar qator maqolalar yaratishdi. Masalan, Abdurahmon Sa'diy o'zining "Yassaviy kim edi?" nomli maqolasida Yassaviy shaxsi, uning ma'naviy olami haqida juda ajoyib fikrlarni bayon etdi. U shu jumladan shunday yozadi: "Yassaviy rasmiy odatiy ibodat kishisi emasdir. Boshqa mo'minlar ommasini kabi oddiy bir mo'min ham emasdir. U chin vijdonli odamdur. Muhiddin binni Arabiy G'azzoliy hayotni, Xoliqni, o'zini, boshqasini, jannatni, jahannamni faqat o'z vijdonida, o'z ko'ngli ichida qo'rquvchi birlik" fikrida tamom foniyl bir odamdur. Ul o'z qalbida va boshqalarning yuraklarida farishtalik martabasiga erishgan bir ezgulik tuyg'usi tug'dirishga yelkingan bir darveshdir. Ul shariatchilar, rasmiy dinchilar qoshida "kofir" bir shaxsdir. Ul faqat "Haq" kishisi, "Haq" oshig'idur, ul hech bir rasmiy odatlardan, rasmiy ibodat, falonlardan boshqa faqat vijdon Ka'basi ichinda, vijdon ma'budidagina o'zining e'tiqod va tabajjuh etdigi oliy, yashirin bir quvvatga, uning jamoliga obiddur. Undan g'ayb ko'p haqiqiy islom so'fiylari ham shundoq edilar. Yassaviyga shular safida turuvchi fidoyilarning va foniylarning biridir.

Uning:

Ro'za tutub xalqqa riyo qilg'onlarni,
Namoz o'qib tasbeh qo'lg'a olg'onlarni,
"Shayxmen" dey-u o'zga bino qo'yg'onlarni,
Oxir damda iymonidan judo qildim.

Kabi she'rlari munga shohiddur." (Yassaviy kim edi, Toshkent, A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1994, 12-bet)

Muallif yuqoridagi so'zlarida tili bilan dili bir bo'lmagan, xo'ja ko'rsinga ro'za tutib, namoz o'qiydigan, o'zini "shayxman" deb aslida tama'gir, o'z nafslarini jilovlay olmagan kimsalarni juda yaxshi ta'riflab berganligini ta'kidlaydi.

"Haq"ga yetishishning asosiy yo'li bu yo'lda o'zni fido qilish zarur ekanligi uqtiriladi.

Abduraxmon Sa'diy yana davom etib yozadi: "Yassaviy o'z zamonida va o'z muhitidagi butun yomonliklarga, ijtimoiy va axloqiy butun yomonliklarga, kamchiliklarga qattiq hujum etuvchi, ularga qarshi shiddatli kurash va urush e'lon qilib, butun umrida shularga o'zining keskin va ochiq she'rlari ila shafqatsiz ravishda o'q otuv turguvchi ijtimoiy va axloqiy bir qahramondur. Ul bu to'g'rida ba'zilariga zaharli o't otsa, ba'zilarni tosh bilan uradir" (13-bet)

Dini Islom tarixidan ma'lumki, payg'ambarimiz Muhammad Mustafo sallollohu alayhi vasallamning jamiyat hayotiga aralashuvi, xalqqa foydali ishlar qilish uchun bel bog'lagan, Oллоhdan kelgan vahiyga binoan faoliyat ko'rsatuvi jarayonida arab qabilalarining ahvoli, axloqi, turmush tarzi va hokazolarning ayanchli holatda ekanligi o'quvchi ommaga ma'lumdir. Axloqsizlikning, yomon ishlarning, xunrezlik va sharmandaliklarning eng oxirgi nuqtasiga borib qolgan xalqqa, ommaga, boylik, mulkdan boshqa narsani pisand qilmaydigan, hisobga olmaydigan qabila boshliqlariga bir gapni uqtirishning o'zi bo'lmas edi, albatta. Ularni biror xayrli tadbirga jalb etish ham amri mahol edi. Ana shunday qiyin sharoitda dini Islom nurini qorong'u zimistonga aylangan o'lkaga yoyish haqiqiy qahramonlik edi.

Ko'hna Sharqning ana shunday onlarini idrok qilar ekan buyuk ustoz Abdurauf Fitrat Yassaviy yashagan muhitni ham o'quvchi ko'zi oldiga yaqindan keltiradi. Uning tarixini, sulolalar va xonliklar o'rtasidagi ziddiyatlarni, urush va xunrezliklarni eslab o'tadi. Yassaviy ana shunday muhitda yashab, o'z g'oyasini, sulukini omma orasiga sobitqadamlik bilan joriy eta olganligini juda to'g'ri ko'rsatib bergan. Nihoyat qiyin sharoitda Yassaviy feodal mulkchilikga mukkasidan ketgan mulkdorlarni, xonlarni, bug'raqonlar va ilekxonlarni o'z ta'siriga ola bilgan komil insonga faqat tasannolargina aytish mumkin.

Yassaviy yashagan tarixiy davrni Abdurauf Fitrat Yassaviyning muhiti ruknida quyidagicha ta'rif etadi: "XII asrda Buxoroda eng katta boy mulla bir oila hukm surardikim, bularga "Ol Burxon" yoxud sadrlar unvoni berilgan edi. Bular boshda qoraxoniylarga tobe edilar. Qoraxoniylar kelgach, sadr Hisomiddin Umarni o'ldirib, bularni o'zlariga qaratdi. Bu sadrlar hukumatining yonida qoraxitoylarning bir vakili turar edi. Beshinchi-oltinchi asrlarda davom etgan bu tortishmalar, janjallarning zarari beklar, aslzoda, boylar ham ularning quyruqlari bo'lg'onlarga qarag'onda ko'krak tuban sinf, qora xalq atalg'on ommaga zarar berar edi.

Uzun surgan urushlarda ekin yerlarining yemirilishi, chorvalarning yayloqsiz qolishi, bir ko'b kishilarning yurtidan haydalishi, bir ko'b oilalarning boshliqsiz qolishi tabiiydir. Ancha muddat bu holda qolg'on ommaning qayg'ularga botib, hayotdan bezib, qalin bir umidsizlikka tushmaganligini da'vo qilib bo'lmaydir" (Abdurauf Fitrat, Ahmad Yassaviy muhiti, A.Qodiriy nomli xalq merosi nashriyoti, Toshkent, 1994, 22-bet)

Demak, payg'ambarimiz Islom dinini qanday qiyin sharoitda joriy etgan bo'lsalar Xo'ja Ahmad Yassaviy ham ana shunday qiyin sharoitda o'z suluklarini xalqqa havola qiladi. Dini Islom bashariyat uchun eng to'g'ri nusratnishon din bo'lgani uchun odamlar bu dinni qabul qilganliklaridek, A.Yassaviy ta'limotining, ma'rifatining Haq yo'lidagi eng to'g'ri yo'l bo'lganligi uchun butun turkistonliklar, butun Sharq buni hurmat qilib, bu ta'limotga ya'ni Yassaviy ta'limotiga o'z xayrixohligini bildiradilar va kundan-kun ixlosmandlar soni ko'payib bordi, nufuzi va obro'si ortib bordi va hatto Madinada Muhammad, Turkistonda Xo'ja Ahmad degan so'zlar aytib yuriladigan bo'ldi. Dini Islom targ'ibotida, tasavvufda juda ko'p avliyolar, piri ustozlar faoliyat ko'rsatgani ma'lum. Ul zotlarning hammasida ham

ulugʻlik sifatлари, karomatgoʻylik, poklik, komillik, tavonolik boʻlganligiga shubha yoʻq. Ammo ana shu azizlarning ichida bizning bobokalonimiz “Shayx ul-mashoyix”, “Sulton ul-orifin” degan oliy unvonni olishi bu bejiz emas edi. Xoja Ahmad ana shunday sharaflarga mutlaqo loyiq edi. Sharqda va butun turk elida Ahmad Yassaviy sofdillarga ilhom beruvchi sifatida keng xalq ommasiga toʻgʻri yoʻlni koʻrsatib berdi. Kishilar qalbini maʼrifat nuri bilan yoritdi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Qahhor T. Ahmad Yassaviy, Oʻzbek adabiyoti va sanʼati, 1990, 30-oktyabr.
2. Qosimov B. Shayxul nashoyix, Oʻzbekiston adabiyoti va sanʼati, 1993, 5-mart.
3. Qosimov B. Hikmatlar sheʼriyati, Oʻzbekiston adabiyoti va sanʼati, 1993-yil, 16-iyul.
4. A.Navoiy Tanlangan asarlar, 3-tom, “Majolis un-nafois”, T., 1948.
5. Mallayev N. Oʻzbek adabiyoti tarixi, 1-kitob, T., 1964.
6. Kollektiv, Oʻzbek adabiyoti tarixidan materiallar, T., 1959.
7. Kollektiv, Oʻzbek adabiyoti tarixi, T., 1961.
8. Kollektiv, Oʻzbek adabiyoti tarixidan materiallar, T., 1961.
9. Xayrullayev M. Shorahmedov D., Madaniyat va meros, T., 1973.
10. Hayitmetov A. Adabiy merosga lenincha munosabat samaralari, Oʻzbek tili va adabiyoti jurnali, 1972, N6.
11. Sharafiddinov O., Oʻzbek adabiyoti, “Tanlangan asarlar”, T., 1978.
12. Siyoyev S. Yassaviyning soʻnggi safari, T., “Choʻlpon”, 1994.

3-SHO'BA
SHARQ TILLARINI O'QITISHDA
ZAMONAVIY METODLAR

ЧЕТ ТИЛИНИ ЎҚИТИШ ЖАРАЁНИДА МУАММОЛИ ЎҚИТИШ ТЕХНОЛОГИЯСИНИ ҚЎЛЛАШ

Малика НАСИРОВА,

*Ориентал университети Илмий ишлар ва инновациялар бўйича проректори,
Шарқ тиллари кафедраси доценти, ф.ф.н.*

Аннотация. Мақолада 2023 йилда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг янги таҳрирдаги Конституцияси ва "Ўзбекистон-2030" стратегияси доирасида таълим соҳасидаги ислохотлар таҳлил қилинади. Асосий эътибор таълим сифатини ошириш, ёшларнинг олий таълим билан қамровини кенгайтириш ҳамда хорижий тилларни ўқитишда замонавий педагогик технологияларни жорий этишга қаратилади. Муаммоли ўқитиш технологияси, унинг усуллари ва амалий жараёндаги самарадорлиги муҳокама қилинади. Талабаларнинг мустақил фикрлаш ва ижодий фаолиятини ривожлантиришда муаммоли вазиятларнинг ўрни алоҳида таъкидланади. Мақола таълим жараёнини самарали ташкил этишда амалий тавсиялар тақдим этади.

Калит сўзлар: Ўзбекистон Конституцияси, Ўзбекистон-2030 стратегияси, таълим ислохотлари, муаммоли ўқитиш, педагогик технологиялар, муаммоли вазият, талабалар билиш фаолияти, ижодий фикрлаш, олий таълим.

Юртимизда 2023 йил 30 апрелда ўтказилган референдумда умумхалқ овоз бериш орқали Ўзбекистон республикасининг янги таҳрирдаги Конституцияси қабул қилинганлиги барчага маълум. Унда Янги Ўзбекистонни барпо этишнинг конституцион асослари мустаҳкамланди. Унга кўра 2023 йил 11-сентябрда № ПФ-159 “Ўзбекистон-2030” стратегияси қабул қилинди. Мазкур стратегия 5та асосий йўналишдан иборат бўлиб, биринчиси “Хар бир инсонга ўз салоҳиятини рўёбга чиқариш учун муносиб шароит яратиш”га қаратилган. Унинг бош масаласи бўлган таълим тизимидаги ислохотларда айнан ёшларни олий таълим билан қамраб олиш даражасини камида 50% га етказиш, умумий ўрта таълим ташкилотларини олий маълумотли педагог -кадрлар билан тўлиқ таъминлашдир.

Юқори малакали мутахассислар тайёрлаш масаласида, айниқса, хорижий тилларни ўрганиш ва ўргатишда янги педагогик технологияларга алоҳида ўрин ажратилган. Педагогик технология таълим усули бўлиб, маълум маънода таълим-тарбия жараёни воситалари, шакл ва методлари мажмуидир. Ёки бошқача ифодаласак, “педагогик технология – таълим мақсадларига эришиш ва шахснинг ривожланишига қатарилган педагогик фаолиятнинг муттасил равишда ривожланиш тизими лойиҳасидир”. Амалий аспектда педагогик технологиялардан фойдаланиш талабаларни фаоллаштирувчи ва

жадаллаштирувчи фаолият ташкил этади. Олимларнинг фикрича, ўйин ўқиш билан биргаликда фаолиятнинг асосий турларидан бири ҳисобланади.

Ҳозирги кунда олий ўқув юртларида самарали ўқитиш технологияларидан бири – бу муаммоли ўқитишдир. Унинг асосий вазифаси фаол билиш жараёнига ўқитиш ва тафаккурда илмий-тадқиқот услубини шакллантиришдир. Муаммоли ўқитиш ижодий фаол шахс тарбиячиси мақсадларига мос келади. Муаммоли ўқитиш мантикий фикрлар тадбирлари (талил қилиш, умумлаштириш) ҳисобга олинган ўргатиш ва дарс бериш усуллари кўллаш қоидалари ва талабаларни тадқиқот фаолиятлари қонуниятларини (муаммоли вазият) билишга бўлган қизиқиш ва талаб тизими сифатида изоҳланади.

МУАММОЛИ ЎҚИТИШ ТЕХНОЛОГИЯСИ
МУАММОЛИ ВАЗИЯТ
ЎҚУВ МУАММОСИ
ЕЧИМ ЙЎЛЛАРИ
МУАММОНИНГ ЕЧИМИ

Талабаларнинг муаммоли ўқитишдаги ижодий ва қидирув биилш фаолияти муаммоли вазият пайдо қилганда талабалар машғулот давомида муаммони ифодалаб беришлари керак бўлади, яъни билишдаги қийинчиликларнинг пайдо бўлиши моҳиятини сўз билан ифодалаб беради, сўнгра муаммони ечиш усуллариин қидиради. Бунда турли тахминларни, мулоҳазаларни олға суради, талабалар (ҳақиқий) тўғри деб топган тахминлардан бирини фараз сифатида асос қилиб олади ва уни исботлайди. Изланиш эса муаммо ёки вазифа бажарилгандан сўнг тугалланади.

Муаммоли ўқитиш машғулотларини ташкил этиш ва уни ўтказишнинг муҳим томони шундаки, бунда ўқитувчидан унинг ҳам таълимий, ҳам тарбиявий функциясини яхши англаб олган бўлиши талаб этилади. Ўқитувчи ҳеч қачон талабаларга тайёр масаланинг ечимини бериши мумкин эмас. Аксинча уларга билимларни олишга туртки бериш, йўналтириш ва воқеа-ҳодисаларни онгида қайта ишлашларига ёрдам бериши лозим. Ушбу вазиятда талаба ўқитилмайди, уни ўқишга, мустақил фикрлашга, ўз фикрини теран баён қилишга ўргатилади.

Ўқитишда муаммоли савол, муаммоли маъруза, муаммоли вазиятлар алоҳида ўрин тутати. Муаммоли савол ўзида диалектик зиддиятни мужассам этади ва ечими учун маълум билимларни қайта тиклашни эмас, балки фикрлашни, таққослашни, қидиришни, янги билимларни эгаллашни ёки олдин эгалланганларини ижодий қўллашни талаб этади. Муаммоли маърузада эса ўқувчи нотик билан бирга фикрлайди. Охир-оқибат муаммоли масалаларга ойдинлик киритилади. Бу эса самарали натижаларга олиб келади¹⁸². Муаммоли вазиятлар – дарсда муаммоли ҳолатлар, дақиқаларни ҳосил қилиш жараёни. Муаммоли вазиятлардан фойдаланиш таълим жараёни субъектлари учун

¹⁸² Нарзиева Н.Н. Умумтаълим мактаб ўқувчиларида таянч компетенциялар асосида тадқиқотчилик кўникмаларини шакллантириш: пед.фан... (PhD) дисс. – Самарқанд, 2019. – 36-б.

фойдали бўлиб, уларни муайян муаммо устида мустақил фикрлаш, масалаларни таҳлиллаш, масъулиятни ҳис этиш, уларни ечиш борасида мустақил фаолият кўрсатиш, мазкур муаммо устида шахсий нуктаи назарини шакллантириш, гуруҳ ва жамоа бўлиб ишлаш, фаолиятни режалаштириш ва ривожлантиришга ўргатади¹⁸³.

“Муаммоли вазият” методи талабаларни ўрганилаётган мавзу бўйича муаммоли вазиятларни таҳлил қилиш, уларнинг келиб чиқиш сабаблари ва оқибатларини ўрганиш ва ечимларини топишга ундаш орқали уларда муайян кўникма ва малакаларни шакллантиришга хизмат қилади. Машғулотлар жараёнида “Муаммоли вазият” методини қўллаш қуйидаги тартибда амалга оширилади:

1) мавзу юзасидан муаммоли вазиятларни шакллантириш; 2) муаммоли вазият мазмуни билан талабаларни таништириш; 3) талабаларни кичик гуруҳ ёки жуфтликларга ажратиш; 4) гуруҳ ёки жуфтликларнинг муаммоли вазият ечимини топиш бўйича амалий фаолиятни ташкил этишлари; 5) гуруҳ ёки жуфтликлар томонидан муаммоли вазият юзасидан ўз ечимларини баён қилишлари; 6) гуруҳлар ёки жуфтликларнинг ечим борасидаги фикрларини умумлаштириш; 7) гуруҳлар ёки жуфтликлар томонидан тақдим этилган ечимларнинг мақбуллик даражасини ўрганиш (оммавий муҳокама қилиш ёки экспертлар муҳокамасидан ўтказиш); 8) энг тўғри, мақбул ечимни аниқлаш.

Олий ўқув юртларида чет тилларини мукаммал ўргатишда муаммоли ўқитиш технологиясидан кенг қўламда фойдаланиш жуда муҳим ҳисобланади. Бунга мисол тариқасида мустақил ўқиш (домашнее чтение) дарсини таҳлил қилсак. Ўқитувчи томонидан берилган асар ёки ҳикояни талабалар уйда мустақил ўқиб гуруҳда ўз фикрларини билан ўртоқлашадилар ва асар ҳақида ўз фикр-мулоҳазаларини юритадилар. Асар ёки ҳикояни ўқишдан олдин дарсда (гуруҳда) муҳокама қилинади, асар нима ҳақидаги эканлиги тўғрисидаги уларнинг турли тасаввури, ўйлари, тахминлари эшитилади. Талабалар мустақил равишда матндаги янги сўз ва иборалар билан ишлаб мавзунини мустаҳкамлаб оладилар ва матнга хулоса ёзадилар. Ҳар бир образга таъриф берадилар. Барча иштирокчи талабалар кичик гуруҳларга (4-5 кишилик) бўлинади ва ҳар бир кичик гуруҳ хал қиладиган ижодий вазифаси ва муаммо бўйича 15минут давомида мустақил равишда тўғри фикрлар ҳужуми ўтказилади. Шундан сўнг ҳар бир кичик гуруҳ вакили ўз гуруҳларида ишлаб чиқилган ғоя ҳақида фикр беради ва ўқитувчи раҳбарлигида жамоа бўлиб унга баҳо берадилар ва улардан энг яхшилари, тўғрилари танлаб олинади, сўнг рағбатлантирилади. Асарга доир савол-жавоблар ўтказилади ва гуруҳларда асарнинг ечими сахна кўриниши тарзида (ролларга бўлиб) талқин этилади.

Муаммоли таълимда машғулотнинг самарадорлигини таъминлаш учун қуйидаги қоидаларга амал қилиш тавсия этилади:

- гапни бўлмаслик;

¹⁸³ Педагогика:энциклопедия. II жилд / Тузувчилар: жамоа. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2015. – 352-б

- бир-бирини эшита билиш;
- навбат билан гапириш кўникмаси;
- қўл кўтариш қондасига амал қилиш;
- сабр-қаноатли бўлиш, ўзаро ҳурмат.

Демак, муаммоли вазиятнинг моҳияти — талабага таниш бўлган маълумотлар, янги фактлар ва ҳодисалар ўртасидаги зиддиятларни ҳал қилиш, ечимини топиш, ўзини эркин ва мустақил фикрини билдира олиш. Ўқитувчи ўқитишнинг муаммоли шакли орқали талабаларда фикрлаш фаолиятида муаммоли вазиятлар вужудга келади ва улар мустақил равишда изланиш ва мантикий ўйлаб, тўғри илмий ҳулосалар чиқаришга даъват этади.

Муаммоли ўқитиш билимларни онгли ва мустаҳкам ўзлаштириш, атроф-муҳитга ўзининг фаол муносабатини белгилаб олишда талабалар билиш фаолиятини жонлантиришда катта аҳамиятга эга. Муаммоли ўқитишда ўқитувчи талабаларнинг билиш фаолиятини ташкил этади. Шундагина улар фикрларни таҳлил қилиш асосида мустақил равишда интеллектуал қийинчиликларни ҳал қилиш, ҳулоса чиқариш, умумлаштириш, қонуниятларни шакллантириш, қўлга киритилган билимларни янги вазиятларга тадбиқ этишга интилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ишмухамедов Р., Абдуқодиров А., Пардаев А. Таълимда инновацион технологиялар. Амалий тавсиялар. — Тошкент: Истеъдод. 2008
2. Нарзиева Н.Н. Умумтаълим мактаб ўқувчиларида таянч компетенциялар асосида тадқиқотчилик кўникмаларини шакллантириш: пед.фан... (PhD) дисс. — Самарқанд, 2019. — 174 б.
3. Педагогика: энциклопедия. II жилд / Тузувчилар: жамоа. — Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2015. — 376 б
4. Сатторов у. Бўлажак чет тили ўқитквчиларининг услубий омилкорлигини шакллантириш технологияси. -Тошкент, 2003.

ARAB TILINI O'QITISHNING DASTLABKI BOSQICHIDA QO'LLANADIGAN USULLAR

Salima RUSTAMIY,
Oriental universiteti Sharq tillari kafedrası
professori, fil.f.d (DSc)

Annotatsiya: Maqolada talabalarning arab tilini o'qitishning dastlabki bosqichida juft tovushlarni farqlash va leksik birliklarni o'zlashtirishlariga yordam beradigan ayrim usullar tavsiya qilingan.

Kalit so'zlar: nutq, arab tili, tovush, leksika, usul.

Til, sodda qilib aytganda, birliklar va ularning aloqasi sistemasidir, nutq esa og'zaki va yozma matndir. Tilni faqat nutq orqali o'rganish mumkin. Tilda harf/tovushdan tortib, to morfema, so'z, so'z birikmalari, gap va matngacha bo'lgan lingvistik belgilar, nutqda esa ushbu belgilarni qo'llash tufayli axborot yetkazish imkoniyati bor.

Filolog talabalarga boshqa tillar qatori arab tilini o'qitishda asosiy e'tibor til hodisalarini o'rgatish va ularni amalda qo'llay bilishlariga erishishga qaratilgan. Bo'lajak tilshunoslarga "chet til o'qitishni tashkil etishda til va nutq tushunchalarining farqiga yetish g'oyat muhimdir. Tildagi birliklar, ayniqsa leksika hajman ko'p miqdorni tashkil etadi, kishi nutqida esa ikki-uch ming atrofida so'z qo'llaniladi..." [1, 29-30].

"Til o'qitish metodikasida ma'lumki, eng ko'p qo'llanadigan birinchi minglikdagi so'zlar o'rtacha qiyinchilikdagi matnning sakson foiz mazmunini tushunib olish imkonini beradi. Ikkinchi minglik sakkiz-o'n foiz, uchinchisi to'rt foiz va to'rtinchi va beshinchi minglik bu imkoniyatni atigi ikki foizga oshiradi. Asosiy ikki mingta so'z matndan sakson besh-to'qson foiz axborot olish uchun kifoya." [2, 131].

Shuning uchun ham mashg'ulotlar jarayonida talaba nutqining leksik boyligini o'stirishga birinchi darajali vazifa sifatida qaraladi.

Til o'qitishda leksik birliklar taqdimoti muayyan maqsadga qaratilgan bo'lib, unda leksik operatsiyani mustaxkamlash uchun qo'llanadigan birliklar aniq ko'nikmani hosil qilishga mo'ljallanadi va boshqa birliklar bilan uyg'un holda ishlatiladi.

Leksik birliklarning lingvistik xususiyatlarini va ularni o'zlashtirishga aloqador psixologik tabiatini hisobga olish prinsipi: taqdimot va mashq qilish davrlarida leksik birliklarning mavhum tushuncha ifodalaydiganlarini ta'riflash vositasida, narsaga tegishlilari ko'rgazmalilik yordamida, sistema hosil qiladigan (ma'nodosh, teskari ma'noli, mavzuga oid, masalan: dunyo tomonlarini – sharq, g'arb, janub, shimolni ifodalovchi) leksik birliklar qiyoslash va guruhlash yo'li bilan, funksional (yordamchi) so'zlar esa kontekstda beriladi.

Til o'qitish jarayonini amalga oshirishda quyidagi usullarga e'tibor qaratish maqsadga muvofiqdir:

1. O'qituvchilar imkon boricha o'z darslarini arab tilida olib borishlari va shu til grammatikasiga oid darsliklardagi arab tilshunosligiga oid atamalardan foydalanishlari talab qilinadi. Masalan:

Ot kesimli gapning egasi – مبتدا

Fe'l kesimli gapning egasi – فاعل

To'ldiruvchi – مفعول

Vositasiz to'ldiruvchi – مفعول به kabilar [3, 442].

2. Fonetikaga oid mashg'ulotlarda juft tovushlarni farqlashga o'rgatish, masalan “t”, “s”, “x”, va “d” tovushlari o'zlarining juftlariga egadir. Masalan: qilich – سيف , yoz – صيف , ko'mir – فحم , tushuncha – فهم , yordam bermoq – ساعد , ko'tarilmoq – صاعد kabi misollarda ko'rinib turganidek tovushlar orasidagi farqlarni o'qituvchi o'zi alohida ko'rgazmali qurollar, tovushli moslamalar yordamida izohlab berishi lozim. Bunda “ma'no o'zgartiruvchi” fonetik hodisalarga katta ahamiyat beriladi. Masalan: qisqa-cho'ziq unli, bir tovushning ko'p ma'no ifodalashi kabilar.

3. Matnlarni mutolaa qilishda ifodali o'qishga e'tibor berish, bunda semantik pauzalarni belgilashga o'rgatish va unga rioya qilish zarur va bu uslub talabalarga og'zaki matnlarni tez va oson tushunishlariga yordam beradi.

4. Arab tiliga xos bo'lgan tovushlarni mustahkamlash uchun tarkibida mazkur tovushlar bo'lgan I-bobdan X-bobgacha bo'lgan fe'llarni “o'tgan”, “hozirgi-kelasi” va “kelasi” zamonlarda va “buyruq” maylining bo'lishli va bo'lishsiz shakllari silsilasi tarzida tuslatish. Masalan:

طلب – يطلب – سيطلب – أطلب - لا تطلب

رجع - يرجع - سيرجع - إرجع - لا ترجع

kabi fe'llarni tuslash va ular ishtirokida jumlar tuzdirish orqali fe'llarni qo'llash ko'nikmasini mustahkamlab borish.

5. Talabalarning og'zaki nutqini o'stirishga alohida ahamiyat beriladi. Binobarin, talaba sheriklari fikr bayon etganda, audio qurilmani tinglaganda, video-filmni tomosha qilganda o'z munosabatini bildirishni o'rganadi. Bu tayyorlanmay gapirish va tinglab tushunish mashqlariga dahldor ish usulidir.

6. Talabalarning fikrlashlarini o'stirish uchun o'tilayotgan yangi matnlarni so'zlatishda, ijodiy yondoshishni o'stirish maqsadida, matnlarni faqat yodlatmay, balki shu mavzuni o'zlari so'zlab berishlariga o'rgatish. Buning uchun esa matndagi har bir gapga yoki gap bo'laklariga savol tuzishni va ularga javob berishni o'rgatish lozim. Masalan:

تتلمذ ابن رشد على ابي جعفر هرون، و درس عليه الطب و أخذ عنه كثيرا من علوم الحكمة. [4, 761]

Egaga savol – من تتلمذ على ابي جعفر هرون؟

Aniqlovchiga savol – على من تتلمذ ابن رشد؟

To'ldiruvchiga savol – ماذا تتلمذ ابن رشد على ابي جعفر هرون؟

Shu bilan birga jumlalarining grammatik tahliliga ham e'tibor berish lozim.

7. Talabalar biror mavzuni soʻzlab berayotganlarida ularga erkinlik berish, yoʻl qoʻyilayotgan xatolarni iloji boricha toʻgʻirlamaslik lozim. Bu xato va kamchiliklar talaba javob berib boʻlganidan keyin koʻrsatib oʻtiladi [5, 142-143].

Yuqorida qayd etilgan usullarni qoʻllash orqali talabalarga singdirilgan bilim va koʻnikmalar ularga keyingi bosqichlardagi oʻqishlarida asosiy zahira boʻlib xizmat qiladi.

Talabalar arab tili grammatikasining asosiy qismini oʻzlashtirib, maʼlum darajada soʻz boyligiga ham ega boʻlganlaridan soʻng ularga ixtisosliklariga oid matnlar ustida ishlash usullarini oʻrgata borish lozim.

Bunda darsning birinchi bosqichida talabalarga matn yozilgan materiallar tarqatiladi. Keyin oʻqituvchi matnni semantik pauzalarga rioya qilgan holda oʻqib beradi. Bu jarayon orqali talabalarda matn mazmuni haqida birinchi maʼlumot paydo boʻladi va ular matnning umumiy mazmunini soʻzlab bera oladilar. Albatta bu maʼlumot toʻliq emas, lekin matn mazmuni haqida maʼlum tushuncha olsa boʻladi. Demak, talabalar arab tilining morfologiyasi va grammatikasiga doir bilimlariga tayanib matnni maʼlum darajada tarjima qila oladilar.

Uyga vazifa quyidagicha beriladi: Matnni daftarga koʻchirib yozish va matn yuzasidan lugʻat tuzish. Har bir talaba oʻziga nomaʼlum (notanish) soʻzlardan lugʻat tuzadi. Matn keyingi darsda “bahs” oʻtkazish usuli orqali tarjima qilinadi. Bu jarayonni oʻtkazishda har bir talaba oʻzining tarjimasini aytishi va uning toʻgʻriligini asoslab berishi lozim. Shunday bahslar orqali toʻgʻri tarjima tanlab olinadi. Bahsga yakun yasashda talabalarga savol beriladi. Shu savolga berilgan javobning matn mazmuniga qanchalik toʻgʻri kelishi bilan uning toʻgʻriligi aniqlanadi va matn ustida quyidagicha ishlash mumkin:

1. Savollarga ogʻzaki va yozma tarzda javob berish.
2. Jumlani davom ettirish.
3. Nuqtalar oʻrniga kerakli soʻzlarni qoʻyish.
4. Berilgan soʻz va iboralarning sinonimlarini topish.
5. Berilgan iboralarni arab tiliga tarjima qilish.
6. Oʻzbek tilida berilgan jummalarni arab tiliga tarjima qilish va mazmuniga koʻra joylashtirish.
7. Matnni arab tilida soʻzlab berish va shu asosda insho yozish.

Bu shartlarga asoslangan mashqlar yordamida interaktiv usullarga tayanib matndan oʻrganilgan maʼlumotlar mustahkamlanadi.

Talabalarning ogʻzaki nutqini rivojlantirish uchun yuqorida sanab oʻtilgan mashq turlaridan 1 va 7-mashqlarni bajarishda Sinkveyn va Klaster usullaridan foydalanish mumkin. Bu usullar talabalarning ogʻzaki va yozma nutqini rivojlantirishga yordam beradi. 4 va 5-mashqlarni bajarishda esa “Bilaman, bilmoqchiman, bilib oldim” usullaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

“Yangi mavzu oʻzlashtirilgach, avvalgi darsda oʻtilgan mavzularni mustahkalash uchun “Diagramma” usulidan foydalanish ham mumkin” [6, 15].

Pyedagoglar oldida yetuk mutaxassislarni tayyorlash vazifasi turgan ekan, ular nafaqat til hodisalarini chuqur bilishlari, balki siyosiy-ijtimoiy mazmundagi va axborot matnlarini ham tuzish, oʻqish, audio va video kassetalar yoki disklar

yordamida tinglab tushunish va tarjima qilish ko'nikmalariga ega bo'lishlari kerak. Bu ularning zamon talabiga javob beradigan intellektual dunyoqarashga ega mutaxassislar bo'lib yetishishlarida tayanch omil bo'lib xizmat qilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Етук мутахассисларни тайёрлашда ўқитишнинг интерактив усулларида фойдаланиш ва уларнинг самарадорлиги. – Т., 2003.
2. Жалолов Ж. Чет тили ўқитиш методикаси. –Т.: Ўқитувчи, 1996.
3. Иброҳимов Н.И., Юсупов Ш. Араб тили грамматикаси. – Т., 1997.
4. Янги педагогик технология ва интерактив усулларни қўллаш бўйича услубий тавсиялар. – Т., 2002.
5. من الفلسفة اليونانية الى الفلسفة الاسلامية. بيروت- بارس. الطبعة الثانية. ١٩٨١.

KOOPERATIV TEXNOLOGIYA – TIL TA'LIMIDA FAOL TA'LIM MUHITINI YARATISHNING INNOVATSION SHAKLI

Marg'uba MIRQOSIMOVA,

*O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi professori,
pedagogika fanlari doktori*

Annotatsiya. Maqola muallifi til ta'limida innovatsion ta'lim texnologiyalaridan kooperativ texnologiyaning faol ta'lim muhitini yaratishdagi imkoniyatlari va afzalliklarini yoritgan. Kooperativ ta'lim texnologiyasidan til ta'limida foydalanishning metodik talablari bayon qilingan.

Kalit so'zlar: *til ta'limi, innovatsion ta'lim, kooperativ texnologiya, faol ta'lim, metodik talablar, ta'lim muhiti.*

Kooperativ ta'lim texnologiyasi – ta'lim oluvchilarning kichik guruhlarda hamkorlikda ishlashlari orqali bilim olish jarayonini tashkil etish texnologiyasi hisoblanadi. Bu metod o'quvchilarni umumiy maqsadga erishish uchun birgalikda ishlashga o'rgatadi va o'quv jarayonida faol ishtirok etishiga imkon beradi. Kooperativ ta'lim jarayonida o'quvchilar guruhlariga bo'linib, bir-birlariga yordam berishadi, bilimlarini bir-birlari bilan o'rtoqlashadilar va shaxsiy o'rganish natijalarini umumiy muvaffaqiyatga aylantiradilar.

Kooperativ ta'limning asosiy xususiyatlari:

1. Hamkorlik va jamoaviylik: Har bir a'zo guruhning muvaffaqiyatiga hissa qo'shish uchun o'z imkoniyatlarini ishga soladi.

2. Faoliyatni tashkil qilish: O'quvchilar individual javobgarlik va guruh ichidagi javobgarlikni his etadi.

3. Ijtimoiy muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish: o'z fikrini ifodalash, bahslashish, birgalikda qaror qabul qilish kabi ko'nikmalar rivojlanadi.

4. Motivatsiya va qiziqishning oshishi: Guruhda ishlash o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishini oshiradi, sababi ular jarayonda faol ishtirok etadilar va natijaga ta'sir ko'rsata oladilar.

Kooperativ ta'limning afzalliklari:

– O'quv natijalari yaxshilanadi; o'quvchilar bilimlarni faol o'zlashtiradi va mantiqiy fikrlash qobiliyatlari rivojlanadi.

– Mustaqillik va javobgarlik shakllanadi; har bir ishtirokchi o'z vazifasini bajarishi kerakligini chuqur his qiladi va guruhi g'alabasi uchun kurashadi; guruh a'zosi sifatida mas'uliyat bilan bilimlarini amaliy qo'llashga intiladi.

– Guruh bo'lib ishlash qobiliyatlari rivojlanadi – bu esa kelajakda ishchi guruhlarda ishlash ko'nikmasini shakllantiradi. Oilada, ish joyida, jamiyatda faol bo'lish malakasi ham shakllanadi. Jamoada ishlash jarayonida liderlar ham shakllanib boradi.

Kooperativ ta'lim texnologiyasi ko'pincha jamoaviy loyihalar, muammolarni birgalikda hal qilish, bahs-munozaralar kabi metodlar orqali amalga oshiriladi. Kooperativ ta'lim texnologiyasi ta'limda o'quvchilarning kichik guruhlarda ishlash orqali o'zaro bilim almashishlarini, fikr almashishlarini va bir-birlaridan o'rganishlarini ta'minlaydigan metoddir. Bu texnologiya o'quvchilarni umumiy maqsadga yo'naltirilgan hamkorlikda ishlashga undaydi va bilim olish jarayonida faol ishtirok etish imkoniyatini beradi.

Kooperativ ta'limning asosiy tamoyillari quyidagilardir:

1. Ijobiy o'zaro bog'liqlik – guruhdagi har bir a'zoning muvaffaqiyati umumiy natijaga ta'sir qiladi. Bu o'quvchilar o'rtasida o'zaro yordam va qo'llab-quvvatlashni kuchaytiradi.

2. Individual va guruhiy javobgarlik – har bir o'quvchi o'ziga topshirilgan vazifani bajarishga javobgardir. Bu nafaqat o'z bilimiga, balki guruhning umumiy natijasiga ham ta'sir qiladi.

3. O'zaro muloqot – kooperativ ta'lim jarayonida o'quvchilar o'z fikrlarini ifodalash, boshqalarning fikrlarini eshitish va tanqidiy baholash orqali muloqot ko'nikmalarini rivojlantiradilar.

4. Ijtimoiy ko'nikmalar – guruhda ishlash jarayonida o'quvchilar muloqot qilish, qaror qabul qilish va bahslashishni o'rganadilar, bu esa kelgusida ijtimoiy hayotda muvaffaqiyatli bo'lishlariga yordam beradi.

5. Guruhiy ishlashni baholash – guruh a'zolari ishlash jarayonida o'zlarining va guruhning yutuqlarini baholab boradilar. Bu jarayon muhim, chunki u ishlash jarayonida motivatsiyani oshiradi.

Kooperativ ta'lim texnologiyasi zamonaviy ta'limda keng qo'llanilayotgan samarali usullardan biri bo'lib, o'quvchilarning muloqot qilish, mustaqil fikrlash va jamoaviy ishlash qobiliyatlarini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Ushbu texnologiya o'quvchilarni nafaqat bilim olish, balki real hayotda kerak bo'ladigan ko'nikmalarni shakillantirishga undaydi. Bu texnologiya ta'limda o'quvchilarning kichik guruhlarda ishlash orqali o'zaro bilim almashishlarini, fikr almashishlarini va bir-birlaridan o'rganishlarini ta'minlashga qulay pedagogik shart-sharoit yaratish imkonini beradi.

Kooperativ ta'lim texnologiyasining afzalliklari yana quyidagilarda yaqqol namoyon bo'ladi:

– Bilimlar chuqur o'zlashtiriladi, o'quvchilar o'zaro o'rganish orqali bilimlarni mustahkamlaydilar.

– Tanqidiy va ijodiy fikrlash rivojlanadi. Guruhiy muhokama va hamkorlik yangi fikrlar va innovatsiyalar uchun qulay muhit yaratadi.

– O'z-o'zini anglash va o'z-o'zini baholash ko'nikmalari rivojlanadi. O'quvchilar o'z qobiliyatlarini va bilimlarini mustaqil baholashni o'rganadilar.

– Mustaqillik va javobgarlik hissi oshadi – har bir o'quvchi nafaqat o'z ishi uchun, balki guruh muvaffaqiyati uchun ham javobgar bo'ladi.

– Sogʻlom raqobat va oʻzaro yordam – guruhda sogʻlom raqobat va qoʻllab-quvvatlash muhiti shakllanadi, bu esa oʻquvchilarni qiziqtiradi va motivatsiyasini oshiradi.

Kooperativ taʼlim texnologiyasi quyidagi usullarda amalga oshirilishi mumkin:

1. *Jamoaviy loyiha* – oʻquvchilar birgalikda loyiha ustida ishlashadi, bu ularga tadqiqot oʻtkazish va oʻz fikrlarini ifodalash imkonini beradi.

2. *Diskussiya va bahslar* – oʻquvchilar maʼlum bir mavzuni birgalikda muhokama qilishadi, oʻz fikrlarini ifodalab, oʻzgalar fikrlarini tanqidiy baholaydilar.

3. *Rolli oʻyinlar va simulyatsiyalar* – bu usullar oʻquvchilarga real hayotdagi vaziyatlarni tajribada sinab koʻrishga imkon beradi.

4. *Muammoli taʼlim* – oʻquvchilar muammoli vaziyatlarga duch kelib, ularni guruhda hal qilishadi. Bu metod oʻquvchilarning muammolarni hal qilish koʻnikmalarini rivojlantiradi.

5. *“Klasterlar” yoki kichik guruhlar* – oʻquvchilar kichik guruhlariga boʻlinib, kichik mavzular ustida ishlaydilar va keyin natijalarini katta guruhda taqdim etadilar.

Kooperativ taʼlim texnologiyasining kamchiliklari:

1. *Koʻp vaqt talab qilishi* – ayrim loyihalar va muhokamalar koʻproq vaqt talab qilishi mumkin, bu esa darsning umumiy rejasiga taʼsir qilishi mumkin.

2. *Barcha oʻquvchilar bir xil darajada faol boʻlmasligi mumkin* – baʼzi oʻquvchilar faol ishtirok etmasa, guruh ichida tengsizlik yuzaga kelishi mumkin.

3. *Baholashdagi murakkablik* – har bir aʼzoning hissasini aniq baholash qiyin boʻlishi mumkin, chunki koʻpincha umumiy natija baholanadi.

Kooperativ taʼlimning asosiy maqsadi oʻquvchilarda bilimlarni jamoaviy oʻrganish, oʻzaro hamkorlik qilish, va ijtimoiy koʻnikmalarni rivojlantirishdir. Bu taʼlim texnologiyasining yondashuvi oʻquvchilarning faolligini oshirishga, ular orasida ijobiy oʻzaro bogʻliqlikni shakllantirishga va har bir oʻquvchining muvaffaqiyatiga hissa qoʻshishga qaratilgan.

Kooperativ taʼlimning taʼlimiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi maqsadlari quyidagilardan iborat:

1. *Bilimlarni chuqur oʻzlashtirish* – oʻquvchilar jamoaviy ish jarayonida bir-biridan oʻrganadi, natijada bilimlari mustahkamlanadi va yanada chuqurlashadi.

2. *Ijtimoiy va shaxsiy koʻnikmalarni rivojlantirish* – kooperativ taʼlim oʻquvchilarning muloqot, kelishuv, tanqidiy va ijodiy fikrlash kabi koʻnikmalarini rivojlantiradi.

3. *Masʼuliyat va javobgarlikni oshirish* – guruhda ishlash orqali oʻquvchilar oʻzlari va jamoadoshlari oldidagi javobgarlikni his qiladi va masʼuliyatni anglaydi.

4. *Motivatsiyani oshirish* – hamkorlikdagi taʼlim jarayonida oʻquvchilar bir-birlarini qoʻllab-quvvatlaydi, bu esa ularning oʻqishga boʻlgan motivatsiyasini kuchaytiradi.

5. *Teng imkoniyatlarni yaratish* – har bir oʻquvchiga bilim olishda faol ishtirok etish imkoniyati beriladi, bu esa barcha oʻquvchilar uchun teng taʼlim sharoitini yaratadi. Mazkur texnologiyadan foydalanishning qator metodik talablari mavjud:

Aniq maqsadlar asosida guruhlar shakllantiriladi. O'qituvchi darsning asosiy maqsadini aniqlab olib, bu maqsadga erishish uchun kichik guruhlar tashkil etishi lozim. Guruhlar tarkibini tenglashtirish o'quvchilarning bilim darajasini inobatga olib amalga oshiriladi. Har bir guruhda o'qituvchi ta'lim jarayonida hamkorlikni rag'batlantirishga intiladi.

Guruh ichida rollarni taqsimlash va vazifalarni tushuntirish. Guruh ichida rollarni taqsimlash jarayonni samarali o'tkazish uchun muhimdir. Har bir a'zo o'z rolini to'g'ri bajarishi uchun o'qituvchi topshiriqning maqsadini va vazifalarini aniq tushuntirishi kerak. Bunda o'quvchilar mas'uliyatni his qilishadi va guruh ichida hamjihatlikda ishlab, bir-birlariga yordam berishadi.

Baholash va refleksiya. Dars yakunida har bir guruhning natijalari baholanadi. Bu bosqichda o'qituvchi umumiy natijalarni emas, balki har bir o'quvchining shaxsiy hissasini ham e'tiborga oladi. Refleksiya orqali o'quvchilar o'z faoliyatini tahlil qilish imkoniyatiga ega bo'lib, kelajakdagi faoliyatlarini yaxshilash yo'llarini o'rgana oladilar.

Kooperativ ta'lim texnologiyasi zamonaviy ta'limda keng qo'llanilayotgan innovatsion metodlardan biri bo'lib, o'quvchilarning muloqot qilish, mustaqil fikrlash va jamoaviy ishlash qobiliyatlarini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Ushbu texnologiya o'quvchilarni nafaqat bilim olish, balki real hayotda kerak bo'ladigan ko'nikmalar shakllanishini ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Johnson D.W., Johnson R.T. & Smith K.A. (2014). Cooperative Learning: Improving University Instruction by Basing Practice on Validated
2. Slavin R.E. (1995). Cooperative Learning: Theory, Research and Practice (2nd ed.). Boston: Allyn and Bacon.
3. Gillies R.M., & Boyle M. (2010). Teachers' Reflections on Cooperative Learning: Issues of Implementation. Teaching and Teacher Education, 26 (4). – P. 933-940.
4. Мирқосимова М.М. Талабаларда аналитик тафаккурни ривожлантириш технологияси // Scientific Bulletin of Namangan State University, 2020. – Т. 2. – №. 4. – С. 478-481.
5. Мирқосимова М.М. Масофавий таълим шароитида ўқув фанларини интеграциялаш тамойиллари // Образование и инновационные исследования. Международный научно-методический журнал, 2020. – Т. 1. – №. 1. – С. 89-95.

MUMTOZ ADABIYOTNI O'QITISHDA ASL MATNLARDAN FOYDALANISH

Rixsitilla ALIMUXAMEDOV,

*Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti Turkshunoslik oliy maktabi dotsenti,
fil.f.d.*

Annotatsiya: Mazkur maqolada ta'limning turli bosqichlarida mumtoz adabiyotimiz vakillarining asarlaridan keltirilgan namunalarni o'qitish masalasi ko'rib chiqilgan. Unda Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Boburning ruboiy, Ubaydinning tuyug'ini turli yoshdagi o'quvchilarga tushuntirish usullari, matnlarni o'qituvchilarning o'zlari tushunishlari, buning uchun mumtoz adabiyot, tildan xabardor bo'lishlari kerakligi aytilgan. Shu bilan birga, mumtoz matnlarni o'rgatishda turli rasmiy internet saytlari, nashrlardan foydalanish bo'yicha ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: *mumtoz adabiyot, asl matn, adabiyot o'qitish, metodika, Navoiy, Bobur, Ubaydiy, ruboiy, tuyuq.*

Hozirgi globallashuv davrda ijtimoiy-gumanitar fanlarning mavqei biroz pasaygandek tuyuladi. Lekin adabiyot insoniyat tarixida azaldan ma'naviy ozuqa, ta'lim-tarbiya manbai bo'lib kelgan.

Ta'limning turli bosqichlarida mumtoz adabiyotimiz namunalari darsliklar orqali o'qitib kelinmoqda. Darsliklardagi matnlar ma'nolari imkon boricha ochib beriladi. Ularni o'quvchiga yetkazish esa muallimning vazifalaridan sanaladi. Muallim qay darajada savodli, o'z fanini tushungan va tushuntirayotgan mavzusini bilsa, ularni o'quvchiga yetkazib berishi yaxshi bo'ladi. Aks holda matn tushunilmaydi, qiyin, muammoli jumboq bo'lib qolaveradi. Vaqt o'tib ushbu matnlar o'quvchi tafakkurida tushunib bo'lmas bir orzudek, yoyinki, aql yetmas manbadek o'rin egallashi, yoki ularga bo'lgan qiziqish vaqt o'tgan sari so'nib borishi mumkin.

Bu kabi holatlar bo'lmasligi uchun o'quvchilarga yoshliklaridan mumtoz adabiyotimiz namoyandalari asarlarini to'g'ri tushuntirish, ma'nolarini to'g'ri yetkazish asosiy maqsadlardan biri bo'lishi kerak.

Bu boradagi ishlarni bog'chalardan boshlash kerak. Bog'chada ham mumtoz adabiyotimiz vakillaridan Alisher Navoiy va Zahiriddin Muhammad Boburning to'rtliklaridan tarbiyalanuvchilarga yodlatishadi. Bunda ularga o'zlari tushunadigan va mazmuni sodda to'rtliklardan boshlash kerak.

Ruboiyni bolalarga tushuntirish uchun avvalo tarbiyachining o'zi ushbu ruboiyni yaxshi tushunmog'i kerak. Buning uchun ruboiyning har bir misrasida kelgan so'zlarni tushunish lozim. Masalan, Alisher Navoiy qalamiga mansub quyidagi ruboiyni ko'rib chiqamiz.

G'urbatda g'arib shodmon bo'lmas emish,
El anga shafiqu mehribon bo'lmas emish.

Oltin qafas ichra gar qizil gul butsa,

Bulbulg'a tikondek oshyon bo'lmas emish¹⁸⁴.

Bunda birinchi misra (qator)dagi "g'urbat" so'zining ma'nosini anglash kerak. "G'urbat" so'zining izoh.uz saytidagi ma'nosiga qaraymiz: "**G'URBAT:** 1. Vatandan uzoqda yashash; musofirlik, g'ariblik. 2. G'am-tashvish, kulfat. 3. s. t. Ortiqcha tashvish keltiruvchi narsa, ish¹⁸⁵". Bu o'rinda ushbu so'zning birinchi ma'nosi anglashiladi. Bunga keyingi qatorlardagi mazmun ishora qilmoqda. Misra davomidagi "g'arib" so'zi "bechora, kambag'al" ma'nosini beradi. "Shodmon" so'zi "xursand" so'zini anglatadi. Ikkinchi misrada "shafiq" so'zi kelmoqda. Uning ma'nosi saytda quyidagicha keltirilgan: "**SHAFIQ:** 1. esk. kt. Birovga mehribonlik qiladigan, shafqatli, muruvvatli. 2. Shafiq (erkaklar ismi)¹⁸⁶". Bu o'rinda so'zning birinchi ma'nosi – "shafqatli" anglashilmoqda. Uchinchi misradagi "butsa" so'zi hozirgi o'zbek tilida uchramaydi. Ma'nosi "o'ssa, unsa" degani. So'nggi misradagi "oshiyon" so'zi esa "**OSHYON:** 1. Qush uyasi; in. 2. Hovli-joy, boshpana. 3. ko'chma Makon, egallangan joy¹⁸⁷". Bu o'rinda so'zning birinchi ma'nosi kelmoqda.

Yuqorida misralardagi tushunarsiz so'zlarning ma'nolarini bilib oldik. Endi ularni sharhlashga o'tamiz. Sharhlashda uni o'quvchilarning qaysi qatlami – bog'cha bolalarimi, maktab o'quvchilarimi, litsey-kollej talabalari yoki oliy ta'limdagi talabalarimi shuni aniqlashtirib, so'ng yoshga doir qilib tushuntirish kerak.

Kichik yoshdagi tinglovchilarga ruboiydagi falsafiy fikrni sodda, maishiy qilib tushuntirgan ma'qul. Masalan: "O'z uyidan uzoqda bo'lgan kishi (inson) hech xursand bo'lmas ekan, chunki u doim uyini, yaqinlarini sog'inadi. Boshqa yerdagilar unga hech ham o'z yaqinlaridek mehribon bo'lmaydi. Bu xuddi bulbulni oltin qafas ichiga solib, uning oldiga gul qo'ygandek. Lekin bulbul ozod bo'lmagani uchun unga qafas zindondek, uning ichidagi gul esa tikanchalik bo'la olmaydi". Yoshi kattaroq tinglovchilarga esa yuqorida keltirilgan ruboiyni biroz jonli qilib, unga falsafiy ruh qo'shgan holda tushuntirish kerak bo'ladi. Bunda albatta ruboiydan anglashilgan ma'no – vatan, yurt sog'inchini ham ta'kidlash kerak.

Endi xuddi shu qolipda yaratilgan Zahiriddin Muhammad Boburga mansub quyidagi ruboiyni ko'rib chiqamiz:

Yod etmas emish kishini g'urbatta kishi,

Shod etmas emish ko'ngulni mehnatta kishi.

Ko'nglum bu g'aribliqda shod o'lmadi, oh,

G'urbatta sevunmas emish, albatta, kishi¹⁸⁸.

Ushbu ruboiydan insonning bir o'zi qolgan paytdagi yolg'izligi, har qanday holatda ham uning ko'ngli yorishmasligi anglashiladi.

Bunda birinchi misradagi "g'urbat" so'zining ma'nosini anglash kerak. "G'urbat" so'zining izoh.uz saytidagi ma'nosiga qaraymiz: "**G'URBAT:** 1.

¹⁸⁴ <https://www.hikmatlar.uz/quote/59>

¹⁸⁵ <https://izoh.uz/word/g%E2%80%99urbat>

¹⁸⁶ <https://izoh.uz/word/shafiq>

¹⁸⁷ <https://izoh.uz/word/oshiyon>

¹⁸⁸ <https://baburid.uz/library/151>

Vatandan uzoqda yashash; musofirlik, gʻariblik. 2. Gʻam-tashvish, kulfat. 3. s. t. Ortiqcha tashvish keltiruvchi narsa, ish¹⁸⁹”. Ruboyida yuqoridagi ikkinchi maʼnosida kelmoqda. Uchinchi misradagi “gʻaribliq” soʻzi “yolgʻizlik” maʼnosini anglatmoqda. Soʻnggi misradagi “gʻurbat” soʻzi ham ikkinchi maʼnoda – “gʻam-tashvish, kulfat”ni anglatmoqda. Ruboiyning umumiy maʼnosi quyidagicha: “Kishilar bir-birini gʻam-tashvishli paytda eslamas ekan. Mehnat qilib ham kishi koʻnglini chogʻ (xursand) qilolmas ekan. Mening koʻnglim yolgʻizlikda xursand boʻlmadi, oh. Gʻami bor inson sevinarmidi?! (albatta sevinmaydi!)”.

Boburning ushbu ruboiysida uning darbadarlikda yurgan paytlari, barcha undan yuz oʻgʻirgan vaqtda shod boʻlmasligi holati chiroyli aks ettirilgan. Katta yoshdagi oʻquvchilarga mazkur ruboiyning yozilish tarixi, uning falsafiy maʼnosi – hayot falsafasini koʻrsatgan holda, hayot har doim ham insonlarga nisbatan shafqatli boʻlavermasligi, inson turli vaziyatlarda faqat oʻzigagina tayanishi va shunga qarab ish tutishi kerakligini tushuntirish kerak.

Mumtoz adabiyotimiz namunalarini hozirda mumtoz ijodkorlarga atab maxsus yaratilgan saytlar orqali tahlil qilish mumkin. Bularga Zahiriddin Muhammad Boburga atalgan (<https://baburid.uz/>), soʻzlar izohiga bagʻishlangan (<https://izoh.uz/>), nashr etilgan kitoblarning milliy nashriyotlar bazasi (<https://www.ziyouz.com/>) kabi saytlarni misol keltirsa boʻladi. Oʻquvchilarga berilayotgan maʼlumotni birinchi boʻlib oʻqituvchi oʻzi oʻqib, tahlil qilishi, agar yoshiga, dunyoqarashiga mos boʻlsa, keyin uni mashgʻulotga tayyorlamogʻi kerak boʻladi.

Avvallari darsliklarda, adabiyot xrestomatiyalarida mumtoz adabiyot namunalaridan matnlar berilib, ularning pastiga asar matnida uchragan notanish soʻzlar lugʻati berilardi. Oʻqituvchilardan esa mumtoz adabiyotimiz namunalari bilan tanishganlik darajasi, asar yozilgan davr tili, adabiyoti va boshqa oʻziga xos boʻlgan xususiyatlarni bilish talab etiladi. Mashgʻulot davomida oʻquvchilar tomonidan beriladigan har qanday savolga toʻgʻri, misollar orqali javob berilishi kerak. Ayrim hollarda matnlardagi nozik maʼnolarni tushunish uchun oʻqituvchining tayyorgarlik darajasi yuqori boʻlishi, soʻz oʻyini boʻlgan oʻrinlarda maʼnolarni farqlay olish qobiliyatiga ega boʻlishi kerak. Masalan, mumtoz janrlardan boʻlgan tuyuqni maktab oʻquvchilari, litsey-kollej yoki oliy oʻquv yurti talabalariga tushuntirish uchun tajnisli, yaʼni omonim soʻzlarning maʼnolarini bilish kerak boʻladi. Bunda oʻqituvchi mumtoz adabiyot namunalaridan xabardor boʻlmogʻi, ayniqsa oʻsha davr tilini bilishi shart. Bunday bilimlar oliy taʼlimda maxsus kurslar, asosiy fanlar qatorida boʻlmogʻi kerak. Masalan, oʻrta asr ijodkorlaridan Ubaydiy qalamiga mansub quyidagi tuyuqni olib qaraylik.

Otlanib, ey, shahsuvorim otqa-sen,
Koʻz oʻqin jonimgʻa necha otqa-sen.
Barchadin ul urunduk xalqaro,
Baxt-u davlat birla yaxshi otqa-sen¹⁹⁰.

¹⁸⁹ <https://izoh.uz/word/g%E2%80%98urbat>

¹⁹⁰ Ubaydiy devoni qoʻlyozmasi. OʻzRFASHI, asosiy fond, №8931. 270b varaq.

Ushbu tuyuqda “otqa-sen” soʻzi tajnis – omonim boʻlib kelyapti. Uning uch misrada maʼnosi farqli. Shu farqni anglash uchun oʻqituvchi mumtoz tilni bilishi kerak. Quyida mazkur tuyuqning maʼnosini sharhlashga harakat qilamiz: “Ey shahsuvorim, sen *otga* (hayvon) minib, koʻz oʻqini necha marta menga *otgansan* (feʼl). Xalqlar orasida baxtu davlat bilan yaxshi nom – *otga* (nom, ism) loyiqsan, munosibsan”.

Yuqorida keltirilgan tuyuqda omonim soʻzlar eski oʻzbek tilidagi soʻzlardir. Turkiy tillar, xususan oʻzbek tili omonim soʻzlarga juda boy. Shu sababli tuyuq ular orasida keng tarqalgan. Boshqa xalqlarda yoʻq.

Bilishimiz kerak-ki, har doim ham tuyuq yaratishda mualliflar eski oʻzbek tilidagi soʻzlardan foydalanmagan. Baʼzida forscha, arabcha soʻzlardan, qorishiq holatda ham foydalanganlar. Baʼzida tajnisi tom, baʼzida esa tajnisi mutlaq qoʻllangan. Bularning barchasini tushunish esa oʻqituvchidan maxsus tayyorgarlik talab etadi. Bu, albatta taʼlim jarayonida oʻqituvchining maxsus fanlar: eski oʻzbek tili, mumtoz adabiyot, adabiyot nazariyasi, aruz ilmidan bilim olishini talab etadi. Maqsadimiz ajdodlarga munosib avlod boʻlish ekan, bu yoʻlda har qanday qiyinchilik, bilimlarni oʻrganishimiz, kelajak avlodga yozma merosimizni asl matn orqali oʻqib, toʻgʻri tushuntiradigan kadrlar tayyorlashdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. <https://baburid.uz/library/151>
2. <https://izoh.uz/word/g%E2%80%98urbat>
3. <https://izoh.uz/word/oshyon>
4. <https://izoh.uz/word/shafiq>
5. <https://www.hikmatlar.uz/quote/59>
6. Ubaydiy devoni qoʻlyozmasi. OʻzRFASHI, asosiy fond, №8931.

TIL TA'LIMIDA ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

Nargiza AXMEDOVA,

*Oriental universiteti O'zbek va sharq tillari kafedrası dotsenti,
filologiya fanlari nomzodi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tili darslarida zamonaviy ta'lim metodlaridan biri bo'lgan keys-stadini qo'llash orqali samaradorlikka erishish haqidagi so'z yuritiladi. Keys-stadi metodi aniq vaziyatlar orqali ochib beriladi. Ushbu metod talabalarni faollashtirishga, jamoaviy va individual ishlashga undovchi usul ekanligi asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: *adabiy til, til tarixi, til ta'limi, texnologiya, zamonaviy metodlar, samaradorlik.*

Bugungi kunda zamonaviy innovatsion texnologiyalarni ta'lim tizimiga joriy qilish, o'quv faoliyatida o'qituvchi va o'quvchi hamkorligini ta'minlash, ta'lim oluvchilarning mustaqil bilim olish ko'nikmalarini rivojlantirish ta'lim oldida turgan muhim vazifalardan biridir.

Aynan amaliy vaziyatlarni hal qilishda qo'llaniluvchi keys-stadi texnologiyasi kelgusi faoliyat jarayonida yuzaga keluvchi vaziyatlarning yechimini oldindan topishga o'rgatuvchi, yangi yechimlarni ishlab chiqishga yo'naltiruvchi pedagogik texnologiyalardan biridir.

Keys-stadi texnologiyasining asosiy maqsadi talabalarning bilim olish jarayonini faollashtirish, mavjud muammoli vaziyatlarni hal qilish orqali ularning ilmiy-ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishdan iboratdir. Shuningdek, texnologiya talabalarning bilim, ko'nikma, malakalarini hamkorlikda qo'llashga, taklif qilingan yechimlarni tahlil qilish orqali muqobil yechimini izlashga o'rgatuvchi ta'lim texnologiyasidir¹⁹¹.

O'zbek tili darslarida ham keys-stadi usulidan foydalanish samarali natija beradi. Ta'limiy keyslardan ma'ruza yoki laboratoriya mashg'ulotlarida ham foydalanish mumkin. Quyida biz "O'zbek tili tarixi" fanida qo'llash mumkin bo'lgan keys usuliga misol keltiramiz.

Vaziyat. O'qituvchi Muqimiyning ushbu misrasini doskaga yozib, talabalarga uni o'z daftarlariga ko'chirib olishni tayinladi:

ای طبیب قوی باقمه دردم بیدواردن بیرى

Keyin esa ushbu gapni lotin alifbosiga tabdil qilish va jumlani har kim o'zi sintaktik tahlil qilib yozishni topshirdi.

¹⁹¹ Xodiyev B., Golish L. Ta'limda innovatsion texnologiyalarni qo'llash. –T.: Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti. 2009, 34-b.

Nihoyat, tahlillarni tekshirish vaqti kelganida, talabalar shu bitta jumlaning o'zini turlicha tahlil qilganlari ma'lum bo'ldi. Guruhdagi barcha talabalarning tahlillari asosan uch xil – uch variant bo'lib chiqdi.

Birinchi variantga ko'ra, mazkur jumla mana bunday tahlil qilingan edi:

Ey tabib, qo'y boqma, dardim – bedavolardan biri.

Lekin ikkinchi variantda gapning mazmuni butkul boshqacha bo'lib chiqayotgan edi:

Ey tabib, qo'y boqma, dardim – bedavolardan biri.

Uchinchi variant ham bir qarashda oldingi ikkitasiga teng kuchga ega edi:

Ey tabib, qo'y boqma dardim, bedavolardan biri.

Shu sababli talabalar orasida ilmiy munozara boshlandi. O'qituvchi esa ularning o'z fikrlarini bayon etib olishlariga imkon yaratib berdi, o'zi birortasining variantini ma'qullamasdan, zavq bilan muhokamani kuzatdi. Tabiiyki, har bir tahlil tarafdorlari faqat o'z varianti to'g'ri ekanini isbotlashga zo'r berib urinar edi.

Hamma o'qituvchidan to'g'ri javobni kutardi. Xo'sh, shu vaziyatda o'qituvchi qanday yo'l tutdi?

Vaziyatni baholash uchun savollar:

1. Jumlaning sintaktik tahlil qilishda bu qadar xilma-xillik yuzaga kelishiga asosiy sabab nima edi?

2. Yuqoridagi uchta variantdan qay biri to'g'ri ekanini to'liq anglash uchun nima yetishmayapti?

3. Sizningcha, o'qituvchi bu jumla tahlilining qaysi variantini to'g'ri, deya baholaydi?

Ma'lumki, eski o'zbek yozuvida tinish belgilari qo'yilmagan, shu sababli ham talabalar bu matnni lotin alifbosiga tabdil qilganlarida tinish belgilarini turli o'rinlarga qo'yadilar va tinish belgi har xilligidan kelib chiqib sintaktik tahlil ham turlicha bo'ladi. 1-variantda biroz mantiqsiz bo'lsa-da, baytda nazarda tutilmagan mazmunni tushunish mumkin, ya'ni qo'yni boqma tarzida. 2- va 3-variantlarda esa jumlaning mazmuni bir-biriga yaqin bo'lsa-da, sintaktik bo'laklanish tubdan farq qilganini ko'rish mumkin.

Talabalar kichik guruhlariga bo'linib, birgalikda keys ustida ishlashadi, yechimning taklif etilgan variantlarini muhokama qiladilar va baholaydilar, qo'yilgan muammo nuqtayi nazaridan ushbu vaziyat uchun eng maqbul variantni tanlashadi, muammoli vaziyat yechimiga olib keladigan tanlangan harakatlar yo'lini amalga oshirishning aniq qadamma-qadam dasturini batafsil ishlab chiqadilar.

Keys-stadi texnologiyasi talaba faoliyatini faollashtiruvchi, o'quv jarayonini bahs-munozaralarga aylantiruvchi, bir so'z bilan aytganda, muammoli vaziyatlarga nisbatan yangi ijobiy yechimlarni tug'ilishiga ko'maklashuvchi ta'lim texnologiyasidir.

Keys-stadi texnologiyasi o'zida rivojlantiruvchi ta'lim texnologiyasini birlashtirib, yakka tartibda, guruh va jamoa rivojlanishlarini inobatga olib, ta'lim oluvchilarni ilmiy-ijodiy, shaxsiy-axloqiy sifatlarni shakllantiradi.

Keys-stadi uslubini qo'llashda uni loyhalashtirish muhimdir, har qanday texnologiyani dars jarayonida qo'llashdan oldin, uning texnologik xaritasi tuziladi. Oldindan rejalashtirilgan texnologik xaritada faoliyat maqsadlari, bosqichlari ko'rsatiladi. Loyhalashtirish jarayoni texnologiyani qo'llashda muhim bosqichdir, negaki oldindan rejalashtirilmagan jarayon o'z oldiga qo'ygan maqsadlarni to'liq ifodalay olmaydi. Aynan bugungi kunda ta'lim jarayonini oldindan loyhalashtirish mavzusi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbek tili me'yorlari. Punktuatsiya. – Toshkent, 2021.
2. Маҳмудов Н. Тилнинг мукаммал тадқиқи йўллари излаб... // Ўзбек тили ва адабиёти, 2012. – № 5. – Б. 3-16.
3. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Talqin, 2013.
4. Ganiyeva M., Fayzullayev D. Keys-stadi o'qitishning pedagogik texnologiyalari to'plami. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2013.
5. Golish L.V. Faol o'qitish usullari: mazmun tanlash, amalga oshirish. – Toshkent, 2001.

ИНСТИТУТЫ И ЦЕНТРЫ ПО ОБУЧЕНИЮ АРАБСКОМУ ЯЗЫКУ ЛИЦ, НЕ ЯВЛЯЮЩИХСЯ ЕГО НОСИТЕЛЯМИ

Бахромхужа МАХАМАДХОДЖАЕВ,

старший преподаватель кафедры

Арабского языка и литературы Аль-Азхар

Международной исламской академии Узбекистана

Аннотация. Статья рассматривает изменения в преподавании арабского языка как иностранного в последние десятилетия. Особое внимание уделяется созданию специализированных институтов и центров, совершенствованию образовательных методов и материалов. Освещены инициативы в Саудовской Аравии, Египте, Иордании и других странах, а также роль международных семинаров и конференций. Подчеркивается важность современных подходов и специализированных учреждений в развитии обучения арабскому языку.

Ключевые слова: преподавание арабского языка, иностранный язык, специализированные институты, образовательные методы, международные семинары, арабский язык для не носителей, Саудовская Аравия, Египет, Иордания, современные подходы.

Вторая половина прошлого века и последние два десятилетия стали свидетелями значительных изменений в преподавании арабского языка для лиц, не являющихся его носителями, возможно, одной из причин которых является тенденция уделять больше внимания письменному выражению и восприятию, а также воспроизведению устной речи. Цель теперь состоит не только в том, чтобы понимать письменную речь, но и в том, чтобы понимать читаемую, как это было раньше. Мы также заметили интерес к пониманию слуховой и речевой информации в результате изменения потребностей учащихся из разных сред. В арабском мире это изменение проявляется в осознании арабами необходимости проводить различие между преподаванием арабского языка арабам и лицам, не являющимся его носителями, поскольку существуют фундаментальные различия в знаниях учащихся о различных аспектах языка, звуках, буквах и словах с точки зрения устной речи и знакомство со словоизменениями и производными, а также с точки зрения грамматических структур, характерных для арабского языка. Во всем этом арабские студенты отличаются от неарабов, которые говорят на разных языках.

Все это, в дополнение к развитию лингвистических, психологических, социальных и педагогических наук, привело ко многим достижениям в области преподавания арабского языка лицам, не являющимся его носителями, в области различных образовательных методов и материалов, подготовки и переподготовки учителей и использования технологий в их различных

формах., в дополнение к разработкам в организационной и исследовательской областях.

Исходя из вышеизложенного в разных странах мира начали создаваться центры по обучению арабскому языку лиц, не являющихся его носителями.

Есть исследования, которые доказали необходимость создания специальных институтов или центров по преподаванию арабского языка во многих странах исламского мира, особенно в дополнение к возросшему за последние несколько десятилетий интересу к кафедрам и программам изучения арабского языка в университетах всех стран мира. Международный центр арабского языка имени короля Абдаллы ибн Абдель Азиза опубликовал несколько исследований о статусе арабского языка и его институтов в ряде азиатских и европейских стран, США и Бразилии.

Преподавание арабского языка для лиц, не являющихся носителями языка, в арабских учебных заведениях осуществлялось выборочными методами, которые не проводят различия между преподаванием арабского языка арабам и не арабам. Часто это связано с отсутствием специализированных учреждений и программ в этой области. Отсюда вытекает важность создания специализированных учреждений и центров для содействия преподаванию арабского языка не носителям языка и их методам преподавания.

Институт арабского языка при Университете Короля Сауда и Институт арабского языкового образования при Университете Умм Аль-Кура

Институт арабского языка при Университете Короля Сауда является первым учебным заведением в мире, созданным с целью всестороннего развития преподавания арабского языка для носителей других языков (языковое образование, подготовка преподавателей, развитие научных исследований, подготовка учебных материалов и научных ссылок). Это было сделано в 1975 году от имени Института арабского языка при Университете Эр-Рияда (в настоящее время - короля Сауда).

За созданием этого института последовало преподавание арабского языка как в Исламском университете имама Мухаммада Бен Сауда, так и в университете Умм Аль-Кура. Программы этих институтов и их образовательная и гуманитарная деятельность оказали большое влияние на развитие преподавания арабского языка как иностранного во всем мире благодаря учебным материалам и научным справкам, подготовленным ими для преподавания арабского языка и подготовки преподавателей для студентов из десятков исламских и неисламских стран.

Стоит отметить, что ряд университетов Саудовской Аравии, включая частный университет для женщин (Университет принцессы Нуры), недавно создали центры и институты для обучения арабскому языку лиц, для которых арабский язык не является родным, в различных регионах королевства Саудовской Аравии.

Хартумский международный институт арабского языка

За год до создания Института арабского языка в Эр-Рияде Арабская организация по вопросам образования, культуры и науки (алеко) учредила Хартумский международный институт в Хартуме (1974), который сыграл заметную роль в подготовке преподавателей арабского языка для лиц, не являющихся носителями языка, в рамках магистерской программы, созданной для этой цели. цель, по которой сотни преподавателей арабского языка получили высшее образование по всему миру... Выпускники этого новаторского института сыграли выдающуюся роль в развитии преподавания арабского языка в соответствии с современными методами преподавания языков.

Другие специализированные институты и центры

В конце прошлого века нашей эры и в последние годы по всему арабскому миру росло число университетов и частных институтов и центров по обучению арабскому языку лиц, не являющихся носителями языка. Возможно, одними из наиболее заметных стран, в которых это число увеличилось, являются Саудовская Аравия, Иордания и Египет, отмечая, что в Каире уже много лет работает Институт арабского языка при Американском университете, а университет Аль-Азхар имеет долгую историю преподавания арабского языка не носителям языка. Недавно для этой цели был создан специальный центр - Центр Шейха Зайда по обучению арабскому языку лиц, для которых он не является родным. Недавно был создан ряд частных учебных заведений, особенно в Каире, в дополнение к программам, созданным с этой целью в некоторых других египетских университетах, таких как Александрийский университет.

В Иордании также наблюдается заметная активность, как в университетах Иордании и Ярмука, так и на уровне частных сообществ (таких, как институты Касид).

Стоит отметить, что несколько лет назад Сирия основала в Дамаске Институт по обучению арабскому языку лиц, для которых арабский язык не является родным. Ранее в Сирии действовала школа для обучения иностранцев арабскому языку.

Недавно стало известно о создании Института по преподаванию арабского языка для лиц, не являющихся носителями языка, в Университете Ан-Наджа в Наблусе (Палестина), который также занимается важной деятельностью, включающей подготовку глобального теста на знание арабского языка как иностранного в соответствии со стандартами общеевропейской системы.

В Ираке университет Мустансирия несколько лет назад возродил Институт арабского языка для тех, для кого язык не является родным.

Стоит отметить жизненно важную роль, которую играет Институт арабского языка при Международном университете Африки в Хартуме, который является третьим институтом после Хартумского международного

института и Института университета Умм Аль-Кура, который издает научный журнал по преподаванию арабского языка для носителей других языков.

Арабские страны Персидского залива:

Мы упомянули Институт арабского языка при Университете Эр-Рияда и Институты арабского языкового образования при Исламском университете им. Имама Мухаммада Бен Сауда и Университете Умм Аль-Кура. Отмечается недавнее создание ряда институтов и специализированных центров в других университетах Саудовской Аравии. Мы упомянули языковой центр при Кувейтском университете и языковой институт в Катаре.

Мы должны отметить растущий интерес к преподаванию арабского языка для лиц, не являющихся носителями языка, в других странах Персидского залива, как это имеет место в Университете Аль-Касимия и Университете Шарджи, в дополнение к иностранным школам, расположенным в Объединенных Арабских Эмиратах.

Следует отметить о создании колледжа в Султанате Оман для этой цели в 2012 году (колледж Султана Кабуса для обучения арабскому языку лиц, для которых арабский язык не является родным). Колледж был создан в сотрудничестве с австралийским университетом Дикина и предлагает различные курсы для иностранных студентов в дополнение к различным культурным и общественным мероприятиям.

В 2014 году при Университете Низва в Аммане был создан Институт Аль-Дад по преподаванию арабского языка для лиц, не являющихся носителями языка. На веб-сайте института указано, что он предлагает курсы по преподаванию арабского языка и повышению квалификации своих преподавателей, а также проводит исследования и разрабатывает различные учебные материалы.

Институт живых языков имени Бургибы в Тунисе был, пожалуй, первым арабским учебным заведением, где арабский язык преподавался как иностранный с использованием современных методов, наряду с другими живыми языками, которые он преподавал. В последнее время мы наблюдаем растущий интерес к этой области в некоторых марокканских учебных заведениях. В Рабате есть четыре института, а в Марракеше, Тетуане и Танжере - по одному. Также стоит упомянуть, что в Марокко существует ассоциация преподавателей арабского языка для лиц, не являющихся носителями языка.

За последние десятилетия мы наблюдали волну создания частных организаций и центров в этих областях в ряде исламских, арабских и западных стран, таких как Союз преподавателей арабского языка в Соединенных Штатах (ААТА), созданный почти полвека назад, и центры Индонезии, Индии, Пакистане, Чаде и Марокко.

Международные семинары и конференции

Одним из многообещающих направлений является проведение международных семинаров по преподаванию арабского языка для не носителей языка в разных странах мира (пожалуй, первым из них является

"первый международный семинар", проведенный Институтом арабского языка при университете Эр-Рияда (в настоящее время короля Сауда) в конце семидесятых годов прошлого века. Институт (в настоящее время называется "Институт арабской лингвистики") недавно начал проводить международные семинары, которые проводятся раз в два года.

Стоит упомянуть ежегодные конференции, которые проводились под названием "Ближневосточные исследования", и некоторые из их сессий были посвящены преподаванию арабского языка.

Нет никаких сомнений в том, что союзы преподавателей арабского языка в ряде исламских стран регулярно проводят множество семинаров и конференций в сотрудничестве с различными университетами своих стран.

Также следует отметить растущее число встреч на разных континентах в рамках сети, что позволило без особых усилий воспользоваться услугами экспертов со всего мира.

Список использованной литературы:

1. Abboud, Peter et al. (1983) Elementary Modern Standard Arabic. Cambridge: CUP. First edition was published in 1968 by Center for Near Eastern and North African Studies, U. of Michigan, Ann Arbor.
2. Abboud, Peter et al. (1997) Intermediate Modern Standard Arabic. Ann Arbor, MI: Center for Near Eastern and North African Studies, U. of Michigan, Ann Arbor.
3. ACTFL Proficiency Guidelines 2012. Alexandria, VA.: ACTFL Language Connects.
4. Buckwalter, Tim and Dell Parkinson (2011). A Frequency Dictionary of Arabic: Core Vocabulary for Learners. New York: Routledge.
5. Rammuny, Abboud and McCarus (forthcoming) Advanced Modern Standard Smart, Jack and F Altorfer (2017) Complete Arabic Beginner to Intermediate Course, 3rd Edition. London: John Murray Press.
6. Wightwick, Jane and Mahmoud Gaafar (2015) Mastering Arabic 1, Third Edition. London: Macmillan International Higher Education and Red Globe Press (First Edition was published in 1990).

SHAXSGA YO‘NALTIRILGAN TA‘LIM TEXNOLOGIYALARI VA ULARDAN ONA TILINI O‘QITISHDA FOYDALANISH

Nilufar TURG‘UNOVA,

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti
universiteti tayanch doktoranti*

Annotatsiya. Mazkur maqoladi pedagogik texnologiya tushunchasi, shaxsga yo‘naltirilgan ta‘lim texnologiyalari xususida so‘z yuritiladi. Ta‘lim texnologiyalarining mazmuni, maqsadi, turlari haqida ma‘lumot beriladi. Shaxsga yo‘naltirilgan ta‘lim texnologiyalaridan muammoli ta‘lim, loyiha ta‘limi, hamkorlikda o‘qitish texnologiyasi kabi turlariga to‘xtalib o‘tilgan bo‘lib, ularning pedagogik-psixologik asoslari bayon etilgan. Shuningdek, mazkur texnologiyalarning til ta‘limidagi o‘rni ona tilini o‘qitishga bog‘langan holda tushuntirilgan.

Kalit so‘zlar: ta‘lim texnologiyasi, shaxsga yo‘naltirilgan ta‘lim, tamoyillar, muammoli ta‘lim texnologiyasi, loyiha texnologiyasi, hamkorlikda o‘qitish.

O‘qitish jarayonining tizimli va samarali bo‘lishiga yordam beruvchi eng muhim vositalardan biri bu ta‘lim texnologiyalaridir. Texnologiyalarning asosiy maqsadi o‘quvchiga puxta bilim berish, uni faollashtirish, qiziqtirishga qaratiladi. So‘nggi yillarda ta‘lim jarayonida shaxsga yo‘naltirilgan ta‘lim texnologiyalari tushunchasi keng qo‘llanmoqda.

Pedagogik texnologiya atamasi ta‘limni yuqori darajada samarali tashkil etish uchun maqsad, vazifalarni aniq belgilash, ta‘lim natijasini oldindan qayd etish, o‘quv predmetlarini to‘liq o‘zlashtirishga erishish uchun zaruriy ta‘lim vositalari, shart-sharoitlarini tayyorlashni anglatadi¹⁹². Pedagogik texnologiya ta‘lim metodlari, usullaridan ancha keng tushuncha bo‘lib, o‘z xususiyatiga ko‘ra metod va usullarni ham o‘z ichiga qamrab olishi mumkin. Ta‘lim texnologiyalarida o‘qitish jarayoni, o‘qituvchi va o‘quvchilar faoliyati muayyan belgilangan algoritmlar asosida amalga oshiriladi. Shu sababdan ham ta‘lim texnologiyalari darsning qaysidir qismi uchungina tegishli bo‘lmaydi, butun boshli dars va bir nechta darslar ham bitta texnologiya asosida tashkil etilishi mumkin. Pedagogik texnologiyalarning o‘ziga xos asosiy xususiyatlaridan biri natijani oldindan ko‘ra bilish va unga olib boradigan yo‘lni aniq belgilab olishdir.

Ta‘lim texnologiyalaridan foydalanish jarayonida quyidagi muhim tadbirlarni amalga oshirish zarur¹⁹³:

1. Ta‘lim jarayoni ishtirokchilari – o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasida o‘quv materialini o‘rganish rejasini tuzish.
2. Mavzulararo bog‘lanish va o‘quvchilar tayyorgarligini hisobga olish.

¹⁹² Roziqov O. va b. Ona tili didaktikasi. Toshkent: “Yangi asr avlodi”, 2005 – 288-b.

¹⁹³ Omonov H. va b. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. Toshkent: “Iqtisod-moliya”, 2009. – 68-70-b

3. O'quv birliklari (mezonlari)ni belgilash.
4. O'quvchilar bilimini diagnostik tahlil qilish.
5. Tuzatishlar kiritish (diagnostik tahlil natijasi 50 foizdan kam ko'rsatkichga ega bo'lsa)
6. Qayta to'ldirish (kamchiliklarni bartaraf etish)
7. Kutilayotgan natijani olish.

Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim – talabaning fikrlash va harakat strategiyasini inobatga olgan holda uning shaxsi, o'ziga xos xususiyatlari, qobiliyatini rivojlantirishga yo'naltirilgan ta'lim. Bu ta'lim o'qitish muhitining talaba imkoniyatlariga moslashtirilishini nazarda tutadi. Unga ko'ra bu ta'lim muhiti, pedagogik shart-sharoitlar, ta'lim hamda tarbiya jarayonini to'laligicha talabaning shaxsiy imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish, qobiliyatini rivojlantirish, shaxs sifatida kamolotga yetishini ta'minlash, tafakkuri va dunyoqarashini boyitishni nazarda tutadi¹⁹⁴.

Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyalari o'z mohiyatiga ko'ra, o'rganuvchini to'laqonli subyekt deb hisoblaydi, ya'ni o'quvchilarning barchasi bir xil fikrlovchi, o'quv materialni bir xil darajada o'zlashtirib oluvchilar emas. Ular turli xil layoqat, qobiliyat, qiziqish va individual xususiyatlarga ega. Shu bois shaxsga yo'naltirilgan texnologiyalar har bir o'quvchini alohida shaxs sifatida qabul qilish, uni hurmat qilish, kamsitmaslik, ta'limda uning o'ziga xos jihatlarini hisobga olish, o'quvchilar o'rtasida do'stona muhit yaratish, baholashda xolis bo'lish kabi g'oyalarni ilgari suradi.

Adabiyotlarda shaxsga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyalari sifatida quyidagilar ko'rsatiladi:

- tabaqalashtirilgan ta'lim;
- modulli ta'lim;
- masofaviy ta'lim;
- loyiha ta'lim;
- muammoli ta'lim;
- hamkorlik ta'limi;
- o'yin texnologiyalari

Sanalgan texnologiyalarning barchasi turli fanlarni o'qitishda, xususan ona tili ta'limida ham samarali hisoblanadi. Ona tili darslarida fan mavzusi va maqsadiga mos bo'lgan texnologiyadan foydalanish o'quvchilar tarafidan o'quv materialini to'liq o'zlashtirilishiga, nazariy bilimlarni amaliyotda mustahkamlashiga imkoniyat yaratadi. Quyida ayrim texnologiyalarning ona tilini o'qitishdagi o'rni va ahamiyatini ko'rib chiqamiz:

Muammoli ta'lim deyilganda, o'qituvchi (pedagog) rahbarligida muammoli vaziyat yuzaga keltirilib, mazkur muammo o'quvchi-talabalarning faol mustaqil faoliyati natijasida bilim, ko'nikma va malakalarni ijodiy o'zlashtirish va aqliy faoliyatni rivojlantirishga imkon beradigan ta'lim jarayonini tashkil etish nazarda

¹⁹⁴ Sharopova Z.F. Ta'lim texnologiyalari. Darslik. – Toshkent.: "Navro'z", 2019. – 137-b.

utiladi¹⁹⁵. Muammoli o'qitishning 3 ta asosiy shakli mavjud: o'quv materialini muammoli bayon etish, qisman izlanish va mustaqil tadqiqotchilik faoliyatidan iboratdir¹⁹⁶. Muammoli ta'limning asosiy mohiyati o'quvchilarga bilimni tayyor holda bermasdan, ularni izlanishga, tanqidiy-tahliliy fikrlashga, faollikka undashdan iboratdir. Mazkur ta'lim texnologiyasi muammoli savol, muammoli topshiriq, muammoli vaziyat kabi ko'rinishlarda namoyon bo'lishi mumkin.

Ona tili darslarida muammoli o'qitishdan foydalanishda o'qituvchi quyidagi jihatlarga e'tibor qaratishi kerak:

- maqsad va vazifalarni aniq belgilab olish, natijani oldindan ko'ra olish;
- muammoli savol, topshiriqlar tanlayotganda mavzuning mazmun-mohiyati, qiyinlik darajasi, o'quvchilarning bilim darajasi, o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish;
- dars jarayonida o'tilgan mavzular bilan bog'lanishni ta'minlash, turli til bo'limlariga oid bilimlarni qamrab olishga harakat qilish;
- muammoli vaziyatlar bilan ishlash davomida o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqlari ustida ishlab borish.

Quyida o'quvchilarga ona tili darsida taqdim etilgan muammoli vaziyat namunasi keltirilgan (10-sinf Ona tili darsligi, "Tilim – boyligim" mavzusi doirasida):

Tilshunos olim Aziz Qodirov o'zbek tilida turli xorijiy so'zlarning noo'rin qo'llanilishi, ayrim so'zlarning o'zbek tilida muqobili bo'lsa-da, ruscha, inglizcha nomlaridan foydalanish holatlarini qattiq tanqid qiladi. Ayniqsa, turli tashkilot, o'quv markazlari, do'kon, oshxonalar, xizmat ko'rsatish markazlariga qo'yilgan ajnabiy nomlar, tushunarsiz shiorlar olimning jahlini chiqaradi. Uning fikricha, bunday nomlar o'zbek tilining nufuziga, milliy sha'nimizga putur yetkazadi. Aziz aka yaqinda shu masala bo'yicha yaqin do'sti, tadbirkor Kamoliddin Ergashev bilan tortishib qoldi. Do'stining fikricha, xorijiy nomlar o'zbek tilini buzulishiga olib kelmaydi, bunday nomlar mijozlarni jalb qilishga, brendni jahonda tanilishiga yordam beradi. Shuningdek, tadbirkorning so'zlariga ko'ra, biznes egasi yoki ma'lum bir brend asoschisi o'z mahsulotiga istalgan nomni tanlashga haqli, axir bu uning uzoq yillik mashaqqatli mehnatining mahsuli...

Muammoli vaziyat yuzasidan o'quvchilarga quyidagi savollar bilan murojaat qilinadi:

Berilgan vaziyatda tasvirlangan holat (o'zbek tilida xorijiy so'zlar, nomlarning faol qo'llanilishi)ning kelib chiqishiga asosiy sabablarni sharhlang.

Qahramonlarning fikrlariga munosabat bildiring, kimning qarashlarini qo'llab quvvatlaysiz? Nima uchun?

Loyiha ta'lim texnologiyasi o'quvchilarning tanlangan muammo asosida olib boriladigan, ma'lum bir natijani qo'lga kiritishga qaratilgan maqsadli faoliyatidir. Loyiha texnologiyasi bir necha bosqichlarda tashkil etiladi (muammoni qo'yish, mavzuni tanlash, guruhlarini shakllantirish, tadqiqot faoliyati, natijalarni taqdimot

¹⁹⁵ Omonov H. va b. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. Toshkent: "Iqtisod-moliya", 2009. – 91-b.

¹⁹⁶ Avliyakov N., Musaeva N. Pedagogik texnologiya: Oliy o'quv yurtlari uchun darslik. Toshkent: Cho'lpon NMIU, 2012. – 85-86-b.

qilish, loyiha yakuni va tahlili). O'quvchi belgilangan maqsad asosida bosqichma-bosqich vazifalarni bajargan holda loyiha yakunida individual yoki jamoaviy tarzda bajarilgan ishni taqdimot qilib beradi. Loyiha ta'limi o'rganilgan nazariy bilimlarni amaliyotda mustahkamlanishi, o'quvchida tadqiqotchilik, izlanuvchanlik, axborotlar bilan ishlash ko'nikmalarini shakllantirishga yordam berishi bilan ahamiyatlidir.

So'nggi yillarda ona tili fani bo'yicha dastur va darsliklarda loyihalar bilan ishlashga katta e'tibor qaratilmoqda. Ona tili darslarida o'quv loyihalari bilan ishlash bir tarafdin o'quvchilarda qiziqish va faollikni oshirsa, ikkinchi tarafdin bilimlarni ongli o'zlashtirilishiga imkoniyat yaratadi. Ona tili darslarida quyidagi turdagi o'quv loyihalar bilan ishlash mumkin:

- devoriy gazeta, plakat, reklama bannerlari tayyorlash;
- turli kitobcha, broshyura, to'plamlar tayyorlash;
- muayyan mavzuda lug'atlar yaratish (imlo, izohli, rasmlil, ko'p tillil lug'atlar...);
- mustaqil ravishda gazeta va jurnal yoki ularning sahifasini tayyorlash;
- radionutq, intervyu, podkastlar tayyorlash;
- matn tahriri bilan bog'liq ish turlari va b.

Hamkorlikda o'qitish texnologiyasi o'quvchilarning muayyan guruh yoki jamoa tarzida birgalikda o'qib-o'rganishlari, berilgan topshiriqlarni o'zaro hamkorlikda bajarishlarini nazarda tutadi. Mazkur texnologiya bilan ishlash davomida o'quvchilar bir-birlari bilan fikr almashadilar, bahs-munozaraga kirishadilar, o'zaro yordam berish, bir-birlarini qo'llab-quvvatlashga harakat qiladilar. Shundan kelib chiqqan holda hamkorlikda o'qitish o'quvchilarda jamoa bo'lib ishlash ko'nikmasini shakllantirish, mas'uliyatlilik, javobgarlik, daxldorlikni his qilishlarida muhim ahamiyat kasb etadi. Adabiyotlarda hamkorlikdagi ta'lim texnologiyasining komandada o'qitish, kichik guruhlarda hamkorlikda o'qitish ("Arra" usuli), birgalikda o'qitish, guruhlarda tadqiqot olib borish kabi shakllarda olib borilishi qayd etilgan.

Ona tilini o'qitishda ham hamkorlik texnologiyasidan foydalanish ijobiy natijalarga erishishda muhim ahamiyatga ega. O'quvchilar birgalikda ishlashlari, vazifa-topshiriqlarni hamkorlikda hal etishlari ular o'rtasida do'stona muhit yaratishga yordam beradi.

Xulosa qilib aytganda, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyalari o'quvchini shaxs sifatida e'tirof etishga, ta'limda uning qobiliyatlari, imkoniyatlari, qiziqishlarini hisobga olishga e'tibor qaratadi. Mazkur texnologiyalar o'quvchiga nisbatan hurmat bilan munosabatda bo'lish, bag'rikenglik, baholashda xolislik kabi tamoyillarga tayanadi. Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyalarida hisoblangan muammoli ta'lim, loyiha texnologiyasi, hamkorlikda o'qitish texnologiyalari o'quvchida ijodkorlik, kreativlik, mustaqil fikrlash, tadqiqotchilik ko'nikmalarini shakllantirishi bilan ahamiyatlidir. Mazkur texnologiyalar asosida ona tili darslarini tashkil etish o'quvchilar tomonidan tilga oid bilimlarni puxta o'zlashtirilishiga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Roziqov O. va b. Ona tili didaktikasi. Toshkent: “Yangi asr avlodi”, 2005 – 387 b.
2. Omonov H. va b. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. Toshkent: “Iqtisod-moliya”, 2009. – 240 b.
3. Sharopova Z.F. Ta’lim texnologiyalari. Darslik. – Toshkent.: “Navro‘z”, 2019. – 340 b.
4. Avliyakulov N., Musaeva N. Pedagogik texnologiya: Oliy o‘quv yurtlari uchun darslik. Toshkent: Cho‘lpon NMIU, 2012. – 208 b.
5. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: учебное пособие для студентов педагогических вузов и системы повышения квалификации педагогических кадров. / Полат Е.С., Бухаркина М.Ю., Моисеева М.В., Петров А.Е. – М.: Издательский центр Академия, 2002. – 272 с.

SHARQ TILLARINI O'QITISHDA BA'ZI FIKR VA
MULOHAZALAR

Feruza YAKUBOVA,

*Oriental universiteti Sharq tillari kafedrası
katta o'qituvchisi*

Annotatsiya. Sharq tillarini, xususan, sharq tillarini o'qitish metodikasi an'anaviy metodlarga asoslangan edi. O'zbekistonda sharq tilini o'qitish sohasi hozirda ijtimoiy hayotning boshqa sohalari singari og'ir va murakkab tubdan qayta qurish davrini boshidan o'tkazyapti. Binobarin, sharq tilini o'qitish maqsadlari, vazifalari, usullari, materiallari qayta baholanyapti, qayta ko'rib chiqib, yangilanyapti. Maqolada shu yangilanishlar tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: *metodika, metodik plyuralizm, metodologiya, aqliy hujum, o'yin.*

Yangi davr, yangi shart-sharoitlar sharq tillarini o'qitishning umumiy metodologiyasi, shuningdek, xususiy usullari qaytadan ko'rib chiqishni taqozo etadi. Bu yangi shart-sharoitlar O'zbekistonning jahon hamjamiyatidan o'rin olishi, mamlakatdagi va dunyoning rivojlangan mamlakatlaridagi siyosiy, iqtisodiy, madaniy, g'oyaviy hodisalar, xalqlar va tilarning qo'shib, aralashib ketishi, o'zbeklar va sharq elliklarning muloqotga kirishuvi, muloqotning tamomila yangi maqsadlari – bularning barchasi sharq tillari, xususan, sharq tillarini o'qitish nazariyasi va amaliyotida yangi muammolarning yuzaga chiqishiga sabab bo'ladi.

Mislsiz talab misli ko'rilmagan takliflarni taqozo etdi. Kutilmaganda, sharq tillari o'qituvchilari ijtimoiy diqqat markazida bo'lib qoldi: fan, madaniyat, biznes, texnika va umuman deyarli barcha sohalar vakillariga ishlab chiqarish quroli sifatida darhol, qisqa muddatda sharq tillarini o'rganish zarurati tug'ildi. Ular uchun til tarixi, til nazariyasi qiziq emas, ularga sharq tili faqat amaliy maqsadlarda, jamiyatning turli tarmoqlarida boshqa mamlakat vakillari bilan muloqot maqsadida o'rganish talab etilgan.

Masalan, institutlarda ta'lim yo'nalishlarida sharq tillarini o'qitishda aynan shu maqsad hisobga olinishi maqsadga muvofiq. Bu yo'nalishlarga qo'yiladigan asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat bo'lishi kerak:

1) tillarni funksional jihatdan o'rganish, ya'ni tillarni jamiyat hayotining turli sohalarida – fan, texnika, iqtisod, madaniyat va b.larda qo'llash nuqtai nazaridan o'rganish;

2) mutaxassislar tomonidan sharq tillarini o'qitishning nihoyatda keng va chuqur nazariy hamda amaliy tajribasini ummulashtirish;

3) tillarni o'qitish usullarini ishlab chiqish va ilmiy asoslash, bunda tillarni mutaxassislar o'rtasidagi muloqot vositasi, ishlab chiqarishning madaniyat, iqtisod,

huquq, amaliy matematika, sharq tillarini tatbiq etish talab etiladigan fanning boshqa sohalari bilan birgalikda ishlatadigan quroli sifatida qabul qilish;

4) tillarni sinxron kesimda, bu tillarda soʻzlashadigan xalqlarning ijtimoiy, madaniy, siyosiy hayoti fonida, yaʼni oʻrganilayotgan til dunyosi bilan uzviy aloqada oʻrganish;

5) sharq tillari oʻqituvchilarini, xalqaro munosabatlar va madaniyatlararo muloqot, jamoatchilik bilan aloqa boʻyicha mutaxassislarni tayyorlash modelini ishlab chiqish.

Shu tarzda, tillarni oʻrganish motivlari tamomila oʻzgardi, natijada sharq tillarini oʻqitish metodlarini qayta koʻrib chiqish, yangi tipdagi oʻqituvchilarni tayyorlash zarurati tugʻildi.

Bugungi kunda Oʻzbekistonda sharq tillarini oʻqitishning asosiy vazifasi tilga muloqotning real va mukammal vositasi sifatida oʻrgatishdan iborat. Bu amaliy vazifani bajarish faqatgina fundamental nazariy baza asosida mumkin. Mazkur bazani yaratish uchun quyidagilar zarur: filologiya boʻyicha nazariy ishlarning natijalarini sharq tillarini oʻqitish amaliyotiga tatbiq etish; 2) sharq tillari oʻqituvchilarining nihoyatda katta amaliy tajribasini umumlashtirish va nazariy jihatdan asoslash.

Sharq tillarini anʼanaviy oʻqitish bizning mamalakatimizda birinchi navbatda matnlarga oʻqishga qaratiladi. Bunda boʻljak filologlar badiiy adabiyot namunalarini oʻqitishardi, filolog boʻlmagan yoʻnalishlar talabalari oʻz sohasiga oid maxsus adabiyotlardan uy oʻqishi topshirilardi. Kundalik muloqotga oid matnlar odatda maishiy mavzuga – mehmonxonada, pochtada, bozorda kabilar bilan cheklanib qolardi.

Avvalgi ayrim metodlardan misollar keltiramiz:

Grammatika-tarjima metodi. Bu metod klassik tillar, yaʼni yunon va lotin tillarini oʻqitishda qoʻllangan metod boʻlib, keyinchalik boshqa tillarni oʻqitishda ham qoʻllana boshlandi. Ushbu metodning eng muhim xususiyatlari quyidagilardan iborat:

1. Oʻqish jarayoni til oʻrganuvchilarning ona tilisidan foydalanib amalga oshiriladi.

2. Chet tili aloqa oʻrnatish uchun (soʻzlashuv) kam ishlatiladi.

3. Oʻquv jarayoni feʼllarni tushlash va soʻz yasash qoidalarini oʻrgatishga asoslanadi.

4. Oʻquv jarayoni murakkab (adabiy) matnlarni oʻqishdan boshlanadi.

5. Dars jarayonidagi asosiy faoliyat chet tilidan ona tilisiga va, aksincha, tarjimalardan tashkil topadi.

6. Bunday oʻqitish metodidan natija shuki, til oʻrganuvchilar chet tilida soʻzlashuv koʻnikmasini hosil qilmaydilar.

7. Oʻqituvchi soʻzlashishi uchun chet tilini egallashi zaruriy boʻlmaydi.

8. Ona tilini chet tili bilan qiyoslash va solishtirish dars jarayonida bajariladigan amallarning birini tashkil qiladi.

Bevosita ta'lim metodi. Bu metod grammatika-tarjima metodiga qarshi aks amal bo'lib, uning zaif jihati so'zlashuv mahoratini hosil qilishdadir va uning o'ziga xos jihatlari quyidagilardan iborat:

1. O'quv jarayonida ona tili ishlatilmaydi; boshqacha aytganda, o'qituvchi til o'rganuvchilarning ona tilisini bilishiga ehtiyoji yo'q.
2. O'quv jarayoni chet tili egalarining kundalik so'zlashuvidan boshlanadi.
3. Til birliklarini ma'nosi bilan bog'lash uchun tasviriy vositalar, ashyolar va harakatlar (yurish)lardan foydalaniladi.
4. Til qoidalarini o'qitish induktiv metodda amalga oshiriladi.
5. Badiiy matnlar faqat o'qish amaliyotini bajarish uchun o'qitiladi.
6. Grammatik qoidalar tahlil qilinmaydi.
7. Chet tilining madaniyatga oid jihatlari induktiv tarzda o'qitiladi.
8. O'qituvchi yo til egalarining namoyandasi bo'lishi yoki til egalari darajasida tilni egallagan bo'lishi kerak.

O'qish metodi. Bu metod bevosita ta'lim metodining qiyinchiliklarini bartaraf etish uchun yuzaga keldi. Chet tilini mukammal egallagan va dars jarayonida ravon gapira oladigan o'qituvchilar kam topilardi. Shu tufayli ular bevosita o'qitish metodidan foydalana olmasdilar. Undan tashqari, til o'rganuvchilar og'zaki nutqni mukammal egallashi uchun u paytlarda chet ellar bilan bordi-keldilar u qadar rivojlanmagan edi. Ammo chet tilidagi falsafiy va badiiy kitoblarni o'qiy olish uchun o'qish ko'nikmasini hosil qilish zaruriyroq ko'rinardi. Bu metodning o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat:

1. Faqat o'qigan narsasini anglash uchungina kerakli bo'lgan til qoidalari o'qitilardi.
2. Boshida yuqori chastotali va o'qiladigan matnda ko'p ishlatiladigan so'zlar o'qitilardi, so'ng ularning miqdori oshirilardi.
3. O'qilgan narsani yana bir marta tarjima qilish eng ishonchli dars jarayoni deb topilgan edi.
4. Asosan, urg'u beriladigan yagona ko'nikma – o'qish ko'nikmasini kasb qilish edi.
5. O'qituvchi chet tilini mukammal egallagan bo'lishi shart emasdi.

Eshitish-gapirish metodi. Bu metod o'qish metodining kamchiliklariga va og'zaki nutq ko'nikmasiga e'tiborsizlikka qarshi ko'rsatilgan reaksiya edi.

Bu metod 1940–1960 yillardagi AQShda keng tarqalgan metod bo'lib, til o'qitish islohoti harakati va bevosita o'qitish metodining natijasi edi. Bu metodning eng muhim xususiyatlari quyidagilardan iborat:

1. Dars dialog bilan boshlanadi.
2. Til o'rganish grammatik qoidalar asosida tarkiblar yasash degan aqidadan kelib chiqib, bu metodda dars jarayoni dagi asosiy faoliyat taqlid va yodlashdan iborat edi.
3. Tilning grammatik qoidalari soddadan murakkabga qarab o'qitilar hamda til qoidalari va mashqlar induktiv ravishda taqdim qilinar edi.
4. Boshidan talaffuzga alohida ahamiyat berilar edi.

5. Birinchi bosqichlarda beriladigan soʻzlarning miqdori cheklangan edi.
6. Til oʻrganuvchi xatoga yoʻl qoʻymasligiga harakat qilinardi.
7. Grammatik qoidalar ularning maʼnosiga eʼtibor berilmagan holda mashq qilinardi.

8. Oʻqituvchi faqat har darsda oʻtiladigan soʻzlar va grammatik qoidalarni mukammal egallagan boʻlishi kerak edi, chunki dars jarayoni va materiallari qatʼiy nazorat ostida edi, yaʼni til oʻrganuvchi faqat darslikda mavjud materialni mashq qilishi, yod olishi va faqat oʻshalarni ishlatishi kerak edi.

9. Chet tilini ona tilisi bilan qiyoslash va solishtirish faqat oʻqituvchi tomonidan dars materiallari va dars jarayoniga tayyorlanish maqsadida amalga oshirilardi.

Soʻzlashuv-holat metodi. Oʻqish metodi eshitish va soʻzlashuv koʻnikmasini hosil qilishdagi kamchiliklarini bartaraf qilish maqsadida vujudga keldi va 1940–1960-yillarda Britaniyada keng tarqaldi. Amerikadagi eshitish-gapirish metodiga oʻxshab, bu metod til oʻqitish islohoti harakati va bevosita taʼlim metodining oʻziga xos xususiyatlarini oʻzida mujassamlashtirgan edi.

Bu metodning xususiyatlari quyidagilardan iborat:

1. Birinchi darajada soʻzlashuv amaliyoti turadi.
2. Barcha til materiallari yozma shaklda taqdim qilinishidan oldin ogʻzaki nutq shaklida mashq qilinishi kerak. Boshqacha qilib aytganda, til oʻrganuvchi ogʻzaki nutq vositasida bir qator soʻzlar va grammatik qoidalarni egallaganlaridan keyin, ularni oʻqish va yozish koʻnikmasiga oʻrgatish kerak.
3. Dars jarayonida faqat chet tilida muomala qilinadi.
4. Dars jarayonida yuqori chastotali umumiy soʻzlar oʻrgatilishiga harakat qilinadi.
5. Grammatik qoidalar soddadan murakkabga qarab taqdim etiladi.
6. Yangi soʻz va grammatik qoidalar muayyan ijtimoiy holatlarda beriladi va mashq qilinadi (masalan, pochtaxonada, bankda, ovqatlanish stoli atrofida).

Dars jarayoniga texnologik yondashuv uning mexanizmini, yoki boshqacha qilib aytganda, ssenariysini yaratishdan boshlanadi. Dars bosqichlarida bir necha interfaol usuldan foydalanish mumkin va har bir bosqichga vaqt ajratishda foydalaniladigan interfaol usulning shu vaqtga mosligini ham inobatga olish kerak. Bu jarayon dars mashgʻulotini tashkil etish deyiladi. Maʼlum fan boʻyicha tashkil etilgan dars mashgʻulotlari bir-biri bilan uygʻun holda boʻlmogʻi darkor. Bu uygʻunlik taqvimiy ish rejada oʻz aksini topishi lozim, yaʼni dars beruvchi oʻqituvchi yil boshida qaysi darsda qaysi interfaol usuldan foydalanishni rejalashtirib qoʻyishi lozim. Oʻzaro uygʻun dars mashgʻulotlarini tashkil etish, ayni paytda, oʻqituvchidan ham ijodkorlikni, pedagogik mahoratni, yuqori bilim va malakani talab etish bilan birga, tadbiiq etajak usullarning samaradorligini bilish, uni miqdoriy jihatdan baholay olishni ham talab etadi. Buning uchun dars jarayonida beriladigan bilim miqdorini, uni oʻquvchilarga qay tarzda uzatilishini va oʻzlashtirilgan bilim miqdorini bilish talab etiladi. Bilim miqdori davlat taʼlim standartiga asosan belgilab olinadi, bilimni uzatish mexanizmi oʻqituvchi tomonidan ishlab chiqiladi va bilimni oʻzlashtirish talabalar bilimini baholash orqali nazorat qilib boriladi. Dars mexanizmida axborot miqdori saqlanadi. Axborot ham soddalashtirilgan va

takrorlanuvchan (masalan, “Bumerang” usulida), murakkab yoki muammoli (“Aqliy hujum”, “Munozara” usullarida), to‘g‘ridan-to‘g‘ri tarzida uzatiladi. O‘quvchilar soddaroq ifodalangan bilimlarni bir necha bor takrorlashda yaxshi o‘zlashtirishi amaliyotda tasdiqlangan, murakkab tarzda ifodalangan bilimni bir necha bor takrorlashda o‘zlashtira olmaydi, lekin unga muammo sifatida qarab, uning yechimini topish uchun bosqichma-bosqich yondashish orqali o‘zlashtirishi mumkin. Har ikkala holda ham o‘quvchida fundamental bilimlar bo‘lishi kerak, bunday bilimlarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri qonun qoida, tartib, asosiy tushuncha shaklida o‘zlashtiradi.

Demak, bugungi kunning talabi – sharq tilida, xususan, arab tilida bimalol muloqotga kirisha oladigan, o‘z fikrini bimalol bildiradigan va arab tilida og‘zaki hamda yozma nutq ko‘nikmalari shakllantirishga qaratilgan innovatsion texnologiyalarni qo‘llashga qaratilmog‘i darkor.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 20-apreldagi “Oliy ta’lim tizimini yanada yaxshilash va takomillashtirish to‘g‘risida”gi PQ-2909 sonli Qarori.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 27-avgustdagi “Oliy ta’lim muassalari rahbar va pedagog kadrlarining uzluksiz malakasini oshirish tizimini joriy etish to‘g‘risida”gi PF-5789 sonli Farmoni.
3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 11-avgustdagi “Ta’lim muassasalarida chet tillarini o‘qitishning sifatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi №-610-sonli Qarori.
4. Азизходжаева Н.Н. Педагогик технология ва педагогик махорат. – Т.: Чўлпон, 2005.
5. Ёўлдошев Ж.Ф., Усмонов С. Илғор педагогик технологиялар. – Т.: Ўқитувчи, 2004.
6. Ахмедова Л.Т. Роль и место педагогических технологий в профессиональной подготовке студентов. – Т., 2009.

ARAB TILI KABI SHARQ TILLARINI O'QITISHDA MASOFAVIY TA'LIM MUAMMOLARI VA UNING RIVOJLANTIRISH YO'LLARI

Latofat O'TKIROVA,

Oriental universiteti Sharq tillari kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada, arab tili kabi sharq tillarini o'qitishda masofaviy ta'lim oldida turgan asosiy masalalar, masalan, lingvistik murakkablik, texnologik cheklovlar, madaniyatga singib ketishning yo'qligi, o'quvchilarning faolligi, maxsus pedagogik vositalarga bo'lgan ehtiyoj o'rganiladi. Bundan tashqari, u arab tilini onlayn o'qitishning samaradorligi va qulayligini oshirishga qaratilgan innovatsion texnologiyalar, o'quv dasturlarini loyihalash strategiyalari va pedagogik usullarni o'zlashtirish orqali ushbu muammolarni hal qilish yo'llari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: masofaviy ta'lim, sharq tillari, arab tili, lingvistik murakkablik, madaniy immersion, texnologik muammolar, pedagogik rivojlanish.

Masofaviy ta'lim, shuningdek, onlayn yoki elektron ta'lim deb ataladi, so'nggi o'n yil ichida, ayniqsa, tillarni o'zlashtirish kontekstida katta qiziqish uyg'otdi. Raqamli platformalarning paydo bo'lishi butun dunyo bo'ylab o'quvchilarga bir vaqtlar geografik jihatdan cheklangan tillarni o'rganish imkonini berdi. Bu taraqqiyot, ayniqsa, globallashtirish, iqtisodiy siljishlar va madaniy almashinuvlar tufayli talab ortib borayotgan xitoy, yapon, koreys, arab va hind tillari kabi Sharq tillarini o'qitish uchun ahamiyatli bo'ldi. Arab tilini o'rganish madaniyatlararo aloqalarni mustahkamlash, iqtisodiy va diniy bilimlarni boyitishda katta ahamiyatga ega. Arab tilini masofaviy o'qitish bugungi kunda texnologiyalarning rivojlanishi bilan kengayib bormoqda, ammo bu jarayonda bir qator muammolar ham mavjud. Ushbu maqolada, Arab tilini va hu turkumdagi sharq tillarini masofaviy o'qitishdagi asosiy muammolar va ularni bartaraf etish yo'llarini o'rganamiz. Arab tilini o'rganish afzalliklarga qaramay, bunda masofaviy ta'lim, ayniqsa, murakkab lingvistik tuzilmalar, boy madaniy kontekstlar va ularni o'qitishda ilg'or texnologik ehtiyojlarni hisobga olgan holda, uning samaradorligiga to'sqinlik qiladigan noyob muammolarga duch kelmoqda.

Sharq tillarini masofaviy ta'limning eng dolzarb masalalaridan biri bu tillarning o'ziga xos lingvistik murakkabligidir. Ko'pgina Sharq tillarida logografik yozuv tizimlari, murakkab grammatik tuzilmalar va ohang yoki fonetik nuansli nutq shakllari qo'llaniladi. Ushbu xususiyatlarni onlayn formatda o'rgatish va o'rganish qiyin, bu yerda darhol amaliy ko'rsatmalar ko'pincha mavjud emas.

Arab tili kabi ko'plab sharq tillarini onlayn o'rganish ko'pincha yuqori darajadagi ichki motivatsiyani talab qiladi. Auditoriya sinflari muayyan ta'minlovchi javobgarlik va ijtimoiy o'zaro ta'siri bir muncha farq qilib, masofaviy ta'limda onlayn talabalar o'z faoliyatini yo'qotib qo'yishi mumkin. Masofaviy o'qitish,

ayniqsa, keng ko'lamli individual amaliyotni talab qiladigan tillarda izolyatsiya tuyg'usini yaratishi mumkin. Shoshilinch fikr-mulohaza yoki o'zaro ta'sirning yetishmasligi o'quvchilarni demotivatsiya qilishi mumkin. Ko'pgina o'quvchilar darslarni davom ettirishda yoki vaqt o'tishi bilan ma'lumotni saqlab qolishda, ayniqsa qiyin o'quv dasturi oldida qiyinchiliklarga duch kelishadi. Talabalar o'zaro tajriba almashishlari, savollar berishlari va o'zaro yordam ko'rsatishlari mumkin bo'lgan forumlar, o'quv guruhlar yoki hamkorlikdagi loyihalarni yaratish jamiyat tuyg'usini rivojlantirishga yordam beradi. Bundan tashqari, o'quvchilarning taraqqiyotiga qarab darslar qiyinligini moslashtiradigan moslashtirilgan ta'lim texnologiyalari materialning qiyin, ammo og'ir bo'lmashligini ta'minlash orqali faollikni saqlab qolishga yordam beradi¹⁹⁷.

Keyin o'rinlarda esa texnologik to'siqlar arab tili kabi bir qancha sharq tillarini onlayn o'qitishda, ayniqsa yuqori tezlikdagi internet yoki zamonaviy qurilmalardan foydalana olmaydigan talabalar uchun jiddiy muammo tug'diradi.¹⁹⁸ Qishloq yoki kam ta'minlangan hududlardagi talabalar past o'tkazuvchanlikdagi internet bilan qiynalishi mumkin, bu esa onlayn darslarga, multimedia kontentiga kirishni yoki video konferentsiyada qatnashishni qiyinlashtiradi. Ba'zi onlayn ta'lim platformalari Sharq tillarini o'qitishning o'ziga xos ehtiyojlari uchun optimallashtirilmagan bo'lishi mumkin, masalan, murakkab belgilar kiritish yoki talaffuz amaliyotini qo'llab-quvvatlash kabilar asosiy muammolardandir. Yuklab olinadigan kontent, matnga asoslangan darslar va oflayn amaliyot vositalarini taklif qilish chekka hududlardagi o'quvchilarning muhim o'quv materiallaridan foydalanishini ta'minlaydi. Platformalarning bir qator qurilmalar (smartfonlar, planshetlar, arzon noutbuklar) bilan mos kelishini ta'minlash til o'rganishni yanada inklyuziv va qulayroq qilishi mumkin.¹⁹⁹ So'ngi texnologiyalar orqali esa og'ir turdagi mahalliy aholini online ta'lim olishda ma'lumotlarni saqlashni talab qilmasdan ham resurslarga oson kirish imkonini beradi, bu esa o'quvchilarning istalgan joydan eng tezkor tarkibga kirishini ta'minlaydi.

Har qandau turdagi ta'lim jarayonida ham samarali baholash talabalarning arab tili kabi sharq tilini o'rganishdagi muvaffaqiyatini o'lchash uchun juda muhimdir. Biroq, avtomatlashtirilgan baholash ko'pincha bu tillarni o'zlashtirishda muhim bo'lgan ohang talaffuzi, yozuv tizimlari va madaniy tushunishning salohiyatlarini baholay olmaydi. An'anaviy ko'p tanlovli yoki yozma baholashlar talabaning nutq yoki xarakter yozishdagi malakasini samarali o'lchay olmaydi. Onlayn platformalar ko'pincha avtomatlashtirilgan baholashga tayanadi, bu esa muayyan sohalarda kurashayotgan talabalar uchun batafsil yoki individual fikr-mulohazalarni taqdim

¹⁹⁷ Warschauer, M., & Grimes, D. (2008). *Technology and Second Language Learning: Promises and Problems*. In L. Ducate & L. Lomicka

¹⁹⁸ Warschauer, M., & Grimes, D. (2008). *Technology and Second Language Learning: Promises and Problems*. In L. Ducate & L. Lomicka

¹⁹⁹ Ergashova S, Yadgarova, L, Ziyodulloeva M, Norova F, Yuldashova N. *The principles of using computer technologies in the formation and development of students' language skills/ Journal of Pharmaceutical Negative Results*/Volume 13 /Special Issue 6/ 2022.
<https://www.pnrjournal.com/index.php/home/article/view/2116>

etmasada, baholashda subyektiv yondashuvdan ancha uzoqdir. Avtomatlashgan tekshiruv aniq bilim o'zlashtirish darajasini ko'rsatib beradi.

Aynan arab tilini masofaviy o'rganish jarayonida quyidagi qiyinchiliklarga duch kelinadi:

Arab tilini o'rganish fonetik, morfologik va sintaktik jihatdan o'ziga xos murakkab tuzilishga ega bo'lgani sababli, talabalar uchun til muhiti muhim omil hisoblanadi.

Arab tilidagi talaffuz va talaffuzdagi nozik farqlarni o'rganish qiyinlashadi, chunki masofaviy ta'limda bu masalalarga amaliy yordam berish imkoniyati cheklangan.

Arab tili o'qitish jarayonida an'anaviy metodlar, jumladan, tajvid qoidalari, ko'rish orqali tushunish kabi yondashuvlar samarali hisoblanadi. Masofaviy ta'limda esa bunday interaktiv yondashuvlarni qo'llash imkoniyati kam. Matnlarni o'qish va tarjima qilishda o'qituvchi bilan jonli muloqot zarur bo'ladi, chunki Arab tilida jumla tuzilmasi va so'zlarning turli ma'nolari mavjud.

Arab tilini o'rganish uchun maxsus moslashtirilgan materiallar va platformalarning yetishmasligi talabalar uchun murakkablik tug'diradi. O'qitish jarayonida foydalaniladigan darsliklar va boshqa materiallar ko'pincha an'anaviy ta'limga mo'ljallangan, ular masofaviy ta'limga moslashtirilmagan.

Arab tilini o'rgatish uchun maxsus interaktiv va immersiv platformalar yaratish kerak, ular talabalar uchun til muhitini ta'minlaydi va murakkab fonetik o'ziga xosliklarni tushunishga yordam beradi.

Umuman olgan muammolar yetarlicha, arab tilini masofaviy o'rgatish jarayonidagi yuzaga keladigan muammolar yechim sifatida quyidagilar taklif etiladi:

Talaffuz va yozuv mashqlarini interaktiv tarzda amalga oshiruvchi mobil ilovalar va veb-dasturlarni joriy etish, masofaviy ta'lim sifatini oshirishi mumkin.

O'qituvchilar uchun maxsus kurslar va treninglar tashkil qilish zarur, bu orqali ular masofaviy ta'limda yangi yondashuvlar va texnologiyalardan samarali foydalanishni o'rganadilar.

Darslarda interaktiv elementlarni qo'shish va ta'lim jarayonini jonli saqlash bo'yicha maxsus bilim va ko'nikmalarni shakllantirish muhim.

Ta'lim sohasidagi texnik infratuzilmani yaxshilash uchun davlat dasturlarini kuchaytirish lozim, chunki bu talabalar va o'qituvchilarning masofaviy ta'lim sifatini oshiradi.

Masofaviy ta'lim jarayonida qatnashayotgan barcha talaba va o'qituvchilarga texnik qo'llab-quvvatlash xizmatlari va treninglarni kengaytirish kerak.

Talabalar uchun virtual arablashgan til muhitini yaratish uchun ko'p funktsiyali virtual guruhlar va chat dasturlaridan foydalanish, ular orqali talabalar o'zaro suhbatlashib tilni o'rgansa, til muhiti ta'minlanadi.

Turli o'yinlar, audio va video materiallar yordamida Arab madaniyatini o'rganishni yo'lga qo'yish ham talabalar qiziqishini oshiradi.

Arab tilini masofaviy o'qitish jadal rivojlanayotgan sohalaridan biri bo'lib, unda duch kelinayotgan muammolarni bartaraf etish orqali ta'lim sifatini oshirish va talabalarga samarali ta'lim berish imkoniyatlarini yaratish mumkin. Yuqorida

keltirilgan yechimlar yordamida Arab tilini masofaviy o'qitishni rivojlantirish va o'quvchilar uchun qulay sharoitlar yaratish mumkin.

Xulosa

Masofaviy ta'limning yuksalishi arab tili kabi sharq tillarini global o'qitish uchun katta imkoniyatlar yaratsa-da, u o'ziga xos muammolarni ham keltirib chiqaradi. Ko'pgina sharq tillari kabi arab tilining yozuv tizimi, talaffuzi va madaniy konteksti kabi murakkabliklari texnologiya, pedagogika va o'quv dasturlarini loyihalashda innovatsion yechimlarni talab qiladi. Interaktiv raqamli vositalardan foydalanish, madaniy idrok etishni rivojlantirish va moslashuvchan o'quv muhitini rivojlantirish orqali bu qiyinchiliklarni yengish mumkin. Arab tili uchun masofaviy ta'limning kelajagi geografik chegaralarni kesib o'tuvchi va butun dunyo bo'ylab talabalarga ushbu madaniy jihatdan boy va mazmun jihatidan malakali bo'lish imkoniyatini beradigan moslashuvchan, qiziqarli va chuqur o'rganish tajribasini yaratishdan iborat.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Clark, R. C., & Mayer, R. E. (2016). *e-Learning and the Science of Instruction: Proven Guidelines for Consumers and Designers of Multimedia Learning*. Wiley.
2. Ergashova S, Yadgarova, L, Ziyodulloeva M, Norova F, Yuldashova N. *The principles of using computer technologies in the formation and development of students' language skills/ Journal of Pharmaceutical Negative Results/Volume 13 /Special Issue 6/ 2022. <https://www.pnrjournal.com/index.php/home/article/view/2116>*
3. Li, X., & Su, X. (2020). "Learning Chinese Characters via Technology: The Use of Interactive Tools in Chinese Language Teaching." *Journal of Educational Technology Development and Exchange*, 13(2), 23-34.
4. Warschauer, M., & Grimes, D. (2008). *Technology and Second Language Learning: Promises and Problems*. In L. Ducate & L. Lomicka
5. Yuldashova , N. A. qizi, & Ziyadulloyeva , M. S. qizi. (2024). Essence of developing learners' communicative competence. *Golden brain*, 2(1), 572–575. Retrieved from <https://researchedu.org/index.php/goldenbrain/article/view/6050>

XORIJIY TILLARNI O'QITISHDA MASOFAVIY TA'LIM MUAMMOLARI VA UNI RIVOJLANTIRISH YO'LLARI

Ma'mura SIDIQOVA,
Oriental universiteti Sharq tillari kafedrası
stajyor-o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada xorijiy tillarini o'qitish metodlari, masofaviy ta'lim muammolari, o'qituvchi va talabalarning zamonaviy ta'lim turlariga mavjud bo'lgan imloniyatlari, masofaviy ta'limning afzallik va kamchiliklari tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: *masofaviy ta'lim, internet, talaba, o'qituvchi, dars, xorijiy tillar, texnologiya, an'anaviy ta'lim, onlayn.*

O'zbekiston Respublikasida dunyoning rivojlangan mamlakatlari kabi kompyuter va axborot texnologiyalarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Respublikamiz Prezidentining 2002-yil 30-mayda qabul qilgan "Kompyuterlashtirishni yanada rivojlantirish va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish to'g'risida"gi Farmoni²⁰⁰, Vazirlar Mahkamasining tegishli qarorlari va OO'MTVning kelib chiqadigan vazifalarni ijrosi bo'yicha o'rsatmalari axborotlashtirishning milliy tizimini shakllantirish, barcha sohalarida zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etish va undan foydalanish, jahon axborot resurslaridan bahramand bo'lishni kengaytirishga zamin yaratadi.

Mamlakatimiz ta'lim tizimida sezilarli o'zgarishlar ro'y berayotgan bugungi kunda, turli ta'lim shakllari qatori ayniqsa, masofadan o'qitish keng qo'llanilayotganligi ham quvonchli hol.

Tillarni masofaviy o'rganish texnologiya tufayli, ayniqsa, COVID-19 pandemiyasidan keyin mashhur yo'nalishga aylandi. Bu talabalarga joylashuvidan qat'iy nazar tillarni o'rganish imkonini beradi va o'pincha video darslar va interaktiv ilovalar kabi multimedia komponentlarini o'z ichiga oladi. Biroq, masofaviy ta'limning ham afzalliklari, ham qiyinchiliklari bor.

Keyingi yillarda yetakchi o'quv muassasalari xorijiy tillarni o'qitish uchun masofaviy ta'lim metodlariga e'tibor qaratishmoqda. Talab qilinadigan ta'lim tizimini amalga oshirish, yuqori sifatli va samarali masofaviy ta'limni tashkil etish, o'quvchi va o'qituvchi o'rtasidagi o'zaro aloqalarni ta'minlash muhim hisoblanadi. Xorijiy tillarni ta'lim berilgan materiallar va masofaviy ta'lim yordamida zamonaviy aloqa vositalari, masalan, vebinar yoki konferensiyalar orqali o'rganish mumkin.

Masofaviy o'qitishning an'anaviy o'qitish shakllaridan quyidagi xususiyatlarini farqlash mumkin:

²⁰⁰ <https://lex.uz/ru/docs/-267044>

Egiluvchanlik. O'ziga qulay vaqtda, joyda va sharoitda o'qitish imkoniyatini beradi.

Modullik. O'quv kursiga bog'liq bo'lmagan holatda shaxsiy hamda guruh talabiga javob beradigan o'quv rejasini amalga oshiradi.

Qurshov. Bir vaqtda o'p ishtirokchilarga o'quv axboroti bo'yicha murojaat qilish, tarmoq yordamida o'zaro axborot almashinuvini to'g'ri tashkil etish imkonini beradi.

Tejamkorlik. O'quv maydonlari, texnik vositalar, moddiy va ma'naviy ashyolardan unumli foydalanish, o'quv axborotlarini to'plangan va bir xillikka keltirilgan holda ifodalash hamda ularni o'zlashtiruvchi mutaxassislarni tayyorlash bo'yicha xarajatlarni kamaytiradi.

Texnologiklik. Ta'lim berish jarayonida insonni jahonning industrial fazosiga kiritishga imkon beradigan yangi axborot va telekommunikatsion texnologiyalardan foydalanish.

Ijtimoiy teng huquqlilik. O'qituvchining turar joyidan, salomatligi, moddiy ta'minlanganligidan kelib chiqib, katta jamoaga mustaqil ta'lim uchun teng imkoniyat yaratiladi.

Baynalmilallik. Ta'lim xizmatlari bozorida erishilgan yutuqlarning eksporti va importi ta'minlanadi²⁰¹.

Masofaviy ta'lim usullarining rivojlanishiga asosiy sabab – bu ma'lumotlarning tez tarqalishi va ularga uzoq masofada turib ham o'qishni istaganlar va o'qitishni istaganlarning bir-birlari bilan oson aloqa qilishidir. O'z-o'zini o'qitish imkoniyati, hatto eng yaxshi materiallar bilan ham, o'qituvchi bilan muntazam aloqa bo'lmagan holda samarali emas. Tillarni mustaqil o'rganish amalda foyda keltirmaydi: o'quvchi o'z talafuzini buzib qo'yishi yoki mustaqil ravishda so'zlarni yodlashga urinishda xatolarga yo'l qo'yishi mumkin, bu esa o'qituvchi yordamida to'g'rilanadi. Samarali va to'g'ri fikr-mulohaza almashinuvisiz ta'lim jarayoni kam samarali bo'lib, o'qituvchi tomonidan berilgan material o'quvchi tilni yaxshi o'zlashtirishiga yordam bermaydi.

Xorijiy tillarni masofaviy o'qitish samaradorligi quyidagi omillarga bog'liq:

- Yangi va klassik pedagogik texnologiyalardan foydalanish;
- Fikr-mulohazalarning samaradorligi va ularning mavjudligi;
- Mashg'ulotlarning samaradorligi va o'qituvchi bilan o'zaro aloqa;
- Ishlatilayotgan metodlarning samaradorligi va o'qituvchi malakasi;
- O'quvchi shaxsiy motivatsiyasi.

Masofaviy ta'lim uchun texnik yechimlar. Hozirgi vaqtda mavjud bo'lgan axborot texnologiyalari o'z ixtiyorida qayta ishlash, joylashtirish, saqlash va masofaviy texnika uchun juda muhim bo'lgan har qanday ma'lumotlarni, istalgan hajmdagi va istalgan masofaga yetkazib berish uchun amalda cheksiz imkoniyatlarga ega. Bunday sharoitda asosiy masala o'qituvchini tanlash va uning tashkilotchilik qobiliyatiga bog'liq qoladi. Bu shuni anglatadiki: assimilyatsiya

²⁰¹ N.T.Omonov. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: Iqtisod-moliya, 2009. – B.174

qilish uchun material tanlash, o'qitish usullari va o'quv jarayonining umumiy tuzilishi. Xorijiy tilda masofaviy ta'lim kursini qurish asosida qanday kontseptual pedagogik usullar yotganini aniq tushunish kerak.

Asosiy yuk o'quvchiga tushadigan mashg'ulot. Mustaqil ish zaruriy til o'nikmalarini rivojlantirishga, yozma va og'zaki nutqning turli turlarini o'zlashtirishga qaratilgan. Bunday masofaviy ta'lim qulay va tushunarli shaklda taqdim etilgan yaxshi didaktik materialni talab qiladi. Bu masofaviy ta'limning ancha moslashuvchan usuli bo'lib, talaba uchun qulay bo'lgan vaqtda va qaerda bilim olish mumkin; talaba yo'lda bo'lsa ham dars materiallarni o'qishi yoki tinglashi mumkin.

O'quvchi shaxsiy kompyuterdan, aloqa va trening uchun mashhur dasturlardan foydalana olishi kerak. Elektron lug'atlar va ma'lumotnomalar bilan ishlash, izlash, o'rganish va kerakli manbalarni o'qishni bilishi zarur.

Masofaviy ta'lim passiv bo'lmasligi kerak. O'pincha, dars paytida, hatto kishidan iborat kichik guruhlarda ham, talabalar oz'larini passiv tutadilar. O'qitish metodikasi talabalarni bilim olish va o'plab lingvistik kommunikativ muammolarni hal qilishni o'z ichiga olgan kognitiv faoliyatga faol jalb qilishni o'z ichiga oladi. Shunday qilib, o'rganish orqali xalqaro tashkilotlar va to'g'ridan-to'g'ri xorijiy tilida so'zlashuvchilar yordamida turli ijodiy va ilmiy loyihalarni amalga oshirish imkonini beradi.

Olingan bilimlarni o'zlashtirish va ularni turli xil hayotiy vaziyatlarda qo'llash qobiliyatini nazorat qilish masalasi juda muhimdir. Bunday sharhlar tizimli va aniq va muntazam fikr-mulohazaga asoslangan bo'lishi kerak. Alohida maslahatlashuvlar bo'lishi kerak, unda murakkab masalalar o'rib chiqiladi va o'qituvchi talaba uchun nima qiyinroq ekanligini yetarli darajada baholay oladi.

Masofaviy ta'limning samarali modeli. Masofaviy o'qitishning har qanday metodikasi har doim professional o'qituvchining tizimli va tezkor o'zaro ta'sirini va talabaning mustaqil kognitiv ishini moslashuvchan tarzda birlashtirishi kerak. U tavsiya etilgan adabiyotlardan ham, mustaqil ravishda ham o'rganishi mumkin.

Xorijiy tilni o'rganishda badiiy filmlar va ilmiy dasturlarni tomosha qilish orqali til bilimlarini mustahkamlash ajoyib usuli hisoblanadi, birinchi galda subtitrlar o'chirilgan bo'lishi muhimdir.

Agar darslar yakka tartibda emas, balki kichik guruhlarda o'tkazilsa, qo'shma til loyihalari doirasida guruh a'zolarining o'zaro tas'irini ta'minlash kerak, ehtimol chet el tilida so'zlashuvchilar ishtirokida. Odatda ular muayyan mavzularda muhokamalar, taqdimotlar va video seminarlar tashkil qiladi. Hatto begonalar bilan xalqaro postkartalar almashinuvida qatnashish ham ijobiy ta'sir o'rsatadi.

O'qituvchilar va talabalar o'rtasidagi ishlarni muvofiqlashtirish. Talaba uy vazifasini elektron pochta orqali yuborishi yoki yopiq forumdagi maxsus mavzuga joylashtirishi mumkin. Shuningdek, yirik tashkilotlarning o'z portal saytlari mavjud bo'lib, u yoki bu til darslarini muvaffaqiyatli yakunlash orqali kirish mumkin bo'lgan bir qator sinf xonalari mavjud. Shunday qilib, dasturni etarli darajada o'zlashtirmagan talabalar keyingi ta'lim darajasiga chiqa olmaydi. Shaxsiy darslar yoki shunga o'xshash video chat dasturi orqali talaba har bir darsda o'z bilimi

bahosini oladi va o'qituvchi shaxsan o'z ishini kuzatib boradi va bo'lajak darslarning mavzularini moslashtiradi. Xorijiy tilni o'qitishning asosiy o'ziga xosligi uning maxsus amaliy asosidir, ya'ni har bir talaba har bir til darslarida yetarli miqdordagi amaliyotni olishi kerak²⁰².

Onlayn ta'lim o'qituvchilarga qiyinchilik tug'dirishi mumkin, chunki o'quvchilarning oldingi tushunchalari va madaniy istiqbollarini aniqlash vositalari va imkoniyatlari o'pincha tarmoqli kengligi cheklovlari bilan cheklanadi, bu esa foydalanuvchilarning tana tili va paralingvistik maslahatlarga qarashini cheklaydi. Ba'zi tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, bu cheklovlar aloqa samaradorligiga salbiy ta'sir qiladi (Short, Williams&Christie, 1976). Boshqalar ta'kidlashicha, onlayn ta'limni belgilaydigan o'ziga xos xususiyatlar (asenkron va sinxron ovoz, matn va videoning mos kombinatsiyasi) aslida rivojlangan yoki giper kommunikatsiyalarga olib kelishi mumkin (Richardson, 2000). Masalan, biz matnga asoslangan muhim ijtimoiy mavjudligining dalillarini topdik

Onlayn ta'lim muhiti ham o'ziga xos madaniy kontekstdir. Benedikt (1991) kibermakonning "geografiyasi, fizikasi, tabiati va inson qonunchiligi qoidalari bor" (123-bet) ta'kidlaydi. Talabalar tobora o'proq onlayn ta'limga virtual muhitdagi rasmiy va norasmiy tajribadan to'plangan oldingi tushunchalar bilan kelishmoqda. Ular muloqot me'yorlari va vositalarini egallaydilar, ularning ba'zilari onlayn ta'lim kontekstiga mos kelmaydi. Tadqiqotchilar o'quvchilarning Internet samaradorligini o'lchaydigan so'rov vositalaridan foydalanish orqali talabalarning malakasi va onlayn muhitda qulaylik darajasini aniqlashga harakat qilishdi (Kirby va Boak, 1987). Ularning ta'kidlashicha, kompetentsiyani faqat Internet ko'nikmalari emas, balki foydalanuvchilarning ushbu muhitda ishlash talablariga samarali moslashishga imkon beradigan kuchli internet samaradorligini tuyg'usi belgilaydi. Shunday qilib, samarali onlayn o'qituvchi doimiy ravishda o'quvchilarning qulayligi va aralashuv texnologiyasi bilan malakasini tekshiradi va o'quvchilarning internet samaradorligini oshirish uchun xavfsiz muhitni ta'minlaydi. Shunday qilib, o'quvchilarga yo'naltirilgan onlayn ta'lim kontekstlari ushbu madaniy qatlamga sezgir bo'lib, ular oflayn kontekstlarda olingan texnik imkoniyatlar va o'nikmalar to'plami bilan o'zaro ta'sir qiladi²⁰³.

Masofaviy o'qitishning quyidagi afzalliklari mavjud:

1. *O'qitishning ijodiy muhiti.* Mavjud o'pgina uslublar asosida o'qituvchi (pedagog) ilm toliblarini o'qitadi, o'quvchi-talabalar esa faqat berilgan materialni o'qiydilar. Taklif qilinayotgan masofaviy o'qitish asosida esa o'quvchi-talabalarning o'zlari kompyuter axborotlar bankidan kerak bo'lgan ma'lumotlarni qidirib topadi va o'zlarining tajribalari yordamida boshqalar bilan yaxshi muloqotda bo'lishini ta'minlaydi hamda o'z o'rnida mehnat ta'limi olishini rag'batlantiradi.

2. *Mustaqil ta'lim olish imkoniyatining borligi.* Masofaviy o'qitish asosida ta'lim berish boshlang'ich, o'rta, oliy va malaka oshirish bosqichlarini o'z ichiga qamrab oladi. Tayyorgarligi turli darajada bo'lgan inspektorlar o'zlarining shaxsiy

²⁰² <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennye-metodiki-distantionnogo-izucheniya-angliyskogo-yazyka/viewer>

²⁰³ Terry Anderson. The theory and practice of online learning. – Canada: AU Press, 2011.

dars jadvallari asosida ishlashlari va o'zining darajasidagi talabalar bilan muloqotda bo'lishi mumkin.

3. *Ish joyidagi katta o'zgarishlar.* Masofaviy o'qitish asosida ta'lim berish turi millionlab insonlarga, hammadan ham ishlab chiqarishdan ajralmagan holda ta'lim olayotgan yoshlar uchun qulay shart-sharoitlarni yaratib beradi. Bunday uslub asosida o'qitish kadrlarni tayyorlashda muhim o'rin tutadi.

4. *O'qitish va ta'lim olishning yangi va unumli vositasi.* Statistik ma'lumotlar shuni o'rsatadiki, masofaviy o'qitish asosida ta'lim berish, ishlab chiqarishdan ajralgan holda o'qish kabi unumlidir. Bundan tashqari, masofaviy o'qitish asosida ta'lim olish oliy o'quv yurti tomonidan qo'yilgan chegaradan ham chetga chiqib ketadi. Bunday asosda ta'lim olayotgan o'quvchi-talabalarning boshqalardan ustunligi ularni eng yaxshi, sifatli materiallar va o'qituvchi (pedagog)lar bilan ta'minlashdir. Ta'lim berish va boshqarish uslubiyotiga asoslangan holda o'qituvchi (pedagog) auditoriyada o'qitish shartlaridan xoli bo'lishi kerak²⁰⁴.

Masofaviy ta'lim olishning kamchiliklari:

1. *Talabalarni qo'shimcha motivatsiyaga bo'lgan ehtiyoj.* Masofaviy ta'limning asosiy kamchiligi shundaki, u kurs ishtirokchilaridan o'proq mustaqillikni talab qiladi va hatto nazorat vositalari ham har doim ham materialning yuqori sifatli bajarilishini kafolatlamaydi. Talabalarni rag'batlantirish uchun guruhning ehtiyojlari va bilim darajasini hisobga olgan holda dasturni diqqat bilan tuzish kerak.

Qiziqishni saqlab qolish uchun vazifalarni almashtirish va dars jarayonini muntazam ravishda o'zgartirish muhimdir. Texnik jihozlar tufayli masofaviy o'qitishning bu minusini osongina plyusga aylantirish mumkin. Masalan, an'anaviy sinfda ma'ruzalar va amaliy mashg'ulotlar o'z ichiga oladi. O'qituvchi Internetga ulangan kompyuterga ega bo'lsa, u saytdan o'quv videosini yoqishi, taqdimotni namoyish qilishi yoki tezkor onlayn test o'tkazishi mumkin. Dars davomida faoliyatning bunday o'zgarishi materialni o'zlashtirish darajasiga yaxshi ta'sir qiladi (bu o'qitish usuli o'plab zamonaviy o'quv dasturlarida qo'llanilishi bejiz emas);

2. *Masofaviy o'qitish malakasining yo'qligi.* O'qituvchi uchun shaxsiy aloqasiz tinglovchilar e'tiborini jalb qilish qiyinroq. U materialni jalb qilish va tushunish darajasini baholay olmaydi. Agar o'qituvchi talabalarni masofadan turib o'qitishga tayyor bo'lsa, lekin etarli malakaga ega bo'lmasa, yordamchining yordamiga murojaat qilish tavsiya etiladi. Hech bo'lmaganda birinchi darslar uchun. Asta-sekin o'qituvchi tajribaga ega bo'ladi, u nuanslarni tushunadi va darslarni tashqaridan yordamisiz mustaqil ravishda o'tkazishi mumkin bo'ladi;

3. *Imtihon topshirishda foydalanuvchini identifikatsiya qilish muammosi.* Biror kishi testdan va dialog simulyatoridan o'z-o'zidan o'tganligini tekshirish qiyin. Videokuzatuv muammoning echimi bo'lishi mumkin, ammo bu har doim ham mumkin emas;

4. *Chalg'ish ehtimoli yuqori.* Yuzma-yuz muloqot qilish uchun o'qituvchilar va kutilayotgan topshiriqlar haqida doimiy ravishda eslatuvchi kursdoshlar yo'q.

²⁰⁴ Omonov N.T. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: Iqtisod-moliya, 2009. – B.175.

Agar talaba masofaviy o'qitish kursini muvaffaqiyatli yakunlamoqchi bo'lsa, o'zini g'ayratli va diqqatli qilishi kerak;

5. *Tarmoqdan ayrilish*. Onlayn bilim olishning eng katta dushmani bu internet provayderlarining sekin ishlashi yoki aloqa uzilib qolishi. Bu vaziyatda talabaning ta'lim olishga bo'lgan intilishi so'nishi yoki asabiylashishiga olib keladi²⁰⁵.

Masofaviy ta'lim shakllari:

1. *Senkron* (bir vaqtning o'zida): Talaba va o'qituvchi bir vaqtning o'zida onlayn bog'lanib, darsda qatnashadi. Misol: videokonferensiyalar.

2. *Asenkron* (turli vaqtlarda): Talabalar va o'qituvchilar dars materiallarini turli vaqtlarda foydalanishlari mumkin. Misol: yozilgan video darslar, elektron materiallar va onlayn testlar²⁰⁶.

Xulosa qilib aytganda masofaviy ta'lim til o'rganishda katta imkoniyatlar yaratadi, ammo jonli muloqot va amaliyot yetishmasligi ba'zi cheklovlarni keltirib chiqaradi. Shu sababli, ba'zi hollarda masofaviy ta'limni an'anaviy usullar bilan birgalikda qo'llash yaxshiroq natija berishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Michael Grahame. The handbook of distance education. – New York: Routledge, 2019.

2. Omonov N.T. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: Iqtisod-moliya, 2009.

3. Terry Anderson. The theory and practice of online learning. – Canada: AU Press, 2011.

4. <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennye-metodiki-dstantsionnogo-izucheniya-angliyskogo-yazyka/viewer>

5. <https://lex.uz/ru/docs/-267044>

6. <https://mts-link.ru/blog/online-obuchenie-plus-minus/>

²⁰⁵ <https://mts-link.ru/blog/online-obuchenie-plus-minus/>

²⁰⁶ Michael Grahame. The handbook of distance education. – New York: Routledge, 2019.

SHARQ TILLARINI O'QITISHDA ZAMONAVIY METODLAR

Shaxnoza ABDULLAYEVA,
Oriental universiteti Sharq tillari kafedrası
stajyor-o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada sharq tillarini o'qitishda tinglab tushunish va nutq ko'nikmalarini oshirishning eng samarali usullarini yoritishga qaratilgan. Mazkur maqolada hozirgi kundagi zamonaviy tilshunoslikda sharq tillarini o'qitishda zamonaviy metodlarni ahamiyati, ta'lim olayotgan talaba-yoshlarning dars jarayonida olayotgan ko'nikmalarining qay holatda bo'lishi, pedagogning texnik ko'nikmalari va ta'limda zamonaviy, noan'anaviy metod usullarini ko'rishingiz mumkin

Kalit so'zlar: metodika, innovatsiya, sharq tili, pedagogik mahorat, texnik ko'nikmalar, zamonaviy pedagog, til o'rganish, online resurs.

“Xorijiy tillarni o'rgatish bo'yicha kelajak uchun mustahkam poydevor bo'ladigan yangi tizimni yo'lga qo'yish vaqt-soati keldi”, - deydi o'zlarining ma'ruzalarida prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev²⁰⁷.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “O'zbekiston Respublikasida xorijiy tillarni o'rganishni ommalashtirish faoliyatini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida 2021-yil 19-maydagi PQ-5117-son qaroriga muvofiq shuningdek xorijiy tillarni o'rganishni ommalashtirish bo'yicha tashkiliy chora-tadbirlarni samarali amalga oshirish maqsadida Vazirlar Mahkamasi qaror qiladi. Davlat organlari va tashkilotlari, mahalliy ijro etuvchi hokimiyat organlari va davlat ta'lim muassasalarining xorijiy tillarni o'qitishni ommalashtirish borasidagi faoliyatini muvofiqlashtiradi. Xorijiy mahalliy faoliyatini muvofiqlashtiradi. Xorijiy mahalliy hamkorlar bilan aloqalar o'rnatib, ularning moliyaviy, tashkiliy va uslubiy ko'magini mamlakatda xorijiy tillarni o'rganishni ommalashtirishga jalb qilishni tashkil etadi.

Ayni damda dunyo siyosatida o'zinning munosib o'rnini bor bo'lgan mamlakatimiz yuqori saviyada va tez suratlarda rivojlanish yo'lidan bormoqda. Mana shu taraqqiyot bosqichida xalqni harakatlantiruvchi kuch yoshlarga ko'plab imkoniyatlar yaratilmoqda. Buning sababi shundaki bugungi kunda aholimizning 40 foizini 18 yoshgacha bo'lgan bolalar, 64 foizini esa – 30 yoshgacha bo'lgan yoshlar tashkil etadi. Aynan shuning uchun mamlakatimizning porloq kelajagini ta'minlovchi yoshlar har tomonlama bilimli, etuk kadr bo'lib shakllanishi davr talabi hisoblanadi. Bugungi kunning etuk mutaxassisi nafaqat o'z ixtisosligi bo'yicha bilimlarga, balki chet tillarini ham mukammal bilishi talab darajasiga ko'tarildi.

²⁰⁷<https://lex.uz/ru/docs/5426736>

Bizning zamonaviy dunyomizda ko'p tilli bo'lishning ahamiyati har qachongidan ham muhimroq bo'lib qoldi. Ko'p tillilik bir qancha soha va sohalarda hal qiluvchi talabga aylanib, xalqaro aloqalar, iqtisodiy imkoniyatlar va madaniy almashinuv o'sishiga yordam beradi. Yangi tilni o'rganishnafaqat yangi yo'llarni ochibgina qolmay, balki shaxsning madaniy tushunchalari va shaxsiy o'sishi ufqlarini kengaytiradi. Bugungi globallashtirilgan dunyoda chet tillarini bilish ahamiyatlidir. Chet tilini grammatikasni bilish endi yetarli emas. O'quvchilar global kontekstda samarali muloqot qila olishlari kerak. Til o'rganishning grammatika qoidalariga asoslangan an'anaviy sinf usullari eskirgan va samarasiz bo'lib qoldi.

Zamonaviy jamiyat o'quvchilardan intuitiv, funktsional va interaktiv tarzda til bilan shug'ullanishni, o'quvchilarning qiziqishlarni saqlab qolish va sifatli ta'lim olishini ta'minlash uchun texnologiya va bir qator kommunikativ yondashuvlardan foydalanishni talab qiladi. An'anaviy tillarni o'rgatish amaliyoti til o'rganuvchilarni chet tillarini o'zlashtirish uchun etarli darajada qurollantirish uchun etarli emas. An'anaviy usullarda asosan grammatika qoidalari va lug'atni takrorlashga qaratilgan, o'qituvchiga asoslangan yondashuv qo'llaniladi. Ushbu yondashuv ko'pincha zerikarli va til tajribasini to'liq qamrab olmaydi. Hozirgi zamonaviy ta'limda interaktiv metodlar, innovatsion texnologiyalar, axborot texnologiyalaridan o'quv jarayonini tashlik etishga bo'lgan talab kundan kunga o'sib boryapti. Zamonaviy metodlar va innovatsion texnologiyalarning o'рни va roli benihoya kattadir²⁰⁸.

Chet tillarini o'rgatishning zamonaviy usullari, o'rganilayotgan tilni yanada qiziqarli va jozibali qilish uchun bir qancha o'yin usullaridan foydalanilsa maqsadga muvofiq bo'ladi. Tilni o'rgatish uchun mo'ljallangan o'yinlar o'quvchilarga o'rganishvaqtida qiziqarli bo'lish imkoniyatini beradi. O'yin uslubi turli xil o'quv muhitlarida, masalan, sinflarda, kompyuterga asoslangan treninglarda yoki hatto mobil qurilmalarda ham qo'llanilishi mumkin. Natija esa xotirani saqlash, tushunishni va bilimlarni uzoq muddatli xotirada saqlashga yordam beradi. Bundan tashqari, sinfdagi o'yinlar jamoaviy o'yin orqali o'quvchilarning shaxslararo ko'nikmalarini oshiradi, sinf ichidagi munosabatlarni yaxshilaydi va qiziqarli va qulay o'quv muhitini ta'minlaydi.

Chet tillarini xususan, sharq tillarini o'rgatishning bir nechta samarali usullari mavjud. Jumladan, dars jarayonida masalan arab tilidagi video roliklar, podkastlar, dialoglar, kino yoki multfilmlarni ko'rsatish, ancha ana'anaviy usullardan foydalidir. Bu texnik vositalardan foydalanish o'quvchilarning chet tili o'rganishjarayonini qiziqarliroq va samaraliroq bo'lishini ta'minlaydi. Chet tilini o'rgatishda zamonaviy metodlarning ahamiyati beqiyos. Shu o'rinda hozirgi davrda keng qo'llanilayotgan bir nechta metodlardan foydalanib kelinmoqda.

1. Virtual sinflar: (الفصول الإلكترونية) Ommaviy onlayn kurslar va virtual sinflar talabalarga chet tillarini masofadan turib o'rganishimkoniyatini beradi. Ushbu usul real vaqt rejimida butun dunyo bo'ylab o'qituvchilar va boshqa talabalar bilan o'zaro

²⁰⁸ Lutfullayeva M., Aliyev D. Chet tillarni o'qitishda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish. – T., 2024.

aloqada bo'lishga imkon beradi, va bu usulda talim vaqtida moddiy va imkoniyati chegaralangan talabalarga til o'rganish uchun sayohat qilishlari shart bo'lmaydi.

2. Til o'rganish ilovalari va onlayn resurslar ham tinglab tushunish va nutq ko'nikmalarini rivojlantirish uchun qimmatli vositalar bo'lishi mumkin. Ushbu vositalar keng doiradagi interfaol mashqlar, amaliy mashg'ulotlar va audio materiallarni taklif etadi, ular an'anaviy sinfdagi ta'limni to'ldiradi va talabalarga o'z til ko'nikmalarini darsdan tashqarida mashq qilishlari uchun qo'shimcha imkoniyatlar beradi.

3. Madaniy bilim olish: (التعليم الثقافي) Madaniy almashinuvlar, xoh jismoniy, xoh virtual, talabalar til egalari bilan so'zlashuvchilar bilan muloqot qilish imkoniyatini beradi. Ushbu o'zaro ta'sirlar talabalarga haqiqiy ijtimoiy va madaniy kontekstda tilni qo'llash imkonini berish orqali o'rganishni tezlashtirishi mumkin.

4. Vazifaga asoslangan o'rganish (التعلم القائم على المهام). Ushbu yondashuv chet tilidan muayyan vazifalarni bajarish uchun vosita sifatida foydalanishga urg'u beradi. Bu sayohatni rejalashtirish, intervyu o'tkazish yoki til egalari bilan ko'proq uchrashuvlar uyushtirish yoki o'rganilayotgan tilda dialog tayyorlash, yoki qisqa matnni o'z ichiga olishi mumkin. Maqsad tilni o'rganishni o'quvchining kundalik hayotida yanada dolzarb masala bo'lishi va qo'llashini ta'minlashdan iborat²⁰⁹.

5. Qora ekran (شاشة سوداء). Bu usulni qo'llash uchun biron bir ko'rsatuv yoki multfilm yoki video rolikni talabalarga eshittiriladi va ular ko'zlarini yumadilar faqat eshitadilar va talabalar tushunganini yozadilar yoki gapiradilar. Bu metod til o'rganuvchi talabaning eshitish qobiliyatni va kormasdan turib tushunish qobiliyatni oshirishga samarali yordam beradi.

6. Matnni ijodiy hal qilish (حل المشكلة الإبداعي للنص). Bu usulni qo'llash uchun hikoyaning boshlanish qismi o'qib beriladi va uning yakunlovchi qismini o'quvchilar hukmiga havola qilinadi. Bu usul o'quvchida fikrlash qobiliyatining rivojlanishiga yordam beradi. O'qituvchi talabalardan kichik guruhlar tuzishni yoki o'quv topshiriqlarini bajarish va kerakli natijalarga erishish uchun individual ravishda ishlashni so'raydi. Bu ularga bir-biridan bilim olishga yordam beradi. Talabalar birgalikda ishlashni va hamkorlik qilishni o'rganadilar. Ular tashqi dunyoga qadam qo'yganlarida ham bu ularning foydasiga ishlaydi.

7. Hikoya zanjiri (سلسلة القصة) metodi. Bu metodda talabalar qog'oz bo'laklariga biror bir so'zni yozadilar va qog'ozlarni almashadilar va aynan shu so'zlar ishtirokida gaplar tuzadilar va jumalarni davom ettiradilar. Shu tartibda qog'oz bo'laklarini bir necha almashilgandan so'ng yangi matn paydo bo'ladi. Bu usul talabalarda yangi so'zlarga jumla yoki gap tuzish va yangi fikrlarni uyg'otish, mavjud bilimlarga yana yangi fikr qo'shish uchun samarali vas hu bilan birga ko'nikmlarini mustahkamlashga yordam beradi va qiziqarli dars, quvnoq muhit paydo bo'ladi.

8. Samolyot uchir (طير الطائرة) metodi. Bunda til o'rganuvchi talabalar samolyotchalar yasaydilar va qarama qarshi tarafga turilib samalyotchalar ichiga yangi so'zlarni yozadilar va bir-birlari tomon uchiradilar. Samolyotchalaridagi

²⁰⁹ <https://talkpal.ai/fr/les-differentes-methodes-pedagogiques-pour-lenseignement-des-langues-etranangeres/>

soʻzlarni eslab qolish kerak boladi bu xolat bir necha marotaba takrorlanadi. Va bu esa soʻzlarni yodlash qobiliyatni oshirishga yordam beradi va albatta shu bilan bir qatorda oʻquvchilarning kayfiyatiga, darsni quvnoq kayfitda oʻtishiga yordam beradi.

9. Jumlalarni tartibla (ترتيب الجمل) – bu metodda oʻqituvchi biron bir matn yoki suhbatni ketma ketligini tartibsiz holatda joylashtirib oʻquvchilarga matn ketma ketligini toʻgʻri tartiblatish bilan amalga oshiriladi va bu oʻquvchini yangi matn ustda ishlashiga va yangi soʻzlardan toʻgʻri foydalanish koʻnikmasni shakllatiradi. Bu usul matn bilan ishlanganda faollikni, kuzatuvchanlikni va tushunishni qoʻllab-quvvatlash uchun kuchli metod hisoblanadi.

10. Pantomima (التمثيل الحركي) – turli xildagi soʻzlarni imo-ishoralar orqali tushuntirish. Bu usul juda qiyin mavzular tushuntirilishi kerak boʻlgan darsda yoki yozma mashqlar bajarib oʻquvchilar charchagan paytlarida foydalanilsa maqsadqa muvofiq boʻladi. Bu metod asosan yangi fikrlarni uygʻotish, mavjud bilimlarga yana yangi fikr qoʻshish uchun samarali usuldir.

11. Suʼratda nima koʻrayapmiz? (ماذا نرى في الصورة) usuli ancha qulay boʻlib, arab tilini oʻrgatishda, oʻquvchilarning ogʻzaki nutqini rivojlantirishda yordam beradi, buning uchun mavzuga aloqador rasmlardan foydalanish lozim

12. Tezkor savol (سؤال سريع). Bunda oʻquvchilarga 2 guruhga boʻlinadilar va guruhlar bir-biriga yangi oʻtilgan mavzu yuzasidan savollar beradilar. Bu metod oʻtilgan dars samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Xorijiy tillarni oʻqitishning zamonaviy usullari oʻqituvchilar va oʻquvchilarga oʻqitish va oʻrganishtajribasini oshirish uchun noyob imkoniyatlarni taqdim etadi, Shu bilan birga madaniy tushunchalarni kengaytiradi va chet tillarini bilishni rivojlantiradi. Turli usullar oʻquvchilarga tilni tezda oʻzlashtirishga yordam beradi va ularni til egalari bilan mazmunli muloqot qilishlarini taminlaydi. Innovatsion oʻqitish amaliyoti oson va jonli til tajribasini yaratadi. Ushbu maqolada muhokama qilingan turli usullar oʻqituvchilarning xohishiga koʻra tillarni oʻqitishda foydalanishlari mumkin. Chet tillarini oʻrganishda zamonaviy usullarning integratsiyalashuvi, shubhasiz, tillarni oʻrgatish va oʻrganishuslubimizni yaxshilaydigan samaradorli ishdur.

Xulosa qilib aytganda, chet tillarini oʻqitish sezilarli darajada rivojlanib, grammatika va tarjimaga yoʻnaltirilgan anʼanaviy usullardan muloqot va texnologiyalardan foydalanishni targʻib qiluvchi zamonaviyroq yondashuvlarga oʻtdi. Har bir usul oʻzining afzalliklariga ega va oʻquvchining aniq maqsadlaridan kelib chiqqan holda tanlanishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 19-maydagi PQ-5117-son qarori.

2. Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 6-apreldagi “Umumiy oʻrta va oʻrta maxsus kasb hunar taʼlimining davlat taʼlim standartlarini tasdiqlash toʻgʻrisida”gi 187-sonli Qarori.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning “Yoshlar ma’naviyatini yuksaltirish va ularning bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etish bo‘yicha muhim vazifalar” mavzusidagi ma’ruzasi. 2019-yil 19-mart.
4. Lutfullayeva M., Aliyev D. Chet tillarni o‘qitishda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish. – T., 2024.
5. Международная конференция академических наук (Vol. 3, No. 2, Pp. 12-15).
6. Jo‘rayeva X. (2022). Zamonaviy tilshunoslikda sharq tillarini o‘qitishning nazariy, amaliy va innovatsion ahamiyati // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences (Special Issue 24). – B. 468-475.
7. Habibullayevna K.S. (2023). The Oretical aspects of teaching classical oriental languages based on digital technologies // Pedagogical cluster-Journal of Pedagogical Developments, 1(2), 424-430.
8. Shamsiyeva M.A. (2024). Tilni o‘qitishda tarixiy metodlar tavsifi // Educational Research In Universal Sciences, 3(4 Special). – B. 25-28.

SHARQ TILLARINI O'RGATISHDA ZAMONAVIY METOD VA USLUBLAR

Shaxnoza MUHAMEDBABAYEVA,

Yangi asr universiteti Mumtoz sharq tillari kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada xorijiy va sharq tillarni o'qitishdagi muammolar va ularning ba'zi yechimlari o'rganilib tadqiq qilindi. Til o'rgatishdagi ko'nikmalar va an'anaviy yondashuvlar bilan bir qatorda zamonaviy metod va uslublar taqdim qilindi. Ba'zi tilshunos olimlarning til o'rganish va oqitishdagi tajribalari o'rganilib tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: sharq tili, ko'nikma, metod, uslub, yondashuv.

Hozirgi shiddat bilan rivojlanayotgan kunimizda tillarni o'rganishga bo'lgan ehtiyoj yanada oshib bormoqda. Ayniqsa sharq davlatlari bilan xalqaro-siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy aloqalar rivojlangan bir davrda jamiyatimizda o'z-o'zidan ularning tilini, madaniyatini, turmush tarzini ham o'rganishga ehtiyoj seziladi. Bu borada ko'plab xalqaro va mahalliy anjumanlar, forumlar o'tkazilmoqda. Bularndan asosiy maqsad ushbu tillarni o'qitish metodikasidagi innovatsion texnologiyalarning ro'li, til o'qitishni takomillashtirish yuzasidan xorijiy va mahalliy oliy ta'lim mutaxassislarining fikrlarini o'rganishdir.

Shulardan kelib chiqib ushbu maqolada bugungi kundagi til o'rgatishda va o'rganishdagi yangi metodika va uslublarni o'rganamiz. Avvalambor xorijiy yoki sharqiy tillarni o'qitish o'qituvchidan mahorat talab qiladi. Bu sohada faoliyat olib borayotgan tilshunoslar har qaysi tilni "tirik mavjudot" ga o'hshatishadi. Demak, til harakatda bo'lmog'i, yangi strategiyalar, tarkibiy iboralar bilan "sug'orilib" turmog'i lozim. Avvalo har qaysi tilni o'rganish uchun qabul qilingan to'rtta til ko'nikmasi (malaka) mavjud bo'lib, bular: tinglash, so'zlash, o'qib tushunish va yozish.

Ko'nikma – bu ma'lum bir vazifani eng oz vaqt va kuch bilan o'zlashtirishga olib keladigan aqliy va jismoniy hatti – harakatdir. Ko'nikmalarni o'zlashtirish uchun esa davomiy, muntazam va dasturlashgan amaliy mashg'ulotlar zarur bo'ladi.

E'tibor beradigan bo'lsak yuqoridagi ko'nikmalarning joylashuv tartibining o'ziyoq bu masalada birlamchi tushunchalarni shakllantiradi.

Tinglash ko'nikmasi – bu til o'rganishdagi muhim malakalardan hisoblanadi. Arab tarixchisi Ibn Xaldun(1332-1406) o'zining "Muqaddima"sida الاستماع أبو الملكات - "Tinglash malakalarning otasidir"[2] deb yozadi. Talabalarga tilni o'rgatishni bu bosqichdan boshlash, ularga o'sha tilni o'rganishda bir qancha qulayliklar yaratadi. O'quvchi o'zi eshitayotgan ovozga taqlid qiladi va o'rganayotgan tilni fonetik tizimi bilan taniishadi. U orqali o'quvchi talaffuz va nutq bosqichiga so'ngra o'qish va yozish bosqichlariga o'tadi. Tinglash ko'nikmasi ushbu sohada rivojlangan mamlakatlarda til ta'limidasturlarining asosiy qismiga aylangan. Tadqiqotlar shuni

ko'rsatadiki til o'rganish ko'nikmalarining barchasini 99% deb olsak, tinglash, eshitish ko'nikmasi 45% ni, 30% nutq – so'zlashish ko'nikmasi, 16% o'qish, 9% ni yozish ko'nikmasi tashkil qiladi. [2] Tinglash ko'nikmasi ta'lim bosqichiga qarab ko'tariladi yoki pasayadi. Tinglash ko'nikmasini oshirish va rivojlantirish uchun uchun ko'plab strategiyalar mavjud. Ularni quyida aytib o'tamiz: Tinglovchi o'sha tilda so'zlovchini e'tibor bilan tinglashi lozim, agar so'zlovchi bilan audio- vizual (ko'rib-tinglab) aloqada bo'lsa, uning asosiy fikrlarini yozib olish va eshitganlarini umumlashtirishi kerak bo'ladi. Tunlash ko'nikmasi uchun berilgan amaliy mashg'ulotlarda uchadan – beshtagacha mashq bajarish mumkin bo'ladi. Bunda talaba audio matnni uch marta tinglash orqali to'rt yoki beshta mashqni shartlariga ko'ra bajaradi. Albatta ushbu mashqlar matn mazmuniga hamohang bo'lmog'i lozim..

Ha bugungi kunda sharq tillarini ayniqsa arab tilini o'rganishga bo'lgan qiziqish ortib bormoqda va buning natijasida ko'plab o'quv markazlari, xususiy maktablar, universitetlarda arab tilini o'rgatish yo'lga qo'yildi. Endi oldimizdagi maqsad tinglovchi va talabalarga arab tilida nafaqat ravon o'qish va chiroyli yozish yoki sarf – naxu qoidalarini puxta yodlatish, balki bu tilda ravon so'zlashish va tinglab tushunish ko'nikmasini ham shakllantirmoq kerak. Albatta buning uchun hozirgi kundagi rivojlangan, zamonaviy metod va uslublardan foydalanmog'imiz shart. Ushbu maqolada biz shular haqida bahs yuritmoqchimiz.

Turkiyadagi Sulton Mehmet Universitetining professori ustoz Islom Yusri Alining yozishicha, 2019 - yili u Osiyo davlatlaridan biriga qilgan safarida magistratura bosqichida tahsil olmoqchi bo'lgan talabasi bilan uning mavzusi haqida suhbatlashib qoladi. Professor unga “(diniy) Maktab o'quvchilarining arab tilini o'rganishdagi tendensiyalari” (yo'nalishlar, qiziqishlar, intilish) haqida ilmiy ish qilsangchi deb aytadi. U bo'lsa : “Ular arab tilini yomon ko'rishadi, nimalarni ham yozaman” deb javob beradi. Shunda professor: “Nima deyotganingni bilasanmi?! “yomon ko'rishadi”mi yoki “yaxshi ko'rishmaydi” demoqchimisani? - deydi. Shunda talaba: Ustozim men nima deyotganimni bilib aytyapman, ko'pchilik o'qituvchilarr ko'p vaqtni ot va fe'llarni tushlashga sarflaydilar, darslik kitoblari ularning kelajaklarida biron bir foyda bermaydi, biroq o'qituvchilar bu jannat ahlining tili ekanligini aytishadi. Shunda professor: Demak o'limdan oldin undan foyda yo'q ekanda! -deb aytadi. Bir kundan keyin professor o'sha mamlakada boshqa bir tadqiqotchi bilan uchrashadi va unda ham huddi shunday gapni aytadi, holbuki bu ikki tadqiqotchi boshqa boshqa maktabda ishlardilar.”[2]

Bu va bunga o'hshash vaziyatlar bizni - til o'rgatuvchilarni yangi metod va uslublarni o'rganib, ularni amalda qo'llashga undaydi. Bugungi kunda an'anaviy yondashuvlar bilan bir qatorda zamonaviy metod va uslublar ham rivojlanib kelmoqda, bu esa o'quvchilarga va til o'rganuvchilarga til o'rganish jarayonini qiziqarli, interaktiv va asosiysi samarali bo'lish imkonini beradi. Quyida mana shunday zamonaviy metod va uslublarni o'rganamiz.

Kommunikativ yondashuv(Communicative Language Teaching, CLT)

Tilni o'rganish jarayonini muloqot asosida tashkil qiladi. Bu metodda tilni o'zlashtirish uchun o'qituvchi bilan o'quvchi real-hayotiy vaziyatlarda muloqot qilishi muhim omildir.

Asosiy tamoyillari - tilni praktik – amaliy jihatdan qo'llash, o'quvchilarni grammatik qoidalar o'rniga real muloqot bilan tilni o'rganisiga rag'batlantirishdir.

Amaliyoti – guruh – guruh bo'lib faoliyat olib borish, o'quvchilar bilan kundalik salomlashishdan tortib, darajalariga qarab suhbatlar uyushtirish va fikr almashish, dars jarayonida ularga vazifalarni o'rganilayotgan tilda so'zlash, masalan, arab tili misolida olsak : kiring – ادخل , chiqing - اخرج , keling - تعال eshiting – استمع - اسمع va shunga o'hshsh qisqa, esda qoladigan ibora va jumlar bilan. O'quvchilarni kundalik hayotiy vaziyatlarda shu tilni qo'llashlari lozimligini uqtirish.

Interaktiv yondashuv (Interactive Teaching)

Bunday o'qitish metodi o'quvchilarni faol ishtirok etishga rag'batlantiradi va ularni mashg'ulotning markaziy qismiga aylantiradi.

Asosiy tamoyillari – o'quvchilar dars jarayonida faol muloqot o'rganish markazida bo'ladilar. Talabalar bir- biri bilan, o'qituvchi bilan muntazam ravishda hamkorlik qiladilar.

Amaliyoti – dars jarayonini turli intraktiv vositalar – tarqatma materiallar, slayd, viktorinalar, plakatlar, turli adabiyotlar bilan boyitish, berilgan mavzu bo'yicha o'quvchilargaga savollar berish bilan ularni faollashtirish. O'quvchilar o'rganilayotgan tilda o'zaro bahs -munozara qilish orqali uni o'rganadilar.

Texnologiyaga asoslangan o'qitish (Technological Training)

Til o'rgatishda zamonaviy texnologiyalardan foydalanishni nazarda tutadi.

Asosiy tamoyillari – texnikadan foydalanish dars jarayonini interaktiv va qiziqarli qilishda muhim omillardan biri bo'ladi. Talabalarga onlayn resurslar, mobil ilovalar, video- audio orqali nafaqat darsda, balki darsdan tashqari ham mustaqil o'rganish imkonini beradi.

Amaliyoti- dasda video -audio darsliklardan foydalanish, bunda kompyuter va televizorlar orqali mavzuni eshittirish va ko'rsatish lozim. Talabalarga Duolingo, Quizlet kabi platformalardan foydalanib yangi so'z va iboralarni yodlatishni yo'lga qo'yish, Zoom yoki Google Meeting, Telegram platformalarida masofaviy - onlayn darslarni yo'lga qo'yish, mustaqil ravishda Youtube va Podcastlardan foydalanib tinclab tushunish ko'nikmasini rivojlantirishdan iborat.

Tanishuv orqali til o'rgatish (Immersion Method)

Bu metod tilni o'qitish uchun o'quvchilarni o'rganilayotgan tilda to'liq muhitga tushuradi. Darslar va muloqot to'liq va faqat shu tilda olib boriladi,

Asosiy tamoyillari – o'quvchilarni faqat o'rganilayotgan tilda fikrlashga va muloqot qilishga undaydi. Bu metod orqali o'quvchilar o'sha tilni nadaniyati bilan ham o'rganadilar. Buning natijasida tilning kundalik hayotda keng qo'llanilishini ta'minlaydi. Talabalar tilni grammatik jihatlariga e'tibor bermasdan tabiiy ravishda o'rganadilar.

Amaliyoti – o‘quvchilarga barcha mavzularni (gografiya, tarix, matematika va hk) o‘rganayotgan tilida berish va ularni dars jarayonida va undan tashqari mustaqil shu tilda muloqot qilishga, o‘qishga majburlash, xorijiy til davlatlarida til o‘rgatish dasturlari bilan ishlash, qo‘shimcha yozgi intensiv kurslarda o‘qitish.

Tashabbuskor (vazifa yordamida) til o‘rgatish (Task- Based Language Teaching TBLT)

Bu metodda o‘quvchilar tilni o‘rganish uchun muayyan vazifalarni amaliy bajarishlari kerak bo‘ladi.

Asosiy tamoyillari - o‘rganilayotgan til amaliy vazifalarni bajarish orqali o‘rganiladi.

Talabalar oldiga hayotiy vaziyatlarga oid masalalar va jarayonlarni qo‘yib, o‘rganilayotgan tilda ularni yechish va ko‘rsatib berish talab etiladi.

Amaliyoti – talabalar restoranlardan taom buyurtma berish, do‘konlarda savdo qilish, shaharning ko‘zga ko‘ringan tarixiy va zamonaviy joylariga sayohatlar uyushtirib, ular haqida o‘sha tilda so‘zlab berishga o‘rgatiladi. Hayotiy masalalarni hal qilish uchun guruhli loyihalar va o‘yinlar. Ushbu loyihalarga mazmunam=nomlar qo‘yish, masalan: “Shaharning diqqatga sazovor joylari” - معالم المدينة, “Kasblar” - المهنة, “Restoranda” - في المطعم, “Supermarketda” - في السوق va hk.

Aralash yondashuv (Blended Learning)

Aralash yondashuvda an‘anaviy sinf darslari bilan onlayn darslar birlashtiriladi. Bu esa o‘quvchilarga yanada moslashuvchan o‘quv imkoniyatini beradi.

Asosiy tamoyillari - talabalar darsdan tashqarida ham bilimlarini mustahkamlash imkoniga ega bo‘ladi. Sinfda va onlayn muhitda o‘rganish usullarini birlashtirish orqali talabada ko‘proq o‘rganish imkoniyati paydo bo‘ladi.

Amaliyoti – Moodle, Google Classroom kabi platformalarda yoki Telegram Messengeri orqali dars materiallarini joylashtirish va mustaqil o‘rganish uchun vazifalar berish. Sinfdan tashqari onlayn materiallardan foydalangan holda talabalarni dars jarayonida faol ishtirok etishga undashdan iborat.

O‘yinlar bilan o‘rgatish (Gamification)

Bu metod til o‘rgatish jarayonida o‘quvchilarni qiziqishi va motivatsiyani oshirish uchun o‘yinlardan foydalanishni nazarda tutadi.

Asosiy tamoyillari – rag‘batlantirish va mukofatlash orqali o‘quvchilarni o‘rgatish jarayonida faol ishtirok etishga undaydi. til o‘rganishni o‘yinlar orqali yanada oson va samarali qilish.

Amaliyoti – Kahoot, Quizlet va Duolingo kabi ilovalar orqali so‘z boyligini oshiruvchi o‘yinlar orqali yoki dars jarayonida an‘anaviy, guruhlar bilan o‘yinlar orqali. Darslarda o‘yinlar, tanlovlar orqali talabalarni raqobatga va faol o‘rganishga rag‘batlantirishdir.

Atrof – muhit orqali o‘rgatish (Contextual Teaching and learning (CTL)

Bu metod talabalarni real hayotiy kontekslarda tilni o‘rgatishga rag‘batlantiridi.

Asosiy tamoyillari – talabalarni atrof – muhit bilan bog‘liq mavzular orqali o‘qitish. Talabalar tilni kundalik hayotiy kontekstlarda qo‘llash orqali tezroq

o'zlashtiriladi. Darsliklarda ham atrof – muhitimizda bo'ladigan voqealar o'rganiladi.

Amaliyoti – darslarni tashqi muhitda o'tkazish, sayyor darslar tashkil qilish (muzeyda, tabiat qo'ynida, tarixiy joylarda). Turli mavzudagi filmlar va o'yinlar ko'rish orqali organish va so'zlashuv uslubini o'zlashtirishdir.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, til o'rgatishdagi zamonaviy metodlar an'anaviy yondashuvlarga nisbatan ko'plab afzalliklarga ega bo'lib, talabalarni dars jarayonida faol ishtirok etishga rag'batlantiradi. Bugungi kunda ko'pgina xalqaro toifadagi universitetlarda, maktablarda yuqoridagi zamonaviy uslublar keng qo'llanilmoqda. Ularning barchasi talabalarni tilni tez va samarali o'zlashtirishlariga yordam beradi. Shu bilan birga o'quvchilar o'yinlar, contextual o'qitish kabi yangi yondashuvlar talabalarni til o'rganishga bo'lgan qiziqishini orttiradi. Har bir metodning o'ziga xos afzalliklari bor va ular talabalarining, o'quvchilarning maqsadlariga va ehtiyojlariga qarab moslashtiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Brown, H.D "teaching by Principles An Interactive Approach to Language Pedagogy" – 2001
2. <https://learning.aljazeera.net/en/blogs>.
3. CHET TILLARINI O'QITISHDA "SUGGESTOPEDIA" ("IMMERSION METHOD") INNOVATION USULINI JORIY ETISH | BuxDu-Buxoro davlat universiteti

INNOVATSION O'QUV DASTURLARI VA XORIJIY TILLARNI O'QITISH BO'YICHA JAHON TAJRIBASI

Maftuna ABDUG'OFUROVA,

*TDSHU Mumtoz filologiya yo'nalishi magistranti
ISFI O'zbek va xorijiy tillar kafedrasi o'qituvchisi*

Annotatsiya: Global muloqotning kuchayishi davrida chet tillarni o'rgatish madaniy o'zaro ta'sir, shaxsiy va kasbiy rivojlanish uchun zaruriyatga aylandi. Ushbu maqoladatil o'qitishdagi innovatsion usullar, jumladan, interfaol ta'lim hamda sun'iy intellekt va virtual reallik kabi zamonaviy texnologiyalar va ularning o'qitishdagi tajribasini yaxshilashdagi roli muhokama qilinadi. Shuningdek, u ta'lim va madaniy o'zaro hamkorlikni birlashtirgan Finlandiya va Kanada modellari kabi muvaffaqiyatli xalqaro tajribalarni ko'rib chiqadi. Maqolada resurslarning yetishmasligi va o'quvchilar darajasidagi nomutanosiblik kabi muommolarga e'tibor qaratilgan va o'quv dasturlarini ishlab chiqish va ta'limda innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash bo'yicha tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: Chet tillarni o'rgatish, innovatsion o'quv dasturlari, ta'lim texnologiyasi, lingvistik immersion, madaniy aloqa.

Tillar madaniy olamlarning kalitidir va turli sivilizatsiyalarni tushunish va xalqlar o'rtasida aloqa ko'priklarini qurish uchun muhim vosita hisoblanadi. Madaniy ochlik va jamiyatlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning ahamiyati ortib borayotganligi sababli, chet tillarini o'zlashtirish hayotning barcha jabhalarida, xoh shaxsiy, xoh kasbiy yoki akademik darajada ajralmas zaruriyatga aylandi. Yangi tilni o'rganish uning so'zlari va qoidalarini bilish bilan cheklanib qolmaydi, balki bu boshqa madaniyatni o'rganish sayohati va uning tafakkuri va urf-odatlarini tushunish usulidir.

Tilning madaniy merosi bugungi kunda butun dunyo guvohi bo'layotgan jadal texnologik taraqqiyot bilan birga, zamon talablariga javob beradigan va o'zgaruvchan global muhitda o'quvchilarning ehtiyojlariga mos keladigan innovatsion o'quv dasturlariga ehtiyoj paydo bo'ldi. Talabalarni til o'rganishga undash uchun an'anaviy usullar endi yetarli emas, aksincha, sun'iy intellekt va virtual reallik kabi zamonaviy texnologiyalardan foydalanish, o'zaro ta'sir va lingvistik immersiyaga qaratilgan ta'lim strategiyalarini ishlab chiqish zarur bo'ldi. Ushbu maqolada chet tillarini o'qitishning innovatsion usullari batafsil muhokama qilinadi va ushbu sohadagi eng muhim muvaffaqiyatli xalqaro tajribalar ko'rib chiqiladi. Shuningdek, u til o'rgatish oldida turgan vazifalarni bugungi kundagi o'zgarishlardan kelib chiqqan holda muhokama qiladi, shu bilan birga o'qitish usullarini takomillashtirish, ularni yanada kengroq va ta'sirli qilish bo'yicha amaliy tavsiyalar beradi. Bugun biz tillarni o'rganishni o'quvchilarning qobiliyatlarini

o'shiradigan va ular uchun ufqlarni ochadigan qiziqarli va samarali tajribaga aylantirish uchun ta'lim tizimlarimizni qayta ko'rib chiqishimiz kerak.

Til o'qitishda innovatsion yondashuvlarning asosiy elementlari:

1. Loyihaga asoslangan ta'lim. **(Project-Based Learning)** Bu usul talabalarga hayot bilan bog'liq amaliy loyihalarni topshirib til o'rgatishga qaratilgan. Masalan, talabalar chet tilida turistik gid tayyorlash ustida ishlari mumkin, bu esa ularning malakasini oshirishda kata yordam beradi. Bunda yozuv ko'nikmasi, tadqiqot ishlari va notiqlikda tilshunoslikni ko'rishimiz mumkin.

2. Inreaktiv platformalar. Bunday platformalar onlayn ta'lim til o'qitishning ajralmas qismiga aylandi. "Memrise" va "Duolingo" kabi interfaol platformalar, interfaol tadbirlar, ta'lim o'yinlari va o'quvchi darajasiga moslashtirilgan darslarni o'z ichiga oladi va juda ko'plab kontentni taqdim etadi.

3. Lingvistik Immersion **(Language Immersion)**. Bu usul o'quvchilarni mutlaqo tabiiy lingvistik muhitga joylashtirishga asoslangan.

4. Ilg'or texnologiyaga asoslangan ta'lim. Bunday yondashuvlar til o'rgatishda virtual haqiqat va sun'iy intellektdan foydalanishni o'z ichiga oladi. Virtual haqiqat texnologiyalari o'quvchilarga muzeylar yoki bozorlarga tashrif buyurish kabi hayotga o'xshash muhitlar bilan muloqot qilish imkonini beradi. Sun'iy intellekt ilovalari esa shaxsiylashtirilgan, moslashtirilgan o'quv tajribasini taqdim etishga yordam beradi.

Til o'qitishning samarali o'quv dasturining tarkibiy qismlari. Innovatsion va samarali o'quv dasturini ishlab chiqish uchun quyidagilarni o'z ichiga oladi:

Integratsiyalashgan til qobiliyatlari ya'ni tinglash, gapirish, o'qish va yozishlarni o'z ichiga oladi.

Madaniy matnlar, qo'shiqlar, filmlar va videokliplar yordamida ta'lim mazmunini diversifikatsiya qilish. Interfaol faoliyat: talabalarni real hayotiy vaziyatlarda tilni mashq qilishga undash. Talabalarning darajasini aniqlash va ularning yutuqlarini doimiy ravishda tahlil qilish uchun turli baholash vositalari.

Chet tillarini o'rgatish bo'yicha muvaffaqiyatli xalqaro tajriba:

1. Finlandiya tajribasi.

Finlyandiyada chet tilini o'rganish asosiy e'tiborni hikoyalar va madaniy aloqalar orqali o'rganishga qaratadi. Teatr va musiqa kabi maktab faoliyati davomida talabalar chet tilida gaplashishlari sababli, o'rganish kundalik hayotga integratsiyalashgan.

2. Kanadaning ikki tilli ta'lim tajribasi.

Kanada ikki tilli ta'lim dasturlariga tayanadi. Bu yerda matematika va tarix kabi fanlar frantsuz yoki ingliz kabi xorijiy tillarda o'qitiladi. Bu talabalarga tilni tabiiy va uzluksiz tarzda mashq qilish imkonini beradi.

3. Janubiy Koreya tajribasi.

Janubiy Koreya reallikka asoslangan ta'lim dasturlari yordamida nutq ko'nikmalarini rivojlantirishga e'tibor qaratadi. Ona tili o'qituvchilari bilan virtual va jonli onlayn darslar yo'lga qo'yilgan.

4. Germaniya tajribasi:

Germaniyada chet tillarini o'rgatish madaniy loyihalar orqali amalga oshiriladi. Masalan, kichik festivallar yoki turli mamlakatlar haqida taqdimotlar tayyorlash.

Chet tillarini o'rgatishdagi eng muhim muammolar:

1. Talabalar o'rtasidagi individual farqlar. Talabalarning tushunish darajasi ularning madaniy kelib chiqishi va til qobiliyatiga qarab o'zgarib turadi, bu esa moslashuvchan va moslashtirilgan o'quv rejasini ishlab chiqishni talab qiladi.
2. Resurslarning etishmasligi. Ba'zi mamlakatlar malakali o'qituvchilar yetishmasligidan yoki zamonaviy ta'limni qo'llab-quvvatlash uchun zarur bo'lgan zaif texnologik infratuzilmadan aziyat chekmoqda.
3. Cheklangan vaqt. O'qituvchilar barcha til ko'nikmalarini muvozanatli tarzda qamrab olish uchun yetarli vaqtni ta'minlashda qiyinchiliklarga duch kelishadi.
4. O'zgarishlarga qarshilik. Ba'zida zamonaviy usullarni qo'llash ba'zi ta'lim muassasalari yoki an'anaviy usullarga amal qiladigan o'qituvchilar tomonidan rad etilishiga duch kelimiz.

Taklif etilayotgan yechimlar:

1. O'qituvchilar malakasini oshirish. O'qituvchilar uchun texnologiyalardan foydalanish va zamonaviy o'quv dasturlarini qo'llash bo'yicha uzluksiz o'quv dasturlarini ta'minlash kerak.
2. Xalqaro hamkorlikni mustahkamlash. Ta'lim almashinuv dasturlari, konferentsiyalar va seminarlar tashkil etish orqali mamlakatlar o'rtasida tajriba almashish mumkin.
3. Ta'limga investitsiyalarni ko'paytirish. Hukumatlar infratuzilmani yaxshilash va ta'lim innovatsiyalarini qo'llab-quvvatlash uchun qo'shimcha resurslar ajratishi kerak.
4. O'z-o'zini o'rganishni rag'batlantirish. O'quv dasturlari o'quvchilarni elektron resurslardan va ta'lim dasturlarini ishlab chiqishda foydalanishga undaydigan tarzda ishlab chiqilishi mumkin.

Texnologiya va uning til ta'limini rivojlantirishdagi roli.

1. Aqlli ilovalar. Masalan, foydalanuvchilarga ona tilida so'zlashuvchilar bilan gaplashish imkonini beruvchi HelloTalk va tezkor baholash bilan interaktiv darslarni taklif qiluvchi Busuu.
2. Virtual sinflar talabalarga boy interaktiv muhitni ta'minlab, global o'qituvchilardan onlayn ta'lim olish imkonini beradi.
3. Sun'iy intellekt. Bu o'quvchilarning ish faoliyatini tahlil qilish va ularning lingvistik darajasini oshirish bo'yicha tavsiyalar berishga yordam beradi.
4. Ijtimoiy media maqolalar, nashrlar va videolar kabi haqiqiy kontent bilan o'zaro aloqa qilish orqali til amaliyotiga hissa qo'shadi.

Xulosa qilib aytganda, globallashtirishning jadallashuvi va texnologik taraqqiyot nuqtai nazaridan, chet tillarini o'rgatish endi shunchaki muloqot vositasi emas, balki madaniyatlarni bog'laydigan va xalqlar o'rtasidagi tushunishni kuchaytiruvchi ko'prikdir. O'quv dasturlari va ta'lim usullaridagi innovatsiyalar tillarni osonroq va samaraliroq o'rganish uchun keng ufqlarni ochadi, bu esa dunyo bilan ishonchli va samarali muloqot qilish qobiliyatiga ega avlodlarni yaratishga yordam beradi. Biroq

bu maqsad barcha manfaatdor tomonlardan zamonaviy, keng qamrovli va yaxlit ta'lim tizimini rivojlantirish uchun hamkorlik qilish va ijodkorlik ruhida ishlashni talab qiladi.

Maqolamiz so'ngida sizlarga quyidagilarni tavsiya qilmoqchiman:

1. O'quv dasturini qayta ishlab chiqish bilan nutq va tinglash kabi amaliy ko'nikmalarga qaratilgan dinamik ta'lim o'quv dasturlarini ishlab chiqish,

interaktiv faoliyat va real dunyo ilovalarini qo'shish, madaniy xilma-xillikni aks ettiruvchi o'quv materiallarini o'z ichiga olish, o'quvchilarning turli madaniy kontekstlar haqidagi xabardorligini va tushunchasini kengaytirish.

2. Texnologiyadan maksimal darajada foydalanish: dunyoni taqlid qiladigan ta'lim muhitini yaratish uchun sun'iy intellekt va virtual haqiqat texnikasidan foydalanish, o'rganish tajribasini chuqurlashtiradigan realistik bo'lish, har kuni til amaliyotini rag'batlantiradigan interaktiv ta'lim dasturlarini ishlab chiqish.

3. O'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligiga e'tibor qaratish, o'qituvchilar uchun malaka oshirish dasturlarini taqdim etish, zamonaviy o'qitish strategiyalariga e'tibor berish va ta'limda texnologiyadan foydalanish, elektron platformalar yoki dasturlar orqali turli mamlakatlar o'qituvchilari o'rtasida tajriba almashishni rag'batlantirish, xalqaro trening uyushtirish.

4. Talabalarni podkastlar kabi tilni mashq qilish uchun zamonaviy axborot vositalaridan foydalanishga undash, o'z-o'zini o'rganish va tilni singdirishni rag'batlantirish va tarbiyaviy videolardan foydalanish, talabalar almashinuvi dasturlari va maqsadli tilda so'zlashadigan mamlakatlarga ta'lim sayohatlarini tashkil etish.

5. Ta'lim sohasida global hamkorlik, tadqiqotlarni qo'llab-quvvatlash va barcha guruhlariga xizmat ko'rsatadigan ta'lim vositalarini ishlab chiqish uchun xalqaro hamkorlikni yo'lga qo'yish, dunyoning istalgan nuqtasidan istalgan tilni o'rganishni osonlashtiradigan ko'p tilli ta'lim platformalarini taqdim etish.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, innovatsion o'quv dasturlari va muvaffaqiyatli jahon tajribasidan foydalangan holda chet tillarini o'qitishga sarmoya kiritish shunchaki tabiiy masala emas. Bu tanlov, aksincha, til ko'priklarni qurish vositasiga aylanadigan o'zaro bog'langan va tushunarli dunyoga yo'l ochadigan zaruratdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

Akademik kitoblar va adabiyotlar:

- الحناوي، محمد (2019). التقنيات الحديثة في تعليم اللغات. دار الفكر العربي.
1. عبد الله، سامي (2020). استراتيجيات مبتكرة لتدريس اللغة الأجنبية. دار النهضة.
- Al-Hinnaviy, Muhammad (2019) Til o'qitishda zamonaviy texnologiyalar, Dar Al-Fikr Al-Arabiy. Abdulla, Sami (2020). Chet tillarini o'rgatish uchun innovatsion strategiyalar, Dar An-Nahda.

Tadqiqot va tadqiqotlar:

1. Journal of International Education jurnalida chop etilgan tadqiqot: Texnologiyaning ikkinchi tilni o'rganishga ta'siri: Tahlil(2021) "Uslubiy

2. YuNESKO hisoboti (2020) Til o'qitishda raqamli ta'lim va uning takomillashtirishdagi roli
3. Madaniy kompetensiyalar.
Gazeta maqolalari va maxsus jurnallar:
4. Zamonaviy ta'lim jurnali: "Sun'iy intellekt yordamida til o'rgatishning kelajagi" sarlavhali maqola.(2022)
5. Journal of Educational Sciences: Finlyandiyaning xorijiy tillarni o'rgatish tajribasi, amaliy tadqiqot (2021).
Elektron manbalar:
6. International Language Teaching (ILTA) veb-saytida til o'rgatish usullaridan foydalanish haqida maqolalar mavjud
7. Zamonaviy texnologiya. Rwaq platformasi: til o'rgatish va zamonaviy o'qitish usullari bo'yicha ixtisoslashtirilgan ta'lim kurslari.
8. Finlyandiya Ta'lim vazirligining til ta'limida innovatsion yondashuvlarni qo'llash bo'yicha rasmiy hisobotlari. Kanadada ikki tilli ta'limning modellari va tajribalari "Kanada" veb-saytida taqdim etilgan.
9. Interfaol usullar orqali chet tillarini o'rgatish uchun Duolingo ilovasi.
10. Busuu - bu interfaol tadbirlar va madaniy suvga cho'mish orqali tillarni o'rganish uchun platforma.

«SHARQ TILLARI TADQIQI VA TA'LIMI MUAMMOLARI»
Respublika ilmiy-amaliy anjuman
TIL TA'LIMIDA TALABALAR BILIMINI ASSISMENT
METODIDA BAHOLASH

Husniyobonu JONIBEKOVA,
O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi
Psixologiya mutaxassisligi 1-bosqich magistranti

Annotatsiya. Ta'lim jarayonida talabalarning bilimini baholashning ahamiyati katta. An'anaviy imtihonlar va testlar talabalar bilimini o'lchashda samarali bo'lsa-da, bular faqat ma'lum bir vaqt va holatdagi bilimni baholash imkoniyatini beradi. Shu boisdan, ta'lim jarayonini yanada samarali va to'liq baholash maqsadida turli metodlar, shu jumladan "assiment" metodlari keng qo'llanilmoqda. Maqolada shu kabi masalalar tahlilga tortiladi.

Kalit so'zlar: *assiment, metod, interaktiv baholash, kuzatish, baholash.*

Assiment (baholash) – bu talabaning o'zlashtirgan bilimini va ko'nikmalarini aniqlash, ularning rivojlanishini baholash jarayonidir. Bu metod an'anaviy testlar va imtihonlardan farqli o'laroq, talabaning o'quv jarayonini davomiy ravishda kuzatishga, ularning o'z-o'zini baholashiga va o'qituvchi bilan interaktiv baholash faoliyatiga imkon beradi. Assiment metodining asosiy maqsadi talabaning faqat natijalarini emas, balki uning o'qish jarayonidagi faoliyatini, fikrlash usulini, masalalarni hal etish qobiliyatini ham baholashdir.

Assimentning bir necha turlari mavjud bo'lib, ular o'quv jarayonida turli xildagi faoliyatlarni o'lchashga qaratilgan. Har bir metodning o'ziga xos afzalliklari va kamchiliklari mavjud, ammo umumiy maqsad talabaning bilimini va malakasini yaxshilashdir.

Assimentni ikki asosiy turga ajratish mumkin: "formative" va "summative" baholash.

Formativ baholash, o'quv jarayonining davomida amalga oshiriladi va talabaning bilim darajasi haqida doimiy ravishda ma'lumot olishga imkon beradi. Bu baholash o'quv jarayonining barcha bosqichlarida amalga oshiriladi va talaba o'z bilimlarini yaxshilash uchun zarur bo'lgan feedbackni oladi. Formativ baholash talaba va o'qituvchi o'rtasidagi aloqani kuchaytiradi, talabaning mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi va o'z-o'zini baholash ko'nikmalarini shakllantiradi.

– O'quv mashg'ulotlari davomida o'tilgan mavzularga doir qisqa testlar yoki savollar;

- Talabalar tomonidan tayyorlangan loyiha yoki referatlar;
- Sinfidagi muhokama va guruh ishlari;
- O'z-o'zini baholash va tengdoshlardan fikr olish (peer-assessment).

Summativ baholash esa o'quv jarayonining oxirgi bosqichida amalga oshiriladi va odatda talabaning o'quv yilidagi yoki kursdagi umumiy natijalarini baholashga qaratilgan bo'ladi. Bunday baholashda talabaning o'zlashtirgan bilimlari va ko'nikmalari summativ ravishda o'lchanadi. Bu metod o'quvchi o'quv dasturini qanday o'zlashtirganini aniqlash va yakuniy baho berish uchun ishlatiladi.

- Yakuniy imtihonlar;
- Kurs ishlari va diplom ishi;
- Katta testlar va anketalar.

Assisment metodlari talabalarning bilimini baholashda bir qator afzalliklarga ega.

Formativ assisment talabaning bilim darajasi haqida o'qituvchiga aniq va to'liq ma'lumot beradi. Bu esa o'qituvchiga talabaning zaif va kuchli tomonlarini aniqlash imkonini beradi, shuningdek, o'qituvchi bu haqda tegishli choralarni ko'rishi mumkin.

Talabaning mustaqil fikrlashini rivojlantirish. Assisment metodlari yordamida talaba o'z bilimini o'zi baholashni o'rganadi va shu orqali mustaqil fikrlash, tahlil qilish va qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bu metodlar talabaning o'zgaruvchan fikrlash qobiliyatini oshiradi va uni yanada samarali o'quvchi qiladi.

Ta'limni individualizatsiya qilish. Assisment metodlari yordamida o'qituvchi har bir talabani alohida baholash imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu o'z navbatida, talabaning individual o'quv ehtiyojlarini inobatga olishga yordam beradi. Masalan, bir talaba teorik bilimni yaxshi o'zlashtirgan bo'lsa, boshqasi amaliy mashg'ulotlarda o'zini ko'rsatishi mumkin. Assisment metodlari bu farqlarni hisobga olish imkonini beradi.

Assisment metodlari talaba va o'qituvchi o'rtasida doimiy feedback almashinishiga imkon beradi. Talaba o'z bilimini va ko'nikmalarini yaxshilash uchun o'qituvchidan tezkor va samarali fikr oladi. Bu esa o'z navbatida, o'quv jarayonining yanada samarali bo'lishini ta'minlaydi.

Assisment metodini ta'limda samarali qo'llash uchun bir qancha muhim jihatlari mavjud: Assisment metodini samarali qo'llash uchun aniq va tushunarli baholash me'yorlari belgilanishi kerak. O'qituvchi talabalar uchun aniq maqsadlar, ko'nikmalar va baholash kriteriyalarini belgilash orqali, baholash jarayonini shaffof va adolatli qiladi.

Assisment metodlari talaba va o'qituvchi o'rtasida doimiy hamkorlikni talab qiladi. Talabalar o'z o'rganish jarayonlarini muhokama qilish, o'zgarishlarga moslashish va o'qituvchidan fikr olishlari mumkin. O'qituvchilar esa talabalarga to'g'ri yo'l-yo'riqlar ko'rsatib, o'zlarining pedagogik yondashuvlarini takomillashtiradilar.

Bugungi kunda assisment metodlarini yanada samarali amalga oshirish uchun turli texnologiyalardan, masalan, onlayn testlar, interaktiv darslar va elektron platformalardan foydalanish mumkin. Bu usullar talabaning bilimini o'lchashda yangicha imkoniyatlar yaratadi va o'qituvchining ishini yanada soddalashtiradi.

Xulosa: til ta'limida talabalarning bilimini assisment metodi yordamida baholash ta'lim jarayonining ajralmas qismidir. Bu metod faqat natijalarni o'lchashni emas, balki talabaning o'qish jarayonini, uning rivojlanish dinamikasini kuzatishni ham ta'minlaydi. Formativ va summativ assismentlar o'quv jarayonini yaxshilash, talabaning bilimini oshirish va mustaqil fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. O'qituvchilar assisment metodlarini o'z ishiga muvaffaqiyatli qo'llash orqali talabaning ta'limdagi muvaffaqiyatini ta'minlashlari mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Qurbanov A.A. Talabalarda intellektual kompetentsiyalarning rivojlantirishning tarkibiy qismlari // International Conference on Developments in Education, Sciences and Humanities Hosted for Hamburg, Germany, 2022. – B. 27–30.
2. Yusupova D.S., Maxmudjonov I.I. Malakali pedagogik faoliyat orqali qobiliyatli bolalarni aniqlash // International scientific journal, 2022. – № 3. – B. 805-808.
3. Khushnazarova M. Theoretical and methodological basis of training of management personnel in the process of higher pedagogical education // International journal of social science & interdisciplinary research, 2022. – P. 171–177.
4. Zimmerman B.J. Attaining self regulation: a social cognitive perspective. In M. Boekaerts & P. R. Pintrich (Eds.). Handbook of self regulation. – New York: Academic Press, 2000. – P. 13–39.
5. Rogers, D., & Swan, K. Self regulated learning and Internet search. Teachers College Record, 2004. – № 106(9).
6. Musayeva S. Portfolioning maqsad va mohiyati // Pedagogik ta'lim, 2013. – № 1. – B. 20.

РЕДУПЛИКАЦИЯ И СХОЖИЕ ЯЗЫКОВЫЕ ПРОЦЕССЫ

Бахытгуль КДЫРБАЕВА

Нукусский государственный педагогический
институт имени Ажинияза, докторант

Аннотация: Статья посвящена анализу явления редупликации в языке и его отличию от схожих процессов, таких как повтор (англ. repetition). Особое внимание уделяется различиям между морфологической редупликацией и синтаксическим повтором.

Ключевые слова: редупликация, повтор, синтаксическая редупликация, композиты, сокращения

Явление редупликации и подобные процессы не часто путают с редупликацией из-за их повторяющегося характера.

Один из таких процессов – это повтор, которого смешивают с редупликацией. По словам Э. Маттьелло, редупликация – это «словообразовательный прием», а повтор (англ. repetition) – это «синтаксическое повторение слов, принадлежащих к различным классам» [2, 146].

Для более подробного анализа можно взять диссертацию Ф.Р. Минлоса, в котором рассматривается повтор и синтаксическая редупликация. Автор характеризует повтор как «дискурсивное явление, объектом которого ... может быть любая синтаксическая составляющая (словоформа, словосочетание: *Да, конечно, конечно*)». В свою очередь, «синтаксическая редупликация оперирует только словами и дает только просодически неразложимые единицы вроде *большой-большой человек*» [8, 49].

В английском языке синтаксическая редупликация типа *big big man* продуктивна, но слова такие как *pretty-pretty* ‘слащаво красивый’ (от *pretty* ‘милый’) и тому подобные следует относить к другому типу, вернее лексикализацию синтаксической редупликации, в процессе которой возникают новые лексемы [5, 25-26]. Некоторые авторы также определяют редупликацию как процесс, при котором два слова повторяются, не образуя новой лексемы, но добавляя особую семантику. Ф. И. Рожанский называет такую редупликацию лексемной редупликацией. Например, в языке сонгай слово *hondu-hondu* ‘быть покрытым холмами, дюнами’ образовано от *hondu* ‘дюна, холм’ с помощью лексемной редупликации. При этом, автор отмечает, что лексемную редупликацию часто путают с повторами типа *высокий-высокий* в русском языке [9, 40-41] или английского *He is very very bright* [4, 301]. Ф. И. Рожанский полагает, что «граница между редупликацией и синтаксическими повторами условна и в большой степени зависит от решения конкретного

исследователя». Следовательно, это решение зависит «от поставленной задачи и специфики конкретного языка» [9, 27-28].

Итак, Ф.Р. Минлос характеризует редупликацию как «морфологическое явление, прототипически тесно связанное с фонологией». Синтаксический повтор рассматривается как «вырожденный случай редупликации». Автор также подчеркивает, что применение синтаксического повтора не имеет строгих ограничений в процессе создания текста [8, 47-48].

В свою очередь, Мерлини Барбарези подчеркивает, что существует большая путаница и частые совпадения между копиями-редупликативами типа *goo-goo* и *tu-tu*, а также синтаксическими повторами, используемыми для подчеркивания истинной идентичности предмета по сравнению с имитациями (*food food* ‘не вредная пища’, *fur fur* ‘настоящий мех’), уверенность в действии (*Are you leaving leaving* ‘действительно уходите *прямо сейчас?*’) или как форма интенсификации, как в *here here* ‘именно здесь’ [3, 234]. Эти два процесса можно различить на основе ряда критериев, как указывал Н. Тан [5, 8-9]. Во-первых, есть разница в просодии между ударением в редупликативных образованиях, где используется сложное ударение (*býebye*, *prétty-pretty*), и простым повтором, где ударение сохраняется на каждом отдельном повторяющемся слове (*býe býe*, *prétty prétty*). Во-вторых, существует морфологическая особенность, которая заключается в том, что только редупликация допускает множественное число (*byebyes*, существительное *pretty-pretty*) или деривацию (*pretty-pretty-ness*). В-третьих, существует семантико-прагматическое различие, заключающееся в том, что повторяющееся прилагательное в *pretty pretty* сохраняет свое основное значение, в то время как *pretty-pretty* приобретает уничижительный оттенок значения, когда используется как прилагательное ‘чрезмерно симпатичный’, и совершенно новое значение, когда выступает в роли существительного во множественном числе ‘украшения’ [2, 146].

Э. Маттьелло также перечисляет другое отличительное различие между редупликативами и другими словами. Особенность редупликативов заключается в том, что они являются результатом иного процесса, несмотря на кажущуюся бинарность. В процессе словообразования образуются слова, включающие аффиксы, которые фонетически похожи на корни, к которым они прикреплены. Далее, автор приводит в качестве примера слова с префиксами *dismiss*, *undone* или с суффиксами *kingling*, *sillily*, *stresslessness* и утверждает, что они содержат случайную редупликацию, которую можно отделить, используя принцип, предложенный Динхартом [2, 146-147]. Согласно этому принципу, любая полиморфемная конструкция, состоящая из аффикса (или нескольких, например, как в *-less -ness*) и корня, где форма аффикса не зависит от фонологического состава корня, исключается из членства [1, 12]. На самом деле, аффиксы *dis-*, *un-*, *-less*, *-ling*, *-ly*, и *-ness* широко распространены и продуктивно присоединяются к множеству корней, помимо указанных [2, 147].

Кроме того, Э. Маттьелло отмечает, что в словообразовании есть много простых композитов, рифма которых является случайным явлением или качество рифмы служит дополнительным фактором, способствующим лёгкости запоминания (как в *flower power* ‘сила любви хиппи’). Также автор приводит следующие примеры: *blackjack* ‘блэкджек’, *brain drain* ‘утечка мозгов’, *cookbook* ‘кулинарная книга’, *double trouble* ‘двойная неприятность’, *grandstand* ‘трибуна’, *payday* ‘день выплаты жалованья’, и *snail mail* ‘обычная почта’ [2, 147]. Такие композиты, а также предыдущая группа производных (например, *dismiss*) служат примерами того, что Н. Тан определяет как «ложные редупликаты» [5, 12-16]. Их следует отличать от настоящих рифмованных редупликативов, а также от рифмованных соединений [3].

Сокращённые комбинации, такие как *hi-fi*, *sci-fi*, *wi-fi* или *evo-devo* ‘эволюционная биология развития’, *fro-yo* и *slo-mo* иногда ошибочно принимают за редупликаты [2, 147]. К примеру, элементы *hi-fi* и *sci-fi* включены в классификацию редупликативных соединений, разработанную Динхартом [1, 25]. Э. Маттьелло утверждает, что некоторые из этих сокращений, несмотря на свою краткость, являются устоявшимися словами и отражают общую идею соединений, таких как *high + fidelity*, *science + fiction*, *frozen + yogurt* и других подобных. Таким образом, их морфосемантическая прозрачность близка к прозрачности обычных слов. Поэтому Э. Маттьелло относит их к категории сокращённых слов, объясняя это тем, что непрозрачность их морфотактики, а не рифма, ограничивает их экстраграмматическую морфологию [2, 147].

Ф. Р. Минлос считает, что «от редупликации явно отличаются синтаксические конструкции, требующие двух вхождения одной лексемы, вроде русских *день за днем*, *белым-бело*, *мало-помалу*» [8, 50]. Н. Тан [5, 11] ранее утверждал, что также не рассматривает в качестве редупликации такие слова, как *day in day out* ‘из дня в день’ и *one by one* ‘из дня в день’ в английском. Аналогично, Ф. И. Рожанский не относит к редупликации «синтаксические конструкции, где однокоренные слова используются в разных формах (например, как русское *дурак дураком*)» [9, 27]. Однако, в каракалпакском языке наблюдается иная позиция. К примеру, А. Бекбергенов считает такие слова, как *ashtan-ash*, *bostan-bosqa*, *biykardan-biykargá*, *tez-tezlep* и *ústi-ústine* неидентичными парно-повторными словами [7, 74-75]. Ф.Р. Минлос также не относит к редупликации стилистические фигуры с повтором одного корня вроде каракалпакских словосочетаний *buringi ótken zamanda*, *socialliq jámiyet* и русского *песни неть* [8, 50].

Редупликация является сложным и многогранным явлением, требующим глубокого изучения. Несмотря на кажущуюся простоту, чёткое разграничение между редупликацией и другими языковыми явлениями, такими как повтор или словообразование, часто бывает размытым и зависит от конкретного языка и теоретической модели.

Список литературы

1. Dienhart, J. M. (1999). Stress in reduplicative compounds: Mish-mash or hocus-pocus? *American Speech*, 74(1), 3-37.
2. Mattiello, E. (2013). *Extra-grammatical morphology in English: Abbreviations, blends, reduplicatives, and related phenomena* (Vol. 82). Walter de Gruyter.
3. Merlini Barbaresi, L. (2008). Extra-grammatical morphology: English reduplicatives. In *Words in Action: Diachronic and Synchronic Approaches to English Discourse. Studies in Honour of Ermanno Barisone*, John Douthwaite, and Domenico Pezzini (eds.), 228–241. Genova: ECIG.
4. Moravcsik, E. (1978). Reduplicative constructions. *Universals of human language*, 3, 297—334.
5. Thun, N. (1963). *Reduplicative words in English: a study of formations of the types tick-tick, hurly-burly and shilly-shally*. Uppsala: Carl Bloms.
6. Wilbur, R. B. (1973). *The Phonology of Reduplication*. Indiana University Linguistic Club.
7. Бекбергенов, А. (1979). *Қарақалпақ тилинде сөзлердің жасалыуы*. Нөкис: Қарақалпақстан баспасы.
8. Минлос, Ф. Р. (2004). *Редупликация и парные слова в восточнославянских языках*. Дисс.... канд. филол. наук. М.: Институт славяноведения РАН.
9. Рожанский, Ф.И. (2011). *Редупликация. Опыт типологического исследования*. М.: Знак.

4-SHO‘BA

SHARQ TILLARI TADQIQI VA TA‘LIMI MUAMMOLARI TALABA- YOSHLAR NIGOHIDA

«SHARQ TILLARI TADQIQI VA TA'LIMI MUAMMOLARI»
Respublika ilmiy-amaliy anjuman
ARAB TILSHUNOSLIGINING MOVAROUNNAHRDAGI
TARAQQIYOTI

Abdulquddus ABDUSATTOROV,
Yangi asr universiteti I-bosqich magistranti

Annotatsiya. Muallif maqolada Movarounnahrda arab tilshunosligining tarixiy shakllanishi va tadrijiy o'sishini yoritgan. Allomalar yaratgan tilshunoslik asarlari orqali arab tilining rang-barang qirralari va nazariyasi ochib beriladi. Maqola arab tilining ilmiy sirlariga yanada oshno bo'lishga undovchi misollar bilan ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Movarounnahr, al Forobiy, arabshunos maktablar, lingvistika, termin, lug'at.

Movarounnahr zamini ilm va ma'rifat bilan sug'orilgan qadimiy o'lkalardan biridir. Arab tilshunosligi tarixida bu hudud olimlari o'zining yorqin izlarini qoldirib, tilning rivojlanishida muhim o'rin tutgan. Maqolada Movarounnahrda arab tilining shakllanishi va taraqqiyoti haqida qisqacha ma'lumot berib, misollar asosida yoritdim. Movarounnahr tilshunoslarining yondashuvlari orqali arab tilining zamon talabiga mos rivojlanishi, nazariy yutuqlar bilan boyishini butun jahon e'tirof etadi.

Movarounnahr tilshunoslari yaratgan lingvistik asarlar arab tilining fonetika, morfologiya, va sintaksis, semantika sohalarida katta o'zgarishlarga zamin yaratdi. Til rivojida kam o'rganilgan, ammo qimmatli bo'lgan nazariyalar va ularning bugungi zamonaviy tilshunoslikka ta'siri hali hanuz tugagani yo'q desak mubolag'a bo'lmaydi.

Shu bilan birga arab tilining o'rganilishi faqatgina lingvistik nuqtai nazardan emas, balki barcha insoniyatda keng ma'noda madaniyat va ma'naviyat, ma'rifat rivojiga ta'sir ko'rsatgan muhim omil sifatida qaraladi. Movarounnahr olimlarining arab tiliga bo'lgan qiziqishi tilshunoslikda fundamental yutuqlarni olib keldi. Ayniqsa, ularning til grammatikasini shakllantirish va uni aniq nazariy asoslarda izohlash borasidagi sa'y-harakatlari bugungi kunda ham dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Arab tilshunosligi Movarounnahr tarixida IX-XI asrlarda eng yuksak maqomga erishdi. Bu zamonlardagi taniqli ulamolarimiz Abu Nasr al Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Abu Mansur al Moturidiy, Abu Bakr az Zarnujiy, Muhammad ibn Muso *al Xorazmiy*, Abu Ja'far Muhammad ibn Jarir al Tabariy va yana yuzlab allomalar, arab tiliga asosiy tamoyillarni tatbiq etib, unga yangi qiyofa bag'ishlagan.²¹⁰ Ular orqali arab tilining nafaqat lug'aviy boyligi, balki til fonetikasi va morfologik strukturasi, til va din tarixi ham yanada boyidi. Bu davrda o'ziga xos arab tilshunoslik maktablari ham shakllandi. Ushbu maktablar nafaqat Movarounnahrda,

²¹⁰ Gafurov B. O'zbekistonda arab tilshunosligi tarixi. - Toshkent: Fan, 1989

balki boshqa yurtlarda ham tanildi va ko'plab olimlarga ilhom manbayi bo'ldi. Ulardan eng mashhurlarini nomini va qanday mutaxassislikda ta'lim berilganini keltirib o'taman.

Buxoro maktabi - Movarounnahr arab tilshunosligining rivojlanishida sezilarli ahamiyatga ega bo'ldi. Bu maktabda, asosan, nahv va sarf ilmi, lingvistik jihatdan tahlil qilish qoidalari o'rganilgan. Buxoroda ilmiy tahlil va yozma asarlar hamda misollar orqali tilshunoslik rivojlanib borgan.

Samarqand maktabi - Samarqandda ham arab tilining rivojlanishi sezilarli bo'ldi. Samarqand maktabi tilshunosligi ko'proq arab tilining so'z boyligini kengaytirish va lug'atlarni shakllantirishga e'tibor qaratdi. Samarqandda Abu Nasr al Farobiyning o'rni katta bo'lib, u tilshunoslikda mantiqiy yondashuvlarni amalga oshirgan.

Shosh maktabi - Shoshda esa arab tili va adabiyotining o'rganilishi davom etdi. Bu maktabda arab tilining fonetikasi, sintaksisi va morfologiyasi masalalari ko'proq o'rganilgan. Shoshda al Farobiy va uning izdoshlari arab tilining asosiy yondashuvlarini kengaytirgan.

Marv maktabi - Marvda ham arab tilshunosligi rivojlanib, bu maktabda ilmiy-tanqidiy ishlanmalar va arab tilining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashga qaratilgan izlanishlar amalga oshirilgan.²¹¹

Til o'rganish jarayonida tilning madaniyatga, falsafaga va inson ongiga ta'siri haqida qimmatli g'oyalar shakllandi. Movarounnahrda arab tilining o'ziga xos o'rni va tarixi tilshunoslikka oid izlanishlarda yangi qirralarni ochib bergan.

Bundan tashqari, arab tilshunoslikda kam e'tibor qaratilgan aspektlar, jumladan, dialektologiya va leksikografiya kabi yo'nalishlar ham Movarounnahr olimlari tomonidan tahlil qilinganligi tahsinga sazovor. Bu tadqiqotlar hozirgi zamonaviy arab tilshunoslik rivojiga ham o'z ta'sirini ko'rsatib kelmoqda.

Shu kunimizga qadar o'rganilgan tadqiqotlar Movarounnahrda arab tiliga qaratilgan ilmiy izlanishlarning naqadar chuqur va rang-barang ekanligini ko'rsatadi. Bunda qadimiy asarlar orqali Movarounnahr olimlarining tilshunoslikka qo'shgan hissalari va ularning zamonaviy ilm-fan bilan uyg'unligi ularning yozgan bebaho asarlari tasdiqlaydi. Shu orqali Movarounnahr til maktabining qimmatli jihatlari va ilmiy yondashuvlari har tomonlama tasavvur hosil qilish uchun quyida ana shu ulamolarning eng yorqin namoyondalarini arab tilshunosligiga qay darajada hissa qo'shganliklarini kichik misollarda keltirib o'tmoqchiman.

Arab tilshunosligining Movarounnahr olimlari tomonidan rivojlanishi dunyo ilm-fani tarixida beqiyos o'rin tutadi. Al Farobiy, ibn Sino va az Zarnujiy kabi buyuk ulamolar tilshunoslikka o'ziga xos nazariy qarashlar, tahlillar va yondashuvlar olib kirdi. Bu olimlarning ishlarini har tomonlama o'rganish orqali biz nafaqat tilshunoslik rivojini, balki ilm-fanning yuksalishiga ko'rsatilgan ta'sirni ham tushunamiz.

Buyuk olimlardan biri al Farobiy, mashhur falsafiy asarlari bilan bir qatorda, til nazariyasi va tilning inson tafakkuriga ta'sirini o'rgangan. U tilning mantiq va

falsafaga aloqadorligini chuqur anglab yetgan olimlardan biri bo'lgan. Al Farobiyning til haqidagi fikrlari uning "Fozil odamlar shahri" va "Kitob al Lug'at" asarlarida yaqqol aks etgan. Bu asar orqali u arab tilining turli qirralarini, xususan uning mantiqiy va falsafiy ahamiyatini kashf etgan. Al Farobiy arab tilini **"Jahon madaniyatiga yo'llangan qimmatli kalit"** deb bilgan va uning lug'aviy boyligini ilmiy izlanishlar orqali yanada kengaytirgan. Shu boisdan al Farobiyning ishlarini o'rganish tilshunoslar uchun yangi kashfiyotlar eshigini ochadi va arab tilining nozik tomonlarini kashf etishga yordam beradi. Hozirda zamonaviy arab tilshunoslari al Farobiy fikrlarini amaliy tadqiqotlarida sinab kelishmoqda.

Aksar xalqimiz faqat tibbiyot sohasi bo'yicha tanilgan yetuk alloma ibn Sino arab tilida ham ijod qilgan bo'lib, ko'plab asarlari orqali tilning ifoda imkoniyatlarini kengaytirgan olimlardan biri sanaladi. Uning tibbiyot, mantiq, falsafa va tilshunoslikka oid asarlari orqali arab tilining fan tiliga moslashuvchanligini isbotlab bergan olimlardandir. Ibn Sinoning "Kitob ash-Shifo" va "Qonun fit-tib" kabi asarlari arab tilining ilmiy-falsafiy ma'noda o'sishiga kuchli ta'sir ko'rsatgan. U ilmiy terminlar yaratish, murakkab ilmiy tushunchalarni oddiy so'zlar orqali ifodalash mahoratini namoyon qilgan. Ibn Sino arab tilining ilmiy imkoniyatlarini yanada kengaytirgan va ilmiy atamalar tizimining shakllanishiga zamin yaratgan ya'ni tilni terminlar bilan boyitgan. Bu asarlar tilshunoslarga arab tilining ilmiy jihatdan qay tarzda rivojlanishi haqida qimmatli ma'lumotlar ulashib kelmoqda.

Arab tilshunolik maktablarida til o'qitish metodikasini ishlab chiqqan olim sifatida tanilgan az Zarnujiy esa o'zining "Ta'lim ul-muta'allim" nomli mashhur asarida til o'rganish jarayoni va bilim olish usullarini izohlagan. U til va ta'limning o'zaro bog'liqligini ifoda etgan va til o'rganish jarayonida e'tibor berilishi kerak bo'lgan tamoyillarni o'rta qo'ygan. Az Zarnujiyning kitoblarida qayd qilib o'tgan fikricha, arab tilini puxta egallash bilim olishning eng muhim shartlaridan biridir. U o'z asarida arab tilini o'rganish orqali inson ma'naviyati va ilmini boyitish haqida fikr yuritgan. Bu asar o'quvchiga arab tilining inson tarbiyasi va ta'limidagi o'rnini chuqur anglatadi. Aynan ismi zikr qilingan asardan hozirgi arab tili o'rganuvchilari asosiy qo'llanma sifatida foydalanib kelmoqdalar.

Movarounnahrda arab tilining rivojlanishi o'rganilayotganda, ushbu uch olimning hissalari ilmiy izlanishlar uchun muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Ularning asarlari arab tilining grammatik tizimi, mantiqiy va ifodaviy imkoniyatlarini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi desak mubolag'a bo'lmaydi. Ayniqsa, bugungi kun zamonaviy lingvistika yondashuvlari nuqtai nazaridan ushbu asarlar lingvistik tadqiqotlarga yo'l ochadi. Shu sababdan al-Farobiy, ibn Sino va az Zarnujiy ijodini lingvistika nuqtai nazaridan tahlil qilish va ularning g'oyalarini amaliyotda tadbiq etish arab tilshunosligining chuqur ma'naviy olamini kashf etishga yordam beradi.

Al-Farobiyning til haqidagi g'oyalari falsafiy asosga ega bo'lib, bu uning ilmiy ishlarini nazariy jihatdan boyitadi. Ibn Sino esa arab tilini tibbiyot, falsafa va mantiq kabi fanlar bilan bog'lagan tarzda va tilning ilmiy qirralarini ochib berishga

qaratilgan. Az Zarnujiy esa tilni ta'lim jarayoni bilan bog'lash orqali tilshunoslik va ta'limotning uzviy aloqasini namoyish etadi. Bu yondashuvlar arab tilining nafaqat lingvistik, balki ilmiy va madaniy o'sishida ham muhim o'rin tutgan.

Bu uch olimning ijodi orqali arab tilining madaniyat, ilm va falsafiy tafakkurdagi o'rnini yanada teran anglash tomon yetaklaydi. Ularning asarlari tilshunoslar uchun bebaho meros bo'lib, yangi izlanishlarga ilhom beradi va arab tilining xilma-xilligi va imkoniyatlarini, yanada ham boy til ekanligini keng ochib beradi. Shu sababli bu olimlar merosini o'rganish biz kabi tilshunoslar uchun chinakam ilmiy kashfiyot yo'lini ochib beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. **Rustamov A.** Movarounnahr va arab madaniyati: til va ilmning rivoji - Toshkent: Sharq nashriyoti, 2020.
2. **Ahmedov I.** IX-XI asrlarda Movarounnahrda arab tilshunosligi - Toshkent: Universitet nashriyoti, 2019.
3. **Nazarov B.** Abu Nasr al Farobiy va uning ilmiy merosi - Samarqand: Akademiya matbuoti, 2021.
4. **Rashidov K.** Abu Ali ibn Sino va arab tilining rivoji - Buxoro: Fan nashriyoti, 2018.
5. **Sharipov D.** Abu Bakr az Zarnujiy: "Ta'lim va tilshunoslik". Toshkent: Yangi asr nashriyoti, 2017.
6. **Davronova M.** Arab tilshunoslik maktablari va ularning Movarounnahrda ta'siri. Toshkent: Sharq nashriyoti, 2020.
7. Gutas, Dimitri. *Avicenna and the Aristotelian Tradition: Introduction to Reading Avicenna's Philosophical Works*. Brill, 2001.
8. Bosworth, Clifford Edmund. *The Ghaznavids: Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran 994-1040*. Edinburgh University Press, 1963.
9. الزركلي، خير الدين. الأعلام. دار العلم للملايين، بيروت، 2002.
10. ابن خلدون. المقدمة. دار الفكر، بيروت، 1997.

ZAMONAVIY MISR ADIBASI SAFI ABDALLAHNING “YARIM AYOL” HIKOYASIDA AYOL OBRAZINING GAVDALANISHI

Arofat TOLIBJONOVA,

magistrant

Annotatsiya. Bu maqolada Misrda ayollar ijodi rivojlanishi, hikoyanavislikning adabiyotshunoslikda hususan ayol adibalar orasida keng tarqalishi yoritib beriladi. Misrlik adiba Safi Abdallah “Yarim ayol” hikoyasida soʻz sanʼatidan mohirona foydalanganini koʻrsatib berish maqsad qilib olindi.

Kalit soʻzlar: hikoya, Misr, ayol, taʼlim, Safi Abdallah, soʻz sanʼati, Yarim ayol, baxt, farzand, hayot.

Arab mamalakatlari ayollar ijodi paydo boʻlishi va rivojlanishi albatta ularning taʼlim olishi va umuman mamlakatda ayollar taʼlim tizmining tashkil topishi bilan bogʻliq. Misrda ilk bor 1845-46 yillarda ayollar taʼlimiga ruxsat berildi va ayni shu yillarda ayollar uchun maxsus maktablar tashkil etildi. Yillar davomida asta sekinlik bilan ayollarga ilm olishlari yoʻlida qoʻyilgan turli chegaralar olib tashlana boshladi. Hozirgi kunda Misrda universitet bitiruvchilarining 47% ga yaqini ayollardan tashkil topgan. Fors koʻrfazi mamalkatlari qatoridan oʻrin olgan Misr adabiyotida ayollar ijodi 20- asrning boshlarida koʻzga tashlana boshladi. Xususan hikoyanavislik Misr adabiyotida alohida oʻrniga ega boʻldi. Nafaqat erkaklar balki ayollarda ham adabiyotning bu janrida ijod qilish alohida qiziqish uygʻotdi.

Hikoya-badiiy adabiyotda kichik epik janr hisoblanadi. Hayotiy voqea hodisalarni ixcham ifoda etadigan nasriy asardir. Ixchamlilik va tushunarlik xususiyatlari tufayli bu janr adib va adibalarning eʼtiborini tortgan. 1925-yilda Misrning Al-Fayyum shahrida tugʻilgan Safi Abdalla ham hikoya janrida koʻplab yorqin asarlar yaratgan. Adiba ingliz, fransuz va italyan qizlar maktabida oʻqib tahsil olgan. Ilm olish bilan birgalikda oʻz uyida tolibi ilmlarga arab tilidan dars bergan. 1942-yildan boshlab hikoyalar yoza boshlagan. Adabiyotdagi ijodkorligi yuqori baholanib 1947-yilda adabiy mukofotni qoʻlga kiritgan. Ijod bilan shugʻullanish bilan bir qatorda Qohiradagi “Dor al-Hilol” nashriyotida muharrir boʻlib ishlagan, koʻplab hikoyalar, maqolalar va xorijiy romanlarning matnlarini mashxur jurnallarda nashr etgan. Shuningdek, u ayollarning “Havva” jurnali uchun “Sizning muammoyingiz” nomli ruknini tahrir qilgan. Badiiy adabiyotning sermahsul yozuvchisi boʻlgan. U 14 jildlik qissalar, 5 ta roman, 3 ta dramatic kitob, 2 ta tanqidiy tadqiqotlar va jahon adabiyotidan koʻplab tarjimalar nashr etgan.

Safi Abdallahning “Yarim Ayol” hikoyasini tahlil qilar ekanman eng avvalo hikoyaning nomlanishi meni eʼtobirimni tortdi. Yarim ayol –birinchi eshitilganda biroz tushunarsiz va koʻz oldimizda gavdalantirish biroz mushkulroq boʻlgan jumla.

Yarim ayol –u qanday bo'lishi mumkin? Aynan shu yerdan adibaning so'z san'atidan moxirona foydalanganiga guvoh bo'lamiz. Inson nafaqat jisman balki ma'nadan malum bir qismlarga bo'lishi mumkin. Yashab turgan asl hayoti va hayollaridagi o'zining kichik bir dunyosi bo'ladi va ana shu o'z orzu niyatlari amalga oshgan va barchasi faqatgina u hohlagandek bo'lgan olamni o'zining haqiqiy hayotiga aylantirishga harakat qiladi. Ya'niki bir inson ikki xil bir hayotda umrguzaronlik qiladi. Bu bir qarashda so'zlar bilan ifodalaganda osondek go'yo ammo o'zining yashab turgan hayotidan ko'ngil tolmasdan doim uni o'zgartirishga barchasi o'zi hohlagandek bo'lishiga intilib yashash mushkuldir. Buni hikoya qahramoni timsolida ham ko'ramiz. Aynan shu ma'noda adiba qahramonini Yarim ayol deya ifodalashga uringan.

Hikoya boshlanishi quyidagicha:

Ayolning yuragi dahshatli darajada urdi va badanini titratadigan quvonch hissni tuydi. Uning ko'zlari atrofidagi manzaraga qaradi. U biror narsani anglay oladimi? U olmonni va uning atrofidagi tiqilinchlikni his qila oladimi? Yo'q, unchalik emas. Mashina ko'chalarda yurib borar ekan, uning sog'inchi yuragidan otilib chiqardi, uni oldinga itarardi, u mashina judayam sekin harakatlanayotgandek his qilar va go'yoki tashqariga otilib yugurib ketish istagi bor-u va u bunga qarshi kurashayotgandek edi..... U bilan uchrashadigan joyiga!

Hikoyaga kirish qismining o'zida juda go'zal o'xshatishlardan foydalanilgan. Ayniqsa hikoya qahramoni bo'lgan ayolning sog'inchi naqadar kuchli ekanligi uning atrofdagi hech kimni angalamasligi va hattoki mashinaning harakatlanayotgani ham uning ichidagi sog'inchi tezligidanda sekin deya ta'riflashga uringan. Avvalida bularning barchasi kim uchun ekanligi sir tutilib faqat uning qayergadir telbalarcha oshiqayotgani tasvirlangan, gap so'ngida esa oddiy bir kishilik olmoshi bilan uning muhabbati ekaniga ishora qilinmoqda.

Har ikkisi ham bir birining ich ichiga g'arq bolgandi, barcha narsalar hali hamon ulardan tashqarida edi, faqatgina ayolning ichidagi olovdan kuchayib chiqayotgan tutun kabi otashin nafaslardan tashqari. Biroz tinchlanib olishgandan so'ng yigit ayolni qo'llaridan ushlab divan tomonga olib bordi va qo'llarini uning jismiga muloyimlik bilan qo'ydi, go'yoki qiz uning qo'llari orasidan erib ketishidan havotirlanardi. Yigit ayolni uzoq vaqtdan beri sog'ingandi va sirlarini unga shivirlardi, qizning ruhini quchoqlab uning asli sarob ekanligini anglab yetardi. Barmoqlarini ehtiyotkorlik bilan yoydida uning iyagini ko'tardi. Ularning ko'zlari to'qnashdi. Bu esa otashin va telabanamo bir ishqning ko'rinishi edi.

Hikoyaning bu parchasiga e'tibor qaratar ekanmiz, ikki oshiqning visol onlari qanday tasvirlanganini ko'rishimiz mumkin. Go'yoki bu olamda ulardan boshqa hech kim yo'qdek. Ayolning hislari go'yoki otashin bir gulxandan otilib chiqayotgan olovga timsol qilinmoqda. Yigitning sog'inchi esa hali hamon bosilmagandek bularning barchasi ro'yodek va mahbubasi ham u uchun bir sarobdek tuyulardi. Sababi bu haqiqat bo'lishi qiyin bo'lgan haqiqat edi u uchun... Ikki sevishganning ko'zlari to'qnashishi esa shunday tasvirlanganki bu qarashlarda chinakam otashin bir muhabbatni korish mumkin edi.

“Biz nima qilishimiz kerak?” deya yigit yig'lab yubordi.

Ha, chindan ham ular nima qilishlari kerak edi? Ular qanday qilib bu tarzda yashashlari mumkin edi? Qachongacha ayol bu muhabbatning otashiga bardosh bera oladi? Ayol ikki hayotda ham yashay olaman, umrimning oxirigacha bu kulgilik holatga bardoshim yetadi deb o'ylagandi. Bugun esa u o'z o'tmishi va kelajagi o'rtasida tanaffus qilmoqchi, yigitga o'zining oxirgi so'zini aytmoqchi. Bugun u umrining 10 yiliga qalin parda tushuradi, 10 yil davomida sodiq rafiq, fidoyi ona namunasi bo'lgan.....to uni ko'rmaguncha!

Bu parchadan esa hikoyaning asl mazmuniga kelayotganimizni tushunishimiz mumkin. Ayolning ikki hayoti borligi bir qarashda kulgili ammo u uchun judayam qiyin holat edi. Bu holatning qachongacha davom etishi u yana qachongacha bularning baridan azoblanib yashashi haqida so'z boradi. Ammo shu bugun u bir qarorga kelishi kerak edi ya'ni ikki hayotidan birini tanlamog'i lozim edi. 10 yillik turmushi farzandlari butun bir haqiqiy hayotimi yoki chin sevgisi va o'zi niyat qilgandek bir hayotmi. Uning bu vaziyati yana bir bor olov orqali ifodalangan" ya'ni ayol ikki o't orasida yonmoqda" deya tasvirlangan. Qiyin vaziyat, hayotining mazmuni bo'lgan farzandlarimi yoki unga yangi bir hayot bergan muhabbatimi?

Ayol baxtsiz hayot kechirdimi?

Bu jumlaning adiba hikoya qahramonining o'tmishi va 10 yil davomida yashab kelgan hayotini tasvirlash uchun kirish so'z sifatida qo'llagan. Buni o'qigach o'quvchida albatta ikki xil fikr paydo bo'ladi:

1-Ha, u baxtsiz yashadi shu sababdan o'z baxtni haligacha qidirardi va uni topdim deya u uchun kurashishga harakat qila boshladi.

2-Yo'q, aslida u baxtsiz emasdi uning hayoti mazmuni bo'lgan farzandlari bor edi.

Shu fikrlar orqali hikoyani o'qishni davom etish va voqealar rivoji qay tarzda davom etishiga qiziqish yanada ortib boradi.

Ammo yana bir savol ham tug'ilishi aniq. U eri bilan baxtlimidi uni sevarmidi? Yoki eri uni sevmagani uchun u mana shu holatga keldimi? Yozuvchining bir gap orqali butun bir o'tmish voqealarini ochib bera olishga urindi. Hikoyani o'quvchi insonni yanada qiziqishga, unda turli savollar, fikrlar paydo bo'lishiga saba yozuvchining mahoratidir. Hikoyaning shu qismlaridabu maxorat yaqqol namoyon bo'ladi.

Erining xulqi -odati o'zgarmas,doim bir xil edi;uxlardi,uyg'onardi, o'tirardi,ovqatlanardi va hech qachon o'zgarmasdi. Eri bilan o'tkazgan hayoti davomida undan biror axloqsiz so'z eshitmagandi; Erining unga nisbatan munosabati, mehribonlik do'stlik,oliyjanoblik va samimiylik kabi o'ziga xos hususiyatlari bilan doimo ajralib turardi.

Bu gaplardan ayolning erini ta'rifini bilish mumkin. U yomon ermidi yoki yaxshimi? Yozuvchining so'zlariga ko'ra ayoliga nisbatan biror hafa qiladigan harakat yoki so'z ishlatmagan oliyjanob bir kishi edi. Uning kunlari doimiy bir xil tarzda kechardi. Hech narsa o'zgarmasdi. Asosan ish bilan mashg'ul bo'lgan inson edi. Oralaridagi farq biroz katta bo'lgani uchunmi ularning hayotdan istaydigan narsalari farq qilardi. Yozuvchining nega aynan qahramonimizning erini kun tartibi

ila ma'lumot berishidan yuqoridagilarni tushunishimiz mumkin. Ammo ayol ham 10 yil davomida bularning bariga moslashib yashab keldi. Afsuski uning ichidagi bir olov so'nmagandi va unga bir uchqun kerak bo'ldiki u yana yona boshladi va bu uchqun uning sevgilisi Rushdi bo'ldi.

Farzandlari uning ko'z quvonchi va hayoting asosiy mazmunlari edi.

Farzandlarini ko'z quvonchga o'xshatish bu farzandlari uning hayotidagi yagona quvonch ekanligi ifodalangan.

U katta oilada ulg'ayib, katta bir koshonaning bekasi bo'ldi.

Bu jumlada so'z albatta qahramonimiz haqida ketmoqda. Shu gap orqali uning katta oilada ulg'aygani yani unchalik boy bo'lmagan va o'ziga yarasha ayrim muhtojliklarga ega bo'lgan deya tushunishimiz mumkin. Bunga zid o'laroq katta xonadon Bekasi ekanligi aytilmoqda, ya'ni u qiyinchilikda ulg'aygan bo'lsada hozirda to'qchilikda yashayotgani ifodalangan.

Ammo Ayol Rushdi biror martta uning e'tiborini o'ziga tortganini yoki u haqida o'zi uchrashgan boshqa odamlardan alohida o'ylaganini eslay olmadi. Hatto salomlashganda ham shunchaki uzoqdan boshini qimirlatib qo'yardi. Ayol qachondir unga qo'l silkitganini ham eslolmadi. Xo'sh, dunyoda qanday bir hodisa ro'y berdiki, o'sha kuni ayol Rushdidan ko'z uzolmay qoldi? Rushdining qaysi bir yangi xususiyati uni o'ziga jalb etti? Va nega Rushdining ko'zlari tinmay uni qidirardi, o'zini olib qochishiga imkon qoldirmas edi, go'yo ayolni gipnoz qilishga urinayotgandek, u bilan birga tubsizlikka tushayotgandek, ayoling butun bir jismi u uchun naqadar og'irlik qilayotganini unga his qildirayotgandek, asablari qanchalik charchaganini va bularning barchasidan holi qolib dam olishi kerakligini tushuntirayotgandek edi.

Aslida ayol sevgilisini oldindan tanigan bo'lsada, avvallari unga hech e'tibor qaratmagandi. Rushdi ham e'tiborini qaratadigan biror hislatga ega emasdi. Ammo ayan usha bir kunda barchasi boshqacha bo'ldi. Rushdi ayoldan kozini uzmay uni ta'qib qilishda toxtamadi, uni ruhini qiynayotgan barcha narsani huddiki his qilgandek unga ozgacha nigohlar bilan qarardi. Shu hodisa ayolnin e'tiborini tortdi va bundan ma'lumki barcha hodisalar shu bir kun sababli o'zgara boshladi.

Xa, u shunchaki bir ayolning tirik murdasi bo'lardi. Qalbi, asablari his-tuyg'ularini yo'qotgan har qanday ayol, tirik murdadan boshqa hech narsa emasdi!

Sevgilisiz hayotni endi u ma'nosiz bir hayotdek his qila boshladi. Ayolning yarmi farzandlari uning hayot mazmuni ekani va ularsiz yashay olmasligini anglab yetsa, qolgan yarmi sevgisiz tirik bir murdadek bo'lishini anglardi va usiz bu hayotda qolishdan qo'rqardi.

"Baxt menga o'xshaganlar uchun yaratilmagan... Meni kechiring... Bolalarim meni chaqirmoqda... Siz mendek yarim ayol bilan yashab baxtli bo'la olmaysiz.... Men sizni bilaman va yaxshi ko'raman..."

Hikoyani yakunlab beruvchi parcha. Ayolning sevgilisiga yozgan so'nggi maktubi. U o'z baxtini o'ylab bir qadam tashladi ammo bu qadami uning qolgan yarim baxtini olib qo'ygandi. U ketsa faqat o'zi emas balki farzandlarining ham baxtini o'ziniki singari yarim baxt qilardi. Onalik mehri oshig'iga bo'lgan muhabbatidan ustunlik qildi va o'zi uchun eng to'g'ri deb bilgan qarorni qabul qildi.

Barcha orzularini bir eshik ortida qoldirib o'zi uchun bu eshikni qulflab hech ham ochilmaydigan qilib qo'ydi.

Safi Abdallahning yuqorida tahlil qilib o'tilgan hikoyasida ayrim ayollarning ichki dardi, hayot doim ham ular istagandek emas balki vaziyat taqazo etganidek bo'lishini ko'rishimiz mumkin. Bir narsa e'tiborimni tortdi hikoyada ayol qahramonga va uning eriga ism berilmagan. Ammo uning farzandlari va sevgilisiga ism berilgan. mening fikrimcha hikoyaning asl ma'nosini ifodalash uchun ham qo'llanilgan. Bir butunning ikki yarmi. Bunda butun nima ekanligimas balki uni ikki tomonga tortib azob berayotgan narsalar muhimligi va qay biri ustun kelishidir. Ayol uchun doim o'z baxt saodatidan ko'ra oilasi farzandlari baxti muhim bo'lgandek bu hikoyada ham onaning hayotida u uchun farzandlaridan ustun keladigan hech bir inson bo'lmasligi ifodalab berilgan.

“SHOIRLAR AMIRI” – AHMAD SHAVQIY**Usmon MAHMUD,***Oriental universiteti 4-bosqich talabasi*

Annotatsiya. Maqola so‘nggi asrning eng buyuk arab shoiri deya e’tirof etilgan Misrlilik mashhur adib, shoir va mutafakkir Ahmad Shavqiyning hayot va ijodi, yozgan asarlari va she’rlardan ba’zi tarjimalar hamda maqola muallifi tomonidan uning xotirasiga bag‘ishlab yozilgan “Kuzda gullagan chechak” she’rini o‘z ichiga olgan.

Kalit so‘zlar: arab adabiyoti, balog‘at, shoirlar amiri, she’riy teatr, Andalusya adabiyoti, burdachilik, Busiyriy, madh janri.

O‘zining jozibador badiiy san’atlari, go‘zal fasohat-u yuksak balog‘ati, til imkoniyatlarining kengligi, ma’nolarining buyukligi bilan shuhrat topgan arab adabiyoti so‘nggi asrlarga kelib sezilarli darajada oqsagan edi. Bunga arab xalqining ilm-fandan uzoqlashishi, ichki nizolar va tashqaridan bo‘lgan mustamlakachilik harakatlari kabi omillarni sabab qilib ko‘rsatish mumkin. Go‘yo arablar buyuk ilmiy tamaddun ortidan yana qadimgi jaholat davriga qaytib qolgandek edi. Adabiyot esa o‘z ixlosmandlarini unga oshiq etuvchi, xalq qalbidan joy olib uning yarasiga davo bo‘luvchi bir o‘g‘longa hamon muntazir edi. O‘sha kutilgan kimsa Misr diyoridan chiqqan Ahmad Shavqiy bo‘ldi. U go‘yo kuzda gullagan chechak kabi adabiyot bog‘chasini o‘zining xush ifori ila nafis etdi.

Shoir Ahmad Shavqiy hijriy 1287-yil, Rajab oyining 20-kuni, milodiy 1868-yil, 16-oktabr sanasida ulkan adiblar, buyuk sarkadarlar-u yetuk ulamolarni yetishtirgan Misr diyorining poytaxti bo‘lmish Qohira shahridagi Hanafiy mavzesida tug‘iladi²¹². Otasi cherkes, onasi yunon-turk millatiga mansub edi. Ahmad Shavqiy 4 yoshida shayx Solih boshlang‘ich maktabiga kiradi, Qur‘ondan bir qancha sura yod oladi, o‘qish va yozishni o‘rganadi. Shavqiyning bolaligidanoq she’rga va so‘zga bo‘lgan mahorat yaqqol namoyon bo‘la boshlaydi. Hatto tahsildagi muvaffaqiyatlari tufayli maktab to‘lovlaridan ozod qilinadi. Adib 15 yoshida huquq-bilim yurtiga o‘qishga kiradi, u yerdan esa o‘qishni tarjima bo‘limiga o‘tkazadi. Shu davrda uning shoirlik mahoratlari ravshan ko‘rinib, ustoz Shayx Muhammad Basyuniyning e’tiborini qozonadi.

Shundan so‘ng, Shavqiy Fransiyaga ilmiy safar qiladi. Bu uning intellektual va ilmiy salohiyatining yuksalishida muhim o‘rin egallaydi. U safar davomida Angliya bosqinchilariga qarshi “Misr Taraqqiyot Assotsatsiyasi” ning tashkil etilishida katta hissa qo‘shadi. U harchand Yevropada bo‘lmasin arab milliy adabiyoti, xususan mashhur arab shoiri Abu Toyib Mutanabbiy²¹³ning ijodidan ulkan ilhom olib, tanasi

²¹² Xodjayeva R.U., Akbarova M., Ziyavuddinova M., Muhiddinova D. va boshq. Arab adabiyoti. – T.: ToshDSHI, 2016. – B. 40.

²¹³ Mashhur arab shoiri. 915-yil Iroqning Kufa shahrida tug‘ilgan. 965-yil Nu‘moniyyadan vafot etgan.

g'arb uzra bo'lsa-da, ruhi arab milliyatiga qattiq bog'langan edi. U Fransiyada bo'lgan davrida va Misrga qaytgach ham inglizlarga qarshi kurashib, Usmoniy xalifaligi tarafdori bo'lgan Xidiv Abbosni maqtab, himoya qilgan she'rlar yozadi. Shavqiyning boshqa asarlarida ham uning Usmoniy xalifaligini Islomiy xalifalik deya tan olgani va ularni madh etib, himoya qilib yozganini uchratishimiz mumkin. Bu esa shoirning 1915-yilda inglizlar tomonidan Ispaniyaga surgun qilinishiga olib keladi. Har narsada bir hikmat bor deganlaridek, bu surgun ham unga qo'l kelib, bir qancha tillarni o'rganish va Andalusiya adabiyoti bilan ham yaqindan tanishish imkoniyatini beradi. Surgun hayoti uning hissiyotlarini yanada junbushga keltirib, she'riy mahoratining o'sishiga sabab bo'ladi. 1920-yil yana Misrga qaytib keladi.

1927-yil Misrda o'tkazilgan mehrijon tadbirida hozir bo'lgan barcha arab shoirlari Ahmad Shavqiyga "She'riyat amiri" (yoxud Shoirlar amiri) deya tahallus berib, unga bay'at qilishadi. O'shanda o'z davrining mahoratli shoirlaridan bo'lgan Hofiz Ibrohim Ahmad Shavqiyga "ayn" harfi qofiyasi bilan 98 baytdan iborat qasida yozgan, jumladan shunday degan edi:

أَمِيرَ الْقَوَافِي قَدْ أَتَيْتُ مُبَايَعًا،
وَهَذِي وَفُودُ الشَّرْقِ قَدْ بَايَعَتْ مَعِيَ²¹⁴.

*Qofiyalar amiri, sizga bay'at beray deb keldim,
Bu sharq arboblari ham men bilan bay'at berishdi.*

Bundan oldin esa bu ikki shoir o'rtasida ajoyib she'riy munoqasha o'tgan edi. Hofiz Ibrohim Shavqiyning hajv qilmoqchi bo'lib, balog'at ilmidagi "tavriya" san'atini ustalik bilan qo'llagan holda shunday deydi:

يَقُولُونَ إِنَّ الشَّقَّ نَارٌ وَلَوْعَةً،
فَمَا بَالِي أَرَى الْيَوْمَ شَوْقِي بَارِدًا.

*Derlar: shavq erur azob-u issiq yong'in,
Bugun ne bo'ldiki, shavqimni (Shavqiyning) ko'rurman salqin.*

Bu hajvni anglagan Ahmad Shavqiy ham bo'sh kelmay, ustalik bilan bergan javobi bilan "Shoirlar amiri" ekanini yana bir bor isbotlaydi:

أُودِعْتُ كَلْبًا وَإِنْسَانًا أَمَانَةً،
فَضَيَّعَهَا الْإِنْسَانُ وَالْكَلْبُ حَافِظًا.

*Inson bilan kuchukka topshirdim bir omonat,
Kuchuk uni saqladi, (kuchuk – Hofiz) lek inson qildi xiyonat.*

Ahmad Shavqiyning o'ziga xos jihatlaridan yana biri shu ediki, u juda ham uyatchan shaxs bo'lib, omma oldida aslo nutq so'zlay olmas edi. Hatto o'zi yozgan she'rlarini ham o'qib bera olmas, o'sha davrada hozir bo'lgan biror kimsaga taqdim qilib, uni o'qib berishni iltimos qilardi. Hofiz Ibrohim uning bu xislatini ham o'z qasidasida ajoyib tarzda zikr qilib o'tadi:

²¹⁴ Hofiz Ibrohim. She'riy devoni. – B. 67.

يَعْيَبُونَ شَوْقِي أَنْ يُرَى غَيْرَ مُنْشِدٍ، وَمَا ذَاكَ عَنْ عِيٍّ بِهِ أَوْ تَرْفَعُ.
وَمَا كَانَ عَاباً أَنْ يَجِيءَ بِمُنْشِدٍ، لِأَيَاتِهِ أَوْ أَنْ يَجِيءَ بِمُسْمِعٍ.
فَهَذَا كَلِيمُ اللَّهِ قَدْ جَاءَ قَبْلَهُ، بِهَارُونَ مَا يَأْمُرُهُ بِالْوَحْيِ يَصْدَعُ²¹⁵.

Yuqoridagi baytda Hofiz Ibrohim Ahmad Shavqiyini oʻz sheʼrlarini ifodali ijro qila olmaslikda ayblaydiganlarga goʻzal javob qiladi. Hatto Allohning paygʻambari Muso alayhissalom ham soʻzga noʻnoqligi tufayli Allohning vahiysini yetkazishda ukasi Horun alayhissalomdan yordam olgani ayb boʻlmaganidek, Shavqiyning ham yozganlarini ommaga oʻzi oʻqiy olmay, boshqa kimsa orqali yetkazishi ayb boʻlmaydi.

Ahmad Shavqiy 1893-yilda arab adabiyotida ilgari uchramagan mutlaqo yangi bir yoʻnalishga asos soladi. U birinchi boʻlib sheʼriy teatr janrida asar yoza boshlaydi va “Arab adabiyotida sheʼriy teatr kashshofi”²¹⁶ deya nom oladi. 1927-yilda “Kleopatraning oʻlimi”, 1932-yilda “Layloning Majnuni” (Qays va Laylo) spektakli, shu yili qirol Kambiz haqida hikoya qiluvchi “Kambiz”, 1932-yilda esa johiliya davrining mashhur shoiri Antara ibn Shaddod va uning amakivachchasi Abba haqida hikoya qiluvchi “Antara” pyesasini yozadi.

Ahmad Shavqiyning nazmiy qasidalarida ichida eng koʻzga koʻrinarlisi Paygʻambar sollallohu alayhi va sallam haqlarida madh janrida yozilgan asarlaridir. Uning “hamza” harfi qofiyasi bilan yozilgan 45 baytli qasidasi, “mim” harfi qofiyasi bilan yozilgan 190 baytli qasidasi, “ba” harfi qofiyasi bilan yozilgan 72 baytli qasidasi juda mashhurdir. Uning hamziyyasidagi quyidagi baytlari sadosi kirmagan arab xonadoni boʻlmasa kerak:

وُلِدَ الْهُدَى فَالْكَائِنَاتُ ضِيَاءُ،
وَقَمُ الزَّمَانُ تَبَسُّمٌ وَثَنَاءُ
الرُّوحُ وَالْمَلَأُ الْمَلَانُكَ حَوْلَهُ،
لِلدُّنْيَا وَالْأُنْيَا بِهِ بُشْرَاءُ²¹⁷

*Hidoyat tugʻilib, koinot burkandi ziyoga,
Zamon ham tabassumla ogʻiz ochdi sanoga,
Hozir boʻldi atrofda Jabroil-u farishtalar,
Din uchun, dunyo uchun keldi goʻzal xushxabar*

Shubhasiz, Ahmad Shavqiyning eng mashhur asari – “Nahju-l-burda” qasidasidir. Bu asar uning eng katta ahamiyatga ega qasidalaridan boʻlib, uni tasavvufiy adabiyotdagi Burdachilik anʼanasiga muvofiq yozadi. Asarda asosan Busiyriyning mashhur “Qasidayi Burda” siga taqlid qiladi. Shavqiy ham Busiyriy kabi “Mim” qofiyasi bilan yozadi. Goʻyoki Busiyriy yozgan maʼnolarni boshqacha lafz bilan ifodalaydi. “Nahju-l-burda” asari 190 baytdan iborat boʻlib, qasida boshqa Burda asarlari kabi gʻazal yaʼni oshiqning maʼshuqa sogʻinchidagi hijroni haqidagi baytlar bilan boshlanadi. Keyin nafsning yomonlikka buyurishidan ogohlantiradi va oʻz nafsiga nasihatlar qiladi. Soʻng Nabiy sollallohu alayhi va sallamning madhlari, moʻjizalari, Isro va Meʼroj voqeasi, janglardagi jasoratlar, Qurʼonning ulugʻvorligi haqidagi baytlar keladi. Oxirida esa vasila va munojot maʼnolarini oʻzida qamragan

²¹⁵ Hofiz Ibrohim. Sheʼriy devoni. – B. 67.

²¹⁶ Ato Turayfiy. Ahmad Shavqiy – hayoti va sheʼriyati. – B. 38.

²¹⁷ “Burdatul madih” qasidalar toʻplami. – B. 45.

baytlar bilan asar nihoya topadi. “Nahjul burda” ni sharh qilishda shorihlar bellashgan desak mubolag’a bo‘lmaydi. Hatto ba’zi tadqiqotchilar Shavqiyning “Burda” si uning ma’naviy ustozlari bo‘lmish Busiyriyning “Burda” sidan balog‘iy jihatdan ustun ekanini isbotlashga kirishib, Shavqiyning so‘z tanlash mahoratini yuksak baholashgan.

يا لائمي في هواه والهوى قدّر، لو شَفَكَ الرَّجْدُ لَمْ تَعِزَّلْ وَلَمْ تُلَمَّ²¹⁸

Ey meni muhabbatida malomat qilgan kimsa, qadardir muhabbat,

Bu sevgi senga ham yetsa qilmassan ta'na-yu malomat.

إِذَا خَفَضْتُ جَنَاحَ النَّارِ أَسْأَلُهُ، عِزَّ الشَّفَاعَةِ لَمْ أَسْأَلْ سِوَى أَمَمٍ

وَإِنْ تَقَدَّمَ نُو تَقْوَى بِصَالِحَةٍ، قَدَّمْتُ بَيْنَ يَدَيْهِ عِبْرَةَ النَّعَمِ

لَزِمْتُ بَابَ أَمِيرِ الْأَنْبِيَاءِ وَمَنْ، يُمَسِّكُ بِمِفْتَاحِ بَابِ اللَّهِ يَغْتَنِمُ²¹⁹

Gar xorlik qanotin cho‘zib, boshqa ummatlardan so‘ramaganim shafloatin izzatini so‘rasam. Agar taqvo egasi qilgan solih amalini taqdim qilsa, men uning huzurida nadomat ko‘z yoshlarini taqdim etdim. Anbiyolar amirining eshigini lozim tutdim. Zero, kim Allohning eshigi kalitini ushlasa, g‘animat bilgaydir.

Shavqiyning eng yirik asari uning 1898–1927-yillar orasida yozgan she’riy asarlari jamlangan – “Shavqiyyot” devoni hisoblanadi. Asar undagi mavzularning rang-barangligi, o‘zi ifodalagan oqim va pozitsiyalarining turlichaligi bilan ajralib turadi. Ushbu devon arab uyg‘onish davrida arab she’riyatining zamonaviy badiiy va falsafiy ta’limotlarini o‘zida ifodalaydi. Shuningdek, Shavqiy zamonaviy davr arab she’riyatining uyg‘onish maktabi rahbari hisoblanadi. “Shavqiyyot” devoni 4 qismdan iborat to‘liq holda chop etilgan.

Shoir Ahmad Shavqiy Misr yoshlari tomonidan ilgari surilgan Sharq loyihasi haqida yozgan uzun qasidasi ortidan 1932-yilning 14-oktabrida vafot etadi. Misrda uning ijodiga bag‘ishlangan Ahmad Shavqiy muzeyi²²⁰ bunyod etilgan.

KUZDA GULLAGAN CHECHAK

*Kuz kelib, qora libosin kiyganda falak,
Daraxtlar barg to‘kib, sarg‘ayganda tevarak,
She’riyat bog‘i ichra gulladi bir chechak,
Ijod bog‘chasin etding guliston, Shavqiy.*

*Jaholat yoyilib, she’riyat oqsagan dam,
Ulkan shijoat-la so‘zlab tebratding qalam,
Mahoratingga tan berdi arab-u ajam,
So‘zlaring qarshisida so‘z ham hayron, Shavqiy.*

*Huzuringga keldi shoirlardan bir hay‘at,
Seni “Qofiya amiri” deb berdi bay‘at,*

²¹⁸ “Burdatu-l-madih” qasidalar to‘plami. – B. 53.

²¹⁹ “Burdatu-l-madih” qasidalar to‘plami. -B. 54.

²²⁰ Misrning Giza shahrida joylashgan. 1977-yil 17-iyunda rasman faoliyat boshlagan.

*She'riyat mulkida agar bo'lsa saltanat,
Shoirlar ichra o'zing bo'lding sulton, Shavqiy.*

*Nidolaring Rasul qildi go'zal ijobat,
Umring so'nggida keldi Undan buyuk bashorat,
Ajabmas, hisob kun nasib bo'lsa shafolat,
Ishqi Rasul bobida qalbi hijron, Shavqiy.*

*Fuqayr senga aytdi havas birla tasanno,
Ortingdan yod etib, qilurmiz xayri duo,
Gunohing avf etib, rahm aylasin haq taolo,
Manziling bo'lsin Jannati bepoyon, Shavqiy!*

Usmon Mahmud tarjimasi

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Xodjayeva R.U. va boshqa mualliflar jamoasi. Arab adabiyoti (19-20-asr) ToshDSHU, 2020-yil.

Arab tilida:

1. Ahmad Shavqiy. Shavqiyot. 4 jildli. Nashrga tayyorlovchi: D. Umar Tabbo'. Misr, 1950-yil.

2. Honiy Al-Xayyor. Amirlar shoiri va shoirlar amiri – Ahmad Shavqiy. Daru Raslon, 2017-yil.

3. Ato Turayfiy. Ahmad Shavqiy – hayoti va she'riyati. Darul ahliyya, 2009-yil.

4. Shavqiy Zayfiy. Zamonaviy she'riyat shoiri – Shavqiy. Qohira, 2005-yil.

Turk tilida:

1. Ahmed Kazim Urun. 1868-1932-yillar Misrda turk shoiri Ahmad Shavqiy. Istanbul, 2002-yil.

2. Ahmet Kazim Urun. Zamonaviy arab adabiyoti. Istanbul, 2015-yil

**SALOHIDDIN AYYUBIY: BUYUK SARKARDA, ADOLATLI
HUKMDOR VA DINIY BAG'RIKENGLIK RAMZI**

Maxsuma QOSIMXO'JAYEVA,

Oriental universiteti 3-bosqich talabasi

Ilmiy rahbar: Akram Mahmudov,

Oriental universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya. Salohiddin Ayyubiy — Islom tarixining eng mashhur va hurmatga sazovor shaxslaridan biridir. Uning hayoti va faoliyati, shuningdek, Yaqin Sharqdagi siyosiy va diniy voqealar bilan chambarchas bog'liqdir. Salohiddin Ayyubiy ning nomi ko'plab davrlarda adolat, jasorat, ma'rifat va diniy bag'rikenglik bilan bog'lanadi. U o'z zamonasi uchun o'ziga xos bir lider bo'lib, tarixdagi eng buyuk sarkardalardan biri sifatida tanilgan. Ushbu maqolada Salohiddin Ayyubiy ning hayoti, uning yirik tarixiy shaxs sifatida o'rni va merosi haqida so'z yuritamiz.

Kalit so'zlar: ta'lim, Salohiddin Ayyubiy, fiqh, falsafa, xalifalik, mintaqa, hududlar, xristianlar, prinsiplari, meros.

Salohiddin Ayyubiy, asli kurd millatiga mansub bo'lgan, 1137-yilning 1138-yil atrofida Tikritda tug'ilgan. Uning to'liq ismi Abu-l-Muzaffar Saloh al-Din ibn Ayyubdir. Salohiddin Ayyubiyning otasi, Ayyub, o'z davrida Dinor va Xorasan hududlarida xizmat qilgan amir bo'lgan. Salohiddin Ayyubiy ham yoshligidan otasining izidan borib, siyosiy va harbiy sohalarda faoliyat ko'rsatishga qiziqish bildirgan.

Salohiddin Ayyubiyning ta'limi keng va chuqur bo'lgan. U o'z davrining ilmiy va diniy markazlarida o'qib, Qur'on, hadis, fiqh (islom huquqi), falsafa va boshqa ilmiy sohalarda chuqur bilimga ega bo'lgan. Bu ilmiy yondashuv, keyinchalik uning siyosiy va harbiy faoliyatida muhim o'rin tutgan.

Salohiddin Ayyubiyning siyosiy faoliyati 1169-yilda Misrda boshqaruvni qo'lga kiritishi bilan boshlandi. U o'zining davlatni yaratishda o'zgarishlarni amalga oshirish, davlatni mustahkamlash va Xalifalikni yanada rivojlantirishga intildi. Shuningdek, Salohiddin Misrda turli madaniyat va dinlarni birlashtirishga harakat qildi, bu esa uning izidan boshqa mintaqalarda ham hurmatli bo'lishiga sabab bo'ldi.

Salohiddin Ayyubiyning eng mashhur voqealaridan biri 1187-yilda Yaruq (Quddus)ni, ya'ni Muqaddas shaharni, xavf ostida bo'lgan musulmonlar uchun qaytarishidir. Bu voqea, Xristianlar bilan bo'lgan "Ikkinchi Muqaddas Urush"ning eng muhim qismiga aylangan. Salohiddin Ayyubiyning qahramonligi va adolatli boshqaruvi Misr, Suriyaning, Xalifalik hududlarining ko'p qismlarida keng maqtovlarga sazovor bo'ldi.

Salohiddin Ayyubiyning Yaruqni qaytarishi, xristianlarga qarshi kurashda bo'lsada, o'zining adolatli va bag'rikeng siyosati bilan ajralib turdi. U shaharni

qaytarib olgandan so'ng, musulmonlar uchun Yaruqni bo'shatib, Xristianlarga shaharni yaxshilik va adolat bilan topshirdi. Bu voqea Salohiddin Ayyubiyning insonparvarlik va rahm-shafqatni o'zida mujassam etgan fazilatlarini ko'rsatgan.

Salohiddin Ayyubiy davlatni barpo etishda va uning tashqi siyosatida ko'plab ijobiy islohotlar amalga oshirdi. Uning maqsadi shaharlarni va mamlakatni birlashtirish edi. Salohiddin o'zining hukmronligini mustahkamlash uchun, boshqa xonadonlardan yoki qarshi raqiblaridan farqli o'laroq, haqiqiy ehtiyojlarni inobatga olib, odamlarni o'zining siyosiy qarorlariga ishonch hosil qilishga majbur qildi.

Shuningdek, Salohiddin Ayyubiy misolida islomiy davlat boshqaruvi prinsiplarini ham ko'rish mumkin edi. U keng miqyosda erkinlikni tarqatdi, aholining diniy e'tiqodlariga hurmat ko'rsatdi va barcha dinlar o'rtasida bag'rikenglikni rag'batlantirdi. Buning samarasida, Salohiddin Ayyubiy mamlakatining barcha fuqarolari, musulmonlar, yahudiylar va nasroniylar o'rtasida tinchlikni o'rnatishga muvaffaq bo'ldi.

Salohiddin Ayyubiyning merosi dunyo tarixida keng yoritilgan va o'rganilgan. Uning yirik janglaridagi qahramonligi, adolatli va bag'rikeng boshqaruvini ko'rsatuvchi qarorlari, ko'plab musulmonlar va xristianlar tomonidan ham hurmatga sazovor bo'ldi. Salohiddin Ayyubiy nafaqat jangchi, balki yuksak axloqiy qadriyatlar bilan yashagan bir shaxs sifatida ham tarixda iz qoldirdi.

Salohiddin Ayyubiyning tarixdagi o'rni nafaqat jangchiligi va siyosiy faoliyatiga bog'liq, balki uning adolat va diniy bag'rikenglikni ta'minlashdagi yutuqlariga ham bog'liq. Uning yurtida barcha dinlarga, madaniyatlarga va irqiy guruhlariga nisbatan bag'rikenglik namoyish etildi. Salohiddin Ayyubiy nafaqat musulmonlar, balki nasroniylar va yahudiylar o'rtasida tinchlikni o'rnatishdagi muvaffaqiyati bilan ham tarixda o'chmas iz qoldirdi.

Salohiddin Ayyubiyning hayoti va merosi bugungi kungacha o'rganilgan va uning tarixiy ahamiyati haqida ko'plab ilmiy izlanishlar olib borilgan. Uning yirik sarkarda sifatida muvaffaqiyatlari, davlatni boshqarishdagi adolat va ma'rifatga bo'lgan intilishi, barcha diniy va madaniy guruhlar o'rtasida tinchlikni saqlashdagi qobiliyati tarixiy voqealar bilan chambarchas bog'liqdir. Salohiddin Ayyubiy nafaqat musulmonlar, balki boshqa dinlarning vakillari tomonidan ham hurmat qilingan buyuk shaxsdir. Uning merosi bugungi kunda ham insoniyatning o'rnak olishiga loyiq fazilatlarini o'zida mujassam etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1-“Salohiddin Ayyubiy” Ahmad Muhammad Tursun. – “QAQNUS MEDIA” Toshkent, 2018.

2-Islomonline.uz Salohiddin Ayyubiy – Jahon tarixidagi qahramin.

3-Wikipedia.org

4-Qalampir.uz

SHARQ TILLARINI O'QITISHNING NAZARIY, AMALIY VA INNOVATSION AHAMIYATI

Dilrabo JO'RAYEVA,

Fan va texnologiyalar universiteti 3-bosqich talabasi

Annotatsiya. Maqola sharq tillarini o'qitishning nazariy, amaliy va innovatsion ahamiyati interfaol faoliyat, talaffuz amaliyoti, so'z boyligini oshirish, fikr-mulohazalar va kamchiliklarni tuzatishning o'quvchilarning sharq tillaridagi til malakalariga ta'sirini o'rganishga qaratilgan bo'lib, tadqiqot maqsadi sharq tilini o'qitishda tinglab tushunish va nutq ko'nikmalarini oshirish bo'yicha eng yaxshi tajribalar haqida qimmatli tushunchalarni taqdim etishga qaratilgan.

Kalit so'zlar. chet tili, pedagogik mahorat, texnik ko'nikmalar, zamonaviy va amaliy qiyoslanishlar.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasida xorijiy tillarni o'rganishni ommalashtirish faoliyatini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida" 2021-yil 19-maydagi PQ-5117-son qaroriga muvofiq, shuningdek, xorijiy tillarni o'rganishni ommalashtirish bo'yicha tashkiliy chora-tadbirlarni samarali amalga oshirish maqsadida Vazirlar Mahkamasi qaror qiladi:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasida xorijiy tillarni o'rganishni ommalashtirish faoliyatini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida" 2021-yil 19-maydagi PQ-5117-son qarorining: 1-bandiga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzurida Xorijiy tillarni o'rganishni ommalashtirish agentligi (keyingi o'rinlarda — Agentlik) hamda Agentlikning Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahridagi hududiy vakillari lavozimlari tashkil etilganligi; 2-bandiga muvofiq Agentlik va uning vakillari O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti huzuridagi Chet tillarini o'qitishning innovatsiyaviy metodikalarini rivojlantirish respublika ilmiy-amaliy markazining 34 ta shtat birligi, Xalq ta'limi vazirligi va Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tizimining 39 ta shtat birligi hisobidan tashkil etilganligi ma'lumot uchun qabul qilinsin.

Prezidentimiz ham chet tilini o'rgatishga keng e'tibor qaratmoqda. Buni yuqorida ta'kidlangan qonundan ham bilsak bo'ladi. Hozirgi kunda chet tilini o'rganish davr talabi bo'lib bormoqda. Ayni vaqtda rivojlangan davlatlar bilan raqobatlasha olish uchun yoshlarga zamon talabiga mos darajada ta'lim berish va ular o'rtasida chet tilini rivojlantirishga alohida e'tabor berish davr taqozosi bo'lib bormoqda. Bolalarga chet tilini o'rgatishni bog'cha yoshidan boshlagan maqul. Sababi bu yoshdagi bolalarning o'rganishi yuqori darajada bo'ladi. Shubhasiz, davr taraqqiyoti, globallashuv jarayoni yoshlardan bir necha xorijiy tillarni bilishni talab qilmoqda. Uzluksiz ta'lim tizimining bosh va asosiy maqsadi yuksak ma'naviyatli, raqobatbardosh, intellektual salohiyatga ega mutaxassislarni tayyorlashdir. Bugungi

kunda ilmiy texnik taraqqiyot har sohada, jumladan, ta'limtarbiya sohasida ham yangi-yangi zamonaviy texnologiyalarni joriy etishni taqozo etmoqda. Xorijiy tillarni o'rganishga bo'lgan talab ayni paytda ehtiyojga aylandi., til o'qitishning zamonaviy metodlarini izlab topish va ta'lim jarayoniga tatbiq qilishga talab kuchaydi. Bugungi kunda oliy ta'lim muassasalari talabalari o'zlariga berilgan bilimni yodlab olib aytishga emas, balki ta'lim va tarbiya jarayoniga amaliy ishlarni bajarish orqali yo'naltirilgan. Ta'lim jarayoni murakkab jarayondir. O'quvchi yoshlar ongida yangi o'quv materiallarini singdirish, berilgan mavzuni mustahkamlash, yodda saqlashga ko'maklashish uchun har bir o'qituvchi, bugung

Sharq tillarini o'qitish ushbu tillarga xos bo'lgan murakkab yozuv tizimlari, grammatik tuzilmalar va talaffuz mashqlari tufayli til o'qituvchilari oldiga o'ziga xos muammolarni keltirib chiqaradi. Tinglab tushunish va gapirish ko'nikmalarini rivojlantirish sharq tillarida samarali muloqot qilish va tilni o'zlashtirish uchun juda muhimdir. Ushbu maqola sharq tilini o'qitishda tinglab tushunish va nutq ko'nikmalarini kuchaytiruvchi samarali o'qitish usullarini aniqlash va baholashga qaratilgan. Hozirgi kunda bu bo'yicha yurtimizda o'tkazilayotgan qator islohotlarning guvohi bo'lib turibmiz. Jumladan, bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri bo'lmish o'quvchi-yoshlarning zamonaviy tilshunoslikda chet tili ko'nikmalarini qanday egallashyotganlaridir. Chet til – bu xorijiy mamlakat tilidir. Respublikamizda G'arbiy Yevropa (ingliz, ispan, nemis, faransuz) tillari va Sharq (arab, turk, fors, xitoy, hind) tillari o'qitilib kelinmoqda.

Xorijiy tillardan sharq tillarining o'rganilish metodlari bilan tanishar ekanmiz, bu metodlarning bugungi kundagi qo'llanilishi va uning talaba-yoshlar orasida qay darajada ta'sir qilishini o'rganib chiqish lozim. Avvalo, Chet til o'qitish metodi – deyilganda chet til o'rgatishning amaliy, umumta'limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi maqsadlariga erishuvni ta'minlovchi muallim va o'quvchi faoliyatining majmuasi tushuniladi. Metod atamasi ta'lim usullari yig'indisi” va ta'limning yo'nalishi” ma'nolarida qo'llanadi. Birinchisi, ta'lim nazariyasida jarayon metodlar ma'nosida ishlatilsa, ikkinchi ma'noda, uni o'qitish metodikasi tarixiga oid asarlarda uchratishimiz mumkin. Masalan, chet til o'qitishning tarjima metodi, tog'ri metod, ongli-qiyosiy metod, an'anaviy metod, intensiv metod va boshqalar hisoblanadi.²²¹

Bugungi kunda sharq tilini o'qitish O'zbekistonda zamonaviy tillar sifatida yoshlar orasida keng ommalashib borishiga qaramasdan bizning auditoriyamizda bir nechta muammolar mavjud. Muammo bilan bir qatorda uning tavsiyaviy yechimiga ham to'xtalib o'tamiz. Tinglab tushunish ko'nikmalarini rivojlantirish uchun interfaol tinglash faoliyati ham juda muhimdir. Bu mashg'ulotlar diktant mashqlari va tinglab tushunish viktorinalaridan tortib dialog orqali bajarish vazifalarigacha bo'lishi mumkin. O'quvchilarni ushbu mashg'ulotlarga jalb qilish orqali

²²¹ Zayniddin Sanaqulov & Bahromjon Jo'raboyev "CHET TIL O'QITISH METODIKASIDA ZAMONAVIY METODLAR" ACADEMIC RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCES VOLUME 2 | ISSUE 4 | 2021
www.ares.uz ISSN: 2181-1385 Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 2021: 5.723.

o'qituvchilar ularga diqqatini mazmun, lug'at va grammatika kabi tinglab tushunishning turli jihatlariga qaratishga yordam beradi.²²²

Sharq tilini o'qitishdagi muammolar

№	Sharq tilini o'qitishdagi muammolar	Auditoriyadagi muammolar yechimiga tavsiyalar
1	Oliy o'quv yurtiga qabul qilinayotgan talabalarning sharq tillarida bilim darajasi teng emasligi.	Koreys, yapon, urdu, hindiy tillarini o'qitishda guruh ichida kichik guruhlarga ajratib o'rgatish, ya'ni tilni yaxshi o'zlashtirgan talaba bilan o'zlashtira olmayotgan talabani guruhlashtirish hamda yonma-yon o'tqazish maqsadga muvofiq bo'ladi.
2	O'quv materialning yetishmasligi.	O'zbekistonda sharqshunos olimlarga va olimlarning ko'proq e'tibor qaratish kerak bo'lgan muammolardan biri bu materiallar hisoblanadi.
3	Darsliklarning izchilligi yaxshi emasligi.	O'quv markazlarida sharq tillarini o'rganib kelgan talabalar OTMda o'tilayotgan darslikni o'tganligini ta'kidlashadi. Institut va universitetlarda darsliklarni mukammaligini ta'minlash lozim
4	Lisoniy muhitning mavjud emasligi.	Sharq tillarini o'rganishning yana bir muhim xususiyati lisoniy muhit mavjud emasligi uchun talabalarni bunday muhitni qidirishi, til sohiblari bilan aloqaga chiqishga yo'naltirishdan iborat. Auditoriyadan tashqari talabalar bilan muloqot, turistik guruhlar tarkibida yoki yozgi kurslarda o'qish uchun qisqa muddatli safarlar, auditoriyada olingan bilimlarni amaliyotda mustahkamlashga yanada chuqur o'rganishga rag'bat bo'lishi mumkin.

Til o'rganuvchilarning sharq tillarida malakali bo'lishlari uchun tinglab tushunishdan tashqari, nutq amaliyoti ham muhim ahamiyatga ega. Rolli o'yinlar o'quvchilarga hayotiy vaziyatlarda nutq so'zlashda yordam berishning samarali usuli hisoblanadi. Rolli o'yin faoliyati bilan shug'ullanib, talabalar o'zlarining til

²²² Jo'rayeva X. (2022). Zamonaviy tilshunoslikda sharq tillarini o'qitishning nazariy, amaliy va innovatsion ahamiyati. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences (Special Issue 24), 468-475.

ko'nikmalarini amaliy ssenariylarda qo'llashlari mumkin, bu ularning nutqiga bo'lgan ishonchini va ravonligini sezilarli darajada oshirishi mumkin. Bundan tashqari, nutq amaliyoti nutq ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. O'qituvchilar o'quvchilarni sinfdoshlar, til almashish bo'yicha hamkorlar yoki ona tilida so'zlashuvchilar bilan suhbatlashishga undashlari mumkin. Muntazam suhbat amaliyoti talabalarga real vaqt rejimida til ko'nikmalarini qo'llash, darhol fikr-mulohazalarni olish va vaqt o'tishi bilan nutq mahoratini oshirish imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, ushbu ilmiy tadqiqot sharq tillarini o'qitishda tinglab tushunish va nutq ko'nikmalarini oshirishning eng samarali usullarini yoritishga qaratilgan. Turli xil o'qitish usullarining tilni bilish darajasiga ta'sirini baholash orqali ushbu tadqiqot o'z o'qitish amaliyotini optimallashtirishga intilayotgan til o'qituvchilari uchun dalillarga asoslangan tavsiyalar berishga intiladi. Oxir oqibat, ushbu tadqiqot sharq tillarini o'rganayotgan talabalar uchun til ta'limi bo'yicha tadqiqotlarni rivojlantirishga va til o'rganish natijalarini yaxshilashga hissa qo'shishga qaratilgan. Sharq tillarini o'rgatishda tinglab tushunish va nutq ko'nikmalarini oshirish ko'p qirrali yondashuvni talab qiladi, bunga immersion, interfaol faoliyat, talaffuz amaliyoti, so'z boyligini oshirish, fikr-mulohazalar va xatolarni tuzatishlar kiradi. Ushbu samarali usul va strategiyalarni til o'rganish o'quv dasturiga kiritish orqali o'qituvchilar o'quvchilarga til va madaniyat haqida yanada nozik tushunchalarni rivojlantirishga, shuningdek, real sharoitlarda muloqot qilish ko'nikmalarini yaxshilashga yordam berishi mumkin. O'qituvchilarning fidoyiligi, amaliyoti va qo'llab-quvvatlashi bilan talabalar sharq tillarining murakkabliklarini muvaffaqiyatli o'rganishlari va o'z tillarida ravon so'zlashuvchi va tinglovchilarga aylanishlari mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Zayniddin Sanaqulov & Bahromjon Jo'raboyev "CHET TIL O'QITISH METODIKASIDA ZAMONAVIY METODLAR" ACADEMIC RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCES VOLUME 2 | ISSUE 4 | 2021 www.ares.uz ISSN: 2181-1385 Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 2021: 5.723.
2. Jo'rayeva X. (2022). Zamonaviy tilshunoslikda sharq tillarini o'qitishning nazariy, amaliy va innovatsion ahamiyati. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences (Special Issue 24), 468-475.
3. Yo'ldoshev J. Yangi pedagogik texnologiyalar yo'nalishlari muammolari-Xalq ta'limi, 1999-yil.
4. Abdinazarov Sh. Ta'lim-tarbiyaning aktual masalalari, Qarshi, 1991-yil
5. Zaripov F. Chet tillar o'qitish metodikasidan qo'llanma, Toshkent, 2002-yil.
6. Hoshimov O', Yokubov I. Ingliz tili o'qitish metodikasi, Toshkent, 2003-yil
- Ученый XXI века • 2022 • № 2 (83) 60
7. Qodirova F. Pedagogik ta'lim, Toshkent, 2002-yil

«SHARQ TILLARI TADQIQI VA TA'LIMI MUAMMOLARI»
Respublika ilmiy-amaliy anjuman
O'ZBEK TILI LEKSIKASIDA O'Z VA O'ZLASHGAN QATLAM
SO'ZLAR

Abdulloh MEHMONOV,
Oriental universiteti 3-bosqich talabasi

Annotatsiya. Ushbu ilmiy tadqiqotimiz arab, fors, tojik, rus tillaridagi soʻzlar oʻzbek tiliga kirib kelish tarixi shuningdek ularni keng miqyosda oʻzbek tilida qoʻllanish sabablari hamda ularning oʻzbek tili leksikasiga taʼsirini oʻrganadi. Shunga koʻra arab, fors, rus tillaridagi soʻzlar oʻzbek tiliga yondosh boʻlib qolganligi maʼlum boʻldi.

Kalit soʻzlar: Bilingvizm, umumturkiy, asli oʻzbekcha soʻzlar, arab tilidan oʻzlashgan soʻzlar, arablar, Qoʻqon xonligi, avra-astar, zavod.

Qadimdan oʻzbek xalqi boshqa millat xalqlari bilan ijtimoiy, siyosiy, madaniy va tijorat sohalarida uzviy aloqada bolgan. Shuning natijasida bir til boshqa bir tilga, tilning barcha bolimlariga oʻz taʼsirini oʻtkazmay qolmadi.²²³ Bunda Markaziy Osiyodagi turli tarixiy ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, xususan, arablar, moʻgʻullar va ruslar istilosi, qardosh qozoq, qirgʻiz, turkman, tojik xalqlari bilan qoʻshnichilik munosabatlari ham oʻzbek tili taraqqiyotiga jiddiy taʼsir oʻtkazgan, ayniqsa, turkiy-arab, oʻzbek-arab, oʻzbek-tojik, oʻzbek-qozoq, oʻzbek-qirzgʻiz va oʻzbek-turkman bilingvizmi²²⁴ kabi omillarning roli katta boʻlgan. Ana shu tarixiy jarayonlar nuqtai nazaridan qaralganda, hozirgi oʻzbek tilininig lugʻat boyligida ikkita yirik qatlam - oʻz va oʻzlashmagan qatlamlar borligi maʼlum boʻladi.

1. Oʻz qatlam.
2. Oʻzlashgan qatlam.

Oʻz qatlam. Oʻz qatlamga umumturkiy soʻzlar va oʻzbekcha soʻzlar kiradi.

1. Umumturkiy soʻzlar. Koʻpchilik turkum xalqlar tilida qoʻllanadigan, barcha turkiy tillar uchun umumiy boʻlgan soʻzlar umumturkiy soʻzlar deyiladi. Bu soʻzlar turkiy qabilalarning goh qoʻshilishi, goh ajralishi natijasida yuzaga kelgan, hozirda turkiy xalqlar deb nomlanadigan kishilar tiliga mansub soʻzlardir. Oltoy tillar oilasining turkiy guruhida (turkumida) 24 ta til: oʻzbek, qozoq, uygur, boshqird, qirgiz, qoraqalpoq, turkman, ozarbayjon, nogoy, tatar, chuvash, yoqut, tuva, shor, qoraim, qomiq, gagauz, xakas, balqar, oyrot, karagas, turk, qorachoy, oltoy turklari tillari mavjud umumturkiy soʻzlar hozirgi oʻzbek tili leksikasining asosiy qismini, deyarli yarmini tashkil qiladi.

Umumturkiy soʻzlar turli sohalarga oid bolib, ularga narsa-shaxs, belgi, miqdor, harakat, his-tuygʻu bildiradigan soʻzlar kiradi: kishi, oyoq, qoʻl, bosh, koʻz, qosh,

²²³ Hozirgi Ozbek adabiy tili (H. Jamolxonov)

²²⁴ Ikki tildan foydalanish, ikki tilni bilish

qizil, ko'k, yashil, oq, bir, ikki, uch, to'rt, on, kel, tur, yot, otir, ol, ur, yaxshi, yomon, sen, u, biz, siz, ular, asta, sekin, tez kabi.

2. O'zbekcha so'zlar. O'zbek tili sharoitida o'zbek tili va boshqa til elementlari asosida yaratilgan so'zlar o'zbekcha so'zlar deyiladi. O'zbekcha so'zlar o'zbek tilining o'z ichki imkoniyatlari asosida, o'z qonuniyatlari asosida yaratiladi. Bunda quyidagi holatlar kuzatiladi:

1. Asli o'zbekcha so'zlarga shu tildagi so'z yasovchi qo'shimchalar yordamida hosil qilingan so'zlar: ter+im+chi, bir+lash+ma, qo'l+lan+ma, ot+kaz+gich, tur+g'un, bola+larcha.

2. Boshqa tildan o'zlashgan so'zlarga o'zbek tilidagi yasovchi qoshimchalarni qo'shish bilan yasalgan so'zlar: a) tojikcha so'zlardan yasalgan so'zlar: mard+lik, jang+chi, dost+lik, pul+siz; b) ruscha-internotsional so'zlardan yasalgan so'zlar: sport+chi, razvedka+chi, beton+la+moq, ekskavator+chi.

3. Boshqa tillardan kirgan yasovchi qoshimchalar yordamida o'z va o'zlashma so'zlardan hosil qilingan so'zlar: til+shunos, mehnat+kash, chizma+kash, kitob+xon, ilm+iy, vagon+soz va boshqalar.

Arab tilidan o'zlashgan so'zlar. Bunday so'zlarning o'zlashtirilishi VIII asrdan boshlanib, IX-X ancha faollashgan. Arab tilidan so'z o'zlashtirilishiga olib kelgan omillar ichida quyidagilar muhim rol o'ynagan ; a) arablar kirib kelishi; b) islom dinining keng tarqalishi; d) arab yozuvining qo'llana boshlanganligi; e) madrasalarda arab tilining o'qitilishi; f) turkiy-arab ikki tilligining (bilingvizning) tarkib topganligi; g) olim-u fuzololarning arab tilida ijod qilganligi va boshqalar.

Arab tilidan so'z o'zlashtirilishi o'tmishda faol bo'lgan, hozir esa bu jarayon deyarli to'xtagan. Ayrim arabcha so'zlar hatto eskirib, tarixiy so'zlar yoki arxaizmlar qatoriga o'tib qolgan: adad (sanoq so'z) ajam (arablardan boshqa xalqlar) akbar (katta, buyuk, ulkan) alam (bayroq) bayoz (she'riy to'plam), sallox (qassob) saloh (to'g'rilik vijdonlilik) va boshqalar.

Arab tilidan o'zlashtirilgan so'zlarning fonetik, semantik va morfemik tarkiblarida quyidagi xususiyatlar borligi ko'zga tashlanadi: a) so'z tarkibida ikki unlining yonma-yon qo'llanish hollari uchraydi: matbaa, mutolaa, saodat, oila, doir, rais kabi; b) da'vo, ta'na, e'lon, me'mor, ta'lim, e'tibor, mo'tabar kabi so'zlarda ayn tovushidan oldingi unli kuchli va biroz cho'ziq talaffuz etiladi; d) jur'at, sur'at, bid'at, qal'a, san'at so'zlarida bo'g'inlar ayirib talaffuz qilinadi; e) semantik jihatdan: ko'proq diniy, hissiy, axloqiy, ilmiy, ta'limiy va mavhum tushunchalar ifodalanadi: avliyo, aza, azon, vahiy, avrat, axloq, axloqiy, xulq, fikr, tafakkur kabi; ilmg'a, adabiyot va san'atga oid tushuncha nomlari ham keng tarqalgan.

Fors-tojik tillaridan o'zlashtirilgan so'zlar. Bunday so'zlarning o'zbek tiliga o'zlashtirishda quyidagi omillarning alohida roli bor: a) o'zbek va tojik xalqlarining qadimdan bir yoki qo'shni hududda, bir xil ijtimoiy tuzum, iqtisodiy, va madaniy-ma'rifiymuhitda yashab kelayotganligi; b) o'zbek-tojik va tojik-o'zbek tilliligining (bilingvizmning) keng tarqalganligi; d) tojik va fors tillarida ijod qilish an'analari uzoq yillar davom etganligi; e) Qo'qon xonligi va Buxoro amirligida tojik tilining alohida mavqega ega bo'lganligi; f) adabiyot, san'at, madaniyat, urf-odatdagi mushtaraklik va boshqalar.

Hozirgi o'zbek tilida tojik-fors tillaridan o'zlashtirilgan so'zlar orasida otlar (sartarosh, avra, avra-astar, bazm, barg, baxt, darxt, daraxtzor, hunar, hunarmand) sifatlar (badbo'y, badjahl, baland, baravar, barvasta, bardam, barzangi, barra, baxtiyor, bachkana, ozoda, toza,) bog'lovchilar (chunki, yoki, agar, garchi, ham) unfovlar (balli, dod) yuklamalar (xo'sh, xuddi) modal so'zlar (chunonchi, binobarin) uchraydi.

Fors-tojik tillaridan o'zlashtirilgan so'zlarda so'z oxirida undosh tovushlarning qatorlashib kelishi ancha keng tarqalgan: go'sht, daraxt, karaxt, do'st, past, kaft, kabi. (Umumturkiy so'zlarda bu holat kam uchraydi) kuchsiz lablangan «o» unlisi so'zning barcha bo'g'inlarida qo'llanadi: ohang. nobud, bahor, obodon, peshona kabi.

Tojik tilida so'z o'zlashtirilishi o'zbek tilining lug'at tizimida yangi sinonimlik qatorlarni ham yuzaga keltirgan: qirov (o'zb)-shabnam (tojik.)- yaproq (o'zb.)- barg (toj.) kabi. Bunday holni antonimlar tizimida ham ko'ramiz: do'zax (f-t.)-jannat (ar.) yirik (o'zb)-mayda(f-t) kabi.

Ruscha-baynalminal so'zlar-o'zbek tiliga rus tilidan va u orqali Yevropa tillaridan o'zlashtirilgan leksemalar: Gazeta, jurnal, avtobus, trolleybus, teatr, roman, sujet, geometriya, fizika, matematika, tarktor, kombayn, raketa, Avtomat, armiya va boshqalar.

Rus tilidan so'z o'zlashtirilishiga ko'proq quyidagi omillar sabab bo'lgan: a) Chor Rossiyasining imperialistik siyosati; b) Sovet imperiyasida rus tilining millatlararo til mavqeyiga ega bo'lishi, bu mavqening yildan-yilga mustahkamlanib borishi; d) o'zbek-rus ikki tilliligining tarkib topishi; e) matbuot, radio, televideniya rus tiliga keng o'rin berilishi; d) maktab maorif tizimida, oliy o'quv yurtlarida rus tilining maxsus o'qitilishi; f) ilni-fan terminologiyasining shakllantirilishida ruscha-baynalmilal atamalarga ko'proq tayanish; g) ma'muriy-idoraviy ish qog'ozlarining asosan rus tilida yozilishi va boshqalar.

Rus tilidan o'zlashtirilgan so'zlarning aksariyati ot va son turkumlariga mansubdir: institute universitet, drama, zavod, fabrika million, (sonlar), milliard, trillion gramm, kilogramm, litr, millimetr, santimetr, kilometr, sekund, tonna kabi. Bu qatlamda kalka usulida o'zlashtirilgan sifatlar ham bor: psixologicheskij-psixologik, biologicheskij-biologik kabi. Semantik jihatdan ruscha-baynalmilal so'zlar orasida ishlab chiqarishga (zavod, fabrika, sex, stanok), ilm-fanga (sema, semema, nomema - tilshunoslikda; teorema, aksioma, romb, kvadrat-matematikada; spora, gameta, flora -botanikada; fauna, reptiliya, transportga (mashina, avtomobil, avtobus, poyezd, trolleybus, tramvay san'atga (teatr, spektakl, rejissor, opera, drama radio va televideniya (radio, televizor, lampa, detal, videomagnitofon), harbiy tizimga (artilleriya, avtomat, tank, raketa, vzvod, rota, batalyon) oid so'zlar ko'pchilikni tashkil qiladi.

Shunday qilib, biz o'zbek tili leksimasining ko'plab qismi deyarli yarmi arabizm, fors, rus tillaridan so'zlarning kirib kelish jarayoni, o'zlashishi, ularning sof o'zbek tiliga izchil singib ketgani, ma'nolarning arab tilida qanday bo'lsa shundayligicha qo'llanishi yoki birlamchi ma'nosini yo'qotib boshqa bir ma'noda

qo'llana boshlaganligi, qolaversa mutlaqo zid ma'no sifatida o'zlashib ketganligini o'rganib chiqdik.

Shuni aytish kerakki, biror bir til mutaxasisi o'z ona tilisini izchil o'rganmay turib boshqa ajnabiy tilni mukammal o'rgana olmaydi. Har qanday chet tilini o'rganishni qasd qilgan davogar, o'z ona tilidagi so'z boyligini ko'paytirishi bir manodagi sinonim so'zlarni qo'llay olishi, shuningdek ona tildagi so'zlarning kelib chiqish tarixini o'rganishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- 1.U.Tursunov va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili.1992. -B.120-126.
- 2.Sh.Shoabdurahmonov va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili.Toshkent.O'qtuvchi. 1980. -B. 118-120.
- 3.O'zbek tili leksologiyasi. Toshkent. O'qtuvchi.1981. -B. 251.258.
- 4.Sh. Rahmatillayev, N.Mamatov, R.Shukorov. O'zbek tili antonimlarining izohli lug'ati. Toshkent.O'qtuvchi.1984.
- 5.H.Jamolxonov. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent-<Talqin>- 2005. - B.183-193.
6. www.ziyouz.com kutubxonasi

ARAB TILIDA GAP TURLARI

Sherzod ABITOV,

Oriental universiteti 3-bosqich talabasi

Annotatsiya: Annotatsiya: Mazkur ilmiy tadqiqotda arab tilidagi gap turlari o'zbek tili leksikasiga yondosh holatda o'rganish va ularni yozma hamda og'zaki nutqda qo'llash uslubi misollar bilan yoritildi.

Kalit so'zlar: ismiy gap, fe'liy gap, ega, kesim, aniqllovchi, to'ldiruvchi.

Alifbo harflaridan so'zlar tuziladi. Ya'ni avvali "alif" bilan o'xiri "ya" bilan tugaydigan alifbo harflaridan so'zlar tashkil topadi.

Masalan:

أب ، أم ، أخ ، أخت ، اجتهد ، نجاح

Bu harflardan tuzilgan so'zlar bitta harfdan tortib yeti harfgacha bo'ladi.

ب ، من ، عنب ، جعفر ، سفرجل ، زعفران ، استفهام²²⁵

Bir ma'noni anglatish uchun yozilgan tovushlari birikmasi "**kalima**" deyiladi. Kalima uch xil bo'ladi. Zamonga qaydalanmay ma'noga dalolat qilgan kalima "**ism**" deyiladi.

بيت ، رجل ، قليل ، أربعة

Ish-harakat va uning paydo bo'lish zamonini anglatgan kalima "fe'l" deyiladi.

فتح ، يركض ، سيدخل

O'zining ma'nosini ism yoki fe'lga qo'shilgandagina ifodalay oladigan kalima "harf" deyiladi.

في ، أن ، قد²²⁶

So'zlardan to'liq ma'noni ifodalab beradigan gaplar tuziladi. Ya'ni, biz yuqorida bildikki, so'zlar uch qism bo'ladi. Fe'l, ism va harf. Aniqki, bitta so'zdan gap tuzolmaymiz. Shuning uchun kamida ikkita so'z ishlatishimiz kerak. Shunda to'liq ma'noni ifodalab beradigan talaffuz qila olamiz. Ikkita va undan ko'proq so'zdan tuzulgan gap arab tilida "kalom" deyiladi. Masalan:

العلم نافع ، حضر المعلم

Agar gap ikki ismdan iborat bo'lsa, avvalgi bo'lib kelganini ega, undan keyingisini kesim deymiz.

العلم نافع

العلم-ega

نافع-kesim.

Kesimning ifodalanishiga ko'ra gaplar ikki turli bo'ladi: ismiy va feliy

²²⁵ Hifniy Nasif, Muhammad Diyab, Mustafo Tommum, Muhammad Solih. Dar nashr lug'atul arabiyya, Pokiston-2013. – 10.

²²⁶ Rahmatulloh Rasuliy. Imom Buxoriy xalqaro markazi, Samarqand-2019. – B3.

جملة اسمية

جملة فعلية

Ismiy gaplarda kesim ism (ot, sifat, son, olmosh) larning birortasi bilan ifodalanib keladi va ega - kesim munosabati quyidagilar bilan belgilanadi: Ismiy gaplarda kesim ot bilan ifodalangan bo'lsa ot kesimli gap deyiladi ("Salim studentdir", "Bu uydir", "Sen o'quvchi qizsan" kabi).

Arab tilida ismiy gaplarga quyidagi talablar qo'yiladi:

1. Gapning egasi oldin, kesimi keyin keladi.

طشقند مدينة - Toshkent shahardir.

هو مصري - U misrlikdir.

2. Gapning egasi aniq holatda, kesimi noaniq holatda keladi:

المهندس نشيط - Muhandis faoldir.

المهندسة نشيطة - Muhandis ayol faoldir.

المدرس عالم - O'qituvchi olimdir.

المدرسة عامة - O'qituvchi ayol olmadir.

انا طالب - Men studentman.

هذا كتاب - Bu kitobdir.

3. Gapning kesimi jinsi o'zgarishi mumkin bo'lgan so'zdan iborat bo'lsa, eganing jinsiga moslashadi. Masalan:

أحمد مهندس - Ahmad muhandisdir.

فاطمة مهندسة - Fotima muhandisdir.

أنا مدرس - Men o'qituvchi (erkak) man.

أنا مدرسة - Men o'qituvchi (ayol) man.

هذا مهندس - Bu muhandisdir.

هذه مهندسة - Bu muhandis (ayol)dir.

4. Gapning egasi ko'rsatish olmoshi bilan ifodalangan bo'lsa, u kesimning jinsiga mos bo'ladi. Masalan:

هذا بيت - Bu uydir.

هذه غرفة - Bu xonadir.

ذلك كتاب - Anavi kitobdir.

تلك مجلة - Anavi jurnaldir.

5. Gapning egasi yuqori, kesimi past ohangda o'qiladi:

محمد فلاح - Muhammad dehqondir.

السيارة جديدة - Avtomobil yangidir.

Kesimi fe'l bilan ifodalangan gap fe'l kesimli gap deyiladi. Fe'l kesimli gapning egasi kesimdan oldin ham, keyin ham kelishi mumkin. Sodda fe'liy gaplarga e'tibor beraylik:

1. Agar ega kishilik olmoshi bilan ifodalangan bo'lsa, u gap tarkibida ishlatilmasligi mumkin, chunki fe'lning shaxs va soni gapning egasini ko'rsatib turadi. Masalan,

نحن كتبنا - Sizlar (m) yozasizlar.

Agar bunday gapning egasi ta'kidlanib kelayotgan bo'lsa, olmosh kesimdan oldin kelishi mumkin. Masalan,

أنتم تكتبون - Sizlar (mz) yozasizlar.

2. Agar gapning egasi ot bilan ifodalangan bo'lsa, u kesimdan oldin ham, keyin ham kelishi mumkin. Bunda ega bilan kesim o'rtasidagi moslashuv quyidagicha bo'ladi:

a) agar gapning egasi insonni anglatadigan ismdan iborat bo'lsa va kesimdan keyin kelsa, kesim har doim birlikda kelib shu ega bilan faqat jinsda moslashadi. Masalan,

خرج المهندس - Muhandis (mz) chiqdi.
خرج المهندسان - Ikki (m2) muhandis chiqdi.
خرج المهندسون - Muhandislar (mz) chiqdilar.
دخلت الطالبة - Toliba kirdi.
دخلت الطالبتان - Ikki toliba kirdi.
دخلت الطالبات - Tolibalar kirdilar.

Agar fe'l-kesim keyin kelsa, ega bilan jinsda va sonda to'la moslashadi:

خرج المهندس - Muhandis chiqdi
دخلت الطالبة - Talaba qiz kirdi.
خرج المهندسان - Ikki muhandis chiqishdi.
دخلت الطالبتان - Ikki talaba qiz kirishdi.
خرج المهندسون - Muhandislar chiqdilar.
دخلت الطالبات - Talaba qizlar kirishdi.

b) agar gapning egasi insonni anglatmaydigan ism bilan ifodalangan va u birlik yoki ikkilik sonda bo'lsa, kesim insonni anglatadigan ism bilan ifodalangan ega bilan qanday moslashsa, u bilan ham shunday moslashadi, ya'ni birlikda bo'ladi va faqat jinsda moslashadi. Masalan,

وصل القطار - Poyezd keldi.
وصل القطاران - Ikkita poyezd keldi.
وصلت الطائرة - Samalot yetib keldi.
وصلت الطائرتان - Ikkita samalot yetib keldi.

Yoki

وصل القطار - Poyezd yetib keldi.
وصلت الطائرة - Samalot yetib keldi.
وصل القطاران - Ikkita poyezd yetib keldi.
وصلت الطائرتان - Ikkita samalot yetib keldi.

v) agar bu xildagi ega ko'plikda bo'lsa va kesim egadan oldinda kelsa ham, keyin kelsa ham birlikda muannasda bo'ladi. Masalan,

وصلت القطر - Poezdlar keldi.
وصلت القطر - Poezdlar keldi.
وصلت الطائرات - Samalotlar keldi.
وصلت الطائرات - Samalotlar keldi.
نبحث الكلاب - Itlar vovilladi.
نبحث الكلاب - Itlar vovilladi.

g) agar gapning egasi uyushib kelib, ularning biri muzakka jinsda, ikkinchisi muannasda bo'lsa, bunday egalardan oldin turgan fe'l - kesim o'ziga eng yaqin ega bilan jinsda moslashadi. Masalan,

دخلت الطالب والمعلمة

Talaba va muallima kirishdi.

دخلت المعلمة و الطالب

Muallima va talaba kirishdi.

Agar bunday egalar kesimdan oldin turgan bo'lsa, kesim har doim muzakkar jinsda ikkilikda keladi. Masalan,

الطالب والمعلمة دخلا yoki المعلمة و الطالب دخلا

d) Agar gapning kesimi uyushib kelgan bo'lsa, avval gapning birinchi uyushgan kesimi (ega bilan jinsda moslashgan holda, birlikda), so'ng gapning egasi, undan keyin ega bilan sonda va jinsda moslashgan holda qolgan uyushiq kesimlar keladi, Masalan,

دخل الطلاب فجلسوا ثم سمعوا وكتبوا

Talabalar kirdilar, so'ng o'tirdilar, undan keyin tingladilar va yozdilar.

وصل السيارة ووقفنا

Ikki avtomobil keldi va to'xtadi.

Yuqorida ko'rgan gaplarimizning barchasi sodda gap bo'lib, o'z tarkibida birgina predikativ birlikka ega bo'lgan, ma'lum fikr, maqsadni ifodalovchi, grammatik va ohang jihatdan shakllangan sintaktik birlikdir. Sodda gap tuzilishiga ko'ra, yig'iq yoki yoyiq bo'lishi mumkin. Bosh bo'laklardan tashkil topgan gaplar - yig'iq gap, agar bosh bo'laklardan tashqari ikkinchi darajali bo'laklar ham ishtirok etsa, yoyiq gap sanaladi.

Arab tilida sodda yoyiq ismiy gaplarda bo'laklar o'zlariga xos tartibga ega. Gap boshida ega va uning guruhi, ya'ni aniqlovchi, to'ldiruvchi, hol keladi, keyin esa kesim va uning guruhi keladi.

هذا الرجل المجتهد عامل نشيط جدا في المصنع

Bu harakatchan kishi zavodda juda ilg'or ishchidir.

هذه المرأة النشيطة مهندسة

Bu faol ayol muhandisdir.

Ma'lumki, turli tillarda ergashgan qo'shma gaplar, xususan, shart ergash gapli qo'shma gaplar va ularni ifodalash vositalari aynan bir xil emas. "Ifoda vositalari deganda, avvalo, fe'lning mayllarini, shuningdek, bog'lovchi, yuklamalari va bog'lovchi o'rnidagi so'zlarni to'g'ri qo'llashni tushunish kerak. Bu turdagi murakkab gaplarda morfologiya ham, sintaksis ham bir-biri bilan chambarchas bog'langan bo'ladi. Arab tili flektiv til bo'lgani bois, unda morfologiya juda rivojlangan bo'lib, u boshqa tillardan farqli ravishda sintaksis bilan teng huquqlarga ega.

"Mazmun va ohang (intonatsiya) ga ko'ra, o'zaro birikkan ikki yoki undan ortiq gaplar qo'shma gaplardir. Anglashilib turibdi-ki, qo'shma gaplar alohida sodda gaplarning oddiy yig'indisi emas, balki mazmun va grammatik jihatdan bir birlariga bog'langan yoki ergashgan gaplarning zaruriy birikmasidir. Bundan tashqari, qo'shma gaplar tarkibiga kiruvchi gaplar o'zaro fonetik bir butunlikni ham tashkil etadi"

Arab tilida sodda gap bir predikativ markazdan tashkil topgan bo'lsa, qo'shma gapda u ikki yoki undan ortiq bo'ladi. Shuningdek, ular ikki yoki undan ortiq egaga tobe bo'ladi.

Qo'shma gaplar shakliga ko'ra vositasiz yoki vositali bo'ladi. Vositasiz birikkan qo'shma gaplar tilda nisbatan kam uchraydi:²²⁷

قال الرجل للتنبل : قم من مكانك

Kimsa tanbalga dedi: - Qani bir o'rningdan tur-chi.

Qo'shma gaplar ikkiga bo'linadi:

1. Bog'langan qo'shma gaplar.

2. Ergashgan qo'shma gaplar.

هذا الرجل المجتهد عامل نشيط جدا في المصنع

Bu harakatchan kishi zavodda juda ilg'or ishchidir.

هذه المرأة النشيطة مهندسة

Bu faol ayol muhandisdir.

Bog'langan qo'shma gapni tashkil etuvchi sodda gaplar o'zaro teng boglanadi va biri ikkinchisiga tobe bo'lmaydi. "Bog'langan qora boganadi jihatidan nisbatan erkin gaplar yig'indisi bo'lib, biriktiruvchi (teng, zidlov, ajratuvchi) bog'lovchilar vositasida o'zaro bog'lanadi. Demak, bu gaplar o'zaro في لكن ، بل ، ثم ، في kabi bog'lovchilar yordamida birikadi. Masalan يُذَكِّرُ دُرُوسَهُ أبي يقرأ القرآن وأُتِي تُعِدُّ الطَّعَامَ وَأَخِي - Otam Qur'on o'qiyapti, onam taom tayorlayapti, ukam esa darslarini qilyapti.

كسر الباب ابني أَحْمَدُ أَوْ كَسَرَتْهُ بِنْتِي خديجة

Eshikni og'lim Ahmad yoki qizim Xadicha sindirdi.

النَّاسُ إِمَّا أَغْنِيَاءُ وَإِمَّا فَقَرَاءُ

Odamlar yoki boy, yoki kambag'al.

Ergashgan qo'shma gapni tashkil etuvchi sodda gaplarning biri ikkinchisiga tobe bo'lib, uni to'ldirib, aniqlab yoki boshqa tomondan xarakterlab keladi. To'ldirilib yoki aniqlanib kelayotgan gap bosh gap, tobe gap esa ergash gap deyiladi. Ergash gap bosh gapni qaysi tomondan xarakterlab kelayotganligiga ko'ra, bir necha turlarga bo'linadi. Arab tilida ergash gaplarning bir qancha turlari mavjud. N.Ibrohimov, M. Yusupovlarning "Arab tili grammatikasi" kitobida qo'shma gaplarning shu 15 ta turi keltiriladi. Ular:

1. Aniqlovchi ergash gapli qo'shma gap;
2. To'ldiruvchi ergash gapli qo'shma gap;
3. Ega ergash gapli qo'shma gap;
4. Kesim ergash gapli qo'shma gap;
5. Shart ergash gapli qo'shma gap;
6. To'siqsiz ergash gapli qo'shma gap;
7. Payt ergash gapli qo'shma gap;
8. Holat ergash gapli qo'shma gap;
9. O'rin ergash gapli qo'shma gap;
10. Hol ergash gapli qo'shma gap;
11. Sabab ergash gapli qo'shma gap;
12. Maqsad ergash gapli qo'shma gap;
13. Natija ergash gapli qo'shma gap;

²²⁷ 17 Талабов Э. Араб тили. Т.: Ўзбекистон, 1993.- Б. 254-255. О'sha manba.Б. 255.

14. O'xshatish ergash gapli qo'shma gap;

15. Istisno ergash gapli qo'shma gap kabi turlari mavjud.

Arabshunos B.Z.Xolidov qo'shma gaplarning 13 turini aytib o'tadi. Kovalyov, G.Sh. Sharbatov darsligida esa ularning 9 turi ko'rsatiladi.

Arab tilida sodda gap bir predikativ markazdan tashkil topgan bo'lsa, qo'shma gapda u ikki yoki undan ortiq bo'ladi. Shuningdek, ular ikki yoki undan ortiq egaga tobe bo'ladi. Qo'shma gaplar shakliga ko'ra vositasiz yoki vositali bo'ladi. Vasitasiz birikkan qo'shma gaplar tilda nisbatan kam uchraydi:

Qo'shma gaplar ikkiga bo'linadi: bog'langan qo'shma gaplar va ergashgan qo'shma gaplar.

Bog'langan qo'shma gapni tashkil etuvchi sodda gaplar o'zaro teng boglanadi va biri ikkinchisiga tobe bo'lmaydi. Ergashgan qo'shma gapni tashkil etuvchi sodda gaplarning biri ikkinchisiga tobe bo'lib, uni to'ldirib, aniqlab yoki boshqa tomondan xarakterlab keladi. To'ldirilib yoki aniqlanib kelayotgan gap bosh gap, tobe gap esa ergash gap deyiladi. Ergash gap bosh gapni qaysi tomondan xarakterlab kelayotganligiga ko'ra, bir necha turlarga bo'linadi. Arab tilida ergash gaplarning bir qancha turlari mavjud. Ayrim darsliklarda ularning 15 turi keltirilgan. Biz o'z ishimizda ularning har biriga to'xtalib o'tdik va arab matbuotidan namunalar keltirdik.

Xulosa: Arab tilidagi gaplar ega ism bo'lsa ismiy gap fe'l bo'lsa fe'liy gap ekanligi shuningdek o'zbek tili leksikasida kesm ism bo'lsa ismiy gap fe'l bo'lsa fe'liy gap ekanligi ma'lum bo'ldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdurahmonov G'. O'zbek tili grammatikasi. T.: O'qituvchi, 1996.
2. Ibroximov N., Yusupov M. Arab tili grammatikasi. 1 jild. T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 1997.
3. Kovalev A.A., Sharbatov G.Sh. Uchebnik arabskogo yazika. M.: Vostochnaya literatura, 1998.
4. Кузьмин S.A. Uchebnik arabskogo yazika. -M., 2003
5. Muxtarov T., Mutalova G. Arabskiy yazik. -T.: TGIV, 2017

«SHARQ TILLARI TADQIQI VA TA'LIMI MUAMMOLARI»
Respublika ilmiy-amaliy anjuman
ARAB, FORS VA O'ZBEK TILLARIDA KO'PLIKNING
IFODALANISHI

Muyassar XUSANOVA,
Oriental universiteti 3-bosqich talabasi

Annotatsiya: Arab, fors va ozbek tillaridagi son kategoriyalarini qiyosiy tahlil qilinishining o'ziga hosligi tilni yaxshi o'zlashtirib, tarixiy va zamonaviy kitoblarni taqqoslab o'rganish orqali ko'plikni farqlay olish va ularni to'g'ri tarjima qilish hamda mavzudagi ma'lumotlarni aniq yetkazib berishdan iboratdir. Arab, fors va o'zbek tillari grammatikasida ko'plik mavzusi juda katta mavzu hisoblanadi. O'zbek tilida ko'plikni *–lar* qo'shimchasi bilan ifodallasak, arab tilida bu jarayon ancha murakkabroq. Fors tilida esa o'zbek tili kabi qo'shimcha qo'shish orqali yasaladi. Ularni ma'lum bir kategoriyalarga ajratib, sintaktik tahlil etish ushbu maqolada yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: To'g'ri ko'plik, siniq ko'plik, muzakkar, muannas, birlik, ko'plik, son kategoriyasi, qo'shimchalar.

Hozirgi ilm-fan rivojlanayotgan davrda millatlar, madaniyatlararo muloqotning asosiy vositasi shubhasiz tildir. Arab va fors tillarini o'rganish bizning diyorimizda odat ekanligi hech kimga sir emas. Bizning o'tmish madaniyatimiz, ma'naviy merosimizni o'rganishda arab va fors tillarining ahamiyati benihoya kattadir. O'zbekiston Respublikasining Prezidenti “ chet tillarini o'rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida” 2012 – yil 10- dekabrda PQ -1875 - sonli va “O'zbekiston Respublikasid xorijiy tillarni o'rganishni ommalashtirish faoliyatini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqish tadbirlari to'g'risida”²²⁸ 2021-yil 19-maydagi PQ -5117 – sonli qarorida xorijiy tillarni o'rganish tizimini isloh qilish, zamonaviy ommabop metodikalardan foydalangan holda xorijiy tillarni o'qitish, xorijiy tillardagi zamonaviy o'quv adabiyotlari bilan ta'minlash va barcha davlat oliy ta'lim muassasalarida faoliyat yuritayotgan xorijiy til o'qituvchilari kamida C1 darajadagi milliy yoki xalqaro sertifikatlariga ega bo'lish rejalari va talablari qo'yildi.

Ma'lumki, o'zbek tili leksik boyligini shu tilning o'ziga xos leksik qatlami bilan birga o'zlashgan qatlam ham tashkil qiladi. Xalqlar o'rtasida turli sohalardagi o'zaro aloqalar u yoki bu xalqning tiliga tasir ko'rsatgan bir tilga xos bo'lgan fanetik, leksik va boshqa elementlari ikkinchi tilga o'tib o'zlashib ketgan. O'zbek xalqi boshqa xalqlar bilan iqtisodiy, siyosiy va madaniy aloqada bo'lganligi, boshqa tillardan o'zbek tiliga ham ko'plab so'zlarning o'zlashuviga olib keldi. Bu o'z

²²⁸ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2021 – yil 19- maydagi PQ-5117 – sonli qarori
[//https://lex.uz/docs/5426736](https://lex.uz/docs/5426736)

navbatida, o'zbek tili lug'atida o'zlashgan leksik qatlamni vujudga kelishiga sabab bo'lgan. Buni arab tili misollarida ko'rib chiqamiz. Eski o'zbek tili va hozirgi o'zbek adabiy tilida arab tiliga xos bo'lgan ko'plik qolipidagi so'zlari keng iste'moldadir. Masalan, olim – ulamo, arab – arbob, sabab – asbob, asl – usl, asar – asor, faqir – fuqaro, xulq – axloq, had – hudud va hokazo.

Arab tilida ko'plik son agar gap ikkidan ortiq predmet yoki voqea hodisa to'g'risida ketganida ishlatiladi. Ko'plik son o'zining morfologik xususiyatiga ko'ra ikki xil bo'ladi:

1. To'g'ri ko'lik. جمع السالم (jamu as-salim)

2. Siniq ko'plik. جمع التكسير (jamu at-taksir)

Birlik muzakkar jins otlar oxiridagi tanvinni olib tashlab, وَنْ (uvna) qo'shimchasi qo'shish bilan yasaladigan so'zlar muzakkar to'g'ri ko'plik

(جمع المذكر السالم)(jamu muzakkar as-salim) deyiladi. (muslimun-muslimuvna) مسلم ← مسلمون

Birlik muannas jins so'zlari oxiridagi tamarbuta va tanvin tushib qolishi va shu so'zga ات (atun) qo'shimchasini qo'shish bilan yasaladigan so'zlar muannas to'g'ri ko'plik (جمع المؤنث السالم)(jamu muannas as-salim) deyiladi. (muallimatun-muallimaatun) معلمة ← معلمات So'zning o'zagini tashkil etuvchi undoshlar orasidagi unlilarning o'zgarishi, noo'zak undoshlarning kirishi, umuman so'z ichki tarkibining o'zgarishi natijasida hosil bo'luvchi ko'plik siniq ko'plik deyiladi. ²²⁹ كتاب ← كُتِب (kitabun-kutubun)

Fors tilida ko'plik shakli birlik shakliga ها - ho va ان - on qo'shimchalarini qo'yish orqali yasaladi. Bulardan ها - ho qo'shimchasi odatda jonsiz predmetlarni bildiruvchi otlarga, ان - on esa jonli predmetlarni bildiruvchi otlarga qo'shiladi. كتاب - ketob → دختران - do'xtaron - do'xtar - دختر - ketobho - کتابها

ان - on ko'plik qo'shimchasi juftlikni anglatuvchi inson a'zosining nomlariga ham qo'shilishi mumkin. ابرو - abru → ابروان - abruvon, لب - lab, لبنان - labon. ²³⁰

O'zbek tilida ko'plik ma'nosini ifodalanishiga doir tadqiqotlarda ot kategoriya talqini keng o'rin egallaydi. ²³¹ Xususan, ko'plikning - lar morfologik ko'rsatgichi orqali ifodalanadi. Otlarning ko'plik shaklini yasash uchun - lar qo'shimchasi qo'shiladi: kiyim+lar; bola+lar; stol+lar. - lar qo'shimchasini olgan ot birdan ortiq ekanini o'z-o'zidan ifodalaydi. Otlarda ko'plik ma'nosi leksik ma'nosi ko'p predmetni bildiradigan otlar orqali ham anglashiladi. Bunday otlar birlik shaklida bo'lsa ham bir turdagi predmetlarning jamini bildiradi: to'da, gala, aholi, xalq kabilar. Ko'plik ma'nosining bunday jamlaovchi otlar orqali ifodalanishi leksik-semantik usul deyiladi. Bunday otlarning birlik qismida - lar qo'shimchasi ishtirok etmaydi, lekin semantik jihatdan ko'plikda deb qaraladi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, arabiy va forsiy so'zlarning ham ko'plik shakllari ham birlik shakllari eski o'zbek tili va hozirgi o'zbek adabiy tilida keng qo'llangan va ular o'z o'rniga qarab alohida-alohida grammatik funksiyalarni bajarib keladi. O'zbek va fors tillarida ko'plik grammatik jihatdan bir biriga

²²⁹ N. Ibrohimov, M. Yusupov "Arab tili grammatikasi". Namangan 2009. 70-bet.

²³⁰ M. Abdusamatov "Fors tili". Toshkent 2007. 81-bet.

²³¹ G'ulomov A. "O'zbek tilida ko'plik kategoriyasi". Toshkent 1994. 56-bet.

yaqinroq lekin arab tilidagi ko'plik ancha murakkabroqligi yuqorida berilgan ma'lumotlardan yaqqol ko'rsatilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati.

1. Xolidov B.Z “Arab tili” darsligi. Toshkent nashriyoti 2007 yil.
2. Ibrohimov N, Yusupov M “Arab tili grammatikasi” 1- jild. Namangan nashriyoti 2009 yil.
3. Abdujabborov A “Arab tili”. Toshkent nashriyoti 2005 yil.
4. Bekpo'latov S “Mabdaun nahv”. Toshkent nashriyoti 2014 yil.
5. G'ulomov A “O'zbek tilida ko'plik kategoriyasi”. Fan nashriyoti. Toshkent 1944 yil.
6. Talatov E “Arab tili” Toshkent. O'zbekiston nashriyoti 1993 yil.
7. M.Abdusamatov “Fors tili”. Toshkent 2007.
8. G'ulomov A. “O'zbek tilida ko'plik kategoriyasi”. Toshkent 1994.
9. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2021 – yil 19-maydagi PQ-5117 – sonli qarori //https://lex.uz/docs/5426736

ARAB TILIDA YORDAMCHI FE'LLAR

Mariyam ABBOSHO'JAYEVA,
Oriental universiteti 3-bosqich talabasi

Annotatsiya: Bu maqolada arab tilidagi yordamchi fe'llar, ularning turlari va vazifalari hamda ularning gapda qanday qo'llanilishi ko'rib chiqildi.

Kalit so'zlar: fe'l, yordamchi fe'llar, harakat, qo'shma fe'l, kesim, buyruq fe'llari.

Biz bilamizki, fe'l so'z turkumi narsaning harakat va holatini bildiradi. Sub'ektning ish-harakatini bildiruvchi yetakchi fe'l bilan birga kelib, unga turli qo'shimcha ma'no beruvchi fe'llar "Yordamchi fe'llar" deyiladi. Yordamchi fe'l, asosiy fe'l, ya'ni fe'lga birikib turli modal ma'nolarni ifodalaydi. Bu shaklga Yordamchi fe'l va to'liqsiz fe'llar kiradi. Yordamchi fe'l tarkibidagi birinchi qism yetakchi, ikkinchi qism Yordamchi hisoblanadi.

Arab tilida Yordamchi fe'llar mavzusi juda keng va murakkab mavzulardan hisoblanadi. Ularni farqlash va tasniflashdan avval uning o'zi haqida qisqacha ma'lumot berish maqsadga muvofiq bo'ladi. Yordamchi fe'llar deb sub'ektning ish harakatini bildiruvchi yetakchi fe'l bilan birga kelib, unga turlicha qo'shimcha ma'no beruvchi fe'llarga aytiladi. [18:70].

Arab va o'zbek tilshunoslari yordamchi fe'llarga bergan ta'riflari bir biridan qisman farqlansada, ular deyarli farq qilmaydi. Arab tilshunosligida fe'l deganda harakatni ifodalaydigan so'zlar tushuniladi. Bunday so'zlar qat'iylikni, yangilanish hamda sodir bo'lishni ifodalaydi.

Arab tilshunos olimlari fe'lga shunday ta'rif beradilar. "Fe'l muayyan bir hatti-harakatni ifodalab, ushbu hatti-harakat egaga yoki biror bir voqea-hodisaga tegishli bo'ladi." Doktor Mustafo Jamoliddin shunday deydi: "Fikrimcha, sodir bo'lish iborasi fe'l so'zining ramziy ma'nosini ifodalaydi. Shuningdek, bu ibora yangilanish, o'zgarish ma'nosiga ham bir muncha yaqindir".

Yordamchi fe'llar mustaqil lug'aviy ma'noga ega bo'lmay, turli grammatik ma'no va vazifalarni yuzaga chiqarish uchun xizmat qiladigan fe'llardir. Yordamchi fe'llar o'z xususiyatiga ko'ra quyidagi turga bo'linadi:

1) qo'shma fe'l yasash uchun xizmat qiluvchi yordamchi fe'llar. Masalan: xabar qilmoq, xursand bo'lmoq, tasdiq etmoq kabi;

2) kesim tarkibida bog'lama vazifasini bajaruvchi yordamchi fe'llar.

Mashhur arab tilshunoslaridan Hifni Nosif o'zining "Ad-durus an-nahviya" asarida fe'lga shunday ta'rif beradi: "Ish-harakat zamonni anglatuvchi har bir so'z fe'l deb ataladi. Fe'l uch qismga bo'linadi: o'tgan zamon, hozirgi zamon, buyruq mayli.

Masalan: yozdi, yozayapti, yoz!. Ish-harakatning o'tgan zamonda sodir bo'lganini anglatuvchi fe'l o'tgan zamon fe'li (fe'l moziy) deb ataladi. Ish-harakatning hozirgi- kelasi zamonda sodir bo'lganini anglatuvchi fe'l hozirgi zamon (fe'l mudori') deb ataladi. Ish –harakatda talab buyruq ma'nosini anglatadigan fe'l buyruq mayli (fi'lu amrin) deb ataladi. Zamonaviy arab tilshunoslari fe'llarni ma'nosiga ko'ra bir necha guruhga bo'ladilar.

1. Boshlanish-makon va zamonga kirish ma'nosini ifodalovchi fe'llar;
2. Xolat-belgini ifodalovchi fe'llar;
3. Kasb-hunar sohalari doirasida qo'llanuvchi fe'llar;
4. Bir holatdan ikkinchi holatga o'tish ma'nosini ifodalovchi fe'llar.

Arab olimlaridan Sibavayh, Doktor Muhammad Dovud, Ahmad Berissul kabi olimlar fe'l hamda uning ma'noviy guruhlari bo'yicha izlanishlar olib borganlar. Ba'zi zamonaviy arab olimlari harakat fe'llarining bir guruhini “body language” atamasi bilan uzviy bog'laydilar. Bunga ko'ra, insonning ayni vaqtida sodir etayotgan hatti-harakatlari yuz ifodalari orqali uning ruhiy holati haqida ham bilib olishimiz mumkin.

Shuningdek, atoqli arab tilshunos olimlaridan Doktor Abdul Qodir Husayn asarlarida fe'lning arab tiliga xos hosila boblari fe'llarining ma'no va semantik, stilistik hamda morfologik jihatlarini chuqur yoritib bergan. Shu bilan bir qatorda, arab tili balog'at ilmining yetuk olimlari Abdul Mutaadiys Saidiy, AsSayid Ahmad Alhashimiy, Doktor Shauqiy Sayf kabi arab tilshunoslari arab tili grammatikasida avvalo fe'lning o'rni haqida va har bir gapning asosida fe'l turishini, arab tilidagi fe'llarning nozik jihatlarini, fe'l vaznlari, aniq va majhul daraja sifatdoshlar, o'rin-joy nomlari, qurol-aslaha nomlar kabilarni izohlaganlar.

Arab tilshunosligida fe'l deganda harakatni ifodalaydigan so'zlar tushunilib, bunday so'zlar qat'iylikni, yangilanish hamda sodir bo'lishni ifodalaydi. Tilshunoslar, asosan, arab tilidagi fe'l so'z turkumiga an'anaviy yondashgan holda, uni morfologik jihatdan bafurcha o'rganganlar.

Bu mavzuga oid ilmiy ma'lumotlarda fe'llar boshlanish-makon va zamonga kirish ma'nosini ifodalovchi, holat-belgini ifodalovchi, kasb-hunar sohalari doirasida qo'llanuvchi, bir holatdan ikkinchi holatga o'tish ma'nosini ifodalovchi fe'llarga bo'lingan, xolos.

Yordamchi fe'llar ma'nosiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

Ish harakat boshlanishini bildiruvchi fe'llar, ular arab tilida أفعال الشروع deyiladi. [20:620].

Ular: قام, أقبل, صار, أصبح, شرع, راح, جعل, ابتداء بدأ أخذ:

Misol: بدأ العمال يعملون من الصباح - Ishchilar ertalabdan ishlay boshladilar.

1. Ish harakatning o'tgan zamonda bajarilganligini va hozirgi zamonda ham davom etayotganligini quyidagi yordamchi fe'llar bildiradi: ما فتئ, ظل, ما زال, بقي, ما برحواصل, مضى, تابع, دام, استمر

Misol: تابع الرجل يسير حتى المساء - U odam kechgacha yurishda davom etdi.

2. Ish harakatning bajarilish arafasida turganligi yoki ish harakatning bajarilishiga oz qolganligini bildiruvchi fe'llar "Bo'sag'a fe'llar" deyiladi. Arabchasiga ular أفعال المقاربة deb nomlangan. [20:614]

Ular: عَسَى، كَادَ، أَوْشَكَ، قَارَبَ، أَخَذَ، طَفِقَ، أَقْبَلَ، جَعَلَ

عَسَى زَيْدٌ أَنْ يَخْرُجَ – Zayd chiqayozdi

كَادَ زَيْدٌ يَضْرِبُ – Zayd urayozdi

أَوْشَكَ أَنْ يَذْهَبَ – Zayd ketayozdi

قَارَبَ زَيْدٌ أَنْ يَغْضِبَ – Zayd g'azablanayozdi

أَخَذَ زَيْدٌ يَأْكُلُ – Zayd yeya boshladi

طَفِقَ زَيْدٌ يَشْرَبُ – Zayd icha boshladi

أَقْبَلَ زَيْدٌ يَكْتُبُ – Zayd yoza boshladi

جَعَلَ زَيْدٌ يَقْرَأُ – Zayd o'qiy boshladi

Misol: كاد الطفل يموت من الخوف - Bola qo'rqinchdan o'lay dedi.

3. Ish harakatning amalga oshish ehtimoli borligini fe'li bildiradi va faqat o'tgan عسى zamonda ishlatiladi. عسى زيد أن يكتب - ehtimol, Zayd yozar.

4. Ba'zan fe'li inkor yuklamasi ليس vazifasida ham ishlatiladi. Misol - لست - Bilmayman.

I. أحواتها. fe'llaridan inkor yuklamalarini olib keluvchi fe'llar ham mavjud bo'lib, ular ushbu yuklamasiz bu turkumga kirmay qoladi. Bular

انفك. برج - لا يزالون مختلفين va زال,, فتى

Ular haligacha turlichadirlar. U bilan hech qachon shug'ullanmaymiz (unga berilmaymiz).

Ushbu fe'llar bilan kelayotgan inkor yuklamasi qasam so'zidan keyin kelsa, tushib qolishi mumkin. Masalan: تالله تفتأ تذكر يوسف - Allohga qasamki, toki madordan ketguningcha (halok bo'lguningcha) Yusufni zikr qilaverasan.

Ushbu yuqorida sanab o'tilgan fe'llardagi inkor yuklamasini fe'lidagi inkor masdar "ma al masdariyya" yuklamasi bilan adashtirmaslik lozim. حيا أوصاني - Toki tirik ekanman, u meni (Alloh) namoz va zakotga buyurdi. - بالصلاة و الزكاة ما دمت

II. guruhidagi fe'llar uch qismga bo'linadi: كاد و أحواتها

1. Bo'sag'a fe'llari. (أفعال المقاربة) Ish-harakatni bajarilishiga sal qolganini bildiradi. كرب أوشك الوقت أن ينتهي Misol uchun: ushbu turkumga kiradi. كاد, أوشك va (Vaqt tugab qolay dedi) belgilangan vaqt ozgina qolganligini bildiradi.

2. Umid qilish fe'llari. Misol uchun:

عسى الله أن يأتي بالفتح - Shoyadki, Alloh g'alaba bersa [20:621].

Arab tilidagi Yordamchi fe'llarning jumladagi ishlatilish doirasi keng ekan, ular xususida ko'plab fikr-mulohazalar va bahs-munozaralar guvohi bo'lishimiz mumkin. Sababi arab tilidagi Yordamchi fe'llar jumlaning nafaqat ish-harakat darajasini, holini, balki, uning zamonini ham ifodalab bera olar ekan.

Biz yuqorida ko'rib o'tganimizdek, fe'l turkumi boshqa so'z turkumlari ichida eng salmoqli o'rinni egallaydi. Arab tilidagi fe'llarning morfologik xususiyatlarini bilmay turib, boshqa turkumlarga xos ko'pgina grammatik qoidalarni o'zlashtirish mumkin emas. O'zbek va rus arabshunoslari yordamchi fe'llarni quyidagi kategoriyalarga bo'lib o'rganadilar:

1) Gapdagi ish-harakatning boshlanishini bildiruvchi fe'llar:

قام، أقبل، صار، أصبح، شرع، راح، جعل، ابتدأ، بدأ، أخذ

Bu fe'llardan keyin asosiy fe'l hozirgi-kelasi zamonda ishlatiladi. Mazkur asosiy fe'lning zamonini yordamchi fe'llar aniqlaydi: asosiy fe'l o'tgan zamonda bo'lsa, yordamchi fe'l ham o'tgan zamonda, asosiy fe'l hozirgi-kelasi zamonda bo'lsa, yordamchi fe'l ham hozirgi-kelasi zamonda keladi. [18:26].

Masalan:

بدأ الطلاب يكتبون – Talabalar yoza boshladilar.

2) Ish-harakatning o'tgan zamonda bajarilganligini va hozirgi zamonda ham davom etayotganligini, ya'ni ish-harakatning davomiyligini anglatuvchi fe'llar:

ما زال، بقى، ما برح، ما فتى، ظل، واصل، مضى، تابع، دام، استمر

Bu fe'llardan keyin asosiy fe'l hozirgi kelasi zamonda keladi. Masalan:

كان شعبنا يناضل و لا يزال يناضل من أجل السلم – Xalqimiz tinchlik uchun kurashgan va hozir ham kurashishda davom etmoqda.

U odam kechgacha yurishda davom etdi. – تابع الرجل يسير حتى المساء

3) Ish-harakatning bajarilish arafasida turganligini yoki ish-harakatning bajarilishiga oz qolganligini ifodalovchi fe'llar: أوشك، fe'lidan keyin asosiy fe'l hozirgi-kelasi kad zamonda, أوشك fe'lidan keyin esa أن yuklamasi bilan istak maylida keladi. [19:381].

Masalan:

كاد الطفل يموت من الخوف – Qo'rqinchdan bola o'lay dedi.

توشك الكارثة أن تحل بي – Menga bir falokat bo'lay deyapti. ,fe'li inkor yuklamasi bilan kelganida كاد “zo'rg'a”, “deyarli” ma'nolarini bildiradi. Masalan:

لا نكاد نفهم هذا – Buni biz zo'rg'a tushunamiz.

لا أكاد أعرفه – Men uni deyarli tanimayman.

4) Ish-harakatning amalga oshish ehtimoli borligini عسى fe'li bildiradi va bu fe'l faqat عسى o'tgan zamon shaklida ishlatiladi. Undan keyingi fe'l أن yuklamasi bilan istak maylida keladi.

Masalan – عسى زيد أن يكتب ehtimol, Zayd yozar. [3:349].

Bu fe'lga ba'zan birikma olmosh qo'shilib keladi va u gapning egasini bildiradi.

Masalan:

عسى أن أراك – ehtimol, men seni ko'rarman.

5) Ba'zan ليس fe'li inkor yuklamasi vazifasida ham ishlatiladi.

Masalan:

لا أدري لست أدري – Bilmayman.

لست أدري يا حبيبي من أنا أين أنا – Men bilmayman, ey habibim, kimman-u qayerdaman? [3:243]

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdurahmonov G'. O'zbek tili grammatikasi. T.: O'qituvchi, 1996.
2. Grande B. M. Kurs arabskoy grammatiki v sravnitel'no-istoricheskoy osvishenii.- M.: Vostochnaya literatura, 1998.

3. Ibrohimov N., Yusupov M. Arab tili grammatikasi. 1 jild. T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 1997.
4. Kovalev A.A., Sharbatov G.Sh. Uchebnik arabskogo yazika. M.: Vostochnaya literatura, 1998.
5. Kuzmin S.A. Uchebnik arabskogo yazika. -M., 2003.
6. Muxtarov T., Mutalova G. Arabskiy yazik. -T.: TGIV, 2017
7. An-Na'im. Arabcha-o'zbekcha lug'at. T.: 2003.
8. Orifxo'jayev N.M. Arab tili nazariy grammatikasi. -T. TDSHI, 2010.
9. Rustamov A.E. Arab tilida shart ergash gapli ko'shma gapda shart fe'li va javob fe'lining o'zaro bog'lanish xususiyatlari. // YeURASIAN JOURNAL OF SOCIAL SCIYENCYeS, PHILOSOPHY AND CULTURYe.// Volume 2 Issue 13. December 2022, P. 35-40.
10. Talabov E. Arab tili. T.: O'zbekiston, 1993.
11. Nasirova Malika., Af'alush shuru' val muqoroba fe'llari. -T.: TDSHI, 2013.
12. ت.الشيخ مصطفى الغلاييني الدروس العربية . بيروت . 1993.

**GLOBALLASHUV JARAYONIGA
SUN'IY INTELLEKTNING TA'SIRI**

Abdulaziz ABDUSATTOROV,

Oriental universiteti 3-bosqich talabasi

Annotatsiya: Mazkur ilmiy tadqiqotda hozirgi globallashayotgan asrimizda juda keng tarqalayotgan va kundan- kun yangilanib, zamonaviylashib borayotgan “Sun’iy intellekt”, ya’ni AI xususida so‘z boradi. AI ning afzalliklari, kamchiliklari, qaysi soha vakillari uchun foydali-yu, qaysi soha vakillari uchun buning aksi ekanligi, kezi kelganda hatto xavfli tus olishi muhokama qilinadi.

Kalit so‘zlar: Sun’iy intellekt (AI), “to‘qqiz qadam”, Sun'iy intellekt algoritmlari, sun'iy intellekt texnologiyalari, giperurush.

Ko'pchilik odamlar sun'iy intellekt (AI) tushunchasi bilan yaxshi tanish emas. Misol uchun, 2017 yilda AQShdagi 1500 nafar yuqori darajadagi biznes rahbarlariga AI haqida so'ralganda, ularning atigi 17 foizi uni bilishini aytgan²³². Ularning bir qismi nima ekanligini yoki o'z kompaniyalariga qanday ta'sir qilishini bilishmagan. Ular biznes jarayonlarini o'zgartirish uchun katta potentsial borligini tushunishgan, ammo AI ni o'z tashkilotlarida qanday qo'llash mumkinligini aniq bilishmagan.

Keng tarqalmaganligiga qaramay, AI hayotning har bir sohasini o'zgartirayotgan texnologiyadir. Bu keng qamrovli vosita bo'lib, odamlarga ma'lumotni qanday birlashtirish, ma'lumotlarni tahlil qilish va natijada olingan tushunchalarni qaror qabul qilishni yaxshilash uchun qanday ishlatish kerakligini qayta ko'rib chiqishga imkon beradi. Ushbu keng qamrovli sharh orqali biz siyosatchilar, fikr yetakchilari va qiziqqan kuzatuvchilar uchun AI ni tushuntirishni va AI allaqachon dunyoni qanday o'zgartirayotganini va jamiyat, iqtisodiyot va boshqaruv uchun muhim savollarni ko'tarayotganini ko'rsatishni maqsad qilganmiz.

AI ning afzalliklarini maksimal darajada oshirish uchun kelajakda quyidagi to'qqiz qadamni tavsiya etamiz:

1. Tadqiqotchilarga foydalanuvchilarning shaxsiy ma'lumotlarini himoya qilgan holda ma'lumotlarga kirish imkoniyatini kengaytirish: Bu tadqiqotchilarga AI texnologiyalarini rivojlantirish va yangi echimlarni yaratish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarga erkin kirish imkonini beradi.

2. Nosirli AI tadqiqotlariga hukumat tomonidan ko'proq mablag' ajratish: Bu AI texnologiyalarini rivojlantirish va yangi bilimlarni yaratish uchun muhimdir.

²³² Thomas Davenport, Jeff Loucks, and David Schatsky, “Bullish on the Business Value of Cognitive” (Deloitte, 2017), p. 3 (www2.deloitte.com/us/en/pages/deloitte-analytics/articles/cognitive-technology-adoption-survey.html).

3. Raqamli ta'lim va AI ishchi kuchi rivojlanishining yangi modellarini targ'ib qilish: Bu ishchilarga 21-asr iqtisodiyotining talablariga javob beradigan ko'nikmalarni egallashga imkon beradi.

4. Siyosat tavsiyalari berish uchun federal AI maslahat kengashini yaratish: Bu AI texnologiyalari bilan bog'liq siyosatni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi.

5. Samarali siyosatni amalga oshirish uchun davlat va mahalliy amaldorlar bilan hamkorlik qilish: Bu AI texnologiyalaridan foydalanishni tartibga solish va uning ijtimoiy-iqtisodiy ta'sirini boshqarishda yordam beradi.

6. Konkret algoritmlar o'rniga keng AI tamoyillarini tartibga solish: Bu AI texnologiyalari rivojlanishini rag'batlantirish va yangi innovatsiyalarni yaratishga imkon beradi.

7. AI ning tarixiy adolatsizlik, noadolat yoki kamsitishni ma'lumotlar yoki algoritmlarda takrorlamasligi uchun tarafdorlik shikoyatlarini jiddiy qabul qilish: Bu AI texnologiyalarining ijtimoiy adolat va tenglik tamoyillariga muvofiq ishlashini ta'minlashga yordam beradi.

8. Inson nazorati va boshqaruv mexanizmlarini saqlab qolish: Bu AI tizimlarining xavfsizlik va axloqiy tomonlarini nazorat qilishga imkon beradi.

9. Zararli AI xatti-harakatlarini jazolash va kiberxavfsizlikni targ'ib qilish: Bu AI tizimlarining xavfsizligini ta'minlash va ularning noto'g'ri ishlatilishi xavfini kamaytirishga yordam beradi.

Ushbu qadamlar AI texnologiyalari rivojlanishini rag'batlantirish, uning ijtimoiy-iqtisodiy ta'sirini boshqarish va AI ning afzalliklaridan insoniyatning rivojlanishi va farovonligi uchun foydalanishga imkon beradi.

Sun'iy intellektning xususiyatlari

Garchi bir xil qabul qilingan ta'rif bo'lmasa-da, AI odatda "insoniy tafakkur, hukm va niyat qobiliyatini hisobga olgan holda, insonlarning an'anaviy javoblari mos keladigan rag'batlantirishlarga javob beradigan mashinalar" deb hisoblanadi²³³. Tadqiqotchilar Shubhendu va Vijayning ta'kidlashicha, bu dasturiy ta'minot tizimlari "odatda inson darajasidagi mutaxassislikni talab qiladigan qarorlarni qabul qiladi" va odamlarga muammolarni oldindan ko'rish yoki muammolar paydo bo'lganda ularni hal qilishda yordam beradi. Shunday qilib, ular niyatli, aqlli va moslashuvchan tarzda ishlaydi.

Niyatlilik

Sun'iy intellekt algoritmlari, ko'pincha real vaqt ma'lumotlaridan foydalangan holda, qarorlar qabul qilish uchun mo'ljallangan. Ular faqat mexanik yoki oldindan belgilangan javoblarga qodir bo'lgan passiv mashinalardan farq qiladi. Sensorlar, raqamli ma'lumotlar yoki masofaviy kirishlar yordamida ular turli xil manbalardan ma'lumotni birlashtiradi, materialni darhol tahlil qiladi va ushbu ma'lumotlardan olingan tushunchalarga asoslanib harakat qiladi. Saqlash tizimlari, qayta ishlash

²³³ Shubhendu and Vijay, "Applicability of Artificial Intelligence in Different Fields of Life."

tezligi va tahlil texnikasida katta yaxshilanishlar bilan ular tahlil va qaror qabul qilishda juda yuqori darajadagi murakkablikka qodir.

Sun'iy intellekt allaqachon dunyoni o'zgartiryapti va jamiyat, iqtisodiyot va boshqaruv uchun muhim savollarni ko'tarmoqda.

Aqllilik

AI odatda mashina o'rganish va ma'lumotlarni tahlil qilish bilan birgalikda amalga oshiriladi.²³⁴ Mashina o'rganish ma'lumotlarni oladi va yashirin tendentsiyalarni qidiradi. Agar u amaliy muammo uchun muhim biror narsani topsa, dasturiy ta'minot ishlab chiquvchilari bu bilimni olib, muayyan muammolarni tahlil qilish uchun ishlatishlari mumkin. Buning uchun algoritmlar foydali naqshlarni ajratib olish uchun yetarli darajada mustahkam ma'lumotlar kerak. Ma'lumotlar raqamli ma'lumotlar, sun'iy yo'ldosh tasvirlari, vizual ma'lumotlar, matn yoki tuzilmagan ma'lumotlar shaklida bo'lishi mumkin.

Moslashuvchanlik

AI tizimlari qaror qabul qilishda o'rganish va moslashish qobiliyatiga ega. Masalan, transport sohasida yarim avtonom transport vositalari haydovchilar va transport vositalariga yaqinlashib kelayotgan tirbandlik, chuqurliklar, avtomobil yo'llarini qurish yoki boshqa mumkin bo'lgan transport to'siqlarini bildiradigan vositalarga ega. Transport vositalari inson aralashuvisiz yo'ldagi boshqa transport vositalarining tajribasidan foydalanishlari mumkin va ularning erishgan "tajribalari" to'plami darhol va to'liq shunga o'xshash tarzda sozlangan boshqa transport vositalariga o'tkazilishi mumkin. Ularning ilg'or algoritmlari, sensorlari va kameralari joriy operatsiyalarda tajribani birlashtiradi va ma'lumotni real vaqtda taqdim etish uchun boshqaruv paneli va vizual displeylarni ishlatadi, shunda inson haydovchilari joriy trafik va transport sharoitlarini tushunishlari mumkin. Va to'liq avtonom transport vositalari holatida ilg'or tizimlar avtomobil yoki yuk mashinasini to'liq boshqarishi va barcha navigatsiya qarorlarini qabul qilishi mumkin.

Turli sohalarda qo'llanilishi

AI kelajakdagi tasavvur emas, balki bugungi kunda mavjud bo'lib, turli sohalarga integratsiyalashtirilmoqda va joylashtirilmoqda. Bunga moliya, milliy xavfsizlik, sog'liqni saqlash, jinoyatchilikka qarshi kurash, transport va aqlli shaharlar kabi sohalar kiradi. AI allaqachon dunyoga ta'sir ko'rsatayotgan va inson qobiliyatlarini sezilarli darajada oshirayotgan ko'plab misollar mavjud.²³⁵

AI ning o'sib borayotgan rolining sabablaridan biri bu uning taqdim etadigan iqtisodiy rivojlanish uchun katta imkoniyatlardir. PriceWaterhouseCoopers tomonidan amalga oshirilgan loyihada "sun'iy intellekt texnologiyalari 2030 yilga kelib global YaIMni 15,7 trillion dollarga, ya'ni 14% ga oshirishi mumkin" deb

²³⁴ Andrew McAfee and Erik Brynjolfsson, Machine Platform Crowd: Harnessing Our Digital Future (New York: Norton, 2017).

²³⁵ Portions of this paper draw on Darrell M. West, The Future of Work: Robots, AI, and Automation, Brookings Institution Press, 2018.

taxmin qilingan.²³⁶ Bunga Xitoyda 7 trillion dollar, Shimoliy Amerikada 3,7 trillion dollar, Shimoliy Yevropada 1,8 trillion dollar, Afrika va Okeaniyada 1,2 trillion dollar, Xitoydan tashqari Osiyoning qolgan qismida 0,9 trillion dollar, Janubiy Yevropada 0,7 trillion dollar va Lotin Amerikasida 0,5 trillion dollarlik o'sish kiradi. Xitoy tez sur'atlar bilan rivojlanmoqda, chunki u 2030 yilga kelib AI ga 150 milliard dollar investitsiya qilish va bu sohada global liderga aylanishni milliy maqsad qilib qo'ygan.

Shu bilan birga, McKinsey Global Institute tomonidan Xitoyda o'tkazilgan tadqiqotda "AI boshchiligidagi avtomatlashtirish Xitoy iqtisodiyotini ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga yordam beradi, bu esa qabul qilish tezligiga qarab har yili YaIM o'sishini 0,8 dan 1,4 foizgacha oshiradi" deb topildi.²³⁷ Garchi mualliflar Xitoy hozirda AIni joylashtirish bo'yicha AQSh va Buyuk Britaniyadan orqada qolganini aniqlasalar ham, AI bozori hajmining kattaligi bu mamlakatga sinovdan o'tkazish va kelajakdagi rivojlanish uchun katta imkoniyatlar beradi.

Moliya

2013 yildan 2014 yilgacha AQShda moliyaviy AI ga investitsiyalar uch baravarga ko'payib, jami 12,2 milliard dollarga yetdi. Ushbu sohadagi kuzatuvchilarning ta'kidlashicha, "kreditlar bo'yicha qarorlar endi faqat kredit reytingi va fon tekshiruvi emas, balki qarz oluvchi haqida turli xil nozik tahlil qilingan ma'lumotlarni hisobga olgan holda dasturiy ta'minot tomonidan qabul qilinmoqda". Bundan tashqari, "aksiyalar brokerlari va moliyaviy maslahatchilarga ehtiyojni bartaraf etadigan" shaxsiylashtirilgan investitsiya portfellarini yaratadigan "robo-maslahatchilar" mavjud. Ushbu yutuqlar investitsiyadan hissiyotni olib tashlash va tahliliy ko'rib chiqishlarga asoslangan qarorlar qabul qilish, shuningdek, bu tanlovlarni bir necha daqiqada amalga oshirish uchun mo'ljallangan.

Buning yorqin misoli fond birjalarida kuzatilmoqda, u erda mashinalar tomonidan yuqori chastotali savdo inson qarorlarini qabul qilishning katta qismini almashtirdi. Odamlar sotib olish va sotish buyurtmalarini yuboradi va kompyuterlar ularni inson aralashuvisiz bir ko'z qisishda moslashtiradi. Mashinalar juda kichik miqyosda savdo samaradorligi yoki bozor farqlarini aniqlay oladi va investorlarning ko'rsatmalariga muvofiq pul ishlaydigan operatsiyalarni amalga oshiradi.²³⁸ Ba'zi joylarda ilg'or hisoblash qurilmalari bilan jihozlangan bu vositalar ma'lumotlarni saqlash uchun ancha katta imkoniyatlarga ega, chunki ular nol yoki bir emas, balki har bir joyda bir nechta qiymatlarni saqlay oladigan "kvant bitlariga" urg'u beradi.²³⁹ Bu saqlash imkoniyatini sezilarli darajada oshiradi va qayta ishlash vaqtini kamaytiradi.

Firibgarlikni aniqlash AI ning moliyaviy tizimlarda foydali bo'lgan yana bir usulidir. Katta tashkilotlarda firibgarlik faoliyatini aniqlash ba'zan qiyin bo'ladi,

²³⁶ PriceWaterhouseCoopers, "Sizing the Prize: What's the Real Value of AI for Your Business and How Can You Capitalise?" 2017.

²³⁷ Dominic Barton, Jonathan Woetzel, Jeongmin Seong, and Qinzhen Tian, "Artificial Intelligence: Implications for China" (New York: McKinsey Global Institute, April 2017), p. 1.

²³⁸ Michael Lewis, Flash Boys: A Wall Street Revolt (New York: Norton, 2015).

²³⁹ Cade Metz, "In Quantum Computing Race, Yale Professors Battle Tech Giants," New York Times, November 14, 2017, p. B3.

ammo AI g'ayritabiiy holatlarni, chiqish nuqtalarini yoki qo'shimcha tekshiruvni talab qiladigan og'ish holatlarini aniqlay oladi. Bu menejerlarga muammolarni xavfli darajaga yetmasdan oldin, tsiklning dastlabki bosqichida topishga yordam beradi.

Milliy xavfsizlik

AI milliy mudofaa sohasida muhim rol o'ynaydi. Amerika Qo'shma Shtatlari armiyasi o'zining Project Maven orqali AI ni "kuzatuv tomonidan olingan katta hajmdagi ma'lumotlar va videolarni saralash va keyin g'ayritabiiy yoki shubhali faoliyat bo'lganida yoki naqshlar paydo bo'lganda inson tahlilchilarini ogohlantirish" uchun joylashtirmoqda. Mudofaa vaziri o'rinbosari Patrik Shanahanning so'zlariga ko'ra, bu sohadagi yangi texnologiyalarning maqsadi "urushchilarimizning ehtiyojlarini qondirish va texnologiya rivojlanishi va sotib olishning tezligi va moslashuvchanligini oshirishdir".

Sun'iy intellekt an'anaviy urush jarayonini shunchalik tezlashtiradiki, yangi atama paydo bo'ldi: giperurush.

AI bilan bog'liq katta ma'lumotlarni tahlil qilish razvedka tahliliga chuqur ta'sir ko'rsatadi, chunki katta hajmdagi ma'lumotlar deyarli real vaqtda - agar keyinchalik real vaqtda bo'lmasa - saralanadi, shu bilan qo'mondonlar va ularning shtab-kvartiralariga ilgari ko'rilmagan darajada razvedka tahlili va samaradorlikni taqdim etadi. Qo'mondonlik va boshqaruv shuningdek, inson qo'mondonlari AI platformalariga ba'zi oddiy va maxsus holatlarda muhim qarorlarni topshirishi bilan ta'sirlanadi, bu qaror va keyingi harakatlar bilan bog'liq vaqtni sezilarli darajada kamaytiradi. Oxir-oqibat, urush vaqtga bog'liq jarayon bo'lib, eng tez qaror qabul qila oladigan va eng tez bajarishga o'ta oladigan tomon odatda g'alaba qozonadi. Darhaqiqat, AI yordamida boshqaruv tizimlariga bog'langan sun'iy aqlli razvedka tizimlari qarorlarni qo'llab-quvvatlash va qaror qabul qilishni an'anaviy urush olib borish usullarining tezligidan ancha yuqori tezlikka o'tkazishi mumkin. Bu jarayon shunchalik tez bo'ladiki, ayniqsa, o'limga olib keladigan natijalarga qodir bo'lgan sun'iy aqlli avtonom qurol tizimlarini ishga tushirish bo'yicha avtomatik qarorlar bilan birlashtirilgan bo'lsa, urush olib boriladigan tezlikni qamrab olish uchun yangi atama ixtiro qilindi: giperurush.

Amerika hech qachon sun'iy aqlli avtonom o'limga olib keladigan tizimlar bilan urush olib boradimi yoki yo'qmi haqida axloqiy va huquqiy bahslar qizg'in davom etayotgan bo'lsa-da, xitoyliklar va ruslar bu bahsda deyarli qatnashmayapti va biz ularning giperurush tezligida ishlaydigan ushbu tizimlarga qarshi himoya qilish zaruriyatini kutish kerak. G'arbda "insonlarni tsiklga qaytarish" ni giperurush stsenariysida qaerga joylashtirish kerakligi haqidagi muammo, oxir-oqibat, G'arbning bu yangi mojaroda raqobatbardosh bo'lish qobiliyatini belgilaydi.²⁴⁰

AI urush tezligini sezilarli darajada ta'sir qiladi, shuningdek, "nol kun" yoki "nol soniya" kibertahdidlarning tarqalishi, shuningdek, polimorfik zararli dasturlar hatto eng ilg'or imzo asosidagi kiberhimoya tizimlariga ham qarshilik ko'rsatadi. Bu mavjud kiberhimoya tizimlarini sezilarli darajada takomillashtirishni talab qiladi. Zaif tizimlar tobora ko'proq ko'chib o'tmoqda va bulutga asoslangan, kognitiv AI

²⁴⁰ John R. Allen and Amir Husain, "On Hyperwar," Naval Institute Proceedings, July 17, 2017, pp. 30-36.

platformalariga ega bo'lgan qatlamli kiberxavfsizlik yondashuviga o'tish kerak bo'ladi. Bu yondashuv jamoatchilikni ma'lum tahdidlarga doimiy ravishda o'qitish orqali tarmoqlarni himoya qila oladigan "fikrlovchi" himoya qobiliyatiga yo'naltiradi. Bu qobiliyat ilgari noma'lum kodni DNK darajasida tahlil qilishni o'z ichiga oladi, faylning satr komponentiga asoslanib, kiruvchi zararli kodni tanib olish va to'xtatish imkoniyati mavjud. AQShda joylashgan ba'zi muhim tizimlar "WannaCry" va "Petya" viruslarini to'xtatganligi shunday.

Giperurushga tayyorgarlik ko'rish va muhim kiber tarmoqlarni himoya qilish yuqori darajadagi ustuvorlikka aylanishi kerak, chunki Xitoy, Rossiya, Shimoliy Koreya va boshqa davlatlar AI ga katta mablag'lar sarflamoqda. 2017 yilda Xitoy Davlat Kengashi 2030 yilga kelib "deyarli 150 milliard dollarlik mahalliy sanoatni qurish" bo'yicha reja chiqardi.²⁴¹ Imkoniyatlarning misoli sifatida, xitoylik qidiruv kompaniyasi Baidu yo'qolgan odamlarni topish uchun yuzni tanib olish dasturini ishlab chiqdi. Bundan tashqari, Shenzhen kabi shaharlar AI laboratoriyalariga qo'llab-quvvatlash uchun 1 million dollargacha mablag' ajratmoqda. Ushbu mamlakat AI xavfsizlikni ta'minlash, terrorizmga qarshi kurashish va nutqni tanib olish dasturlarini yaxshilashga yordam beradi deb umid qilmoqda.²⁴² Ko'plab AI algoritmlarining ikki tomonlama xususiyati AI tadqiqotlarini jamiyatning bir sohasiga yo'naltirishni tezkor ravishda xavfsizlik sohasida ham ishlatish uchun o'zgartirish mumkinligini anglatadi.²⁰

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Thomas Davenport, Jeff Loucks, and David Schatsky, "Bullish on the Business Value of Cognitive" (Deloitte, 2017), p. 3 (www2.deloitte.com/us/en/pages/deloitte-analytics/articles/cognitive-technology-adoption-survey.html).
2. Luke Dormehl, *Thinking Machines: The Quest for Artificial Intelligence—and Where It's Taking Us Next* (New York: Penguin–TarcherPerigee, 2017).
3. Shubhendu and Vijay, "Applicability of Artificial Intelligence in Different Fields of Life."
4. Ibid.
5. Andrew McAfee and Erik Brynjolfsson, *Machine Platform Crowd: Harnessing Our Digital Future* (New York: Norton, 2017).
6. Portions of this paper draw on Darrell M. West, *The Future of Work: Robots, AI, and Automation*, Brookings Institution Press, 2018.
7. PriceWaterhouseCoopers, "Sizing the Prize: What's the Real Value of AI for Your Business and How Can You Capitalise?" 2017.

²⁴¹ Paul Mozur, "China Sets Goal to Lead in Artificial Intelligence," New York Times, July 21, 2017, p. B1.

²⁴² Paul Mozur and John Markoff, "Is China Outsmarting American Artificial Intelligence?" *New York Times*, May 28, 2017.

ARAB YOZUVI SHAKLLANISH TARIXI

Sayfiddin XUSNIDDINOV,

Oriental universiteti 4-bosqich talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada arab yozuvi shakllanishi va rivojlanishi jarayonlari tahlil qilingan. Arab yozuvining Nabatiy yozuvidan kelib chiqishi, Qur'onning yozilishi va islomning tarqalishi bilan uning standartlashtirilishi o'rganilgan. Shuningdek, arab yozuvining turli mintaqalarga tarqalishi, yozuv uslublarning paydo bo'lishi va hozirgi zamonda uning ahamiyati haqida batafsil ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: Arab yozuvi, Nabatiy yozuvi, Qur'on, Islom madaniyati, Standartlashtirish, Xattotlik (kaligrafiya), Yozuv tarqalishi, Ko'fiy, Nasx, Diakritik belgilar.

Arab yozuvi – dunyodagi eng keng tarqalgan yozuv tizimlaridan biri bo'lib, asosan arab tilida gaplashuvchi mamlakatlarda va islom madaniyatiga tegishli hududlarda keng qo'llaniladi. Bu yozuvning shakllanishi uzoq tarixiy jarayonlar natijasi bo'lib, u arab tilining madaniy, diniy va ilmiy rivojlanishi bilan chambarchas bog'liqdir.

Dastlabki manbalar va ildizlar: Arab yozuvining ildizlari Semit yozuv tizimlariga borib taqaladi. Semit tillari qatoriga arab tili, ibroniy tili, aramaik tili va boshqa o'nlab tillar kiradi. Bu tillar bir-biriga yaqin bo'lib, o'xshash grammatik va fonetik xususiyatlarga ega. Yozuv jihatidan ham Semit tillari bir-biriga bog'liq bo'lib, ular umumiy yozuv tizimidan rivojlanib chiqqan²⁴³.

Fenikiy yozuvi Semit yozuv tizimlarining eng qadimiy ko'rinishlaridan biri bo'lib, u miloddan avvalgi 12-11 asrlarda keng qo'llanilgan. Fenikiy yozuvi oddiy va soddalashtirilgan harfiy yozuv tizimi bo'lib, undosh tovushlarni aks ettirgan. Ushbu yozuvdan boshqa Semit tillari yozuv tizimlari ham rivojlangan, shu jumladan aramaik va arab yozuvlari ham.

Aramaik Yozuvi: Arab yozuvi ko'pincha Aramaik yozuvi asosida shakllangan deb hisoblanadi. Aramaik yozuvi Semit tillari orasida keng tarqalgan yozuv tizimi bo'lib, miloddan avvalgi VIII asrdan e'tiboran katta hududlarda ishlatilgan. Aramaik yozuvi Fenikiy yozuvi asosida rivojlangan va vaqt o'tishi bilan Nabatiy yozuviga ta'sir qilgan. Nabatiy yozuvi esa arab yozuvining ajdodi hisoblanadi.

Aramaik yozuvi orqali arab yozuvi shakllanayotganda harflar va tovushlar tizimi soddalashtirildi. Aramaik yozuvining arab yozuvi bilan o'xshashligi shundan

²⁴³ Al-Jallad, A. (2015). An Outline of the Grammar of the Safaitic Inscriptions. Brill.-B 23.

iboratki, ikkala yozuv ham undosh tovushlarga asoslangan bo'lib, unlilarni ifodalash uchun maxsus harakatlar yoki belgilar kerak bo'lgan. Dastlabki arab yozuvi ham shunday xususiyatga ega edi. Arab yozuvi milodiy 4-6 asrlar oralig'ida janubiy Arabiston va shimoliy Arabiston hududlarida shakllangan deb hisoblanadi. Arab yozuvining eng qadimgi formasi Himyaron yoki Nabatey yozuviga bog'liq bo'lib, u o'z navbatida qadimgi aramey yozuvi asosida rivojlangan.

Nabateylar janubiy Levant hududlarida yashagan bo'lib, ularning tili va yozuvi aramey yozuvi bilan yaqin aloqador bo'lgan. Milodiy II asrda Nabatey yozuvi arabcha yozuvning ilk shakllariga o'tishni boshlagan. Arab tili va yozuvi aynan Nabateylar ta'siri ostida rivojlanib, keyinchalik butun Arabiston yarim oroliga tarqalgan.

Nabatiy yozuvi: Arab yozuvining to'g'ridan-to'g'ri ajdodi sifatida ko'pincha Nabatiy yozuvi e'tirof etiladi. Nabatiylar qadimiy arab qabilalaridan biri bo'lib, hozirgi Iordaniya va Suriya hududlarida yashagan. Ular savdo va madaniy aloqalar natijasida aramaik yozuv tizimini o'zlashtirganlar. O'z navbatida, Nabatiy yozuvi vaqt o'tishi bilan soddalashtirilib, arab yozuviga aylanib borgan.

Nabatiy yozuvi Aramaik yozuvi kabi undosh tovushlarga asoslangan edi. Dastlabki arab yozuvi Nabatiy yozuvi asosida paydo bo'lganligi sababli, arab harflari Nabatiy harflarining soddalashtirilgan shakllarini o'z ichiga oladi. Ushbu yozuv tizimida harflarning shakli bosqichma-bosqich o'zgarib, arab tilining o'ziga xos tovushlarini ifodalashga moslashgan.

Dastlabki arab yozuvlari: Arab yozuvining eng qadimiy namunalari bo'lib, Tuma alfa va Namara toshlari hisoblanadi. Bu toshlarda arab yozuvida qadimgi Nabatiy yozuvi va aramaik yozuvlarining izlari saqlanib qolgan. Ushbu yozuvlar VII asrdan oldin paydo bo'lgan bo'lib, arab yozuvining ilk shakllanish bosqichlarini ko'rsatadi.

1. Namara Tosh Bitiklari: Ushbu bitik milodiy 328-yilga oid bo'lib, unda arab qabilalarining biridan bo'lgan Imru'ul-Qaysning qabri haqida ma'lumot keltirilgan. Ushbu tosh bitik arab yozuvining eng qadimgi namunasidir va unda Nabatiy yozuvi an'alarining kuchli ta'siri ko'zga tashlanadi.

2. Hirakliya yozuvi: Qadimgi arab yozuvining yana bir namunasi sifatida 470-yillarga oid bo'lgan Hirakliya yozuvi e'tiborga loyiqdir. Ushbu yozuvda arab harflari hali to'liq shakllanmagan bo'lsa-da, Nabatiy yozuvidan soddalashtirilgan shakllar ko'rinadi.

Qur'on va arab yozuvi rivoji: Arab yozuvi haqidagi eng muhim manbalardan biri Qur'oni Karim hisoblanadi. Qur'onning nozil qilinishi bilan arab yozuvi tez sur'atlarda rivojlana boshladi. Qur'oni Karimni yozib olish va uning aniq saqlanishi uchun arab yozuvi rivojlantirilib, turli xil islohlar kiritildi. Dastlab, arab yozuvi undosh harflardan iborat bo'lib, unlilar uchun alohida belgilar mavjud bo'lmagan. Qur'on matnini to'g'ri yozish uchun Abul Asvad ad-Dualiy va boshqa olimlar harakatlarni joriy qilishdi. Bu jarayon arab yozuvining standartlashuvi va harflarni aniq farqlash uchun nuqtalarning kiritilishiga olib keldi.

Yozuvning tarqalishi va turlari: Arab yozuvi islom davlatlarining kengayishi bilan butun Yaqin Sharq, Shimoliy Afrika, Markaziy Osiyo va Hindiston yarim oroli

bo'ylab tarqaldi. Bu yozuv o'zgarishlarga uchragan, chunki har bir hududda mahalliy xususiyatlar va ehtiyojlar asosida turli yozuv uslublari rivojlangan. Ko'fiy va Nasx kabi mashhur uslublari ana shu davrda paydo bo'lgan. Yozuv san'ati, ya'ni xattotlik (kaligrafiya) ham arab madaniyatida alohida o'rin tutgan va u islom me'morchiligida, san'atida keng qo'llanilgan.

Xattotlik san'ati va arab yozuvining estetikasi: Islom dinida yozuvning o'rni juda yuqori baholanganligi sababli arab yozuvi xattotlik san'ati sifatida rivojlandi. Xattotlik (kaligrafiya) – arab yozuvi yordamida estetik jihatdan mukammal va san'atkorona matn yaratish san'ati bo'lib, islom olamida keng tarqalgan. Qur'onning nusxalari, madrasa va masjidning devorlaridagi yozuvlar, shuningdek, ko'plab tarixiy qo'lyozmalar xattotlikning go'zalligi va estetikasi namunasidir.

Xattotlikning bir necha yo'nalishlari rivojlangan. Masalan, Kufi, Naskh, Ta'liq, Di'vani va Riq'a kabi yozuv uslublari mavjud bo'lib, har bir uslub o'ziga xos geometrik va estetik xususiyatlarga ega.

1. Kufiy Yozuvi: Kufiy yozuvi arab yozuvining eng qadimgi va keng tarqalgan uslublariidan biridir. Bu yozuvning nomi Iroqdagi Kufa shahridan kelib chiqqan. Kufiy yozuvi kvadrat va to'g'ri chiziqli shakllar bilan ajralib turadi. Bu yozuvda harflar geometrik tartibda joylashtiriladi, ko'pincha mozaik va yirik yozuvlar uchun ishlatilgan. Kufiy yozuvi Qur'oni Karimni yozishda keng qo'llanilgan va keyinchalik me'moriy naqshlar, tanga va devor yozuvlari uchun ham ishlatilgan.

2. Nasx Yozuvi: Nasx yozuvi arab yozuvining boshqa bir estetik uslubi bo'lib, unda harflar silliq va yumaloq shakllarda ifodalanadi. Nasx yozuvi ancha qulay va o'qilishi oson bo'lgani sababli kundalik ishlarda keng qo'llanilgan. Qur'on oyatlari va hujjatlarni yozishda ko'p ishlatilgan.

3. Ta'liq yozuvi: Ta'liq yozuvi fors, turk va urdu tillarida qo'llaniladigan arab yozuvi uslublariidan biridir. Ushbu uslub fors xattotligi va san'atida juda mashhur bo'lib, u 14-asrda Eron xattotlari tomonidan yaratilgan. Ta'liq so'zi arabchadan tarjima qilinganda "osilgan" yoki "bog'langan" degan ma'noni bildiradi, bu yozuv uslubining xarakterli xususiyati bo'lgan harflarning chiziqli va egri shaklda bir-biriga bog'lanib ketishini anglatadi.

4. Diwani Yozuvi: Diwani yozuvi Usmonli davrida paydo bo'lgan va rasmiy hujjatlar va farmonlar uchun ishlatilgan. Bu yozuv o'zining badiiy va murakkab shakllari bilan ajralib turadi. Diwani yozuvi yumaloq harflarga ega bo'lib, so'zlar va harflar bir-biriga yopishgan holatda yoziladi.

Arab yozuvi tarqalishi: Islom dini tarqalishi bilan birgalikda arab yozuvi ham kengayib, hozirgi kunlarda Yaqin Sharq, Shimoliy Afrika, Janubiy Osiyo va hatto Yevropa hududlariga tarqaldi. Islom ilmlarining rivojlanishi, xususan, falsafa, matematika, tibbiyot, astronomiya va boshqa fanlar bo'yicha yozilgan asarlar arab yozuvida qog'ozga tushirilgan. Bu yozuvning butun dunyo madaniyatiga qo'shgan hissi beqiyosdir.

Arab yozuvi o'zining uzoq va murakkab tarixiy shakllanishi jarayonida bir qancha bosqichlarni bosib o'tgan. Bu yozuv nafaqat diniy ahamiyatga ega, balki estetik, ilmiy va madaniy jihatdan ham juda boy hisoblanadi. Islom olamida arab

yozuvi nafaqat muloqot vositasi, balki san'atning yuqori shakllaridan biri sifatida qadrlanadi. Shu tariqa, arab yozuvi tarixiy meros sifatida butun dunyoda o'z o'rnini saqlab kelmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Al-Jallad, A. (2015). An Outline of the Grammar of the Safaitic Inscriptions. Brill.
2. Gibb, H. A. R. (1970). Islamic Society and the West. Oxford University Press.
3. Daniels, P. T. (1996). The World's Writing Systems. Oxford University Press.
4. Al-Azmeh, A. (1993). Muslim Kingship: Power and the Sacred in Muslim, Christian, and Pagan Polities. I.B. Tauris.
5. Gruendler, B. (1993). The Development of the Arabic Scripts: From the Nabatean Era to the First Islamic Century. Harvard Semitic Museum.
6. Von Grunebaum, G. E. (1970). Medieval Islam: A Study in Cultural Orientation. University of Chicago Press.
7. Blair, S. S. (2006). Islamic Calligraphy. Edinburgh University Press.

«SHARQ TILLARI TADQIQI VA TA'LIMI MUAMMOLARI»
Respublika ilmiy-amaliy anjuman
AL-BUSIYRIYNING “QASIDA AL-BURDA”SI TAHLILI

Xadichabonu KOMILOVA,
Oriental universiteti 4-bosqich talabasi

Annotatsiya. Maqola misrlik buyuk so'fiy Imom Solih Sharafuddin Muhammad al-Busiyriy hayoti va ijodi, uning asarlari, xususan, e'tirof etilgan “Qasida al-Burda”si, asarning yozilish sabablari, boblarga bo'linishi hamda mazkur qasidaning Jamol Kamol tomonidan qilingan tarjimasi haqidagi ma'lumotlarni o'z ichiga oladi.

Kalit so'zlar: Arab adabiyoti, “Qasida al-Burda”, mimiya uslubi, madh janri, Jamol Kamol tarjimasi.

Imom Solih Sharafuddin Muhammad al-Busiyriy hijriy 608-yil (milodiy 1213-yil)da tavallud topgan. Asl ismi Muhammad ibn Sayyid ibn Hammod bo'lib, onasi Misrning Busir qishlog'idan bo'lganligi uchun u kishiga Busiyriy nisbati berilgan²⁴⁴. Al-Busiyriy aql-zakovati va ilm-fasohati bilan o'z zamondoshlaridan ajralib turar edi. O'z umrining o'n yilini Quddusda ta'lim olib o'tkazadi. So'ngra Makkaga borib, u yerda talabalar va barcha ixlosmandlarga o'n uch yil Qur'oni Karimdan saboq beradi. Imom Busiyriy hadislarni sharhlashda va xattotlik sohasida ham benazir iqtidorga ega edi. Busiyriy Payg'ambarimiz sollallohu alayhi va sallam hayotlariga juda qiziqib, uni mukammal o'rgangan va u zot sollallohu alayhi va sallamning siyratlarini madh etgan. Jahon muzeylarida, Sharq-u G'arb dunyosining turli nufuzli kutubxonalarida, kitobsevar insonlar qo'lida saqlanib kelinayotgan uning qo'li bilan bitilgan xattotlik namunalari bundan yorqin dalolat beradi²⁴⁵.

Manbalarda Busiyriy qalamiga mansub quyidagi nazmiy va nasriy asarlar zikr qilinadi:

1. “Al-hamziyya” (“Ummul quro”);
2. “Al-qasida al-mudariyya fi xoyr al-xalq al-bariyya”;
3. “Zaxr al-ma'ad”;
4. “Al-maxraj val-mardud a'lan-nasoro val-yahud”;
5. “Tahzib al-alfaz al-a'miyya”.

Shulardan eng ko'p e'tirof etilgan, hozirgi kunga qadar kitobxonlar tomonidan sevib o'qib kelinayotgan yodnoma “Qasida al-Burda” nomi bilan shuhrat qozongan. “Burda” arab tilida “cho'pon”, “to'n” ma'nolarini anglatadi. Qasida 10 ta bob va 160 ta baytdan iborat. Har bir bayt “mim” harfi bilan yakunlangan bo'lib, shu sababli

²⁴⁴ “Qasidai Burda”/ tarjima va sharh/ Najmiddin Boqiy, 5-sahifa.

²⁴⁵ “Qasidai Burda”/ Fahriddin Ibrohimov, 4-sahifa.

“mimiya uslubi”da yozilgan sanaladi. Qasidaga keyingi avlod soʻfiylari tomonidan koʻplab sharhlar yozilgan va alohida eʼtirof etib kelingan.

Mazkur qasidaning asl nomi “Al-kavakib ad-durriyya fi madh xayr al-barriyya” boʻlib, keyinchalik “Qasida al-burda” nomi bilan shuhrat qozongan. Bunday deb nomlanishiga sabab qiziqarli tarixiy voqelik bilan bogʻliqdir. Unga koʻra, bir hodisa yuz berib, imom falaj kasaliga chalinadi va tanasining bir tomoni harakatlanmay qoladi. Zamonasining zukko davolovchi tabiblari uning kasalligini davolashda oʻz ojizliklarini tan oladilar, Imomning sogʻayishidan umidni uzadilar, ularning bergan dori-darmonlari bemorning tanasiga zarracha foyda bermay qoʻyadi. Shunda Imom Solih Sharafuddin Allohdan Muhammad sollallohu alayhi va sallamning buyukligi hamda mumtozligi haqida qasida bitishga imkon berishni soʻrab iltijo qiladi, qasida orqali oʻziga shifo berishini soʻrab, Allohga munojot etadi. Qasidaning yakunlovchi qismini yozib boʻlgan Imom payshanbadan jumaga oʻtar kechasi yolgʻiz oʻzi zikr qilib, dunyodan uzilgan va butun eʼtiborini jamlagan holda bu qasidani oʻqiydi va uxlab qoladi.

Uning tushiga Allohning Rasuli sollallohu alayhi va sallam kirib, marhamatli qoʻlini Imomning tanasi uzra aylantiradi va ustini yopinchiq bilan yopib qoʻyadi. Allohning marhamati tufayli Imom Solih Sharofuddin Rasuli Akram sollallohu alayhi va sallam sharofatlari tufayli falajlik hastaligidan xalos boʻladi. Ertalab uyqudan uygʻonganda, qoʻli ustida Rasululloh sollallohu alayhi va sallam qoldirgan oʻsha yopinchiqni koʻradi²⁴⁶.

Imom ertalab bozorga borganida bir xudojoʻy inson undan Rasululloh sollallohu alayhi va sallam sharaflariga yozgan qasidasini oʻqib berishni soʻraydi. Imom Busiyriy unga bu kabi qasidalaridan koʻp bitganligini va u qaysi birini eshitishni istashini soʻraydi. Shunda haligi inson unga: "أمن تذاكر" [a min tazaakurin] deya boshlanuvchi qasidani” deb javob qaytaradi. Buni eshitgan al-Busiyriy hayratga tushib: “Bu qasida haqida hech bir inson bilmaydi. Menga rostini soʻyla, bu haqida kimdan eshitding?” deya xitob qiladi. Xudojoʻy inson ham qasidani Imomning oʻzi uyquga ketish onida oʻqiganida eshitganligini aytadi. Shundan keyin Imom “Qasida al-Burda”ni bu insonga oʻqib beradi va bu sir tez orada hammaga maʼlum boʻladi.

“Qasida al-Burda” oʻn qismdan iborat boʻlib, har baytning ikkinchi misrasi “mim” harfi bilan tugaydi. Asarning birinchi bobida Rasululloh sollallohu alayhi va sallamga boʻlgan muhabbat va eʼtiqod tuygʻulari ifodalangan; ikkinchi bobda muallifning nafs balosidan saqlanish haqidagi fikr-mulohazalari aks etgan; uchinchi bob esa Rasululloh sollallohu alayhi va sallamning vasfidan iborat; toʻrtinchi, beshinchi hamda yettinchi, sakkizinchi boblarda paygʻambarimiz sollallohu alayhi va sallamning tugʻilishlari, u zotga berilgan moʻjizalar, din yoʻlida chekkan alam va tashvishlari haqida soʻz boradi; oltinchi bobda esa muqaddas Qurʼon shoirona tilda yuksak mahorat ila vasf qilinadi. Qasidaning toʻqqizinchi, oʻninchi boblarida muallifning Alloh oldidagi gunohlardan magʻfirat soʻrab qilgan tavba va munojoti oʻz badiiy ifodasini topgan.

²⁴⁶ “Qasidai Burda” / Ibrohimov F, 7–8 sahifa.

“Qasida al-Burda” asariga o‘tgan asrlardan to hozirgi kungacha ulamolar-u kiromlar tomonidan sharhlar yozilganligi, ko‘plab tillarga, jumladan, urdu, fors, lotin, ingliz, fransuz, rus, turk va tatar tillariga tarjima qilinganligi uning Arab adabiyotida badiiy yodgorlik sifatida alohida nufuz va e’tiborga sazovor ekanligidan dalolat beradi.

Bu tarjimalar orasida Abdurahmon Jomiy va turk shoiri Sa’dalloh al-Xilvatiyning tarjimalari O‘rta Osiyo xalqlari o‘rtasida qadr-qimmatga bo‘lgan. Bu qasidani Zahiriddin Muhammad Bobur nazmiy tarjima qilganligi to‘g‘risida ham manbalarda ma’lumotlar bor. O‘tgan asrning oxirgi yillarida bu mo‘tabar asar zahmatkash olimlar Bahriddin Umurzoqov va Sayfuddin Sayfulloh tomonidan o‘zbek tiliga ikki marta nasriy tarjima qilindi. Jamol Kamol esa ushbu asarning o‘zbek tiliga nazmiy tarjimasini amalga oshirgan:

الحمد لله مُنْشَى الْخَلْقِ مِنْ عَدَمٍ ثُمَّ الصَّلَاةُ عَلَى الْمُخْتَارِ فِي الْقَدَمِ

“Hamd ulug‘ Allohgakim, xalq bo‘ldi andin adami²⁴⁷,
Ham duo ungaki, olam uzra qutlug‘ qadami”.

مَوْلَايَ صَلِّ وَسَلِّمْ دَائِمًا أَبَدًا عَلَى حَبِيبِكَ خَيْرِ الْخَلْقِ كُلِّهِمْ

“Eyki Mavloyim, habibingga salom yo‘lla, salot,
Jumla olam elining sarvari ul, muhtashami”.

أَمِنْ تَذَكُّرٍ جِيرَانٍ بِذِي سَلَمٍ مَرَجَتْ دَمْعًا جَرَى مِنْ مُقَلَّةٍ بِنَمٍ

“Tushdimu yodingga ul ulfatu yori Salami²⁴⁸,
Ko‘zda yoshing qon ila obi ravondir bu dami”.

أَمْ هَبَّتِ الرِّيحُ مِنْ تِلْقَاءِ كَاطِمَةٍ وَ أَوْمَضَى الْبَرْقُ فِي الظُّلُمَاءِ مِنْ إِضَمٍ

“Esdimi Kozima²⁴⁹ yoqdin senga ul bodi sabo,
Yoki chaqmoqmi chaqar tunlari tog‘i Izami²⁵⁰?”

O‘zbekiston Xalqaro Islom akademiyasi “Manbalar xazinasini” bo‘limida “Qasida al-Burda” asarining qo‘lyozmasi 335-raqam ostida saqlanadi. Mazkur qo‘lyozma majmua kitob bo‘lib, “Qasida al-Burda” va “Sharh qasida al-Burda” asarlaridan iborat.

Al-Busiyyiy hayoti va ijodi hamda uning mash’hur “Qasida al-Burda”sini o‘rganish asnosida ko‘plab qiziqarli ma’lumotlar to‘plandiki, ularni birin-ketin maxsus ilmiy tadqiqotlar orqali yoritib borish soha mutaxassislari uchun manfaatlidir. Jumladan, mazkur qasidaga “burda” nomining berilishida ham bir qancha ixtilofli ma’lumotlarga duch kelib, eng ishonchlisini keltirib o‘tishga harakat qildik. Birgina “burda” so‘zi orqali arab adabiyotida paydo bo‘lgan, o‘z davri uchun

²⁴⁷ Adami – “hech” dan yaratdi, bor qildi ma’nosida

²⁴⁸ Salam – Makkai Mukarrama va Madinai Munavvara o‘rtasidagi dilkusho mavzesi

²⁴⁹ Kozima – Madinai Munavvaraning nomi

²⁵⁰ Izam – Madinai Munavvara yaqinidagi tog‘

yangilik bo‘lib, keyinchalik “burdachilik” an‘anasiga aylangan bu yo‘nalish ko‘p yillar davomida iste’dodli hamda mahoratli ijodkorlarni mazkur tendensiyaning davom ettirishiga undab kelmoqda. Busiyriyning “Qasida al-Burda”sidan keyin bir qancha shu kabi qasidalar bitildi va har biri Arab adabiyotida o‘z e’tiborli o‘rniga ega. Ammo ular orasida aynan Al-Busiyriy “Qasida al-Burda”ning asoschisi sifatida tan olinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Muhammad ibn Said al-Busiyriy. “Qasidai Burda”. Jamol Kamol tarjimasi. – Toshkent, 2015.
2. Qasidai Burda. Arab tilidan Sayfuddin Sayfulloh tarjimasi. – Toshkent: “Movarounnahr” nashriyoti, 2005.
3. “Avrodi Qur’oniy” ichida “Qasidai Burda” tarjimasi. Arab tilidan tarjimon Bahriddin Umrzoqov. – Toshkent: “Movarounnahr” nashriyoti, 2004.
4. Fahriddin Ibrohimov. “Qasidai Burda”.
5. [<https://ii.au.uz/oz/news/929>].

«SHARQ TILLARI TADQIQI VA TA'LIMI MUAMMOLARI»
Respublika ilmiy-amaliy anjuman
ZAMAXSHARIY “AL MUFASSAL” ASARINING ARAB
TILSHUNOSLIGIDA TUTGAN O'RNI

Omina MIRZAYAKUBOVA,
Oriental universiteti 4-bosqich talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada alloma yurtdoshimiz Mahmud Zamaxshariyning ilmiy faoliyati qisqacha tahlil qilingan. Shu bilan birgalikda, allomaning arab tili grammatikasiga salmoqli hissa qo'shgan “Al mufassal fi san'ati-l e'rob” asarining o'z davridagi va hozirgi kundagi ahamiyati yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: “Allohning qo'shnisi”, “Arab va ajamlarning ustozlari”, arab tilshunosligi, “al-Mufassal”, “al Unmuzaj fi-n nahv”.

Yoki ilmli bo'l, yoki ilmga tayanib ish tutadigan bo'l,
loaqa ilmni tinglab eshitadigan bo'l,
ammo to'rtinchisi bo'lma,
chunki kasodga uchrab halok bo'lasan.

M.Zamaxshariy

Ma'lumki, yurtimiz turli ilmlarning rivojiga o'zining beqiyos hissasini qo'shgan yetuk olimlarni yetishtirib chiqargan. Hossatan, ulardan arab tili grammatikasida ham noyob asarlarni bitib, unga poydevor o'rnatishda asoschi bo'lganlar ham bor. Ularning karvonboshisi Xorazm farzandi Abulqosim Mahmud ibn Umar ibn Muhammad Zamaxshariydir. Hayotlik davridayoq “Allohning qo'shnisi”, “Arablar va ajamlarning ustozlari”, “Xorazm faxri” singari sharaflilar unvonlarga sazovor bo'lgan alloma 1075-yil 19-mart kuni Xorazmning Zamaxshar qishlog'ida, o'z davrining ziyoli oilasida tavvullud topgan. Bolaligidanoq ilmga ishtiyoqli Mahmud dastlabki ta'limni otasi Umar ibn Ahmaddan olgan. Baxtsiz hodisa tufayli yoshligida cho'loq bo'lib qolgach, otasi uni tikuvchilik hunarini o'rganish uchun shogirdlikka bermoqchi bo'ladi. Ammo o'g'lining iltimosi va undagi ilmga qiziqqonlik sabab ta'limni madrasada olishiga izn beradi. Shu maqsadda bo'lajak olim o'z davrining ilm markazi Buxoroga safar qiladi va ko'plab ilmlarni bolalik yoshlaridan to qarilik davrigacha aynan shu shaharning ulamolaridan oldi. Zamaxshariy ilm-fanning turli sohalari bilan qiziqib, madrasada o'qitiladigan ko'p fanlarni zo'r ishtiyoq bilan o'rganishga kirishadi. Ayniqsa, arab tili va adabiyotini puxta egallaganligi

sababli arab tilshunosligiga oid ilmlarda yuqori marralarni zabt etdi.

Allomaning shundan keyingi hayoti ko'proq horijiy o'lkalarda kechdi, Xuroson va Bag'dod shaharlarining ilmiy muhitiga guvoh bo'ldi, u yerlarning olimi ulamolari bilan ilmiy suhbatlarda ishtirok etdi, ularning ilmiy merosi bilan yaqindan tanishishga muvaffaq bo'ldi. Isfahon shahrida uning olimlik darajasiga yetishishida

hissa qo'shgan ustoz Abu Mudar Isfahoniy bilan tanishdi, undan til, adabiyot, balog'at kabi ilmlarni o'zlashtirdi.

Hayotining aksar qismini muhojirlikda o'tkazgan yurtdoshimiz Makkai Mukarramaga ham safar qilib, ijodining gultoji hisoblanmish "al-Kashshof" asarini shu yerda, Makka amiri ibn Vaqqosning samimiy yordamidan ilhomlanib nihoyasiga yetkazadi. Zamaxshariy hayotida chuqur iz qoldirgan Makkada qariyb besh yil yashadi, shu boisdan u "Jorulloh" ("Allohning qo'shnisi") laqabiga muyassar bo'ladi.

Mahmud Zamaxshariy o'zining sermahsul hayoti davomida tilshunoslik, adabiyotshunoslik, geografiya, tafsir, hadis, fiqh, mantiq kabi ilmlarga bag'ishlangan yetmishga yaqin asar yaratgan. So'nggi ilmiy ma'lumotlar allomaning qirqdan ortiq asarlarining qo'lyozmalari topilganini ko'rsatadi, o'ttizga yaqin asarlarining nomlari aniqlangan, lekin manbalari hozirga qadar topilgan emas. Allomaning qalamiga mansub asarlarning katta qismini arab tilining grammatikasiga oid asarlar tashkil qiladi. Ammo ular orasida uning Abulmuza'ffar Otsizga bag'ishlab yozilgan "Muqoddimatul adab", geografiyaga oid "Kitabu-l jibal va-l amkina va-l miyoh" ("tog'lar, joylar va suvlar haqida kitob"), nasihatimiz maqolalar to'plami "at Taqovuz zahab fi-l mavoiz va-l xutob" ("Xutbalar va va'zlar bayonidagi oltin shodalar"), tarix va boshqa fanlarni yorituvchi "Robi'ul abror va nusush ahyor" ("Ezgular bahori va yaxshilar bayoni"), hikmatlarni o'rganishga bag'ishlangan "Navobig'ul kalim" ("Nozik iboralar") asarlari muhim ahamiyatga ega.

Akademik A. Rustamiy Mahmud Zamaxshariy haqida shunday deydi: "Zamaxshariy buyuk tilshunos edi va u arab tilshunosligining rivojiga katta hissa qo'shdi. Buni o'rta asr adiblarigina emas, hozirgi arabshunoslar ham e'tirof qiladilar".²⁵¹

Ushbu maqolada tahlil qiladiganimiz Zamaxshariyning o'z davridayoq katta shuhrat qozongan asarlaridan biri "al Mufasssal" va uning muxtasar shakli "al Unmuzaj" asarlaridir.

Bu asarning to'liq nomi "al Mufasssal fi san'ati-l e'rob" yoki "al Mufasssal fi-n nahv" bo'lib, alloma uni Makkai Mukarramada, ikki yilu to'rt oyda yozib tugatgan. Asar dunyo tilshunosligida arab tili grammatikasiga bag'ishlangan mukammal va yuksak darajadagi asarlardan biri deya e'tirof etilsa, arab tilshunosligida esa ilmiy qadri jihatidan nahv ilmini ilk bor yoritib bergan Sibavayhining "al Kitab" asaridan keyingi o'rinda turadigan manba hisoblanadi. O'z davrida arab tili grammatikasiga oid ilmiy asarlar yozilgan bo'lsa-da, "al Mufasssal" nafaqat olimlarning, balki mansab egalarining ham diqqatini tortgan. Jumladan, o'sha davr Shom hokimlaridan biri asardan shunday ta'sirlanganki, uni yod olgan kishiga 1000 dinor hamda to'n va'da qilgan.²⁵² Bir qancha kishilar asarni to'liq yod olib mukofotni qo'lga kiritganlari asarga bo'lgan katta e'tiborga ishora qiladi. Manbalardan ma'lum bo'lishicha, asar Xorazm, Xuroson va uning atrofidagi madrasalarda nahv fanini

²⁵¹ Rustamov A. Zamaxshariy merosining ta'limiy ahamiyati//Sharq mash'ali-1996.

²⁵² Asqarova S. "al Mufasssal fi san'ati-l e'rob" asarida nahv olimlarining fikrlari.

o'rganishda asosiy dastur vazifasini o'tagan. Shu bilan birgalikda, Shom, Misr, Iroq va Yaman davlatlarida ham asarni o'qib-o'rganish uchun ilm majlislari tashkil qilingan.

Asarning tarkibiy qismiga keladigan bo'lsak, u muqaddima va 4 qismdan iborat. Muallif o'sha davrning boshqa arab nahviga oid kitoblaridan farqli o'laroq, til qoidalarini so'z turkumlari bo'yicha yoritib bergan:

1. Birinchi bob: Ismlar bayoni;
2. Ikkinchi bob: Fe'llar bayoni;
3. Uchinchi bob: Harflar bayoni;
4. To'rtinchi bob: So'z turkumlari o'rtasidagi mushtarak qoidalar bayoni.

Bu boblarning har biri o'z navbatida ichki qismlarga ham bo'lingan.

Mahmud Zamaxshariy bu asarida:

- boblarning har birida ham sintaktik, ham morfologik masalalarni o'rgangan;
- qoidalar murakkabligiga qaramasdan, ularni oson tilda tushuntirib bergan, ya'ni qoidalar hajman qisqa va lo'nda bayon qilingan;
- qoidadan so'ng misollar bilan yoritib bergan, misollardan so'ng ushbu qoidaga muvofiq keladigan oyat, hadis, bayt yoki maqol bilan dalil keltirgan;
- nahv qoidalariga oid bahs-munozalarni keltirib o'tishdan chetlangan.²⁵³

“al Mufassal” asari masalalarning tartibi jihatidan mukammalligi uning ko'p ilmiy majlislarda katta shuhrat qozonishiga, shu bilan birgalikda, ko'plab boshqa olimlar tomonidan sharhlarning yozilishiga sababchi bo'ldi. Asarni 190-yilda tadqiq etgan olimlardan Doktor Abdurrahmon ibn Sulaymon al Usaymin “al Mufassal” asariga yozilgan 94 ta sharhni keltiradi. Bundan tashqari asarga 3 ta muxtasar, 4 ta manzuma, 2 ta taqlid va 1 ta raddiya yozilganligi ma'lum.

Mashhur tilshunoslardan biri ushbu asar haqida quyidagi fikrlarni keltiradi: “Zamaxshariy “al Kashshof” va “al Mufassal” asarlaridan boshqa hech narsa yozmaganida ham, shularning o'zi uning shu qadar shuhrat topishiga yetarli bo'lar edi”.²⁵⁴

Alloma arab bo'lmagan millatlarga arab tilini tez va oson o'rganishlari maqsadida “al Mufassal” asarini ixchamlashtirib, muxtasar shaklga keltirgan va unga “al Unmuzaj fi-n nahv” deya nom bergan. Ushbu asar ham uning to'liq shakli kabi mashhur bo'lib ketgan va Sharq madrasalarida nahvdan ta'lim beruvchi dastur sifatida qo'llanilgan. “Kashfu-z zunun” asarida u haqida shunday deyiladi: “... “al Unmuzaj fi-n nahv” alloma Jorulloh Abulqosim Mahmud Umar az Zamaxshariyga tegishli. U “al Mufassal”dan qisqartirilgan. Uning yaratilishi huddi “al Kofiya” singari ta'limni boshlovchilar uchun foydali bo'ldi”.²⁵⁵

“al Unmuzaj” asariga bo'lgan katta ehtiyoj undan ko'p nusxalar ko'chirilishiga sabab bo'ldi. Ushbu asar ustida olib borilgan tadqiqotlar natijasiga ko'ra, unga yozilgan sharh va hoshiyalarning O'zbekiston, Rossiya, Misr, Suriya, Buyuk

²⁵³ Asqarova S. “al Mufassal fi san'ati-l e'rob” asarida nahv olimlarining fikrlari.

²⁵⁴ Nosirova M. “Tilshunoslik bilimlari tarixi”//2019. 131-bet.

²⁵⁵ X.Halifa. “Kashfu-z zunun”.

Britaniya, Germaniya qo'lyozma fondlarida 500 dan ortiq noyob qo'lyozmalari mavjudligi aniqlangan.²⁵⁶

Xulosa o'rnida aytadigan bo'lsak, Mahmud Zamaxshariy o'zining asarlari bilan arab grammatikasining nechog'lik mukammal ekanligini ko'rsatib berdi. Uning ilmiy merosi hozirgi kunga qadar Sharqdayu G'arbda tilshunoslikning beqiyos manbalari sifatida o'z ahamiyatini saqlab qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. M. Zamaxshariy. "al Unmuzaj fi-n nahv"; 1999 – yildagi nashri.
2. M. Nosirova. "Tilshunoslik bilimlari tarixi"; 2019. 126-134 betlar.
3. S. Asqarova. "al Mufasssal" asarida nahv olimlarining fikrlari". Maqola. <http://erus.uz/index.php/er/article/view/3204>
4. S. Asqarova. "al Mufasssal" asarining matnshunoslik aspektida o'rganilishi".
<https://researchedu.org/index.php/goldenbrain/article/view/4057/5298>

²⁵⁶ Nosirova M. "Tilshunoslik bilimlari tarixi"//2019. 133-bet.

ILK ISLOM SHE'RIYATI

Diyora ZIKRILLAYEVA,
Oriental universiteti 3-bosqich talabasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada islomning dastlabki davridagi shoirlar ijodi haqida ma'lumot beriladi. Islom dinining dastlabki davrlarida shakllangan she'riyatning xususiyatlari va uning tarixiy ahamiyati. Islom dini qabul qilinganda va Payg'ambarimiz Muhammad (S.A.V.)ga bo'lgan muhabbatini faol ravishda ko'rsata olgan shoirlar orasida Ka'b ibn Zuxeyr va Hasan ibn Sobit alohida o'rin egallaydi.

Kalit so'zlar. Islom she'riyati, arab she'riyati, Ka'b ibn Zuxeyr, Hasan ibn Sobit.

Islomning boshlang'ich davrlarida she'riyat ko'plab o'zgarishlarga uchragan, chunki arab dunyosida diniy, axloqiy va ijtimoiy qadriyatlar yangidan ifodalanishi kerak edi. Ilk islom she'riyatida arab shoirlari, o'zlarining yaratgan she'rlari orqali diniy hikmat va dunyoqarashni ham ifoda etganlar. She'riyat faqatgina inson ruhiyatining aksini emas balki diniy ta'limotlar Qur'on va hadislarning ta'siri ostida rivojlandi. Ularning she'rlari Qur'on oyatlari va hadislarning ta'siri ostida yozilgan bo'lib, o'z davrining ijtimoiy va siyosiy muammolarini ham aks ettirgan.²⁵⁷ Islom she'riyati dastlabki davrda, asosan, qasidalardan, maqtalardan va diniy she'rlardan iborat bo'lib, unda taqvo, sabr, adolat va islomning boshqaruv tamoyillari ko'tarilgan. Bu maqolada ilk islom she'riyatining shakllanishi, asosiy xususiyatlari va uning tarixiy ahamiyati tahlil qilinadi.

Islomdan avval, arab she'riyati asosan qadimgi qabilalar orasida yoritilgan qahramonlik, urushlar va sevgi haqidagi mavzularga asoslangan edi. Islom shoirlari endi faqat o'z qabilasining qahramonligini yodga olish bilan cheklanib qolmay, balki insof, sabr, xayr-sadaqa va ilohiy ahamiyatga ega tushunchalar asosida she'rlar yaratishga intilishdi. Ilk islom she'riyatida bir necha muhim xususiyatlar mavjud. Birinchidan, u Qur'on va hadislarning bevosita ta'sirida rivojlandi. She'rlar ko'pincha diniy axloqiy hikmatlar va Qur'ondan olingan oyatlarni ifodalashga qaratilgan.

Masalan, islomiy she'riyatda sabr, tavba, tahorat, sadaqa, adolat va rahm-shatgat kabi insoniy fazilatlar yoritildi. Shu bilan birga, shoirlar o'z she'rlarida taqvo va ma'rifatni ham ko'rsatdilar. Ikkinchidan islom she'riyatida tasavvufning o'rni ham katta. Tasavvuf-ruhiy va ma'naviy o'zgarishlarga qaratilgan bir yo'ldir, va uning she'riyati odatda ichki izlanishlar, Allohga bo'lgan muhabbat va ilohiy bilimni qidirish haqida bo'ladi.

²⁵⁷ . Mumtoz arab adabiyoti (o'quv qo'llanma) Ziyovvudinova.M Toshkent-2011

Uchinchidan, islom she'riyati ko'proq ahloqiy, ma'naviy va ijtimoiy mavzularni yoritdi. She'rlar jamiyatni yaxshilikka chaqirish, adolat va barqarorlikni targ'ib qilishga qaratilgan edi. Bu she'rlar insonni nafaqat diniy jihatdan balki axloqiy va ijtimoiy jihatdan ham tarbiyalashni maqsad qilgan.

Ilk islom she'riyati, shubhasiz, o'z zamonasining eng katta madaniy va diniy yangiliklaridan biriga aylandi. Islom dini jamiyatga yangi axloqiy va ma'naviy qadriyatlarni olib keldi va bu qadriyatlar she'riyatda o'z ifodasini topdi. Shuningdek, islom she'riyati diniy ta'limotlar bilan birga, adabiyot va san'atning boshqa tarmoqlariga ham ta'sir ko'rsatdi. Islom she'riyati, o'zining so'zlari orqali, o'sha davrning muammolarini hal qilishga, insonning ruhiy rivojini ta'minlashga xizmat qiladi. Shuni ta'kidlab o'tish joizki, islom she'riyati, nafaqat din, balki madaniyat va san'atning rivojiga ham katta hissa qo'shgan.

Ka'ab ibn Zuxayr. Ka'ab ibn Zuxayr ibn Sulmo G'atafan qabilasida tug'ildi. U juda erta she'r yoza boshladi, biroq otasi uni o'z she'riy qobiliyatini barvaqt ketkazib qo'ymasini deb she'r yozishni taqiqlaydi. Rasululloh islom yo'liga da'vat qilayotganlarida Ka'ab mashhur shoir edi. Akasi Bujayr islomni qabul qilganda, u ota bobolar diniga qaytishni talab qilib, Muhammad alayhissalom va islomni vasf qilib asarlar ham yozdi. Keyinchalik akasi maslahatiga ko'nib Madinaga bordi va Rasulullohdan uzr so'rab qasida o'qib berdi.²⁵⁸ Payg'ambarimiz uni kechirib o'z chakmonlarini xadya qildilar va u qasida "Burd" nomini oldi. Qasida uch qisimdan iborat bo'lib, ular quyidagilar: 1) qadimgi shoirlarning an'alarini davom ettirilib yozilgan ruboiy nasb qismi.; 2) o'z maxbubasi visoliga oshiqayotgan shoirni olib ketayotgan tuyasining vasfi; 3) Payg'ambarimizdan avf etishlarini so'rab, Rasulullohni va ularning saxobalarini madh etib yozilgan qismi. Qasidaning nasb qismida shoirning ichki kechinmalari tasviri yoritiladi. Vasf qismida tasvirlangan tabiat va uning go'zalliklarini ko'ra bilish xususiyati va madh qismida Payg'ambarimizning dono rahbarliklari, aql-zakovati, obro'lari, saxobalarining shijoati va matonatlari ifoda etiladi. Ka'ab ibn Zuxayr qadimgi arab shoirlarining usullariga qat'iy amal qiladi.

Hasan ibn Sobit. Hasan ibn Sobit Xasraj qabilasiga mansub bo'lib, Madina shahrida tavallud topgan. U o'z qabilasini himoya qilib asarlar yozgan. Olmish yoshida islom dinini qabul qilgan shoir Rasululloh va Islomni himoya qilib qasidalar bitdi hamda uning dushmanlariga qaratib yozilgan kuchli hajviy she'rlari bilan shuhrat qozondi.²⁵⁹ Hasan ibn Sobit ijodiga ba'zi Islom dushmanlari va xalq romanlari mualliflari tomonidan begona she'rlar kiritilgan. Shuningdek, shoir ko'proq hajv ya'ni hajviya janrda ijod qilgan. Qolgan barcha she'rlari Rasululloh va ularning saxobalariga bag'ishlangan. Hasan yangi din himoyasiga otlanarkan, eski tartibga jon jaxdi bilan kurashgan Quraysh qabilasi ahillarini hajv qilishni maqsad qilib oladi. Biroq Payg'ambarimizning mazkur qabilaga mansubligi uni qiyin ahvolga solib qo'yadi. Rivoyat qilishlaricha, shoir Quraysh qabilasini hajv qilmoqchi

²⁵⁸ Xanna al Faruxiy. История арабской литературы. 1-том.-Москва,1959.- 176-180-betlar.

²⁵⁹ Xanna al Faruxiy. История арабской литературы. 1-том.-Москва,1959.-181-187-betlar.

bo'lganida Rasululloh so'rabdilar: "Meni nima qilasan?" (O'zlarini ham shu qabilaga mansubliklarini bildirgan holda) shunda shoir: "Sizni hamirdan qil sug'irib olganday ajratib olaman", deb javob beradi. Shundan so'ng Rasululloh Quraysh qabilasidan kimlarni hajv qilishni ko'rsatish uchun Abu Bakrni shoirga ustoz etib tayinlaydilar. Shu tufayli Hasan o'z asarlarida Payg'ambarimizga va ularning yo'llariga ashaddiy qarshilik ko'rsatgan Abu Jahl, Abu Laxab va Abu Sufyon ibn Xaraslarni hajv qilish bilan kifoyalanadi. Shuni ta'kidlab o'tish joizki Hasan ibn Sobit "Rasulullohning shoiri" laqabini ham olgan.

Xulosa. Ilk islom she'riyati o'zining ma'naviy va axloqiy ahamiyati bilan alohida o'rin tutadi. Islom dini boshlanishi bilan, arab she'riyati Qur'on va hadislarning ta'siri ostida yangi yo'nalishlarga yuzlandi. Islom she'riyati o'zining yuqori ma'naviy iymati bilan bugungi kunda ham o'z ahamiyatini saqlab qolmoqda, chunki u nafaqat diniy ta'limotlarni balki insoniyatning umumiy ruhiy va axloqiy holatini ham ifodalaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Xanna al Faruxiy. История арабской литературы. 1-том, - Москва, 1959. - 176-362-betlar.
2. Mumtoz arab adabiyoti (o'quv qo'llanma) Ziyovvudinova. M Toshkent-2011
3. Исламское искусство, литература и культура. Нью-Йорк: Britannica Educational Publishing, 2010.
4. <https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Maxsus:BookSources/978-1-61530-097-6>
5. https://uz.wikipedia.org/wiki/Qadimgi_arab_she%CA%BCriyati
6. <https://uz.interpret-dreams-online.com/Hasan-ibn-Sobitning-Rasululloh-Effatni-madh-etgan-she%27rining-izohi/>

FORS-TOJIK TILINING KO'P ASRLIK TARAQQIYOTI**Odinaxon MUXIDDINOVA,***Oriental universiteti 3-bosqich talabasi**Ilmiy rahbar: S. Rayimjonov,**Oriental universiteti Sharq tillari kafedrasi o'qituvchisi*

Annotatsiya. Mazkur maqolada qadimdan hozirgacha turkiy xalqlar tomonidan keng qo'llanilib kelinayotgan fors-tojik tilining o'rni, tarixiy rivojlanishi tahlil etilgan. Shuningdek, maqolada ushbu tildagi turli o'zlashmalar keltirilib tadqiq etilib ularda o'zbek tiliga kirib qolganlari ham keltirilgan.

Kalit so'zlar: Fors tilida leksikaning ta'siri, ikki tilning ta'sirlanishi, fonetik farqlar, ikkala tildagi o'zlashmalar.

O'zbek tilida boshqa tillardan olingan va o'zbek xalqining moddiy va madaniy boyligiga aylanib qolgan keng iste'molda bo'lgan barqaror so'z va iboralar qaysi tildan kirib kelganidan qat'iy nazar o'zbek tilidagi faol so'zlar guruhiga mansub so'zlar hisoblanadi. O'zbek tili o'zining uzoq tarixi davomida o'z leksikasini avvalo ichki imkoniyatlar hisobiga qolaversa boshqa tillardan kirib o'zlashib qolgan so'zlar hisobiga rivojlantirgan va takomillashtirgan. O'zbek tiliga fors tilidan o'zlashgan so'zlar o'zbek tilining lug'at tarkibidan o'rin olgan va uning grammatik qoidalariga buysundirilgan. Bu so'zlarni o'z va ko'chma ma'nolarini o'rganish o'zbek tili va mumtoz adabiyotimizni chuqurroq o'rganishga imkon yaratadi. Fors alifbosi (forscha: الفبای فارسی) – musulmonlar Fors davlatini bosib olgandan keyin VII asrdan boshlab Eron (G'arbiy Fors) va Afg'onistonda (Dari Fors) so'zlashuvchi fors tili uchun ishlatiladigan yozuv tizimi.²⁶⁰

Tojikistonda fors tilida so'zlashuvchilar (tojikcha-fors) Sovet davridan beri kirill alifbosining o'zgartirilgan versiyasi bo'lgan tojik alifbosidan foydalanishadi.

Fors yozuvi bevosita arab yozuvidan olingan va rivojlangan. Musulmonlar Forsni bosib olgandan va VII asrda Sosoniylar imperiyasi qulagandan so'ng, arab tili ikki asr davomida Forsda hukumat va din tiliga aylandi. Fors tilida yozish uchun pahlaviy yozuvlarini fors alifbosiga almashtirish IX asrda Buyuk Xurosonda Safforiylar sulolasi va Somoniylar sulolasi tomonidan amalga oshirilgan.

Fors-arab yozuvining kengaytirilgan versiyalari ko'plab hind-eron tillarini, jumladan kurd, baluchi, pushtu, urdu, panjob, saraiki, sindhi va kashmir tillarini yozish uchun ishlatiladi.

Fors tilida ham boshqa tillardagi kabi chet tillardan olingan so'zlar ham bor. Bu (vāmvāje (واژه وام) (terminlari orqali berilmoqda. Turli tarixiy voqealardan so'ng

Navabzadeh Shafi'i, Sepideh. "An Investigation of Changes in Meaning and Application of French Loan-words in Persian." *Language Science* 2.3 (2014): 107-128.

yunon, arab, turkiy, fransuz, ingliz, rus va boshqa tillardan ko'plab so'zlar vaqt o'tishi bilan fors tiliga ham yo'l topa olgan. Fors tilidagi o'zlashmalar orasida arabiy o'zlashmalar miqdori va ishlatilishi jihatidan mutloq yetakchi. Bu tildan o'zlashmalarni fors tilidagi so'z turkumlarining aksarida uchratish mumkin. Buning sababi arab tilining musulmon olamida birinchi raqamli til ekanligidir.

O'tmishda mintaqaning yetakchi tillaridan biri bo'lgan zamonaviy fors tili ham chet tillardan so'z o'zlashish muammosiga duch kelmoqda, ayniqsa she'riyat va tarix sohasida. Hozirda Eronda fors tilining mavqeini oshirish, dunyoning xalqaro tillaridan biri darajasiga erishish uchun muayyan chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Mamlakatda 70 yil davomida antik davrdan to hozirgi kungacha lug'atlar va lingvistik manbalarni o'rganish va tiklash ustida ish olib borilmoqda, til arab va G'arbiy Yevropa o'zlashmalaridan tozalanmoqda. 1933-yildan buyon mamlakatda "Fors tili va adabiyoti akademiyasi" ma'lum uzilishlar bilan faoliyat ko'rsatmoqda. Akademiya faoliyatining so'nggi davri 1991-yilda boshlangan. 1997-yilda Akademiya tomonidan "So'z tanlash tamoyillari va qoidalari" ishlab chiqilgan va tasdiqlangan bo'lib, unda fors tilidagi so'zlarni chet eldan olingan o'zlashmalar o'rniga tanlash tamoyillari belgilangan. Garchi akademiya ancha faol bo'lsa ham, hozirgi kunda fors tilida ingliz tilidan o'zlashmalar ko'payib bormoqda.

Inglizcha so'zlar fors tiliga kirib kelayotganligi ajablanarli jarayon emas. Bu jarayon Til akademiyasi kabi rasmiy muassasalar tomonidan uni jilovlashga qaratilgan doimiy olib borilayotgan sa'y-harakatlarga qaramay, oqim to'xtamayabdi. Ingliz tilining fors tiliga ta'siri XX asr o'rtalariga to'g'ri keladi.²⁶¹ Biroq, u so'nggi o'n yilliklarda jadal rivojlandi, globallashuv tufayli, yangi texnologiyalar (internet, informatika), shuningdek, pop-madaniyat (videolar, filmlar, musiqa) orqali ham kirib keldi. Akademiya xorijiy so'zlarning kirib kelishiga qarshi kurashadi. U 1911 yilda fors tilini "himoya qilish" uchun tashkil etilgan. Akademiyaning asosiy faoliyati xorijiy umumiy yoki texnik atamalar uchun rasmiy forscha ekvivalentlarni yaratish va tasdiqlashdan iborat. Biroq bu tashkilot tomonidan yaratilgan ko'plab yangi so'zlar fors tilida so'zlashuvchilarning e'tiborini jalb qila olmadi.

Eronlik Fotima Aziz Muhammadiy fors tilidagi o'zlashmalarni quyidagi turlarga ajratgan: Fonemalar o'zlashishi. tomonidan yaratilgan ko'plab yangi so'zlar fors tilida so'zlashuvchilarning e'tiborini jalb qila olmadi. Eronlik Fotima Aziz Muhammadiy fors tilidagi o'zlashmalarni quyidagi turlarga ajratgan: Fonemalar o'zlashishi. Bu turdagi o'zlashma tilda kam uchraydi. Asosan (bilingvizm)- Ikki tilda so'zlay olishlik; ikki tilni bilishlik; ikki tildan foydalanishlik; ikki tillilik. O'zbek-tojik bilingvizmi. O'zbek-rus bilingvizmi. Bu dialekt., bilingvizmni saqlashiga qarab xarakterlanadi.

So'zlar o'zlashishi. O'zlashmalar orasida eng ko'p tarqalgan leksik birliklar bu so'zlardir. O'zlashma so'zlar fors tilida yetarlicha va bu borada arabiy so'zlar eng katta qismini tashkil etadi.²⁶² Masalan: harakat harakat حرکت kitob ketāb کتاب yong'in huriy حريق daftar daftar دفتر partiya hezb حزب madrasa madrase مدرسه

Ярцева В. Н. и др. Лингвистический энциклопедический словарь. – Советская энциклопедия, 1990.
Жуманиёзов О. Ўзбек тилидаги герман тиллари ўзлашмалари. – Тошкент: Фан, 1987. – 103 б.

hukumat hokumat حکومت o'qituvchi modarres مدرس Ammo fors tilining o'zlashma qatlami so'nggi yillarda ingliz tilidan o'zlashmalar bilan boyimoqda. Ko'plab inglizcha so'zlar fors tili lug'at tarkibidan joy olmoqdaki, aksari o'zbek tiliga begona emas: onlayn ānlāyn آنالین futbolka tişert تی konvert pāket پاکت jamoa tim تیم pochta post پست supermarket supermarket سوپر park pārk پارک klip kelip شuningdek, turkiy, rus, fransuz va boshqa tillardan ham o'zlashmalar so'zlar mavjud: tramvay terāmvā تراموا tarelka boşyāb بشقاب tomoz tormoz ترمز qamchi yamči قمچی bilet belit مرسى ramka yāb قاب manzil ādres آدرس quti yuti قوطى Grammatik o'zlashuv. O'zlashuvning bu turida biror bir tildan o'sha tilning grammatik kategoriyasiga mansub bo'lgan biror bir shakl o'tadi. Albatta qabul qiluvchi til bunday grammatik unurni o'zga tildan osongina qabul qilmaydi va bu turdagi o'zlashuv ikki til jamoalari o'rtasida uzoq muddatli va uzluksiz yoki mustahkam madaniy, siyosiy va iqtisodiy aloqalarni talab qiladi. Bu turdagi o'zlashmalar fors tilida sanoqli va asosan arab tilidan kirgan.

Ulardan bir otlarning siniq ko'plik formasi yoki ko'plik qo'shimchalaridir: shaxs/shaxslar اشخاص shoirlar/shoir افراد kishilar/kishi ارواح ruhlar/ruh ملك امالک mulklar/mulk bola/bolalar اطفال daftar/daftarlar دفتر Bunday otlar xuddi arab tili singari fors tilida ham ko'plik shaklda qo'llaniladi. Shuningdek, arabiy bo'lmagan so'zlarda ham siniq formada ko'plik yasalishi mumkin. maydonlar/maydon اتراک turklar/turk Biroq bunday so'zlar arab tilining o'zida ham siniq ko'plik formasiga ega. Kalkalash. Ma'lumki, kalkash boshqa til lug'aviy birligidan ona tili vositalari asosida nusxa ko'chirish (tarjima qilish) natijasida so'z, atama yoki birikmalar yuzaga kelishiga aytiladi. Fors tili lug'at tarkibida kalkalarning bir necha turlari uchraydi. Ayniqsa, oxirgi yillarda, purizm sababli kalkalash orqali begona so'zlarni fors tiliga o'zlashtirish keng tarqalmoqda. kartoshka pomme de terre sibzamini havo va havo air-to-air havā be havā هوا به هوا indikator indicator cerāy-e rāhnamā راهنما چراغ harf teruvchi typist māšinnavis ماشیننویس tasvirchi film- taker filmbardār فیلمبردار samolyot aeroplan havāpeyma هواپیما fazogir space man fazānavard فضانورد temir yo'l rail way rāhāhan راه آهن

Ma'lumki, tillarning o'zaro ta'siri ikki ko'rinishda bo'ladi. Birinchisi, tillarning o'zaro genetik jihatdan yaqinligi nuqtai nazaridan, ikkinchisi, tillar o'rtasida genetik jihatdan hech qanday aloqalar bo'lmagan holdagi yaqinlik, ya'ni so'z o'zlashtirishdir. Ijtimoiy-tarixiy shart-sharoit faqatgina bir tilning ikkinchi tilga ta'sir etish yo'nalishini belgilab beradi, xolos. Ikki til o'rtasidagi o'zaro aloqaning natijalari nafaqat mazkur tilning taraqqiy etishidagi asosiy omil bo'lgan tarixiy sharoitlarga, balki shu til strukturasining o'ziga xos xususiyatlariga ham bog'liq bo'ladi. O'zbek tili fors-tojik tilidan har ikki jihatga ko'ra ham ta'sirlana oldi.

Hozirgi o'zbek tili leksikasida anchagina miqdorda forscha-tojikcha so'zlar bo'lib, o'zbek tili leksikasida turkiy so'zlardan keyin miqdor jihatidan ikkinchi o'rinda turadi. Albatta, aytilgan bu fikrlar umumiy o'zbek tili leksikasiga tegishlidir. O'zbek tilining barcha terminologik sistemalarida bu miqdor ko'rsatkichi bir xilda emas. Masalan, o'zbek quruvchilik terminologiyasida forscha-tojikcha o'zlashmalar arabcha o'zlashmalarga nisbatan ko'p miqdorni tashkil etadi. Lekin o'zbek

kitobatchilik terminologiyasida buning tamoman aksini ko'ramiz, ya'ni forscha-tojikcha o'zlashma terminlar arabcha o'zlashmalarga nisbatan ancha kam miqdorni tashkil etadi. Bu hodisa, ayniqsa, siaxron aspektda yanada yaqqol ko'zga tashlanadi.

Chunki, ayni soha terminosistemasida diaxron aspektda sof holda uchrovchi forscha-tojikcha terminlar mavjud bo'lgan bo'lsa, sinxron aspektda (nazm va nasr tilida «maktub» ma'nosida qo'llanuvchi noma terminidan tashqari) bunday holat deyarli kuzatilmaydi. Ular aksariyat hollarda forscha-tojikcha affikslar, prefiks va affikslashgan so'zlar o'zbekcha yoki arabcha so'zlar (asos)ga qo'shilib keladi. Yoki fors-tojik tilida sof arabcha negizlar asosida forscha-tojikcha morfemalar yordamida ko'p miqdorda yangi so'zlar vujudga keltirildi. Bu so'zlar poetik nutq, rasmiy yozishmalar tili va ilmiy uslub uchun qulay va zaruriy so'z va terminlar edi. O'zbek tili mana shunday nutqiy vositalarga muhtojlik sezganida buni fors-tojik tilidan oldi. Diaxronik aspektda sof holda uchrovchi forscha-tojikcha o'zlashmalar (bu terminlarning ba'zilari adabiyotlarda stilistik bo'yoqdorlikni oshirish maqsadida bugun ham muomalada bo'lib turadi): daftar, kilik, siyoh, fihrast, xoma, xomazan, xomatarosh, iskanja, muhra, nol, noma, nomabar, nomaoro (xushxat kotib), navisanda, xushnavis, nigor (ishlangan rasm, surat, tasvir), nigoranda, nigorish, nigorxona, nishon, ro'znoma, sarnoma, sarsuxan, sheroza (kitob muqovalarini muqovalashda uni yaxshilab tutib turuvchi ipak tasma; muqova, muqova naqshlari) va boshqalar.(2:145)

Chet tillardan leksik birliklarning o'zlashishi mexanik jarayon emas, balki tillarning taraqqiyotiga bog'liq va deyarli barcha tillarga xosdir. Buning ortidan tillarning leksik boyligi yanada ortadi. Fors tili o'zining ko'p asrlik taraqqiyoti davomida lug'at tarkibi turli xil o'zlashmalar bilan to'ldi. Hozirda ham bu jarayon fan va texnologiyalarning rivojlanishi, chegara bilmas ommaviy axborot vositalari va media mahsulotlarining kirib kelishi ortidan davom etmoqda. Shu bilan paralel ravishda, bu o'zlashmalarni kirib kelishini jilovlashga ham harakatlar ham izchil davom etmoqda.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Hashemi, Eftekhar Sadat, et al. "Phonological adaptation of Arabic loan words in Persian: Consonants." *International Journal and Humanities and Social Science* 4.6 (2014): 1.
2. Ўзбек тили лексикологияси. – Тошкент: Фан, 1981. – 312 б
3. Жуманиёзов О. Ўзбек тилидаги герман тиллари ўзлашмалари.– Тошкент: Фан, 1987. – 103 б.
5. Ярцева В. Н. и др. Лингвистический энциклопедический словарь. – Советская энциклопедия, 1990.
6. Kurnianingsih E. I. A Study of English-Indonesian Borrowing Words in Daily Need Products : дис. – Universitas Muhammadiyah Surakarta, 2010.
7. Navabzadeh Shafi'i, Sepideh. "An Investigation of Changes in Meaning and Application of French Loan-words in Persian." *Language Science* 2.3 (2014): 107-128.

8. Белгородский Н.А. Современная персидская лексика // Языковые проблемы почислительным. –Л.,1927.– С. 26.

9. Жирков Л.И. Персидский язык. Элементарная грамматика. – М.: УРСС, 2008.

11. Куранбеков, А. "Проблемы формирования научно-технической терминологии в современном персидском языке." Вопросы филологии 22.14 (2003): 16-18.

SHARQ TILLARINI O'QITISHNING DOLZARB MASALALARI

Umida NORQULOVA,

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti I-bosqich talabasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada sharq tillarining tadqiqi va ta'lim jarayonidagi dolzarb muammolar o'rganiladi. Sharq tillarini o'rganishning ahamiyati ortib borayotgan sharoitda ushbu tillarni o'qitish usullarining takomillashtirilishi zarurati tahlil qilinadi. Maqolada sharq tillariga bo'lgan talab va ularni o'rganishdagi qiyinchiliklar, mavjud ta'lim dasturlari va metodlarining yetishmovchiliklari muhokama qilinadi hamda ularni yechish yo'llari ko'rsatib o'tiladi.

Kalit so'zlar: Sharq tillari, ta'lim muammolari, tadqiqot metodlari, ta'lim dasturlari, o'quv materiallari, o'qitish usullari.

Sharq tillari – dunyo miqyosida keng tarqalgan va boy madaniyatga ega tillardan bo'lib, ular orqali ko'plab tarixiy va ilmiy asarlar yaratilgan. Sharq tillarini o'rganish nafaqat madaniy va ilmiy bilimlarni oshiradi, balki xalqaro aloqalarni rivojlantirishda ham muhim ahamiyatga ega. Biroq, bugungi kunda sharq tillarini o'qitishda bir qator muammolar mavjud. Ushbu maqola sharq tillarining tadqiqi va ta'limi bilan bog'liq dolzarb muammolarni o'rganishga va ularni yechish yo'llarini aniqlashga bag'ishlangan.

Sharq tillari bo'yicha iqtidorli o'quvchilarni saralashga qaratilgan fan olimpiadasi bekor qilindi. Holbuki, yurtimizda Sharq tillarini chet tili sifatida o'qitishga mo'ljallangan maktablar kam bo'lsa-da, xalqaro miqyosda mashhur bo'lgan ushbu maktablarga ko'pincha xorijiy delegatsiyalar va yuqori darajali mehmonlar tashrif buyuradi. Masalan, Hindistonning yirik davlat arbobi La'l Bahodir Shastri haykali o'rnatilgan 24-hind tiliga ixtisoslashgan maktab bunga yaxshi misol bo'la oladi. Endilikda, Sharq mamlakatlaridan kelgan e'tiborli mehmonlarga ko'rsatishga loyiq bunday maktablar qolmagan.[1]

Bugungi kunda mamlakatimizda tashqi siyosat, iqtisodiy-ijtimoiy, madaniy va g'oyaviy sohalarida olib borilayotgan islohotlar tufayli avvalgi noto'g'ri qarorlar qayta ko'rib chiqilmoqda. Diniy masalalarda ham shaffoflik ta'minlanib, ishlar to'g'ri yo'nalishda davom etmoqda. Shu bilan birga, Sharq tillarini o'rganishga ishtiyoqmand minglab o'quvchilar bu tillarni chuqur o'zlashtirib, kelajakda sharqshunos olim bo'lishga haqlidir. Axir, buyuk ajdodlarimiz va ziyolilarimiz ona tilidan tashqari arab va fors tillarini mukammal bilib, o'lmas asarlarini shu tillarda yaratishgan.

Farzandlarimiz maktab davridayoq Sharq mamlakati bo'yicha mutaxassis bo'lishni niyat qilsa, yillar davomida o'sha tilning sarf va nahv qoidalarini mukammal o'rganishi kerak. O'zbekiston qahramoni, xalq shoiri Erkin Vohidov

she'rlarida mumtoz merosimizga xos g'oyalarning chuqur singdirilganligini, ijodkorning arab va fors tillarini yaxshi bilganini o'qiganman. Buni tushunganimda, u Toshkentdagi arab tiliga yo'naltirilgan 22-maktabda ta'lim olganini bildim.

Akademik Azizxon Qayumovning navoiyshunos-sharqshunos sifatida shakllanishiga otasi Po'latxon Qayumiy domla Qo'qonda unga qadimiy yozma merosimizni, arab va fors tillarini o'rgatgani sabab bo'lgan. Bunday misollarni yana ko'plab keltirish mumkin.[2]

Hozirda respublikamizda faqat Toshkentdagi 59-maktab xitoy tiliga ixtisoslashgan. Yaqin yillarda ba'zi viloyatlarda xitoy va koreys tillari o'qitiladigan sinflar va nodavlat kurslar tashkil etilayotgani haqida xabarlar mavjud. Turli yig'ilishlarda viloyatlardan kelgan sharqshunos hamkasblarimiz: "Sharq tillariga ixtisoslashtirilgan maktablar nima uchun yopildi? Nega bu masala ko'tarilmayapti?" degan savollarni tez-tez berishmoqda. Toshkent davlat sharqshunoslik instituti elektron pochtaiga ham har kuni murojaatlar kelib tushadi, ularning aksariyatida yurtdoshlarimiz mustaqil ravishda biror Sharq tilini o'rganayotgani, bunga oid o'quv qo'llanmalarga ehtiyojlari borligini yoki Sharq tillarini qayerda o'rganish mumkinligini so'rashadi.

1. Sharq tillariga bo'lgan talab va uning sabablari
Sharq tillariga bo'lgan talabning ortib borishi global iqtisodiy va siyosiy aloqalar, madaniy almashuv va turizm sohasining rivojlanishi bilan bevosita bog'liqdir. Bugungi kunda sharq tillarini o'rganish orqali talabalarning bilim darajasi oshib boradi va ularga xalqaro bozor va ilmiy maydonda o'z o'rnini topish imkoniyati yaratiladi.

2. Sharq tillarini o'qitishdagi muammolar
Sharq tillarini o'rgatishda mavjud dasturlar va metodlar ko'pincha talabalarning tilni puxta o'zlashtirishiga to'liq imkon bermaydi. Jumladan, o'quv materiallarining yetarlicha yangilanmasligi, zamonaviy ta'lim texnologiyalari va qo'llanmalarining kamligi, o'qituvchilarning tilni o'qitish metodikasi bo'yicha bilim darajasi yetarli emasligi kabi muammolar mavjud.

3. Tadqiqot metodlari va ularning o'quv jarayoniga tatbiqi
Sharq tillarining tadqiqiga zamonaviy lingvistik va pedagogik usullarning joriy etilishi tilni o'rganishni yanada samarali qiladi. Zamonaviy tadqiqotlar orqali yangi yondashuvlarni ishlab chiqish, ular orqali esa o'qituvchilarni muntazam ravishda qayta tayyorlash lozim. Ayniqsa, tilni o'rganish uchun o'zlashtirishga qulay o'quv materiallarini tayyorlash va interaktiv dars usullarini qo'llash ta'lim sifati oshishiga xizmat qiladi.[3]

Zamonaviy lingvistik adabiyotlarga ko'ra, lingvistik tipologiya dastlab G'arbda F. Shlegelning asarlarida paydo bo'lgan. So'ngra tillar tipologiyasi bo'yicha A.V. Shlegel, V. Gumbolt, X. Shteyntal, A. Shleyxer, E. Sepir, V. Skalichka, A. Martine, F.F. Fortunatov, I.I. Meshchaninov, B. Uspenskiy, Yu.V. Rojdestvenskiy, V.N. Yarseva va boshqa olimlar tadqiqotlar olib borishgan. Sharq mutafakkirlarining asarlarini o'rganganimizda, ularning ko'plab ilmiy-lingvistik ma'lumotlari lingvistik tipologiya bilan bog'liq ekanligini ko'ramiz. Masalan, IX-XV asrlarda Markaziy Osiyoda yashagan Mahmud Qoshg'ariy, Alisher Navoiy va

Zahiriddin Muhammad Bobur asarlarida qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning dastlabki shakllari namoyon bo'ladi. Bu holatning sababi, G'arb olimlari Sharq olimlarining asarlari bilan XIX asrda yaqindan tanishganida bo'lishi mumkin.

Tillarning tipologik nazariyasini o'rganish murakkab jarayondir va tilshunos kuchli bilim va ko'p tillarni nazariy jihatdan o'zlashtirishga ega bo'lishi zarur. Lingvistik tipologiyani o'ziga xosligi – har xil tillar barcha jihatlarda solishtirilib, o'xshash va farqli tomonlari aniqlanadi. Lingvistik tipologiya, tillarning genetik munosabatlaridan qat'i nazar, ularning struktur va funksional xususiyatlarini o'rganadi. Bu soha tillardagi yaqinlashtiruvchi va uzoqlashtiruvchi xususiyatlarni guruh va tiplarga ajratish metodini qo'llaydi.[4]

Qarindosh yoki qarindosh bo'lmagan tillardagi o'xshash va farqli jihatlarni o'rganish va ularning sabablarini aniqlash, lingvistik tipologiya deb ataladigan tilshunoslik sohasini shakllantirdi. Tipologiya qarindosh va qarindosh bo'lmagan tillarni o'zlashtirishda yordam beradi. O'zbekiston mustaqillik yillarida A. Abduazizov, J. Bo'ronov, Q. Toymetov, M. Irisqulov kabi olimlar tipologiya masalalarini o'rganishgan. Tillarning chog'ishtirma o'rganilishi tarjima, lingvofalsafiy, lingvodidaktik va nazariy masalalarni o'rganishga yordam beradi.

Xususan, chet tilini, jumladan, sharq tillarini o'rganish murakkab lingvopsixologik jarayondir. Chet tilini o'rganishda ona tilining rolini ko'rish mumkin, chunki ona tilining o'rganilayotgan tilni o'zlashtirishga ta'siri – u yordam berishi yoki aksincha, to'sqinlik qilishi mumkin. Bu jarayonlarda ikki tushuncha mavjud: "fasilitatsiya" – ona tilining o'rganilayotgan tilni o'zlashtirishga ijobiy ta'siri va "interferensiya" – ona tilining o'rganilayotgan tilga to'sqinlik qilishi.

Lingvistik tipologik tadqiqotlarda asosiy e'tibor til universalialariga qaratiladi va bu soha tadqiqotining eng muhim jihatini tashkil etadi. Til universaliasi barcha tillarga xos bo'lgan umumiy lingvistik kategoriyalarni ifodalaydi. Til universaliasi, ya'ni universalizm, tildagi umumiy qonuniyatlarni o'rganishga qaratilgan bo'lib, tilning umumiy xususiyatlarini aniqlaydi.

Genetik va tipologik jihatdan bir xil guruhga mansub tillarni o'rganishda qiyosiy tipologiya qo'llaniladi. Bu holatda tadqiqot ob'ekti sifatida qarindosh tillar tanlanib, ularning umumiy va xos xususiyatlari, shuningdek, o'xshash va farqli jihatlari aniqlanadi. Chog'ishtirma-tipologik tahlil tanlangan tillarning kelib chiqishi, rivojlanishi va struktura, semantika hamda funksiyalari bo'yicha bir guruhga mansub yoki emasligidan qat'iy nazar ularning o'xshash va farqli tomonlarini tadqiq qiladi. Chog'ishtirma-tipologik lingvistikada tillarning o'xshash va farqli xususiyatlari ularning qaysi tipga mansub ekanligiga bog'liq bo'lmaydi.[5]

Shunday qilib, sharq tillarini tipologik jihatdan o'rganish chog'ishtirma jarayon sifatida nisbatan murakkabroq bo'lib, bunda sharq tilini o'rganayotgan kishi dastlab o'z ona tilining lingvistik xususiyatlarini va u bilan bog'liq jihatlarni bilib olishi kerak. Shu bilan birga, umumiy tilshunoslik nuqtai nazaridan til universalialarini ham yaxshi bilishi zarur. Bunday tadqiqot orqali tillarning o'ziga xos va umumiy xususiyatlari aniq namoyon bo'ladi. Bu jarayon natijasida o'rganilayotgan tilni anglash va o'zlashtirish darajasi oshadi.

Barcha ko'rsatilganlarni xulosalaylik, Mazkur maqola tahlil natijalariga asosan, Sharq tillari ta'limi va tadqiqi bugungi kunda jiddiy yangilanishlarga muhtoj. O'quv dasturlari va metodlarini zamonaviy talablar asosida takomillashtirish, o'quv materiallarini boyitish va o'qituvchilarning malakasini oshirish muhimdir. Sharq tillari ta'limini rivojlantirish orqali yangi avlod mutaxassislarini tayyorlash va xalqaro aloqalarni rivojlantirishda ijobiy natijalarga erishish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ahmadov, S. (2020). Sharq tillarining o'rganish metodologiyasi. Toshkent: Yangi Asr Nashriyoti.
2. Karimov, A. (2019). Lingvistika va pedagogik yondashuvlar. Toshkent: Fan va Texnologiya Nashriyoti.
3. Xodjaev, D. (2021). Sharq tillari ta'limida innovatsion yondashuvlar. Samarqand: Samarqand Universiteti.
4. Yusuf, N. (2022). Sharq tillarini o'qitishda zamonaviy texnologiyalar. Toshkent: Ilmiy Nashriyot.
5. Mamatov, B. (2023). Ta'lim tizimida til o'rgatish muammolari va ularni hal etish. Buxoro: Buxoro Universiteti.

«SHARQ TILLARI TADQIQI VA TA'LIMI MUAMMOLARI»
Respublika ilmiy-amaliy anjuman
SHARQ TILLARIDA TARJIMA NAZARIYASI VA AMALIYOTI

Sarviosiyo OCHILOVA,
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti 3-bosqich talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada Sharq tillarida tarjima nazariyasi va amaliyotining asosiy tamoyillari yoritiladi. Tarjima faoliyatida lingvistik va madaniy farqlarning o'rnini, turli til oilalariga mansub tillar orasida ekvivalentlik va interpretatsiyaning ahamiyati tahlil qilinadi. Shuningdek, Sharq tillarining o'ziga xos grammatik va leksik tuzilmalari tarjimada yuzaga keladigan murakkabliklarga ta'sir qilishi ko'rib chiqiladi. Maqolada nazariy bilimlar amaliy tajribalar bilan boyitilib, hozirgi zamon tarjima metodologiyasining dolzarb masalalari va yondashuvlari o'rganiladi.

Kalit so'zlar: Tarjima, sharq tillari, nazariya, amaliyot, lingvistika, madaniyat.

Tarjima jarayoni tillararo va madaniyatlararo aloqani amalga oshirishning eng muhim vositasi hisoblanadi. Sharq tillarida tarjima qilish jarayoni o'ziga xos qiyinchilik va mas'uliyat talab qiladi. Chunki bu tillarning grammatik tuzilishi, semantik xususiyatlari va madaniy o'ziga xosliklari G'arb yoki boshqa til oilalaridan farq qiladi. Mazkur maqolada tarjima nazariyasining asosiy tamoyillari, amaliyotda uchraydigan muammolar va ularning yechimlari tahlil qilinadi.

1. Sharq tillarining tarjimadagi o'ziga xosligi

Sharq tillari, jumladan, arab, fors, urdu, xitoy va boshqa tillar o'zining murakkab morfologik va sintaktik tuzilishi bilan ajralib turadi. Masalan, arab tilida fe'lning zamon, shaxs va jinsga moslashuvi tarjimada ekvivalentlik masalasini murakkablashtiradi. Shu bilan birga, xitoy tili kabi tonik tillarda ma'no ohang va urg'uga bog'liq bo'lishi tarjimonning tilni chuqur bilishini talab qiladi.

Sharq tillarining boy madaniyati va tarixiy qatlamlari tarjima jarayonida alohida e'tiborni talab qiladi. Madaniy terminlar yoki iboralarning mos ekvivalentini topish ko'pincha katta qiyinchilik tug'diradi. Masalan, arab tilidagi "sabr" yoki "qadr" kabi tushunchalar G'arb tillarida to'liq ekvivalentga ega emas.

2. Tarjima nazariyasi: lingvistik va madaniy yondashuvlar

Tarjima nazariyasida lingvistik va madaniy omillar muhim rol o'ynaydi. Lingvistik yondashuvda til strukturasi va semantik xususiyatlar tahlil qilinadi. Masalan, arab va fors tillarida ko'p ma'noli so'zlarni tarjima qilishda kontekstga qarab mos ekvivalent tanlanadi.

Madaniy yondashuv esa Sharq tillariga xos bo'lgan iboralar va frazeologizmlarni tarjima qilishda qo'llaniladi. Masalan, arab tilidagi "InshaAlloh" iborasi "Xudo xohlasa" tarzida tarjima qilinadi, ammo uning chuqur madaniy ma'nosi e'tiborga olinishi kerak.

3. Tarjima amaliyoti: murakkabliklar va yechimlar

Sharq tillaridan tarjima qilishda quyidagi asosiy muammolar uchraydi:

1. Lingvistik farqlar: Grammatika va sintaktik tuzilmadagi farqlar tarjimada qo‘shimcha izoh berishni talab qiladi.

2. Madaniy tushunchalar: O‘ziga xos madaniy atamalarni boshqa tillarda izohlash qiyin.

3. Frazologik iboralar: Sharq tillarida keng qo‘llaniladigan obrazli iboralar boshqa tillarda to‘g‘ridan-to‘g‘ri tarjima qilib bo‘lmaydi.

Yechim sifatida kontekstual tarjima, izohli tarjima va moslashgan tarjima usullaridan foydalanish taklif etiladi. Masalan, arab tilidagi “qalbining taxtiga o‘tirish” iborasini “qalbining sevimlisi bo‘lish” tarzida qayta ishlash mantiqiy bo‘ladi.

4. Hozirgi zamon tarjima metodologiyasida innovatsiyalar

Zamonaviy tarjima jarayonida texnologiyalarning roli oshib bormoqda. Avtomatik tarjima dasturlari va kompyuter yordamida tarjima qilish usullari Sharq tillarini o‘rganishda yangi imkoniyatlarni ochib berdi. Ammo bu vositalar lingvistik va madaniy o‘ziga xosliklarni to‘liq aks ettira olmaydi. Shu bois, inson omili hali ham muhim ahamiyatga ega.

Sharq tillarida tarjima qilishda akademik bilim va amaliy tajribaning uyg‘unligi dolzarbdir. Tarjima jarayoni faqat lingvistik bilimlarni emas, balki Sharq madaniyatini chuqur bilishni ham talab qiladi.

1. Sharq tillarining grammatik tuzilishi va lingvistik xususiyatlari

Sharq tillari grammatik tuzilishining o‘ziga xos jihatlari lingvistik tadqiqotlar uchun qiziqarli maydon hisoblanadi. Masalan, arab tilida fe‘lning jinsga, zamonga va shaxsga bog‘liq holda o‘zgarishi tarjimonni keng kontekstni tushunishga majbur qiladi. Fors tilida esa so‘z tartibi va so‘zlarning postpozitiv qo‘shimchalari tarjima jarayonida boshqacha yondashuvni talab qiladi.

Xitoy tilining tonik tizimi va grammatika qoidalarining soddaligi bu tilda ma’no ifodalashda urg‘uni asosiy vosita sifatida ishlatadi. Bunday tizimga ega tillar bilan ishlashda tarjimon nafaqat lingvistik, balki fonetik nozikliklarga ham e’tibor qaratishi kerak.

O‘zbek olimlaridan F. Islomovning “Sharq tillarining grammatik asoslari” asarida arab va fors tillaridagi grammatik qoidalar tahlil qilinib, ularning tarjimadagi ahamiyati keng yoritilgan.

2. Sharq tillarida fonetik qonuniyatlar va ularning o‘ziga xosligi

Sharq tillarining fonetik tuzilishi har bir tilning o‘ziga xosligini belgilab beradi. Masalan, arab tilidagi g‘, h va ayn tovushlarini boshqa tillarga tarjima qilishda ularning talaffuzdagi nozik jihatlarni saqlash qiyin bo‘ladi. Fors tilidagi “o” va “u” tovushlari orasidagi nozik farq ham tarjimon uchun qiyinchilik tug‘diradi.

Shuningdek, xitoy tilining tonik xususiyatlari (so‘zning ohangiga qarab ma’no o‘zgarishi) tarjima jarayonida ohangni hisobga olishni talab qiladi. Bu kabi muammolarni hal qilishda tarjimonlarning fonetik tayyorgarligi muhim ahamiyatga ega.

A. Abdullayevning “Fonetik muammolar va tarjima nazariyasi” maqolasida Sharq tillarining fonetik xususiyatlari hamda ularning tarjimadagi qo‘llanilishi haqida batafsil ma’lumot berilgan.

3. Sharq tillarining leksik-semantik tahlili

Sharq tillarida leksik-semantik tahlil tarjima nazariyasining asosiy masalalaridan biridir. Arab tilidagi so‘zlarning ko‘p ma’noliligi (masalan, “ayn” — “ko‘z”, “buloq”, “markaz”) tarjima jarayonida kontekstga mos ma’no tanlashni talab qiladi. Fors tilida esa ko‘plab qadimiy she’riy obrazlar va frazeologizmlar mavjud bo‘lib, ularning tarjimasi tarjimonning ijodkorligiga bog‘liq.

Sharq tillarida bir so‘z turli madaniy va tarixiy ma’nolarga ega bo‘lishi mumkin. Masalan, arab tilidagi “karama” so‘zi “qadriyat”, “mo‘jiza” va “obro‘” kabi ma’nolarni ifodalaydi. Bunday atamalarni tarjima qilishda ularning lingvistik va madaniy mazmunini hisobga olish muhimdir.

M. Juraevning “Sharq tillarining leksik tizimi va tarjima masalalari” nomli asarida arab va fors tillarining lug‘aviy boyliklari haqida batafsil fikr yuritilgan.

4. Sharq tillarida tarjima nazariyasi va amaliyoti

Sharq tillaridan tarjima qilishda nazariya va amaliyotning uyg‘unligi muhim o‘rin tutadi. Tarjima jarayonida lingvistik yondashuv bilan bir qatorda madaniy uyg‘unlikni ta’minlash masalasi dolzarb hisoblanadi. Sharq tillaridagi murakkab frazeologik iboralarni tarjima qilishda nafaqat so‘zma-so‘z yondashuv, balki ma’noni qayta ishlash ham muhimdir.

Masalan, arab tilidagi “kalima tayyiba” iborasi to‘g‘ridan-to‘g‘ri “yaxshi so‘z” deb tarjima qilinishi mumkin, ammo uning diniy va ma’naviy mazmuni “xayrli gap” sifatida kengroq izohlanadi. Tarjima nazariyasida bu kabi atamalarning ekvivalentini topish uchun ijodiy yondashuv talab qilinadi.

A. Shukurovning “Tarjima nazariyasi va madaniy aloqalar” asarida Sharq tillaridan tarjima qilishning nazariy va amaliy jihatlari yoritilgan.

Sharq tillarida tarjima nazariyasi va amaliyoti tillararo aloqa va madaniyatlararo tushunishni ta’minlashda katta ahamiyatga ega. Lingvistik va madaniy tafovutlarni hisobga olish, moslashuvchan yondashuvlar va zamonaviy texnologiyalarni qo‘llash orqali tarjima sifati oshirilishi mumkin. Kelajakda Sharq tillarini o‘rganish va tarjima qilish bo‘yicha ko‘proq izlanishlar olib borilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Islomov F. Sharq tillarining grammatik asoslari. — Toshkent: Fan, 2005.
2. Abdullayev A. Fonetik muammolar va tarjima nazariyasi. — Toshkent: Sharq, 2010.
3. Juraev M. Sharq tillarining leksik tizimi va tarjima masalalari. — Toshkent: Universitet, 2012.
4. Shukurov A. Tarjima nazariyasi va madaniy aloqalar. — Toshkent: Yangi asr avlodi, 2018.
5. Гаджиева Н.З. Теория перевода: Восточные языки.

TURKIY TILLAR OILALARI VA ULARNING KELIB CHIQISH TARIXI

Muhammadsodiq SHUKURULLAYEV,

Oriental universiteti 2-bosqich talabasi

Ilmiy rahbar: *Madina Boboyeva,*

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: Turkiy tillar oilasi kelib chiqishi jihatidan tuzilishi, o'zaro qarindoshligi va ba'zi leksikgrammatik belgilari bilan o'xshash tillar yig'indisidir. Turkiy tillar oilasi kelib chiqishiga ko'ra aslida bir bobo tildan kelib chiqqan bir qancha tillarni o'z ichiga olganligi sababli juda yirik tillar yig'indisini tashkil qilib, yaxlit bir til oilasini tashkil etadi. Turkiy tillar oilasidagi har bir tillar o'z navbatida qarindoshligining yaqinlik darajasiga ko'ra bir necha bo'limlarga, guruhlarga va tarmoqlarga (shahobchalarga) ajratilishi mumkinligi haqida aytib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Turkiy tillar, Oltoy tillar, bobo til, til oilalari, Muhokamatul lug'otayn, leksikgrammatik, tarmoqlar, genetik tipologiya, morfologik tipologiya, tarixiy - qiyosiy uslub, modernizatsiya, informatsion tip.

Tillar oilasini tashkil etuvchi tillarning bir-biriga yaqin yoki uzoq qarindoshligini tilshunoslikning qiyosiytarixiy metodi orqali aniqlaniladi. Dunyoda til oilalari tilshunoslik genetik tipologiyasi va tilshunoslik morfologik tipologiyasi orqali til oilalarini paydo bo'lish tarixidan, ya'ni kelib chiqishidan toki hozirgi kungacha bo'lgan taraqqiyotini, ijtimoiy mohiyati va o'rnini, tillarni orasidagi o'xshashlikni va farqlarini, tillarning tarqalishini, tillar orasidagi idialektini ya'ni ma'lum bir tilning birqancha shaxsiy shevalarini, til oilalarini sodda tuzulishidan toki hozirgi kundagi modernizatsiyalashib (zamonavilashib) borayotganligini o'rganadi, tillarni bir-biridan ajratadi, tillarni rivojlanishida jamiyatdagi o'rnini taqqoslab doimo solishtiradi, tillarni yanada modernizatsiyalashtirib, o'zaro muomilada yengillashtirib boradi. Tilshunoslik genetikasi o'zi aslida nima? Tilshunoslik genetikasi tillarni o'zaro qarindosh bo'lgan yoki qarindosh bo'lmagan tillarga ajratib beradi. Bir umumiy manbadan tarqalgan tillarni qarindosh tillar deb, kichik bo'limlarga, guruhlarga, tarmoqlarga (shahobchalarga) va bitta yaxlit til oilasiga kiritadi. Tilshunoslik genetikasining ish uslubi tilshunoslikda " tarixiy - qiyosiy uslub " deb yuritiladi. Tillardagi har qanday o'xshashlik va farqlarini qiyoslab o'rganish asosida aniqlanadi. Qiyoslashda faqat tillarning bugungi holati emas, balki ularning tarixiy taraqqiyot yo'li dastlabki yozma yodgorliklar (manbalar) ham hisobga olinadi. Shuning uchun ham bu uslub " tarixiy - qiyosiy uslub " deb yuritiladi va u bir-biriga uch yo'nalishda bog'liq bo'ladi :

1. Tillarning qarindoshlik munosabatlarini isbotlash;
2. Tillarning dastlabki shakllari (ko'rinishlari)ni tiklash;

3. Tillarning tarixiy taraqqiyot yo'linining ilmiy asosini isbotlashni o'z ichiga qamrab oladi.

Tilshunoslik morfologik tipologiyasi esa nima? O'zi umuman olganda Tilshunoslik morfologik tipologiyasi deb tilshunoslikda umumlashgan informatsion tasvir (tip)lar yordamida tasnif qilishiga, tillar grammatik tuzilishi nuqtaiy nazaridan turlariga aytiladi. Bunda morfologik tip yordamida o'rganilayotgan obyektlarning eng muhim strukturalarini (tarkiblarini) va funksional xususiyatlarini aniqlaydi. Morfologiya tillarning so'z turkumlari, ularga xos grammatik ma'nolarni, har bir turkumga oid grammatik kategoriyalarni, yuzaga keltiruvchi grammatik shakl va grammatik ma'nolarni o'rganadi. Tillardagi har bir so'z turkumiga oid ichki tizimlarni shu turkumga oid morfologik kategoriyalar tashkil etadi. Tilshunoslikda morfologiya tildagi so'zlarni qanday tuzulishi va shu tildagi boshqa so'zlar bilan bog'liqligi haqidagi tushunchalarni birlashtiradi va tildagi so'zlarning tuzilishini va qismlarini masalan: so'zning o'zagi, old, ko'plik, kelishik va so'z yasovchi qo'shimlarni o'rganadi. Umaman olganda tillar tuzilishining muhim belgilarini jamlab, har tomonlama taqqoslab ularni umumlashtiruvchi tilshunoslik bo'limidir. Tillardagi xususiyatlari bir xil bo'lganligini, ya'ni tillarni grammatik, fonologik, morfologik, fonetik, sintaksis va semantik tarafdin o'xshashligini yoki o'xshashemasligini solishtirib tillarni bo'limlarga, guruhlarga, tarmoqlarga va oilalarga ajratadi. Shuningdek morfologiya so'z turkumlarini, intonatsiyalarni (nutqdagi ohanglarni), urg'ularni va kontekstlarni, so'zlarning talaffuzi va so'z ma'nosini o'zgartirish yo'llarini ham aniqlaydi. Morfologiya tasnifi esa xususiyati va bir xil tipga mansubligiga ko'ra tasniflanadi. Yuqoridagi ma'lumotlardan shuni bilishimiz mumkinki genetik orqali tillarni kelib chiqishini, tarixini va tillarni o'zaro bir biriga bog'liqligini, bo'lim, guruh, tarmoq va bir oiladan ekanligini aniqlaydi. Morfologiya orqali esa tillarni tuzulishini, rivojlanishini va qo'llanishi aniqlaydi. Tilshunoslik sohasida dunyoda ilk marotaba tillarni tipologik o'rganish sohasini buyuk ajdodlarimizdan yurdoshimiz bo'lgan so'z mulkingning sultoni XAZRATI ALISHER NAVOIY boshlab berganla. Alisher Navoiy buyuk shoirgina bo'lib qolmay, balki tilshunos olim ham bo'lgan. Alisher Navoiyning milodiy 1499-yil (hijriy 905-yil)da “ Muhokamatul-lug'atayin ” yozgan. Alisher Navoiy ushbu asarni umrining so'nggi kezlarda yozib tugatgan. Alisher Navoiyning “ Muhokamatul-lug'atayin ” tilshunoslikka oid ilmlardagi, umuman tillarni o'rganish borasidagi ulug' kashfiyotdur. So'z mulki sultoni ushbu asari bilan dunyo tilshunosligida birinchi bo'lib tillarni tipologik o'rganish sohasini, ularni o'zaro chog'ishtirib o'rganish ishini boshlab bergan. Asar ikki til - Turkiy va Forsiy tillarning qiyosiga bag'ishlagan. Navoiy ikki tilni chog'ishtirish asnosida ularning tayanch nuqtalarini topib bergan.

UNESCO (inglizcha: *United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization* — *Birlashgan Millatlar Ta'lim, Bilim va Madaniyat Tashkiloti, Birlashgan Millatlar Tashkilotining maxsus tashkilotlaridan biri bo'lib, ikkinchi dunyo urushidan so'ng, 1946-yil tashkil qilingan.*) ning axborotiga ko'ra hozirgi kunda dunyoda jahon tillarining soni 6000 tadan ortiq tillar mavjud. Lekin

hanuzgacha tillar va Tillar oilasining aniq miqdori aniqlanmagan, chunki turli tuman tillar va bir turdagi tillarning lahjalari(shevalari)ning o'rtasidagi o'xshashliklar va aksincha tafovutlari ko'pdir. Tillarning rivojlanish darajasi va jamiyatda tutgan o'rni, ulardan foydalanuvchilarning adadi turlichadir. 100 yoki 150 insonlardan tashkil topgan tili ham, yuz millionli xalq muloqotidagi til ham alohida til hisoblaniladi. Biroq shu kungacha qator tillarning haqiqatdan mustaqil til yoki biror bir tilning lahjasi ekanligi aniq belgilanmagan.

Zamonaviy tilshunoslik ma'lumotlariga ko'ra hozirgi kunda 20 dan ortiq til oilalari mavjud. Bulardan eng katta til oilalaridan biri hozirga kunda Turkiy tillar oilasidir. Lekin bu oilagi qaysi qabilalar asos solgani, qayerdan kelib chiqqanligi, ya'ni Turkiy tillar oilasining kelib chiqishi hanuzgacha nomalum bir sir bo'lib qolmoqda. Darhaqiqat qadimgi Turkiy xalqlarning kelib chiqishi hamda shakllanishi to'g'risida har xil fikr-mulohazalar mavjud. Turkiy tillarning paydo bo'lishi masalasi insoniyatni ko'p vaqtlardan qiziqtirib keladi. Turkiy tillarning kelib chiqishi juda murakkabdir. Turkiy tillarni tarixini nafaqat tilshunoslari, balki boshqa ko'plab olimlar (Antropologlar, psixologlar, etnograflar kabilar) o'rganib kelishadi. Olimlar Turkiy tillar oilasining kelib chiqish to'g'risida ko'plab izlanishlar olib borishmoqda. Y.D.Polivanov va G.Ramstedt Turkiy tillarini katta Oltoy tillar oilasiga kiruvchi bir guruh deb bilishgan va Turkiy tillar oilasiga tungus-manchjur, mo'g'ul, koreys va yapon tillarini ham kiritishgan. O.Betling va G.Vinkler ural-oltoy tillar oilasini ajratib, Turkiy tillar oilasiga yuqorida qayd etilgan (tungus-manchjur, mo'g'ul, koreys va yapon) tillardan tashqari fin-ugor tillarini ham qo'shishgan. Lekin aynan Turkiy tillar bilan shug'ullanuvchi olimlarning fikricha turkiy, mo'g'ul, tungus-manchjur tillari orasidagi genetik qarindoshlik aniq uzil-kesil tasdiqlanmagan. Ularni bir-biriga yaqinlashtiradigan jihatlari - tipologik o'xshashligi halos, yuqoridagi bu tillar agglutinativ tillar guruhiga kiradi. Lekin bu qarindosh degan ma'noni anglatmaydi. Shuning uchun ham ko'p manba va adabiyotlarda Turkiy tillar alohida bir yaxlit oila sifatida ajratib kelinadi. Buyuk bobimiz Alisher Navoiyning dunyo tillari kelib chiqishi to'g'ridagi qarashlari “ Muhokamatul lug'atayin ” da Turkiy tillarga oid ma'lumotlar batafsil yoritilgan. Navoiy xazratlarining fikricha, so'z bir dur bo'lib, uning daryosi ko'ngildir. Ko'ngil shunday bir joyki, unda mayda va yirik ma'nolar to'plangan. Gavharlarni daryodan g'avvoslar olib chiqadi va gavharlarning qiymati esa toshiga qarab belgilanadi. So'z duri ham ko'ngildadir, so'zga chechan kishi orqali nutq sharafiga erishadi, so'zning qiymati esa so'zlovchining darajasiga qarab shuxrat qozonadi, qiymati ko'tariladi.. asarlarida arab, turkiy, forsiy va hindiy tillarini eng eski tillar deb hisoblab, bu tillar hamma tillarning aslidir va tillarning kelib chiqishini boshidur, yani yuqoridagi to'rt til (arab, turkiy, forsiy va hindiy tillari) dan dunyodagi barcha tillar kelib chiqqan, shu tillar asosida tuzilgan deb aytib o'tganla. Bu tillarning shaxobchalari (tarmoqlari) benihoyatda ko'p. Ular kelib Turkiy, forsiy hamda hindiy tillar chiqishiga ko'ra Nuh payg'mbarning uch o'g'li - Yofas, Som va Homga borib taqaladi. Turkiy, forsiy hamda hindiy tillar manashu uchchalasining avlodlari o'rtasida tarqalgan deb ma'lumot bergan.

Turkiy tillar oilasidagi tillar o'zaro bir-biriga yaqin qarindosh tillar hisoblanib, bu turkiy oilaga kiruvchi bironbir tilni o'rgangan inson, manashu turkiy tillar oilasiga mansub boshqa tilni ham tushunishi mumkin. Biroq yoqut va chuvash tillaridan tashqari, sababi ular boshqa ko'plab turkiy tillardan tomomila ancha uzoqlashib ketgan.

“Turkiy tillar oilasi” G'arbiy xun tarmog'ining 1. Bulg'or guruhiga : chuvash tili kiradi. 2. O'g'iz guruhi 3 ta kichik bo'limlardan tashkil topgan : 1) o'g'iz - turkman bo'limiga : turkman va truxman tillar kiradi; 2) o'g'iz - bulg'or bo'limiga : gagauz va balqon turklar tillari kiradi; 3) o'g'iz -saljuq bo'limiga : ozarbayjon, turk, qrim-tatar tilining janubiy qirg'oq shevasi va urum tillari kiradi. 3. Qipchoq guruhi ham 3 ta kichik bo'limlardan tarkib tobgan : 1) qipchoq-polovetsk bo'limiga : qaray, qo'miq, qorag'ay-balqar, qrim-tatar tillari kiradi; 2) qipchoq-bulg'or bo'limiga : tatar va boshqird tillari kiradi; 3) qipchoq-no'g'ay bo'limiga : n'o'gay, qoraqalpoq, qozoq, o'zbek tilining qipchoq shevasi kiradi. 4. Qarluq guruhiga : o'zbek va uyg'ur tillari kiradi. Sharqiy xun tarmog'ining : 1. Uyg'ur-o'g'uz guruhi ham 3 ta kichik bo'limlarga bo'linadi : 1) Uyg'ur-tukuy bo'limiga : tuva va tofa tillari kiradi; 2) Yoqut bo'limiga : yoqut tillari kiradi; 3) Xakas bo'limiga : xalos, shor, cho'lim tatar, qamashi, oltoy tilining shimoliy shevasi, saqir-uyg'ur tillari kiradi; 2. Qirg'iz-qipchoq guruhiga : qirg'iz va oltoy tillari kiradi.

Xulosa qilib aytganda, til muloqot vositasidir. Til orqali o'zaro munosabatlar o'rnatiladi, tilsiz-tafakkur, takkursiz-til yo'q. Darhaqiqat tilning rivoji jamiyat taraqqiyotiga bog'liq. Tilsiz-jamiyat, jamiyatsiz-til yo'q. Har bir millatning qadriyati, madaniyati, urf-odati hamda o'z tiliga ega. Til oiladan boshlanadi. Har bir oilaning o'z tili mavjud.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati :

1. Alisher Navoiyning “Muhokamatul-lug'atayin” Q.Sodiqov tahlili, tabdili va talqini ostida TOSHKENT 2017, Akademnashr

2. R.Rasulov, A. Sodiqov va A.Abduazizovning “Umumiy tilshunoslik” TOSHKENT 1981, O'qituvchi nashriyoti

3. M.Irisqulovning “Tilshunoslikka kirish” TOSHKENT 2009, Yoshlar matbuoti bosmaxonasi 186-bet

4. N.Abdurahmonovning “Qadimgi Turkiy til” TOSHKENT 1989, O'qituvchi nashriyoti 10-bet

5. G'.Abdurahmonov, Sh.Shukurov, Q.Mahmudovlarning “O'zbek tilining tarixiy grammatikasi” TOSHKENT 2008, O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti 22-bet

6. ZIYOUZ.com

7. Taniqliolimlar.uz

8. M.Shukurullayevning “Til oilalari va ularning kelib chiqish tarixi” TURKIYA (ISTANBUL) 2024

<https://universalconference.us/universalconference/index.php/pssir/article/view/2777>

THE LINGUISTIC LEGACY OF ARABIC: A COMPREHENSIVE STUDY OF BORROWED WORDS

Akmaljon UMAROV,

Oriental universiteti 2-bosqich magistranti

Abstract. Arabic, one of the most historically significant languages, has profoundly influenced global linguistics through its extensive contribution of loanwords across disciplines, ranging from science and mathematics to everyday vocabulary. This study investigates the transmission and integration of Arabic-origin words into English, Spanish, Turkish, and other languages, emphasizing the cultural and historical circumstances that facilitated this linguistic exchange. By analyzing etymologies and usage contexts, the research underscores Arabic's role in shaping linguistic traditions worldwide. Findings reveal that Arabic loanwords, particularly in science and trade, symbolize periods of intellectual flourishing and cultural interconnectedness.

Keywords: Arabic, linguistic borrowing, etymology, cultural exchange, loanwords, linguistic influence

Introduction. Language borrowing is a fundamental process in linguistic evolution, reflecting the interplay of cultures, economies, and intellectual exchanges throughout history. Arabic has played an unparalleled role as a donor language, influencing the lexicons of various languages, particularly during the Islamic Golden Age (8th–13th centuries), when the Arab world became a global center for science, medicine, mathematics, and commerce.

Understanding how words travel across linguistic boundaries helps us uncover the history of cultural interactions and shared intellectual heritage. Arabic-origin words in English, Spanish, Turkish, and other languages reveal stories of trade routes, scientific discoveries, and religious influences. This study aims to document these contributions systematically and to analyze the processes by which Arabic words were integrated into other linguistic systems.

Methods. This research employed a mixed-methods approach combining historical analysis, etymological tracing, and linguistic corpus studies.

1. Data Collection

Primary Sources: Dictionaries, including The Oxford English Dictionary and the Etymological Dictionary of Arabic.

Historical Texts: Works from the Islamic Golden Age (e.g., translations of Aristotle and Ptolemy by Arab scholars).

Linguistic Databases: Online corpora such as COCA (Corpus of Contemporary American English).

2. Criteria for Borrowing

Words were identified as Arabic-origin if they exhibited phonetic, semantic, or orthographic parallels with original Arabic terms.

3. Analysis

Each word's etymology was traced to its Arabic roots, noting intermediate languages (e.g., Latin or Old Spanish). Cultural contexts were studied to understand how the meaning or usage of words evolved.

Results.

1. Scientific Terminology:

Arabic was instrumental in transmitting scientific knowledge to Europe. Words like:

Algebra (al-jabr, meaning "reunion of broken parts") entered English via Latin translations of Arab mathematicians like Al-Khwarizmi. [1,12]

Algorithm derives from Al-Khwarizmi's name, symbolizing the centrality of Arabic scholars in mathematics.

Chemistry and *alchemy* originate from al-kīmiyā', highlighting Arab contributions to early science.

2. Commerce and Trade:

Trade routes facilitated the exchange of goods and languages. Common examples include:

Tariff (ta'rif, "notification or announcement").

Bazaar (bāzār, market).

Sugar (sukkar), spread through the Arab trade in spices and food.

3. Everyday Vocabulary:

Arabic words have seamlessly blended into everyday language:

Coffee (qahwa), popularized by Ottoman trade.

Sofa (şuffa, referring to a low bench or platform).

Lemon (laymūn, introduced via Mediterranean trade).

4. Cultural Influences in Spanish and Turkish:

In Spanish, Arabic influence is especially profound due to the Moorish occupation of Al-Andalus. Words like *azúcar* (sugar) and *aceituna* (olive) are examples.

Turkish incorporates numerous Arabic terms due to Islamic cultural ties, such as *kitap* (book) from *kitāb*.

Discussion.

1. Arabic as a Scientific Lingua Franca.

During the Islamic Golden Age, Arabic became the medium for preserving and advancing Greek, Roman, and Indian knowledge [2, 58]. Its widespread use in scientific texts explains the survival of terms like *nadir* and *zenith* in modern astronomy.

2. Cultural Exchange through Trade.

Trade routes such as the Silk Road and trans-Saharan trade enabled not only the exchange of goods but also ideas and languages [3,73]. The adoption of terms like sugar and cotton reflects the commercial dominance of Arabic-speaking merchants.

3. Phonetic and Semantic Adaptations.

Borrowed words often underwent changes in pronunciation and meaning to fit their new linguistic contexts. For example, *qahwa* (coffee) evolved into *café* in French and *coffee* in English.

4. Comparisons with Other Donor Languages.

Arabic's influence is unique in its focus on science, trade, and culture, unlike Latin and Greek, which are predominantly associated with religion and philosophy [4, 49].

5. Limitations and Areas for Future Research.

While this study focuses on widely spoken languages, further research could explore Arabic's influence on lesser-known languages and dialects, particularly in Africa and Southeast Asia.

Conclusion.

Arabic has left an indelible mark on global linguistics, providing words that reflect centuries of cultural and intellectual exchange. By studying these loanwords, we gain a deeper appreciation of humanity's interconnected history. This research underscores the importance of documenting and preserving such linguistic legacies, as they serve as bridges between diverse cultures.

REFERENCES:

1. The Oxford English Dictionary
2. Etymological Dictionary of Arabic
3. Cohen, Marcel. Linguistic Borrowing in Historical Perspective.
4. Versteegh, Kees. The Arabic Language.

ARABIZMLARINING LEKSIK-SEMANTIK TADQIQI
(Abdulla Avloniyning “Turkiy guliston yoxud axloq” asari misolida)

Farhodbek TOSHMIRZAYEV,
2-bosqich magistrant

Annotatsiya. Ushbu maqola Abdulla Avloniyning "Turkiy guliston yoxud axloq" asaridagi arabizmlarni leksik-semantik tahlil qilishni maqsad qiladi. Arabizmlar, turk va o'zbek tillarida madaniy aloqalar, axloqiy qadriyatlar va global madaniyatga ta'siri nuqtai nazaridan o'rganiladi. Maqola, Sharq xalqlarining adabiy merosi va uning jahon xalqlari madaniyatiga qo'shgan hissasi haqida tahlil keltiradi.

Kalit so'zlar: Arabizm, leksik-semantik tahlil, Abdulla Avloniyning "Turkiy guliston yoxud axloq", Sharq xalqlari madaniyati, axloqiy qadriyatlar.

Abdulla Avloniy (1878–1934) — o'zbek tilining rivojlanishiga, milliy ta'lim tizimining shakllanishiga katta hissa qo'shgan taniqli olim, yozuvchi va jamoat arbobi hisoblanadi. Uning asarlari nafaqat o'zbek adabiyoti, balki butun Sharq madaniyati uchun katta ahamiyatga ega. **"Turkiy guliston yoxud axloq"** asari, Avloniyning eng mashhur asarlaridan biri bo'lib, unda axloqiy qadriyatlar va insonning ijtimoiy hayotdagi o'rni haqida gapiriladi. Avloniy ushbu asari orqali o'zbek xalqining axloqiy, ma'naviy merosini shakllantirishga va uni keyingi avlodlarga yetkazishga intiladi. Asar, birinchi navbatda, **arabizmlar** va ularning **lingvistik va madaniy ahamiyati** bilan ajralib turadi.

Avloniyning o'zbek tiliga arabizmlarni joriy etishdagi roli, uning adabiy merosining o'ziga xos xususiyatidir. Arab tili Sharq xalqlarining madaniyatida o'ziga xos o'ringa ega bo'lganligi uchun, Avloniy ham arab tili va madaniyatining o'zbek xalqiga ta'sirini o'z asarlarida ko'rsatishga intilgan. Bu jarayon, nafaqat til, balki ma'naviy qadriyatlar va dunyoqarashning shakllanishiga ham katta ta'sir ko'rsatgan.

Arabizmlar — arab tilidan olingan so'zlar, iboralar va terminlar bo'lib, ular Sharq xalqlarining tillariga chuqur kirib borgan va madaniy aloqalar orqali o'zining semantik, grammatik va leksik xususiyatlarini o'zgartirib, o'zgarishsiz qoldi yoki yangi ma'nolarga ega bo'ldi. Arabizmlar **"Turkiy guliston yoxud axloq"** asarida juda ko'p uchraydi va ularning semantik tahlili Avloniyning bu so'zlarni qanday va nima maqsadda tanlaganini tushunishga yordam beradi.

Avloniy asarida arabizmlarni tanlashda, ularning axloqiy mazmuni va ruhiy qadriyatlarni yoritishdagi o'rni katta. Arabizmlar nafaqat o'zbek tilining boyligini ta'minlash, balki insoniyatning axloqiy fazilatlarini, ma'naviy qadriyatlar, bilim va ilmni tarqatishda xizmat qiladi. Avloniyning arabizmlar bilan ishlashda ularga qanday semantik o'zgarishlar kiritgani va ularning asl ma'nolarini qanday saqlab qolganini aniqlash lozim.

Misollar:

- **"Adolat"** (عدالة) — arab tilidan olingan va o'zbek tilida ijtimoiy tenglik, haqiqatni anglash va har bir kishining huquqlarini himoya qilishni ifodalovchi so'zdir. Avloniy

asarida **adolat** nafaqat siyosiy yoki huquqiy, balki axloqiy ahamiyatga ega. U adolatni o'z hayotida birinchi o'rinda turadigan axloqiy qadriyat sifatida ta'riflaydi, insonning ijtimoiy o'rni va ularning jamiyatdagi rolini belgilaydi.

- **"Ilm"** (علم) — ilm-fan, bilim tushunchasini anglatuvchi arabcha so'zdir. Avloniyning asarida ilmni ma'naviy rivojlanish, tarbiyaviy o'sish va o'zgargan jamiyatda muhim o'rin tutadigan konsept sifatida ko'rsatiladi. Ilm, Avloniyning fikricha, insonni yuksaltiradi va uning ruhiyatini to'ldiradi. Bu so'zning Sharq madaniyatidagi o'rni hamma vaqt axloqiy hamda diniy sohalarda katta bo'lgan.
- **"Sabrlilik"** (صبر) — arab tilidan olingan va o'zbek tilida ijtimoiy va ruhiy chidamlilikni ifodalovchi so'zdir. Avloniyning fikricha, sabr insonning ma'naviyatini kuchaytiradi va uni barcha hayotiy sinovlarga tayyorlaydi. Asarda sabr, nafaqat insonning ichki dunyosining kuchi, balki jamiyatdagi hurmat va izzatning belgisidir.

Arabizmlar, turk va o'zbek madaniyati bilan bog'liq bo'lib, ular har bir jamiyatda turli tarixiy, madaniy, va diniy omillarga asoslangan holda o'zgarishlarga uchragan. Avloniy, arabizmlar orqali Sharq xalqlari madaniyatining rivojlanishiga katta hissa qo'shgan va bu so'zlarning nafaqat til, balki axloqiy qadr-qimmatda ham ulkan o'rin tutishini ta'kidladi.

Sharq xalqlari madaniyatining jahon madaniyatiga ta'siri

Sharq xalqlari madaniyati, jumladan, o'zbek va turk xalqlari madaniyati, nafaqat til, balki umuman dunyoqarash va axloqiy qadriyatlar sohasida ham jahon madaniyatiga katta ta'sir ko'rsatgan. **Arabizmlar** orqali arab madaniyati o'z ta'sirini butun Sharq mintaqasida, shuningdek, Yevropa va boshqa hududlarda ham tarqatdi. Arab tilining ta'siri nafaqat adabiyotda, balki kundalik hayotda, diniy va ilmiy sohalarda ham seziladi. Sharq xalqlari madaniyati, arab alifbosi va arabcha so'zlar yordamida ilmiy sohalarda katta inqilob yaratdi. Arabizmlar orqali Sharq falsafasi, ilm-fan va san'ati Yevropaga o'tdi va u yerda fan, falsafa, tibbiyot, astronomiya va boshqa sohalarda katta rivojlanishga sabab bo'ldi. **Arab alkimyosi**²⁶³ va **astronomiyasi**²⁶⁴ Yevropadagi ilm-fan rivojiga kuchli ta'sir ko'rsatgan. Yevropada arab tilidan olingan ilmiy so'zlar va terminlar ilm-fan rivojlanishida muhim rol o'ynagan. O'zbek va turk xalqlari madaniyatida arabizmlar juda ko'p ishlatilgan va bu so'zlar madaniy aloqalar va diniy qarashlarni tarqatishda xizmat qilgan.

Avloniyning "Turkiy guliston yoxud axloq" asari, arabizmlar yordamida Sharq xalqlari madaniyatining umumiyligini, ularning o'zaro madaniy va diniy

²⁶³ **Arab alkimyosi:** Arab alkimyosi, asosan, **kimyo** fanining boshlang'ich asoslarini yaratgan. Arab olimlari o'z davrlarida turli eksperimentlar, tajribalar o'tkazib, kimyo va tibbiyot sohasida bir qator kashfiyotlar qilishgan. Masalan, **Jabir ibn Hayyon** (Geber) alkimyo sohasida ko'plab asarlar yaratgan, ular keyinchalik Yevropada kimyo ilmining rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatgan. U, masalan, kislorod, sulfatlar, distillatsiya kabi jarayonlar haqida ma'lumotlar bergan.

²⁶⁴ **Arab astronomiyasi:** Arab astronomlari **Osmon hodisalarini** kuzatish va **kalendarlar tuzish** bo'yicha ham katta yutuqlarga erishgan. Ular o'z ilmiy asarlarida yunon olimlarining bilimlarini rivojlantirishgan, masalan, **Ptolemey** va **Aristotel** nazariyalarini qayta ko'rib chiqib, osmon jismlarini yanada aniqroq kuzatganlar. Shuningdek, ular yangi astronomik asboblarni yaratgan va matematik formulalar ishlab chiqqan. Masalan, **Al-Battani** va **Al-Zarqali** kabi astronomlar Yevropada o'sha davrda mashhur bo'lgan o'zgarishlarni, koinotning tarkibini yanada chuqurroq tushunishga yordam berishdi.

aloqalarini yoritadi. Asar, arabizmlar orqali nafaqat tilni, balki diniy va axloqiy qadriyatlarni ham o'rgatadi. Avloniy o'zbek tilini boyitish maqsadida arabizmlardan foydalanishni o'zining madaniy va ma'naviy merosi sifatida qadrlagan.

Sharq xalqlarining madaniyati va ularning axloqiy, diniy qadriyatlari butun dunyo xalqlarining rivojiga o'z ta'sirini ko'rsatgan. Arabizmlar orqali bu qadriyatlar, xususan, bilim va adolat kabi oliy tushunchalar, jahon madaniyatida umumbashariy axloqiy kodeks sifatida shakllangan. Yevropada Sharq falsafasi va ilm-fanining yuksalishi natijasida arabizmlar yanada kengroq tarqaldi va ular global madaniyatning ajralmas qismiga aylandi.

Avloniyning **"Turkiy guliston yoxud axloq"** asaridagi arabizmlar va ularning leksik-semantik tahlili orqali, biz nafaqat o'zbek tilining rivojlanishiga, balki Sharq xalqlari madaniyatining jahon madaniyatiga ta'sirini ko'rishimiz mumkin. Arabizmlar, Avloniy tomonidan ishlatilgan axloqiy tushunchalar orqali, nafaqat til boyligini, balki milliy ma'naviyatning shakllanishini ham ta'minlaydi. Asar, arabizmlar yordamida, adolat, ilm, sabr kabi axloqiy qadriyatlarni yangi, chuqurroq semantik ma'noda ifodalab, ularni jamiyatning tarbiyaviy jarayonlariga muhim ta'sir ko'rsatgan.

Sharq xalqlarining adabiy va madaniy merosi butun dunyoga ta'sir ko'rsatgan va uning madaniy qadriyatlari ko'plab xalqlarning dunyoqarashini shakllantirishga xizmat qilgan. Arabizmlar, o'zbek va turk madaniyati orqali, Sharqning axloqiy va ma'naviy qadriyatlarini jahon madaniyatiga ulashgan. Avloniyning asari, nafaqat o'zbek, balki butun Sharq madaniyatining umumbashariy ahamiyatini anglatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Avloniy, A. (1994). *Turkiy guliston yoxud axloq*. Toshkent: O'qituvchi nashriyoti.
2. Xayitov, T. (2003). *Arabizmlar va ularning o'zbek tilidagi semantik tahlili*. Toshkent: Sharq nashriyoti.
3. Safarov, A. (2010). *O'zbek tilidagi arabizmlar: tarixi va taraqqiyoti*. Toshkent: Fan nashriyoti.
4. G'afforov, M. (2005). *Shuningdek, Sharq adabiyoti va uning jahon madaniyatiga ta'siri*. Toshkent: Ma'naviyat nashriyoti.
5. Iskandarov, U. (2008). *Sharq madaniyatining jahon madaniyatiga ta'siri*. Toshkent: Adabiyot nashriyoti.

«SHARQ TILLARI TADQIQI VA TA'LIMI MUAMMOLARI»
Respublika ilmiy-amaliy anjuman
ZAMAXSHARIY NAZARIY QARASHLARINING SHARQ VA G'ARB
GRAMMATIK AN'ANALARIGA TA'SIRI

Azizbek TURSUNPULATOV,
2-bosqich magistrant

Annotatsiya. Maqolada Abu Nasr al-Farobiy, al-Xorazmiy kabi ilmiy an'analarning davomi sifatida yuzaga kelgan Zamaxshariyning "Mufassal" asarining ilmiy ahamiyati, ayniqsa uning grammatikani shakllantirishdagi o'rni yoritiladi. Bu maqola arab, turkiy va fors tillarining grammatik tizimlarida Zamaxshariyning ta'sirini va uning G'arb tilshunosligiga bo'lgan aloqalarini ko'rsatadi. Maqola davomida Zamaxshariy nazariy qarashlari, morfologiya va sintaksisda kiritgan yangiliklari hamda ularning zamonaviy lingvistikada qo'llanilishi haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: Zamaxshariy, "Mufassal", morfologiya, sintaksis, grammatik an'analar, Sharq, G'arb, turkiy tillar, lingvistika.

Zamaxshariy– o'rta asr arab tilshunosligining yirik namoyandalaridan biri bo'lib, uning "Mufassal" asari arab tilining morfologiyasi va sintaksisiga oid eng muhim ilmiy manbalardan biridir. Asar nafaqat arab grammatikasining strukturaviy tahlilini, balki butun Sharq va G'arb lingvistik an'analari uchun ham muhim nazariy qarashlar ishlab chiqqan. "Mufassal" asarida keltirilgan morfologik va sintaktik tahlillar va ularning tasnifi, grammatik tizimlarni tushunishda yangi istiqbollarni ochadi va bu o'zgarishlar uning davridan keyingi lingvistik tadqiqotlar uchun ilmiy poydevor bo'lgan. Maqolada Zamaxshariyning asari Sharq va G'arb grammatik an'analarga qanday ta'sir ko'rsatganligi hamda uning lingvistik aloqalariga oid o'zgarishlar tahlil qilinadi.

1. Zamaxshariyning "Mufassal" asarining sharq grammatikasiga ta'siri

Zamaxshariy arab tilining morfologiyasiga oid yangi yondashuvlarni ishlab chiqqan olimlardan biridir. Uning "Mufassal" asaridagi nazariy qarashlari nafaqat arab grammatikasini, balki butun Sharq tilshunosligini rivojlantirgan. Zamaxshariy arab tilidagi so'z turkumlari, fe'lning yasovchi qo'shimchalari, va syntaktik tuzilmalar tahlilini mukammal shaklda ifodalagan.

Morfologiya

Zamaxshariy arab tilining morfologik tizimida, xususan, ism va fe'lning shakllanishini, ularning grammatik kategorialarini, masalan, son va jinsni aniq belgilaydi. "Mufassal" asarida bir necha asrlar davomida o'rganilgan "ismning son kategoriyasi" va "ko'plik"ni ajratishda yangi yondashuvlar taklif etilgan. Bu nazariyalar, shu bilan birga, fors va turkiy tillarning morfologik tizimlariga ham katta ta'sir ko'rsatgan. Misol uchun, turkiy tillarda ham son va ko'plikni shakllantirishda Zamaxshariyning ta'siri seziladi.

Sintaksis

Zamaxshariyning sintaksisga oid nazariy qarashlari arab tilining soʻzlar oʻrtasidagi aloqalarini va sintaktik tuzilmalarini yanada aniqroq tushuntiradi. U, jumladan, feʼl va ismning oʻzaro munosabatlarini chuqur tahlil qilgan. "Mufasssal" asarida sintaktik elementlarning tasnifi va jumlar tuzilmasining ilmiy yondashuvlari Sharq tilshunosligida yangi metodologiyalarga asos boʻlgan.

2. Gʻarb grammatikasiga zamaxshariyning taʼsiri

Zamaxshariyning "Mufasssal" asari Gʻarb lingvistik maktablariga ham oʻz taʼsirini oʻtkazgan. Gʻarb grammatikasidagi koʻplab elementlar, xususan, soʻz turkumlarining tasnifi, feʼl va ism oʻrtasidagi aloqalar Zamaxshariy asaridan ilhomlangan. Bu qarashlar Gʻarb tilshunoslarining grammatik metodologiyalarini rivojlantirishda muhim rol oʻynagan.

Lotin grammatikasi va mantiqiy tahlil

Zamaxshariyning "Mufasssal" asaridagi soʻz turkumlarini tasniflashdagi metodologiya Lotin grammatikasining soʻz turkumlarini tasniflash uslublari bilan juda oʻxshashdir. U, arab tilidagi mantiqiy tahlilni toʻgʻri yoʻnaltirish orqali Lotin tilshunosligiga taʼsir koʻrsatgan. Gʻarbda esa, oʻz navbatida, Zamaxshariy metodikasi asosida yangi tilshunoslik maktablari tashkil etilgan.

Sintaktik tahlil

Gʻarb tilshunosligi Zamaxshariyning jumla tarkibiga oid tahlil metodlarini oʻrgangan. Feʼl va ism oʻrtasidagi bogʻlanishni Gʻarb grammatikasida yanada chuqurroq tushuntirgan Zamaxshariy, tilshunoslar uchun yangi yondashuvlarni taqdim etdi.

3. Zamaxshariyning turkiy tillarga taʼsiri

Zamaxshariyning nazariy qarashlari turkiy tillarda ham oʻz aksini topgan. Uning morfologik va sintaktik tahlillari, xususan, feʼl yasovchi qoʻshimchalar va soʻzlar oʻrtasidagi bogʻliqlik turkiy tillarda qoʻllanilmoqda. Zamaxshariy yaratgan morfologik va sintaktik model turkiy tillarning grammatik tizimlariga jiddiy taʼsir koʻrsatgan.

Morfologiya va sintaksis

Zamaxshariyning "Mufasssal" asaridagi morfologik yondashuvlar turkiy tillarda ham mavjud. Ayniqsa, feʼl yasovchi qoʻshimchalar va soʻz turkumlarining tasnifi turkiy tillarda asosiy oʻrni egallaydi. Uning tahlil usullari turkiy tillarda ham qoʻllanilmoqda, chunki turkiy tillarning morfologik tizimlari Zamaxshariy uslubiga yaqin shakllarda rivojlanmoqda.

4. Zamonaviy lingvistikada Zamaxshariy nazariyalarining ahamiyati

Zamaxshariy "Mufasssal" asaridagi nazariy qarashlar bugungi zamonaviy lingvistikada ham ahamiyatli. Uning nazariyalari avtomatik tarjima tizimlari, morfologik tahlil dasturlari va kompyuter lingvistikasi sohasida qoʻllanilmoqda.

Xulosa

Zamaxshariyning "Mufasssal" asari arab tilshunosligi va lingvistikada muhim oʻrin tutadi. Uning nazariy qarashlari Sharq va Gʻarb grammatik tizimlarini shakllantirishda katta taʼsir koʻrsatgan. Bugungi kunda ham uning asarlari lingvistik tadqiqotlarning asosiy manbalaridan biri sifatida qabul qilinadi. Zamaxshariy

metodologiyasi nafaqat arab, balki boshqa tillarni o'rganishda ham samarali qo'llaniladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Zamaxshariy, A. (2005). Al-Mufasssal fi-l-'Arabiyya (Tahrir va sharh). Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya.
2. Al-Farabi, A. (1992). Kitab al-Musiqa al-Kabir. Cairo: Maktabat al-Khanji.
3. Al-Jurjani, A. (2000). Asrar al-Balagha. Beirut: Dar al-Ilmiyya.
4. Holbrook, K. (2007). Arabic Morphology and Syntax: Theories and Techniques. London: Routledge.
5. Al-Khwarizmi, M. (1998). Al-Mukhtasar fi-l-Nahw. Damascus: Dar al-Ilmiyya
6. Wright, W. (1979). A Grammar of the Arabic Language. Cambridge: Cambridge University Press.
7. Beeston, A. F. L. (1983). Arabic Syntax and Grammar: A Reassessment. Oxford: Oxford University Press.
8. Kennedy, G. A. (1994). The Classical Arabic Language. Cairo: The American University in Cairo Press.
9. Bouthaina, M. (2002). The Influence of Classical Arabic Linguistics on Modern Arabic. Cairo: Maktabat al-Madani.

O'RTA ASR SHARQ ALLOMALARINING TILSHUNOSLIKDAGI XIZMATLARI

Azizbek TURSUNPULATOV,
2-bosqich magistrant

Annotatsiya. O'rta asr Sharq allomalari tilshunoslik sohasida muhim nazariyalar ishlab chiqib, arab tili grammatikasi, fonetikasi va morfologiyasi rivojida katta o'rin tutgan. Ushbu maqolada Mahmud az-Zamaxshariy, Sibavayh, Al-Farobiy va boshqa olimlarning asarlari va ilmiy yondashuvlari keng tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Sharq allomalari, arab tili, grammatik tadqiqotlar, fonetika, madaniyat, tafsir ilmi, lingvistika.

Sharq uyg'onish davri ilm-fan va madaniyat yuksalishining yorqin davri bo'lib, bu davrda tilshunoslikning rivojlanishi butun dunyo lingvistikasiga ta'sir ko'rsatdi. Sharq olimlarining grammatik tahlillari va fonetik tadqiqotlari arab tilining ilmiy asoslarini yaratishga katta hissa qo'shgan. Ushbu maqola Sharq allomalari va ularning tilshunoslikdagi o'rnini yoritishga bag'ishlangan.

1. Sharq tilshunosligining paydo bo'lishi va rivojlanishi

Sharq tilshunosligining ildizlari Qur'oni karimning to'g'ri talqin qilinishi zaruratidan kelib chiqqan. Bu ehtiyoj arab tilining fonetik, grammatik va semantik jihatlarini chuqur o'rganishni talab qildi. Sibavayh, Zamaxshariy kabi allomalar arab tilining grammatik qonuniyatlarini ishlab chiqib, ularni tizimlashtirdi.

Ularning asarlari arab tilining talaffuz qoidalarini, morfologik va sintaktik bog'lanishlarini chuqur tahlil qilib, zamonaviy lingvistika uchun asos yaratdi.

2. Arab tili lahjalari va shevalarini o'rganish

Arab tilining lahjalari va shevalarini o'rganish Sharq tilshunosligining asosiy yo'nalishlaridan biri edi. Mahmud az-Zamaxshariy "Al-Mufassal" asarida mintaqaviy lahjalarning grammatik xususiyatlarini tizimlashtirdi.

Lahjalarning fonetik va morfologik farqlari arab tilining ko'p qirraliligini o'rganishga imkon berdi. Sibavayh esa arab shevalaridagi talaffuz farqlarini aniqlab, ularni umumlashtirdi va grammatik nazariyalarga kiritdi.

3. Tilshunoslik va adabiyot: Lingvistik tahlilning badiiy qirralari

Tilshunoslik va adabiyot o'rtasidagi bog'liqlik Sharq tilshunosligining muhim yo'nalishlaridan edi. Zamaxshariy badiiy adabiyotdagi grammatik tuzilmalarni tahlil qilish orqali arab tilining badiiy imkoniyatlarini ochib berdi.

Al-Jurjoni esa adabiyotdagi lingvistik unsurlarni tahlil qilib, metaforalar va qiyosiy ifodalar orqali grammatikaga yangi yondashuvlarni olib kirdi. Ushbu tadqiqotlar til va adabiyotning bir-birini qanday boyitishini ko'rsatadi.

4. Tafsir ilmi va grammatikaning birlashuvi

Tafsir ilmi va grammatika birlashuvi Sharq tilshunosligining noyob jihatlaridan biridir. Qur'oni karimni to'g'ri tushunish uchun arab tilining grammatik va fonetik qoidalarini mukammal bilish zarur edi.

Zamaxshariyning "Al-Kashshof" asari grammatik tahlil va tafsirni birlashtirgan. U arab tilining nazariy qoidalarini tafsir qilish usullariga tatbiq qilib, Qur'on oyatlarini chuqurroq talqin qilishga imkon berdi.

5. Arab tili grammatikasining asosiy tamoyillari

Sharq allomalari arab tilining grammatik tuzilmalarini tizimlashtirishda ulkan hissa qo'shgan. Sibavayh arab tilining morfologik tizimini ishlab chiqib, "Kitob" asarida uni ilmiy asosda yoritgan.

Zamaxshariyning "Al-Mufasssal" asari grammatik qonuniyatlarni o'rganishda asosiy manba hisoblanadi. Ushbu asarda so'zlarning o'zaro bog'lanishi, sintaktik tuzilmalari va grammatik xususiyatlari batafsil bayon etilgan.

6. Tilshunoslikning madaniyat va ijtimoiy hayotga ta'siri

Tilshunoslik jamiyat va madaniyatning ajralmas qismi bo'lib, Sharq olimlari til va madaniyat o'rtasidagi aloqalarni o'rgangan. Arab tili madaniy qadriyatlarining yetkazuvchisi sifatida qaralgan va uning rivoji jamiyat ehtiyojlari bilan bog'langan.

Ushbu tadqiqotlar orqali Sharq allomalari tilning ijtimoiy o'rni va ahamiyatini aniqlab, madaniy merosni saqlashga hissa qo'shgan.

7. Sharq tilshunosligi va G'arb tilshunosligiga ta'siri

Sharq tilshunosligi nafaqat mintaqaviy, balki xalqaro miqyosda ham katta ta'sir ko'rsatdi. Sibavayh va Zamaxshariy asarlari G'arb olimlari tomonidan o'rganilib, arab tili grammatikasi va fonetikasi bo'yicha nazariyalar ishlab chiqishda asos bo'ldi.

Bu asarlar lingvistika fanining xalqaro integratsiyasiga zamin yaratdi va Sharq va G'arb o'rtasidagi ilmiy aloqalarni mustahkamladi.

Xulosa

Sharq allomalari tomonidan yaratilgan lingvistik meros zamonaviy tilshunoslikning shakllanishida beqiyos o'rin tutadi. Ularning grammatik va fonetik tadqiqotlari arab tilining nazariy asoslarini yaratdi va dunyo lingvistikasi rivojiga ulkan hissa qo'shdi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdulloh Abdulhamid SAAD. "O'rta Osiyo olimlari qomusi". Toshkent, 2017.
2. M.O'zturk, M Suat Zemahsari. "TDV Islam Ansiklopedisi". Istanbul, 2013.
3. W Madelung. "Al-Zamakhshariy". Encyclopaedia of Islam. Leiden, 2002.
4. Solijon Hasanov. "Xorazm ma'naviyat darg'alari". Toshkent, 2001.
5. Mustafo as-Sofiy al-Juvayniy. "Manhaju az-Zamakhshariy fi tafsir al Qur'an". Misr, 1984.

TIL O'RGANISHDA FONETIKANING O'RNI

Muhsinaxon AHMAD XO'JAYEVA,
Oriental universiteti 3-bosqich talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqola til o'rganish jarayonida fonetikaning ahamiyatini tahlil qiladi. Fonetika til tovushlarini to'g'ri talaffuz qilish va eshitib tushunishni o'rgatish orqali tilni o'zlashtirishda muhim rol o'ynaydi. Shuningdek, maqolada fonetika yordamida til o'rganuvchilar tilning madaniy va kontekstual tafovutlarini yaxshiroq anglashlari haqida ham fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: *fonetika, til o'rganish, talaffuz, eshitish, madaniyat, til tafovutlari, lingvistika.*

Til o'rganish – murakkab, ammo qiziqarli jarayon bo'lib, unda tildagi har bir komponentning, ayniqsa fonetikaning o'ri alohida ahamiyat kasb etadi. Tilning tovush tizimini o'rganish, ularni to'g'ri talaffuz qilish va eshitish ko'nikmalarini rivojlantirish fonetikaning asosiy vazifalaridandir. Har bir til o'zining noyob tovush tizimiga ega bo'lib, ushbu tizimni o'zlashtirish o'rganuvchilar uchun asosiy muammolardan biri bo'lib kelgan. Ayniqsa, bir tilni o'zlashtirayotgan shaxs o'z ona tilida mavjud bo'lmagan tovushlarni o'rganishda qiynalishi mumkin. Shu boisdan fonetika til o'rganish jarayonida ilmiy asos sifatida qo'llaniladi. Shu bilan birga fonetika tilshunoslikning asosiy tarmoqlaridan biri bo'lib, tovushlarning fizik va fiziologik xususiyatlarini tahlil qiladi. Bu fanning vositalari nafaqat tildagi tovushlarni tushunishda, balki ularni samarali o'rgatishda ham yordam beradi.

Til o'rganish jarayonida fonetika juda muhim o'rin tutadi, chunki har bir tilning o'ziga xos tovush tizimi mavjud. Fonetika tildagi tovushlarni ilmiy asosda o'rganadi va ular qanday hosil bo'lishini, talaffuz qilinishini hamda nutq jarayonidagi ahamiyatini tahlil qiladi. Til o'rganuvchilar uchun fonetika nafaqat o'zlashtirilayotgan tilni to'g'ri talaffuz qilishda, balki boshqa tillar bilan solishtirish orqali o'z ona tilini chuqurroq tushunishda ham yordam beradi.

Fonetikaning asosiy yo'nalishlari. Fonetika uch asosiy yo'nalishda o'rganiladi:

1. *Akustik fonetika:* Tovushlarning fizik xususiyatlarini o'rganadi.
2. *Artikulyatsion fonetika:* Tovushlarning hosil bo'lish jarayoniga e'tibor qaratadi.
3. *Auditor (persektiv) fonetika:* Tovushlarning qanday eshtilishi va idrok qilinishini tahlil qiladi.

Fonetika tildagi tovushlarni to'g'ri talaffuz qilishni o'rgatadi. Bu, ayniqsa, ona tilida mavjud bo'lmagan tovushlarni o'zlashtirishda muhimdir.

Eshitish ko'nikmalarini rivojlantirish

Til o'rganuvchi uchun o'sha tilga xos intonatsiya, urg'u va ritmni tushunish muhimdir. Fonetika bu borada maxsus metodlarni taklif qiladi.

Nutqni yaxshilash. Talaffuz va intonatsiyaning to'g'ri bo'lishi nutqni ravon qiladi. Bu esa muloqotdagi samaradorlikni oshiradi.

Nutq texnikasini o'rgatish. Nutqning ovoz balandligi, tezligi va ritmini boshqarish fonetika yordamida rivojlantiriladi.

Fonetika til o'rganish jarayonining ajralmas qismi bo'lib, u tovushlarni to'g'ri talaffuz qilish, eshitish va idrok qilish ko'nikmalarini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Bu bilimlar til o'rganuvchilarga o'zlashtirilayotgan tilni nafaqat qog'ozdagi yozuv shaklida, balki tirik nutq jarayonida ham samarali tushunish va ishlatishda yordam beradi. Shuningdek, fonetika boshqa tillarni o'rganish davomida o'z ona tilining xususiyatlarini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Bugungi kunda zamonaviy texnologiyalar yordamida fonetikaning o'rni yanada oshmoqda. Talaffuzni to'g'ri tekshirish va ovoz tizimlarini tahlil qilish imkoniyatlari bilan zamonaviy ilovalar til o'rganishni yanada osonlashtiradi. Shu boisdan fonetika faqat tilshunoslik fani emas, balki har bir til o'rganish jarayonining asosiy qismi sifatida o'z ahamiyatini yo'qotmaydi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Crystal David. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. – Wiley-Blackwell, 2020.
2. Cutler Anne. Native Listening: Language Experience and the Recognition of Spoken Words. – MIT Press, 2012.
3. Jones Daniel. An Outline of English Phonetics. Cambridge University Press, 1956.
4. Kuhl Patricia K. Early Language Acquisition: Phonetic and Phonological Aspects // Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences, 2004.
5. Ladefoged Peter. A Course in Phonetics. – Wadsworth Publishing, 2015.
6. O'zbek tilining izohli lug'ati. – T.: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2006.
7. Roach Peter. English Phonetics and Phonology: A Practical Course. – Cambridge University Press, 2009.

IMOM ZAMAXSHARIYNING “UNMUZAJ” ASARI

Soliha ORIPOVA,

Oriental universiteti 4-bosqich talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqola zamonasining zabardast qomusiy olimi, arab tili grammatikasining asoschilaridan biri hisoblanadigan Imom Zamaxshariyning “Unmuzaj” risolasini o‘ziga xos jihatlarini yoritib, undagi grammatik uslubni tahlil etish, hozirgi arab tili grammatikasiga mo‘ljallangan zamonaviy va turosiy uslublar bilan o‘zaro o‘xshash va farqli jihatlarini yoritib beradi.

Kalit so‘zlar. Unmuzaj, Nahv ilmi, sarf ilmi, Imom Zamaxshariy, kichik risola, “Al-mufasssal fi sun’atil-i’rob”, nahviy ixtiloflar.

Imom Zamaxshariyning to‘liq ismi Abu Qosim Mahmud ibn Umar ibn Muhammad ibn Umar Xorazmiy Zamaxshariy bo‘lib, hijriy 467-yil (milodiy 1074-yil) Rajab oyining 17-kuni chorshanbada hozirgi Turkmaniston hududidagi Zamaxshar qishlog‘ida tavallud topgan. Makkaga safar qilib, u yerda uzoq muddat yashagan va hijriy 538-yilda (milodiy 1143-yil) Makkadan qaytib kelgandan so‘ng Xorazmning Jurjon qishlog‘ida vafot etdi.

Az-Zamaxshariyning kitoblari Arabiston yarim orolidagi shaharlar, qishloqlar, maqbaralar, machitlar, ziyoratgohlar, tog‘lar, vodiylar, suv havzalari nomlarining izohi berilgan muhim toponimik qomus desak, xato bo‘lmaydi.²⁶⁵

Imom Zamaxshariy ta‘lif qilgan eng mashhur asarlari tafsir ilmiga tegishli “Kashshof”, lug‘at ilmiga doir “Al-mufasssal fi sun’atil-i’rob”, “Al-unmuzaj”, “Almufrod va almuallaf”, “Asasu al-balag‘o”, “Maqomatu Zamaxshariy”dir.

Imom Zamaxshariy aytib o‘tilganidek, arab tili borasida zabardast olimlardan bo‘lgan va arab tili grammatikasi va adabiyoti rivojiga ulkan hissa qo‘shgan. U nahv va sarf ilmlarini arablardanda yaxshi bilgan va shu borada bir qancha kitoblar ta‘lif qilgan.

Rus leksikograflaridan biri V.M.Belkinning fikriga ko‘ra, “odatda, o‘z lug‘atlarida arab tili leksikasining sofligini qayd etgan va uni kafolatlagan lug‘atshunoslar grammatik masalalar bilan shug‘ullanmaganlar. Faqatgina Mhmud Zamaxshariy ham grammatika, ham lug‘atshunoslikda original asarlar yarat olgan”.²⁶⁶

Uning qisqagina bo‘lsada o‘zida ulkan ma‘nolarni aks ettirgan va hozirgacha saqlanib qolgan asarlaridan bir bu - “Unmuzaj” asari bo‘lib, u arab tilida ta‘lif qilingan nahv va sarf ilmiga doir kitobdir. 40 sahifadan iborat bo‘lib, bu asar boshlang‘ich tolib uchun muqaddima asar sifatida yozilgan. Zamaxshariy bu kichik risolani o‘zining “Al-mufasssal fi sun’atil-i’rob” kitobiga muqaddima sifatida

²⁶⁵ “Jahongashta sayyoh-olimlar”. Ensiklopediya. 89-bet

²⁶⁶ Belkin 1975, 164-bet

yozgan.²⁶⁷ O'rta asrda nahv borasida eng yirik ikki maktab Basra va Kufa maktablari hisoblanib, bu kitob Basriy nahviychilar yo'li bilan yozilgan. Ba'zi o'rinlarda muallif hijozliklar bilan bo'ladigan ixtiloflarga ishora qilib ketadi. Bu kabi ishora va nahviy ixtiloflar kamdan kam grammatik asarlarda uchragani uchun ham, “Unmuzaj” asari bu borada yetakchilardan biridir.

Ushbu kitobga yozilgan sharhlar juda ko'p bo'lib, ulardan eng mashhurlari Jamoliddin Muhammad ibn Abdulg'inoning “Sharhul ardabiliy” asaridir. Ushbu sharhda shorih asarning Misrda saqlangan eng qadimiy 3 ta nusxasiga suyanan va asarning asl nusxasi riq'o yozuvida yozilganligini aniqlagan. Shorih sharhlash jarayonida nahvdagi ixtiloflarda o'zining va muallif Zamaxshariyning tutgan yo'liga ishora qilib ketadi va ular tutgan yo'l Basriy nahv olimlarining yo'lidir. Shorih o'z sharhida “Unmuzaj” borasida fikr bildirar ekan, lafzi oz-u, ma'nosi ko'p bo'lgan kitob deb ta'riflab o'tadi.

“Unmuzaj” asarining nomini biroz tahlil qiladigan bo'lsak, bu so'z “almaany” (المعاني) lug'atida quyidagi ta'rif bilan keladi:

الْأَنْمُودُجُ الْمِثَالُ الَّذِي يُعْمَلُ عَلَيْهِ الشَّيْءُ كَالْأَنْمُودُجِ

Ya'ni, bu so'z o'zbek tilidagi “misol” so'ziga tog'ri keladi.

Zamaxshariyning “Unmuzaj” asari an'anaviy muqaddimaga ko'ra hamd va salavot bilan boshlangan. So'ngra, arab tilida “kalima” so'zi qanday ma'noni anglatishi borasida ma'lumot keltiriladi. Kalima 3 turga bo'linadi: fe'l, ism, harf degan odatiy qoida yozilmasdan, fe'l, ism va harf bo'lishiga misollar keltirib o'tiladi. Hozirgi nahv kitoblarida uchratilmaydigan jihati esa, shuning o'zidayoq kalima ikki ismning bir-biriga yoki fe'l va ismning bir biriga isnod qilinishidan kalom paydo bo'lishi haqida bir qator gap keladi. Zamonaviy nahv kitoblarida esa, bunday ma'lumotlar chuqurlashtirilmasdan, yoki bu ma'lumot kelsa ham sodda jumla bilan ifoda qilinadi. Yana odatga rioya etilgan holda, kalima va kalom haqida tushunchadan keyin, ism uchun bob ochiladi. Ismga ta'rif berilayotganda eng ahamiyatga sazovor joyi bu – ismning alomatlari uning ta'rifining o'zida kelishidir. Bunday ma'lumotni ismning ta'rifining o'zidayoq berib ketish arab tilida so'zlashmaydigan arab bo'lmaganlar uchun biroz murakkablik va qiyinlik qilishi mumkinligi sabab, hozirda boshlang'ich saviyadagi o'quvchilarga mo'ljallangan qo'llanmalarda asosan bu ma'lumotlar ism ta'rifi tugab, uning misollarida o'tganidan so'ng, alohida ismning alomatlari degan qismda kiritiladi.

Zamaxshariy o'z kitobida nega qiyin ta'riflarni tanlab, bir mavzu Ichida boshqa mavzularni ham kiritib ketavergan degan savol tug'ilishi tabiiy. Bu savolga javob olish uchun Zamaxshariy yashab o'tgan davrga va o'sha davrdagi arab tili darajasi va mavqe'yiga nazar solishning o'zi kifoya. Ma'lumki, Zamaxshariy yashab o'tgan davrda arab tili ilm-fan tili hisoblangan va omma orasida juda keng tarqalgan. Shu sababli ham, tabiiyki, ilmiy kitoblar omma saviyasdan yuqoriroq yoziladi va hammaga ma'lum bo'lgan qoidalar, endi tafsilotlari va mohiyati bilan ochib beriladi.

²⁶⁷ “Ad-dirosatun nahviyya va-l lug'oviyya inda-z Zamaxshariy”. As-Samaroiy. 234-bet.

Shu sababli ham, Zamaxshariy o'z kitobini o'sha davr ilmiy muhitidan kelib chiqib ta'lif etgan.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, bu kabi kichik qo'llanmada yillar mobaynida ishlab chiqilgan nahv ilmini aks ettirish va hatto unda nodir holatlarni kelishigacha yozib o'tish faqatgina shu tilning eng katta mutaxasisi bo'lgan, tilni nozik va daqiq fahm ila tushuna oladigan, tilning haqiqiy egasi bo'lgan olimnigina qo'lidan keladi.

Bilamizki, Imom Zamaxshariy fors millatiga mansub bo'lib, arab o'lkalaridan uzoqda joylashgan Turkistondagi Zamaxshar qishlog'ida tavallud topganlar. O'zlarining millatlari arab bo'lmasada, bu tilga bo'lgan muhabbat va qiziqish u insonni arablardanda yuksak maqomga olib chiqdi va hatto, arab tilidan arab millatiga dars berish darajasiga olib chiqdi.

Imom Zamaxshariyning kichik risolasi hisoblangan "Unmuzaj" asari kelgusida yana ko'p bor tadqiq etilib, arab tili va sharqshunoslik markazlarida o'qitilishidan umidvormiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati.

1. "Jahongashta sayyoh-olimlar". Ensiklopediya.
2. Belkin 1975, 164-bet
3. "Ad-dirosatun nahviyya va-l lug'oviyya inda-z Zamaxshariy". As-Samaroiy.

ARAB, INGLIZ VA O'ZBEK MAQOLLARINING O'XSHASHLIGI

Munisa XAMIDULLAYEVA,
Oriental universiteti talabasi

Annotatsiya. Maqollar xalqning kechinmalarini, madaniyatini, dunyoqarashini aks ettiruvchi qisqa, mazmunli iboralardir. Turli xalqlarning maqollarini o'rganish ularning turmush tarzi, qadriyatlari va tasavvurlarini chuqurroq tushunish imkonini beradi. Ushbu maqolada arab, ingliz va o'zbek maqollari o'rtasidagi o'xshashlik o'rganilib, ularni bog'lovchi umumiy mavzular yoritilgan.

Kalit so'zlar: *maqollar, proverbs, amsal, qadriyatlar, dunyoqarash.*

Ushbu maqolada arab, ingliz va o'zbek maqollarining mohiyati, ularning o'xshash jihatlari, har xil mavzularda bir-biriga aloqadorligi va ularning mazmunini kengroq ochib berish orqali ko'rib chiqiladi. Izlanishning maqsadi-qadimdan chuqur ma'noga ega bo'lgan va yil sayin ko'payayotgan o'zbek xalq maqollarining boshqa dunyo xalqlari maqollari bilan o'xshash jihatlari, dunyoqarashi, madaniyatini o'rganishdan iboratdir. Maqollarni mazmun mohiyatini boshqa xalq vakillariga yetkazib beriladi. Maqollarda so'zlar so'zma-so'z tarjima qilinmaydi. Shuning uchun, uning umumiy ma'nosini o'sha xalqqa tegishli maxsus manbalar orqali topamiz.

Bularni quyidagi misollar orqali ko'rib chiqamiz:

Arabic: المال قوام الأعمال

English: A light purse makes a heavy heart²⁶⁸.

Uzbek: Kambag'alning hamyoni g'amga to'lar, ya'ni pulsizlik g'am va tashvishga olib keladi.

Kelib chiqishi va ma'nosi: Bu maqol moliyaviy ahvolning inson ruhiy holatiga ta'sirini ko'rsatadi. Pul yetishmovchiligi ko'pincha tashvish va og'irlikka olib kelishini anglatar ekan, bu maqol moliyaviy barqarorlikning hayotiy ahamiyatini ta'kidlaydi.

Arabic: قل لي من تصاحب أقل لك من أنت²⁶⁹

English: A man is known by the company he keeps

Uzbek: Do'stingni ayt, sen kimligini aytaman.

Insonning do'stlari uning xulq-atvorini ko'rsatadi.

Kelib chiqishi va ma'nosi: Ushbu maqol qadimiy va universal hikmat bo'lib, insonning yaqin do'stlari uning fe'l-atvori va shaxsiyati haqida ko'p narsani ochib

²⁶⁸ The tutoress, 2020

²⁶⁹ E3arabi

berishini ifodalaydi. Do'stlarimiz hayotiy qadriyatlarimizga ta'sir ko'rsatishi mumkinligini ko'rsatadi.

Arabic: الصبر مفتاح الفرج

English: After a storm comes a calm.

Uzbek: Har qiyinchilik ortidan yengillik keladi²⁷⁰.

Kelib chiqishi va ma'nosi: Bu maqolning asosida sabr va chidamning ijobiy natija berishi haqidagi tushuncha yotadi. Odatda, qiyin vaziyatlar sabr va bardosh orqali yengilishini ifodalaydi va kelajakdagi yaxshi kunlarga umid qilishni tavsiya etadi.

Arabic: لا تحسب الدجاج قبل أن يفقس

English: Don't count your chickens before they hatch.

Uzbek: Jo'jani kuzda sanaymiz.

Kelib chiqishi va ma'nosi: Ushbu maqol kelajakka oid rejalarni vaqtli qilishdan ehtiyot bo'lishni tavsiya qiladi. Yani, kelajakda amalga oshishi mumkin bo'lgan voqealarga ortiqcha ishonmaslik va faktlarga tayanish kerakligini ko'rsatadi.

Bu maqolning kelib chiqishi aytishlaricha, qadimda yeryong'oq ekkan bir dehqon bo'lgan, shuning uchun u mavsum oxirida yaxshi hosil olgan va bir marta hosilini sotganidan keyin katta daromad olgan, shuning uchun u yeryong'oq bilan shug'ullangan. Qiziga katta to'y qilmoqchi bo'ldi, ammo puli yetmadi. Fermer kattaroq pul olish uchun keyingi mavsumda yeryong'oq ekishga ham qaror qildi, lekin u masalani o'rganmadi va buni rejalashtirmadi, chunki meteorologiya kuchli yomg'ir haqida ogohlantirgan va musson vaqti kelgan yili va uning hamkasblari uni dehqonchilikda tavakkal qilmaslik haqida ogohlantirganiga qaramay, u ularga quloq solmadi. Yomg'ir yog'ganda, yilning o'sha davrida ekish uchun eng mos ekinlardan biri sholi ekinlari edi. U guruchdan tashqari yeryong'oq ham yetishtirishi mumkin edi, lekin unga to'siq bo'lgan narsa kichik yer edi. Dehqon hamkasblari berayotgan nasihatlariga quloq solmay, katta pul olish ilinjida butun yerga yeryong'oq eka boshladi. Dehqon o'sha paytda bir so'm qarz olgan edi; qizining to'yi jihozlariga sarflasin. Mavsum oxirida hosilning ortiqcha pul bilan o'ziga qaytishiga ishonchi komil edi, o'rim-yig'im vaqti yaqinlashganda, dehqon hosilni yig'ib olishga to'liq tayyor edi, lekin qishloqqa kuchli yomg'ir yog'ishidan hayratda qoldi, u erda o'rim-yig'im yaqinlashib qolgan barcha ekinlarni qirib tashladi. Fermer hosili bilan sodir bo'lgan voqeadan qayg'urdi, u nafaqat hosilini yo'qotdi, balki butun pulini va qizining to'yi uchun qarzga olgan pulini yo'qotdi, shuning uchun u juda katta isrofgarchilik bilan o'zining ahmoqlik qilganini tushundi. bo'sh ko'rinishlari va hamkasblarining maslahatlariga quloq solmaslik, bu unga qarz olgan summani to'lash uchun ko'p yillar talab qildi²⁷¹.

Arabic: كل تأخيرة فيها خيرة

English: Every cloud has a silver lining.

Uzbek: Har qiyinchilikning oxirida yengillik bor.

²⁷⁰ O'zbek xalq maqollari - wikiquote

²⁷¹ E3arabi

Kelib chiqishi va ma'nosi: Bu maqol murakkab vaziyatlarning oxirida yaxshi natijalar borligini anglatadi. Har qanday yomon vaziyatning yaxshi tomoni bor degan tushunchani ifoda qiladi.

Arabic:²⁷² حَيْلُ الْكَذِبِ قَصِيرٌ

English: lie has no legs.

Uzbek: Yolg'onning umri qisqa.

Birgalikda ishlash va fikr almashishning afzalliklarini ta'kidlaydi.

Kelib chiqishi va ma'nosi: Ushbu maqolning ma'nosi shundaki, yolg'on baribir oshkor bo'ladi. Bu insonlarni halol bo'lishga va haqiqatni aytishga chaqiradi, chunki yolg'on uzoqqa bormaydi.

Arabic: مَا خَابَ مَنْ اسْتَشَارَ

English: Two heads are better than one.

Uzbek: Bitta kalladan, ikkita kalla yaxshi.

Kelib chiqishi va ma'nosi: Maslahatlashuvning ahamiyatini ta'kidlaydigan bu maqol, qaror qabul qilishda birgalikda fikr almashish va maslahatchilar bilan maslahatlashish foydali ekanini ifodalaydi.

Arabic: لَا تُؤَجِّلْ عَمَلَ الْيَوْمِ إِلَى الْغَدِ

English: Don't put off until tomorrow what you can do today.

Uzbek: Bugungi ishni ertaga qo'yma.

Kelib chiqishi va ma'nosi: Ushbu maqol ishni kechiktirmaslik va vaqtni behuda sarflamaslikning ahamiyatini ifoda etadi. Bunda muvaffaqiyatga erishish uchun o'z vaqtida harakat qilish tavsiya etiladi.

Arabic: ضَرَبَتْ عَصْفُورَيْنِ بِحَجَرٍ وَاحِدٍ

English: Kill two birds with one stone²⁷³.

Uzbek: Bir o'q bilan ikkita quyonni urdi.

Kelib chiqishi va ma'nosi: Bir vaqtning o'zida ikkita maqsadga erishishni ifoda etadi. Ushbu maqol samaradorlikni va vaqtni tejash ahamiyatini ko'rsatadi.

Arabic: اتَّكَلْنَا مِنْهُ عَلَى خُصِّ الْإِتِّحَادِ قُوَّةً

English: Unity is power.

Uzbek: Kuch birlikda.

Kelib chiqishi va ma'nosi: Bu maqol birlashish va hamkorlikning insoniyat hayotidagi o'rni va ahamiyatini ta'kidlaydi. Turli madaniyatlardagi misollar shuni ko'rsatadiki, hamkorlik va birdamlik orqali insonlar yanada katta natijalarga erishishlari mumkin.

Arabic: اتَّقِ شَرَّ الْحَلِيمِ إِذَا غَضِبَ

English: Beware the levelheaded when he is angry.

Uzbek: Jahl kelganda, aql ketar.

Kelib chiqishi va ma'nosi: Ushbu maqol sabr-toqatli, xotirjam insonning ham o'z chegarasi borligini va u qachonki g'azablanganida, uning hissiy kuchi kuchayishini ta'kidlaydi. Bu maqol hissiy nazoratning qadrini anglatadi va sabrli odamlarning g'azabi xavfli bo'lishi mumkinligini bildiradi.

²⁷² 9 Timeless Arabic Proverbs about Wisdom

²⁷³ 10 Arabic Proverbs That make You Wiser

Arabic: اصبر تتل

English: Be patient and you'll get what you want.

Uzbek: Sabrning tagi sariq oldin.

Kelib chiqishi va ma'nosi: Ushbu maqolning ma'nosi shundaki, sabr bilan barcha maqsadlarga erishish mumkin. Hayotda muvaffaqiyat uchun chidam va sabrning muhim ahamiyati borligini ta'kidlaydi va insonlarni shoshilmasdan, mulohaza bilan harakat qilishga undaydi.

Arabic: في العجلة الندامة و في الثاني السلامة

English: In haste there is regret, but in patience and care there is peace and safety.

Uzbek: Shoshilgan qiz erga yolchimas.

Kelib chiqishi va ma'nosi: Ushbu maqol shoshilinch qarorlarning ko'pincha noto'g'ri bo'lishiga va bu qarorlar oqibatida inson afsusda qolishiga e'tibor qaratadi. Bunda ehtiyotkorlik va sabrli harakat qilish muvaffaqiyatga olib borishini ta'kidlaydi.

Arabic: الصديق وقت الضيق

English: A friend in need is a friend indeed.

Uzbek: Do'st qiyin kunda bilinadi.

Kelib chiqishi va ma'nosi: Ushbu maqol haqiqiy do'stlik faqat qiyin vaziyatlarda o'zini namoyon qilishini bildiradi. Do'stlikning qadrini bilish va qiyin kunda yelkadosh bo'ladigan do'stlar qadrlanishi kerakligini ifodalaydi.

Arabic: لا تحكم على الكتاب من غلافه

English: Don't judge a book by its cover.

Uzbek: Kitobni faqat muqovasiga qarab baholama.

Kelib chiqishi va ma'nosi: Ushbu maqol ko'rinishidan kelib chiqib insonlar yoki buyumlar haqida xulosa chiqarish noto'g'ri ekanligini bildiradi va ichki mohiyatga e'tibor qaratish kerakligini eslatadi.

Arabic: ما يأتي بسهولة يذهب بسهولة

English: Easy come, easy go.

Uzbek: Oson kelgan narsa oson ketadi.

Kelib chiqishi va ma'nosi: Odatda qiyinchiliklarsiz erishilgan narsa barqaror bo'lmasligini bildiradi va insonni turli narsalarga qattiq bog'lanmaslikka undaydi.

Xulosa

Mazkur maqolada arab, ingliz va o'zbek maqollarining o'xshashliklari va umumiy jihatlari tahlil qilindi. Ushbu maqollar turli xalqlarning tajribalari, dunyoqarashlari va qadriyatlarini aks ettiruvchi qisqa, mazmunli iboralardir. Maqollar orqali xalqlar hayoti va tafakkuri haqida ko'proq ma'lumot olish mumkin. Tahlil natijasida ko'rinib turibdiki, arab, ingliz va o'zbek xalq maqollarida o'xshash g'oyalar va mavzular ko'plab uchraydi. Bu esa turli madaniyatlar o'rtasida umumiy qadriyatlar va tushunchalar mavjudligini tasdiqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar;

1. English Proverbs with their meanings –

<https://static1.squarespace.com/static/53054436e4b026d85fca0ca7/t/5fc55>

f8ae6d49a06bb470d61/1606770570655/English+Proverbs+with+Meanings+-+TheTutoress.com.pdf

2. 50 common verbs in English - <https://search.app/bbZb9rb8eEDtvW9d6>
3. E3arabi- <https://e3arabi.com>
4. O'zbek xalq maqollari-
wikiquotehttps://uz.wikiquote.org/wiki/O%CA%BBzbek_maqollari
5. Timeless Arabic Proverbs about wisdom-Alifbee Blog
<https://blog.alifbee.com/9-timeless-arabic-proverbs-about-wisdom/>

MUNDARIJA

1-SHO‘BA. SHARQ TILLARINING NAZARIY MASALALARI

<u>RAHMATOVA G.</u> Qadimgi turkiy tilda sodda gap komponentlari	4
<u>АБДУЛЛАЕВ С.</u> Араб тилида ўзакдош ҳамда ўзаклари ўзаро яқин сўзлар, уларнинг маъно уйғунлиги ва маънодошлик даражалари	8
<u>BOLTABOYEV S.</u> Arab tilidagi ﻻ yuklamasining ma’nolari va uning ishlatilishi	14
<u>IKROMJONOV A.</u> “Fatovoi Qozixon” asarida muallif uslubi	20
<u>JUMANIYAZOV M.</u> “Kifayatu-n-nahv fi ilmi-l-e’rāb” asarida fe’llar talqini	24
<u>ASKAROV A.</u> Sa’duddin Taftazoniyning “Muṭawwal” asari — balog‘at ilmi masalalarining yoritilishida muhim manba	33
<u>JO‘RAYEVA M.</u> Bir asar tarixi	38
<u>MUSAYEV F.</u> Arab yozuvi ta’limining yangi talqini	41
<u>YUNUSOVA X.</u> Arab ommaviy axborot vositalari tili uslubi	46
<u>CHIMPO‘LATOVA S.</u> Views on language knowledge in the works of Mahmud Zamakshari.....	51
<u>АБДУЛЛАЕВА М.</u> К истории изучения терминологии китайского языка	55
<u>KARAXODJAEVA M.</u> Abdulla Avloniyning lingvistik qarashlari.....	60
<u>MAMATAKHUNOV B.</u> UVAYSIY G‘AZALLARI LEKSIKASI.....	65
<u>G‘ANIYEVA B.</u> “Kitabu bulg‘atil mushtaq fi lug‘at at-turk val qifchaq” qo‘lyozmasida grammatik shakllar	68
<u>BOBORAJABOV M.</u> Arab nahvshunoslarining fe’lni shart maylida boshqaruvchi yuklamalarga doir qarashlari	73
<u>ABDULLAYEV D.</u> G‘ayri munsarif termini, uning variantlari, qo‘llanilishi	77
<u>SOTVOLDIYEV S.</u> Arab tilida enantiosemiya hodisasining yuzaga kelish omillari.....	82
<u>XASHIMOVA M.</u> Arab tilidan o‘zlashgan sifat atamalarining lug‘aviy- ma’noviy xususiyatlari	86

<u>ALMARDONOV D.</u> Arab balogʻat ilmida zikr va hazf tushunchasi va uning qoʻllanilish oʻrinlari	91
<u>XALIMBOYEV B.</u> Imom Nasafiyning arab tili grammatikasi rivojiga qoʻshgan hissasi	95
<u>MAHMUDOV A.</u> Sifatning qiyosiy va orttirma darajasi va uning gaplarda qoʻllanish tartibi	98
<u>YUSUPBOYEV N.</u> Arab tilida qaratqichli birikmaning maʼno qirralari	102
<u>DEDASHEV B.</u> Xattotlik sanʼatida suls yozuvi ahamiyati	106
<u>ТАИРОВА А.</u> Эволюция арабской грамматики от классического до современного	112
<u>АБДУНАБИЕВ С.</u> Араб тилидаги бадий асарлар таржимаси ривож, кўлами ва улардаги миллийлик таҳлили	120

2-SHOʻBA SHARQ XALQLARI ADABIYOTINING JAHON XALQLARI MADANIYATI RIVOJIDAGI OʻRNI

<u>MUXIDDINOVA D.</u> Zamonaviy Iroq adabiyotida Fuad At-Tekerliy ijodi	128
تدریس الأدب للناطقين بغير العربية: مشكلات وحلول. عبید محمد عبد الحليم عبد الجواد	133
<u>Саидова Н.</u> Женские образы в произведении Таха Хусейна «Зов горлицы»	142
<u>SATTOROV U.</u> “Layli va majnun” dostoni syujetining tarixiy asoslari va uning xalq variantlari	150
<u>DJURAYEVA F.</u> Ilk oʻrta asrlar arab adabiyotida nasriy janrlar	156
<u>OCHILOV O.</u> Gʻarb sheʼriyatining Xitoyga kirib kelishi va taʼsiri xususida	159
<u>QORAYEV SH.</u> Hukmdorlar shoiri va olim Muhammad Shayboniyxonning turkiy munozara majlislari	164
<u>TURDIYEV J.</u> “Meʼrojnom” asari va uning sharq xalqlari madaniyati rivojida tutgan oʻrni	168
<u>KABIROVA N.</u> Afgʻoniston yozma adabiyotining taraqqiyoti	173
<u>РАСУЛМУХАМЕДОВА Д., КУЧКАРОВА М.</u> Қиёсий адабиётшунослик масалаларига доир	176

JARKINOVA T. Falsafiy lirika ufqlarida	181
FAYZIYEVA S. Jadidlar davrida sharq adabiyotining o‘rganilishi	185
EGAMQULOV K. “Nurali” dostonida lo‘li, ot obrazlari talqini	189
RAJABOV F. Nurulloh Gench she‘rlarida tabiat tasviri	192
UMAROVA N. XX asrning 60-yillarida Misr adabiyotida romanchilik rivoji	196
TADJIYEVA U. Arab xalq maqollarining semantik xususiyatlari	200
TILOVMURODOVA SH. Madaniy uyg‘unlashuv va narrativ innovatsiya: Nirmal Varmaning jahon adabiyotiga qo‘shgan hissasi	204
RAYIMJONOV S. Mahmudxo‘ja Behbudiyning publitsistik merosi	207
RAXMONOV A. Mutarriziy va uning “Nahv risolasi”	211
TURSUNALIYEVA M. Ogahiyning “Gulshani davla” asari na’t qismining qo‘lyozma va nashridagi tafovutlari	215
NE‘MATOVA S. Madaniy meros: Ahmad Yassaviy ta’limoti	219

3-SHO‘BA. SHARQ TILLARINI O‘QITISHDA ZAMONAVIY METODLAR

НАСИРОВА М. Чет тилини ўқитиш жараёнида муаммоли ўқитиш технологиясини қўллаш	225
RUSTAMIY S. Arab tilini o‘qitishning dastlabki bosqichida qo‘llanadigan usullar	229
MIRQOSIMOVA M. Kooperativ texnologiya – til ta’limida faol ta’lim muhitini yaratishning innovatsion shakli	233
ALIMUXAMEDOV R. Mumtoz adabiyotni o‘qitishda asl matnlardan foydalanish	237
AXMEDOVA N. Til ta’limida zamonaviy texnologiyalardan foydalanish	241
МАХАМАДХОДЖАЕВ Б. Институты и центры по обучению арабскому языку лиц, не являющихся его носителями	244
TURG‘UNOVA N. Shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim texnologiyalari va ulardan ona tilini o‘qitishda foydalanish	249
YAKUBOVA F. Sharq tillarini o‘qitishda ba’zi fikr va mulohazalar	254
O‘TKIROVA L. Arab tili kabi sharq tillarini o‘qitishda masofaviy ta’lim muammolari va uning rivojlantirish yo‘llari	259
SIDIQOVA M. Xorijiy tillarni o‘qitishda masofaviy ta’lim muammolari va uni rivojlantirish yo‘llari	263

<u>ABDULLAYEVA SH.</u> Sharq tillarini o'qitishda zamonaviy metodlar.....	269
<u>MUHAMEDBABAYEVA SH.</u> Sharq tillarini o'rgatishda zamonaviy metod va uslublar	274
<u>ABDUG'OFUROVA M.</u> Innovatsion o'quv dasturlari va xorijiy tillarni o'qitish bo'yicha jahon tajribasi.....	279
<u>JONIBEKOVA H.</u> Til ta'limida talabalar bilimni assisment metodida baholash	284
<u>КДЫРБАЕВА Б.</u> Редупликация и схожие языковые процессы.....	287

4-SHO'BA. SHARQ TILLARI TADQIQI VA TA'LIMI MUAMMOLARI TALABA-YOSHLAR NIGOHIDA

<u>ABDUSATTOROV A.</u> Arab tilshunosligining Movarounnahrda taraqiyoti	292
<u>TOLIBJONOVA A.</u> Zamonaviy Misr adibasi Safi Abdallahning “Yarim ayol” hikoyasida ayol obrazining gavdalanishi	296
<u>MAHMUD U.</u> “Shoirlar amiri” – Ahmad Shavqiy	301
<u>QOSIMXO'JAYEVA M.</u> Salohiddin Ayyubiy: buyuk sarkarda, adolatli hukmdor va diniy bag'rikenglik ramzi	306
<u>JO'RAYEVA D.</u> Sharq tillarini o'qitishning nazariy, amaliy va innovatsion ahamiyati	308
<u>MEHMONOV A.</u> O'zbek tili leksikasida o'z va o'zlashgan qatlam so'zlar	312
<u>ABITOV SH.</u> Arab tilida gap turlari.....	316
<u>XUSANOVA M.</u> Arab, fors va o'zbek tillarida ko'plikning ifodalanishi	322
<u>ABBOSXO'JAYEVA M.</u> Arab tilida yordamchi fe'llar	325
<u>ABDUSATTOROV A.</u> Globallashuv jarayoniga sun'iy intellektning ta'siri	330
<u>XUSNIDDINOV S.</u> Arab yozuvi shakllanish tarixi	336
<u>KOMILOVA X.</u> Al-Busiyriyning “Qasida al-Burda”si tahlili	340
<u>MIRZAYAKUBOVA O.</u> Zamaxshariy “Al-Mufasssal” asarining arab tilshunosligida tutgan o'rni.....	344
<u>ZIKRILLAYEVA D.</u> Ilk islom she'riyati.....	348
<u>MUXIDDINOVA O.</u> Fors-tojik tilining ko'p asrlik taraqqiyoti	351
<u>NORQULOVA U.</u> Sharq tillarini o'qitishning dolzarb masalalari.....	356

<u>OCHILOVA S.</u> Sharq tillarida tarjima nazariyasi va amaliyoti.....	360
<u>SHUKURULLAYEV M.</u> Turkiy tillar oilalari va ularning kelib chiqish tarixi	364
<u>UMAROV A.</u> The linguistic legacy of arabic: a comprehensive study of borrowed words.....	368
<u>TOSHMIRZAYEV F.</u> Arabizmlarining leksik-semantik tadqiqi.....	371
<u>TURSUNPULATOV A.</u> Zamaxshariy nazariy qarashlarining sharq va g‘arb grammatik an‘analariga ta‘siri	374
<u>TURSUNPULATOV A.</u> O‘rta asr sharq allomalarining tilshunoslikdagi xizmatlari	377
<u>AHMAD XO‘JAYEVA M.</u> Til o‘rganishda fonetikaning o‘rni.....	379
<u>ORIPOVA S.</u> Imom Zamaxshariyning “Unmuzaj” asari.....	381
<u>XAMIDULLAYEVA M.</u> Arab, ingliz va o‘zbek maqollarining o‘xshashligi	384

«SHARQ TILLARI TADQIQI VA TA'LIMI MUAMMOLARI»

Respublika ilmiy-amaliy anjuman

QAYDLAR UCHUN

QAYDLAR UCHUN

**ORIENTAL UNIVERSITETI
SHARQ TILLARI KAFEDRASI**

**«SHARQ TILLARI TADQIQI VA TA'LIMI MUAMMOLARI»
RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY ANJUMAN
MATERIALLARI**

*To'plamdan o'rin olgan maqolalarning saviyasi, sifati va ilmiy dalillarning
haqqoniyligi hamda mazmuni uchun mualliflar mas'uldirlar.*

Ushbu to'plam Oriental universiteti Kengashining 2024-yil "____" _____dagi ____-sonli
yig'ilishi qaroriga asosan nashrga tavsiya etilgan.

© Oriental universiteti, 2024